

UNIVERZITET CRNE GORE
FILOLOŠKI FAKULTET

Nataša Jovović

SINTAKSIČKO-STILSKO OSOBENOSTI
ROMANA MIHAILA LALIĆA

DOKTORSKA DISERTACIJA

Nikšić, 2015.

UNIVERSITY OF MONTENEGRO

FACULTY OF PHILOLOGY

Nataša Jovović

**SYNTACTIC AND STYLISTIC FEATURES
OF THE NOVELS WRITTEN BY MIHAILO
LALIC**

DOCTORAL THESES

Nikšić, 2015

PODACI I INFORMACIJE O DOKTORANDU:

Ime i prezime: Nataša Jovović

Datum i mjesto rođenja: 28.10.1983. godine, Nikšić

Naziv završenog postiplomskog studijskog programa i godina završetka: Filozofski fakultet – Nikšić, Nauka o jeziku, 2010. godine

INFORMACIJE O DOKTORSKOJ DISERTACIJI:

Naziv doktorskih studija: Studijski program za crnogorski jezik i južnoslovenske književnosti (Nauka o jeziku)

Naslov teze: *Sintaksičko-stilske osobenosti romana Mihaila Lalića*

Fakultet na kojem je disertacija odbranjena: Filološki fakultet – Nikšić

UDK, OCJENA I ODBRANA DOKTORSKE DISERTACIJE

Datum prijave doktorske teze: 27.02.2012. god.

Datum sjednice Senata Univerziteta na kojoj je prihvaćena teza: 31.05.2012. godine

Komisija za ocjenu podobnosti teze i kandidata: prof. dr Rajka Glušica, redovni profesor na Filološkom fakultetu u Nikšiću, mentor, prof. dr Zorica Radulović, redovni profesor na Filološkom fakultetu u Nikšiću, član, doc. dr Miodarka Tepavčević, profesor na Filološkom fakultetu u Nikšiću, član

Komisija za ocjenu doktorske disertacije:

Komisija za odbranu doktorske disertacije:

Lektor: Nataša Jovović

Datum odbrane:

Datum promocije:

INFORMATION ABOUT THE STUDENT:

Name of the candidate: Natasa Jovovic

Date of birth: 28th of October 1983, Niksic

Name completed postgraduate study program and year of its completion: Faculty of
Philosophy – Niksic, Linguistics, 2010

INFORMATION ABOUT THE THESIS:

Name of the department: Department of the Montenegrin language and South Slavic
literature (Linguistics)

Title of the thesis: *Syntactic and Stylistic Features of the Novels Written by Mihailo Lalic*

Faculty where the thesis is defended: Faculty of Philology – Niksic

PREDGOVOR

Proučavanje književnog djela Mihaila Lalića, jednog od najznačajnijih crnogorskih pisaca druge polovine XX vijeka, koji je cijeli život posvetio pisanju *Zlatne knjige Crne Gore*, prema mišljenju jednih, i *krvave i mutne*, prema njegovom vlastitom viđenju, i koji iza sebe ima impozantan književni opus na kojem je izrasla posebna naučna oblast – lalićologija, veliki je poduhvat i velika odgovornost za svakog savremenog naučnog istraživača.

Postojanje obimne književno-esejističke literature o Lalićevom djelu, nastale kao rezultat ozbiljnog i iscrpnog proučavanja svih stvaralačkih faza ovog pisca, nameće posve logično pitanje o tome da li se još uvijek mogu uočiti određeni nivoi njegovog umjetničkog djela koji nijesu dovoljno ispitani i koji bi bili vrijedni naučnog proučavanja.

Iz ugla književne kritike, koja je Laliću još od njegovih početaka bavljenja književnim radom pa sve do danas, posvećivala dovoljno pažnje, pa sve do danas, može se izvesti zaključak da je na planu otkrivanja složenih semantičkih zakonitosti na kojima počiva njegovo stvaralaštvo nauka uglavnom dala svoju riječ i svoj sud. Međutim, otkrivanje i upoznavanje novih, dosad neobjavljenih rukopisa ovog pisca otvaraju nove probleme i postavljaju nove zadatke za mnoge istraživače na polju nauke o književnosti.

Iz ugla nauke o jeziku, koja do danas posjeduje samo jedan iscrpan rad, tj. naučnu monografiju o Lalićevom jeziku, i nekoliko posebnih radova o jezičko-stilskim obilježjima njegovih najuspjelijih književnih ostvarenja, situacija je potpuno drugačija. Ogromna kvantitativna nesrazmjernost koja se uočava na planu književog i jezičkog tumačenja Lalićevog djela nameće potrebu da se ono podrobnije osvijetli i iz lingvističke perspektive, u sadejstvu sa novijim i modernijim pristupima jeziku.

Otkrivanje složenih zakonitosti na kojima se temelji ustrojstvo više jezičke jedinice, predmet je sintakse, discipline koja obuhvata najsloženiji jezički nivo, i koja u savremenim lingvističkim strujanjima često prelazi granicu rečenice, zadirući u polje hipersintakse, sintakse teksta, uključujući i naglašavajući značaj konteksta.

Jezička analiza zahtijeva znatno drugačiji odabir istraživačkog korpusa, koji u ovom slučaju ne obuhvata samo najuspješnija i sa stanovišta književne kritike najvrijednija djela Mihaila Lalića, već ona ostvarenja koja su obilježila sve njegove stvaralačke faze i pokazala razvojni proces njegovog jezičkog izraza. Pri tome, ovaj pristup zahtijeva odabir onog žanra

prema kojem je Mihailo Lalić prepoznatljiv, a koji je po svojoj prirodi najpodesniji za lingvističku interpretaciju, a to je roman.

Sagledavanje specifičnih jezičkih i stilskih pojava, na planu sintakse padeža, glagola i složene rečenice vrši se uključivanjem konteksta svih ispitivanih romana, čime se otkrivaju složeni putevi u građenju književnoumjetničkog teksta kao cjeline.

Težnja ka što cjelovitijem pristupu Lalićevom djelu cilj je kako jezičkih, tako i savremenih književnih tumačenja, koja sve češće izražavaju kritički stav prema nekadašnjem mišljenju da je Lalić pripadao onoj grupi pisaca čija je književnost isključivo društveno angažovana i oboljena crno-bijelom tehnikom pripovijedanja. Bijeg od uvjerenja iz mladosti, napuštanje tadašnjih ideoloških stavova i oštra kritička nastrojenost prema „redovima” kojima je i sam pripadao, koja svoje obrise dobija u *Svadbi* (1950), počinje u romanu *Raskid* (1955), nastavlja se sa *Lelejskom gorom* (1955) i *Ratnom srećom* (1973), a naročito je vidljiva u posljednjem romanu *Tamara* (1992).

Smještanje Lalića u određene stilske, tematske ili neke druge „okvire” bez uvida u kontekst njegovog cjelokupnog (ovom prilikom romanesknog) djela, vrlo lako može zavesti istraživača na pogrešan put. Moderna kritika je prva koja je Mihaila Lalića oslobodila “dugogodišnjih okova” i prikazala ga kao pisca čije se djelo temelji na bogatstvu univerzalnih značenja i simbola koji prevazilaze vremenske i prostorne granice:

Potrebno je objasniti posebnu moć umjetničke sugestije kojom jedan uzak region (sjeverna Crna Gora), relativno mali vremenski odsjek, jedno društvo (crnogorsko) neslojevito poput ostalih, sa dužom istorijskom razvojnom putanjom, – doseže svoja univerzalna značenja i izaziva uvijek iznova potrebu za otkrivanjem i tumačenjem zagonetke: kako se pomoću magije kreativnog čina prevodi određen lokalni kolorit na jezik univerzalnih iskaza o životu (Ivanović 1984: 245).

Prve radove, pjesme i pripovijetke Lalić je počeo objavljivati još od 1935. godine, što upućuje na činjenicu da se njegova stvaralačka fizionomija i narativni prosede oblikuju pod snažnim uticajem pokreta socijalne literature.¹ Međutim, punu stvaralačku afirmaciju Lalić

¹ Lalić je u više navrata i sam iskazao svoj odnos i stav prema pokretu socijalne literature: *ta literatura je bila literatura mladih za mlade, nedozrela ali bujna, naivna i neprevrela, ali pri tome efikasna, puna iluzija, nedorađena i nedorečena ali ljudska i djelotvorna. Ima plodnih iluzija, takvih koje su za progres i život dragocjenije od nekih saznanja. Iluzije u koje smo tada vjerovali, solidarnost i drugarstvo koje je ta potcjenjivana soc-literatura opjevala u svojim ozloglašanim „parolaškim“ maršovkama, pokretali su čitavu jednu generaciju da pokaže besprimjernu hrabrost i njene najbolje da borbom prelaze u „veselo carstvo poezije“* (1997: 68).

doživljava nakon Drugog svjetskog rata, *kada dolazi i do bitnih promena unutar njegove stvaralačke paradigme, koja se, uz oslonac na tradicionalistički narativni prozede, sve više približava modernističkim tendencijama* (Bečanović 2008: 16).

Mihailo Lalić je gotovo šest decenija svog života posvetio književnom radu (1935–1992) i pri tome *dosljedno ostajao pri određenim estetičkim, poetološkim i kreativnim opredjeljenjima*, čak i onda kada ih je uveliko prevazišao snagom svog kreativnog umjeća (Ivanović 2014: 9).

Svjestan moći književnog djela na svijest recipijenta, Lalić u sve tri stvaralačke faze (1935–1950; 1951–1970; 1971–1992), ostaje vjeran načelima *socijalnog realizma*, iako ih svojim kasnijim književnim ostvarenjima obilježenim imaginativnom, oniričkom i fantastičnom prozom višestruko prevazilazi.

Sukobljen između tradicionalnog i modernog realizma, Lalić pripada onom pravcu kojeg pojedini kritičari označavaju pojmom *integralni realizam* (Ibid., 9–10), koji predstavlja sintezu dvije „nepomirljive“ poetičke koncepcije i reprezentativnu stilsku formaciju XX vijeka. Otuda i njegovo viđenje je da je realizam vrlo star i u isto vrijeme vrlo savremen:

Mislim da bez realizma nema književnosti, ali i da realizmu nema života bez stalnog prinavljanja i obogaćivanja. Sve što se od njega udaljilo, uvenulo je. Ali, ono što je na njemu zastalo, njime se ograničilo, nije daleko lebdjelo. Realizam se mora oživljavati novim sokovima i novim oblicima (...) (1997: 75–76).

EksPLICITNA poetika Mihaila Lalića² omogućava pravilno sagledavanje njegovog književnog teksta, koji bogatstvom na tematskom, idejnom, simboličkom, semiotičkom planu otvara mogućnosti brojnih analiza, koje nikada ne mogu biti sveobuhvatne. Stoga je i jedna od namjera istraživača ukazivanje na potrebe preispitivanja dosadašnjeg vrednovanja Lalićevog djela, oslobođenog brojnih ideoloških, nacionalnih, stilskih i jezičkih „barijera“. Njihovim prevazilaženjem Lalić biva oslobođen hermetizma, vremenske i socijalne vezanosti za jedno podneblje i jedan period. Samo na taj način njegovo djelo može se posmatrati u

² Rekonstrukcija Lalićeve eksplicitne poetike vrši se na osnovu njegove fragmentarne proze, esejističkih, memoarskih, meditativnih i biografskih spisa objavljenih u knjigama *Sam sobom* (1988), *Prelazni period* (1988), *Prutom po vodi* (1992) i *Epistolae seniles* (1995), kao i na osnovu njegovih intervjuva sakupljenih u knjizi *Pipavi posao spisatelja* (1997). Kako primjećuje T. Bečanović u navedenim djelima pronalaze se tekstovi koji otkrivaju tajne Lalićeve stvaralačke radionice, rasvjetljavaju njegovu filozofiju i psihologiju stvaranja, otkrivaju njegova razmišljanja o kreativnom činu, o smislu i suštini stvaranja (2008: 23).

sferi složenih univerzalističkih značenja koja mu, sudeći po veličini i snazi njegovog umjetničkog talenta, svakako pripadaju.

Na drugoj strani, proučavanje jezičkih osobnosti koje su najsnažnije i najuočljivije sredstvo građenja i odslikavanja specifičnih psihičkih stanja i egzistencijalnih drama njegovih junaka, pokazuje se kao nezaobilazan zadatak lingvista, kod kojih mora postojati, kao što je bio slučaj i sa Lalićevim „usmjerenjem“, sinteza tradicionalnog i modernog pristupa jeziku kao fenomenu.

IZVOD TEZE

Predmet ovog rada obuhvata proučavanje sintaksičko-stilskih osobnosti u romanima Mihaila Lalića (1914–1992), jednog od naših najznačajnijih književnih stvaralaca druge polovine XX vijeka.

Postojanje obimne kritičke i esejističke literature o njegovom djelu, sa čak pedeset posebnih naučnih studija inspirisanih njegovim stvaralačkim postupcima i dostignućima, i samo jedne monografije (1968) koja proučava Lalićev jezik i stil, dovoljno govore o potrebi naše naučne javnosti da pokloni više pažnje proučavanju različitih jezičkih nivoa pisca koji iza sebe ima impozantan književni opus. Budući da lingvistika još uvijek nije dala svoju riječ o jezičkim osobnostima Lalićevog djela, pogotovo na području sintakse, smatramo da bi takav vid izučavanja bio značajan doprinos oblasti lalićologije i da bi se njime upotpunila monografska građa o najznačajnijim stvaraocima našeg posleratnog modernizma.

Iz današnje perspektive i mišljenja savremene književne kritike, Lalić ostaje prepoznatljiv na onom polju na kojem je bio najuspješniji i u okviru kojeg je ostavio djela koja crnogorsku književnost i kulturu uključuju u tokove koji prevazilaze uske nacionalne i vremenske okvire. Stoga, naš istraživački korpus čine ona djela koja su i po svojoj prirodi i hronologiji najpogodnija za sintaksičko-stilsku analizu, a to su sledeći romani: *Svadba* (1950. i 1970), *Raskid* (1955. i 1969), *Lelejska gora* (1957. i 1983), *Ratna sreća* (1973. i 1983) i *Tamara* (1992).

Budući da sintaksu karakteriše metodološki pluralizam mi u ovom radu, pored metoda indukcije i dedukcije, primjenjujemo i osnovnu sintaksičku metodologiju koju čine procedure sinteze, tj. generisanja i analize, tj. raščlanjivanja, odnosno segmentacije. Metod sinteze podrazumijeva utvrđivanje tipova i načina izražavanja sintaksičkih odnosa jedne riječi sa drugim riječima, dok analitička metoda obuhvata segmentaciju rečenice na neposredne konstituente i utvrđivanje hijerarhije sintaksičkih funkcija koje se ostvaruju u rečenici, poziciju djelova rečenice kao nosilaca određenih funkcija. Pri tome se vodi računa o obilježenosti/neobilježenosti jezičkih konstrukcija kao i o njihovom semantičkom sadržaju. Na taj način, imajući u vidu složenost tumačenja jezičkih osobnosti u književnom djelu Mihaila Lalića, dosledno se sprovodi sintaksička, semantička i stilaska analiza, pri čemu semantika i stilistika omogućavaju obuhvatniju i objektivniju predstavu o specifičnostima piščevog jezičkog izraza. Stoga i razmatranje postupaka ekspresivne i korelacione sintakse

(apsolutno nepotpunih rečenica, elipse, retoričkog pitanja, specifičnog reda riječi) čine osnovu modernijeg i produktivnijeg pristupa jeziku našeg pisca.

Prilikom utvrđivanja pozicije strukture jezičkih jedinica često se primjenjuje metod supstitucije, dok se odnos između gramatičkog oblika riječi i sintagmi i njihovih sintaksičkih funkcija katkad utvrđuje metodom sintaksičke transpozicije. Transformativni metod primjenjuje se u sprezi sa semantičkim kriterijumom, tako da se sve rečenične strukture posmatraju u sintaksičko-semantičkoj vezi, u okviru zadatog konteksta, a ne izolovano.

Komparativni metod, koji nameće potrebu poređenja jezika Mihaila Lalića sa jezikom književnih stvaralaca starije jezičke epohe, ali i Lalićevih savremenika, ograničeno se primjenjuje, budući da je riječ o jeziku savremenog pisca, pisca standardizovane jezičke norme, koja se u ispitivanom tekstu skoro dosledno primjenjuje. Na drugoj strani, pojava književne nivelacije u jeziku Mihaila Lalića usljed koje je zanemario osobnosti vasojevičkog govornog područja, dijalekatska markiranost/nemarkiranost govora njegovih junaka, kao i analiza različitih verzija istih romana, podrazumijeva djelovanje upravo poredbene metode.

Prilikom opisivanja jezičkih pojava iz ugla tradicionalne ali i savremene sintakse, kroz potvrđivanje, preispitivanje a katkad i opovrgavanje stavova pojedinih lingvista, uz primjenu novijih klasifikacija na planu sintakse padeža, glagola i složene rečenice koristićemo se metodom deskripcije, kompilacije, dokazivanja, opovrgavanja i klasifikacije.

Primjena savremenih lingvističkih metoda omogućila je istraživaču uočavanje zakonitosti i osnovnih principa građenja sintaksičke, semantičke, leksičke i stilske strukture, pri čemu naglasak nije na traganju za odstupanjem od jezičkog standarda, što je uglavnom bio slučaj prilikom ispitivanja jezika starijih pisaca.

Ključne riječi: Mihailo Lalić, romaneskno stvaralaštvo, sintaksičko-stilska analiza, ciljevi i metode, sintaksa padeža, glagola i složene rečenice, lingvostilističke osobnosti.

ABSTRACT

The subject of this work includes the study of syntactic and stylistic characteristics of the novels written by Mihailo Lalic (1914–1992), one of the most important literary artists of the second half of the twentieth century.

The existence of extensive critical and essayistic literature on his work, with fifty separate scientific studies inspired his creative processes and performance, and only one monograph (1968), which examines language and style of this author, prove the need for our scientific public enlighten different language levels of his works. Lalic has left an impressive literary oeuvre. Since linguistics has not yet given his word about the linguistic peculiarities of his works, especially in the area of syntax, we believe that such kind of study was a significant contribution to the field of the *Lalicology* in order to complement the monographic literature about the most significant artists of our Post-War Modernism.

From today's perspective and opinions about contemporary literary criticism, Lalic remains distinctive in that field, in which he was the most successful and left works that include Montenegrin literature and culture and go beyond narrow national frameworks and timelines. Therefore, our research corpus consists of the works are by their nature and chronology of the most suitable for the syntactic-stylistic analysis, such as the following novels: *Svadba* (1950 and 1970), *Raskid* (1955 and 1969), *Lelejska gora* (in 1957. and 1983), *Ratna sreća* (1973 and 1983) and *Tamara* (1992).

Besides the methods of induction and deduction, we applied the basic syntactic methodology consisting of synthetic procedures, ie. generation and analysis, ie. parsing or segmentation in the thesis, mainly because the syntax is characterized by methodological pluralism in this paper,. The method of synthesis involves identifying types and modes of expression of syntactic relations of one word with other words, while the analytical method involves segmentation of sentences into the immediate constituents and establishing a hierarchy of syntactic functions that are realized in a sentence, the position of parts of sentences as holders of certain functions. We have, also,taken into account the marked/nonmarked linguistic structures as well as their semantic content. In this way, given the complexity of interpreting linguistic traits of the literary work of the writer, we consistently implemented syntactic, semantic and stylistic analysis, whereby the semantics and stylistics allow for more comprehensive and objective picture of the specifics of the writer's texts. Therefore, consideration of procedures and expressive and correlational syntax (absolute

incomplete sentences, ellipsis, rhetorical question, a specific word order) are the basis of modern and productive approach to Mihailo Lalic.

In determining the positional structure of language the method of substitution is often used, while the relationship between the grammatical forms of words and phrases and their syntactic function is sometimes determined by the method of syntactic transposition. Transformative method is applied in conjunction with the semantic criterion, so that all sentence structures observed in the syntactic-semantic relationship, within the given context, not in isolation.

The comparative methodology, which imposes the need for comparison of the language of Mihailo Lalic with the language of the writers belonging to older generation and generation of Lalic's contemporaries, has not been fully applied, since this language belongs to a contemporary writer who write using the standardized linguistic norms, which was almost consistently applied on the text. On the other hand, the emergence of literary leveling of Mihailo Lalic's language, due to neglected characteristics of the dialect of Vasojevici, marked/non marked speech of his heroes, as well as analysis of different versions of the same novel, involves comparative methodology.

When describing linguistic phenomena from the perspective of traditional and contemporary syntax, approving and, sometimes, disapproving by some linguists, with the application of newer classification of case system in the area of syntax, verbs and complex sentences, we will, also, use the method of description, the compilation of evidence, rebuttals and classification.

Application of modern linguistic methodology enabled the author to detect basic principles of construction of syntactic, semantic, lexical and stylistic structures, where the emphasis is not on the search for deviations from the standard language, which is generally the case when examining the language of older writers.

Keywords: Mihailo Lalić, novelistic creativity, syntactic-stylistic analysis, objectives and methods, the syntax of cases, verbs and complex sentences, linguistic and stylistic peculiarities.

SADRŽAJ

PREDGOVOR	5
IZVOD TEZE	9
ABSTRACT	11
UVOD	18
Istraživački korpus.....	22
Metodološki pristup.....	25
I SINTAKSA PADEŽA	28
Nominativ	28
<i>Apelativni nominativ</i>	28
<i>Subjekatski nominativ</i>	31
<i>Nominativ u funkciji subjekatskog dodatka</i>	34
<i>Nominativni iskazi</i>	35
<i>Predikatski nominativ</i>	35
Genitiv	38
<i>Subjekatski genitiv</i>	38
<i>Genitiv pseudoagensa: nosioca osobine</i>	43
<i>Predikatski genitiv</i>	43
<i>Objekatski genitiv</i>	45
<i>Eksplikativni genitiv</i>	47
<i>Ablativni genitiv</i>	49
<i>Partitivni genitiv</i>	51
<i>Posesivni genitiv</i>	55
<i>Spacijalni genitiv</i>	60
<i>Temporalni genitiv</i>	65
<i>Kvalifikativni genitiv</i>	72
<i>Genitiv propratne okolnosti</i>	75
<i>Kvantifikativni genitiv</i>	76
<i>Instrumentalni genitiv (genitiv sredstva)</i>	76
<i>Socijativni genitiv</i>	77
<i>Kauzalni genitiv</i>	78

<i>Genitiv osnova/kriterijuma</i>	80
<i>Intencionalni (namjerni) genitiv</i>	82
<i>Koncesivni (dopusni)</i>	83
<i>Kondicionalni (uslovni)</i>	84
<i>Eksceptivni genitiv</i>	84
<i>Aditivni (komitativni) genitiv</i>	85
<i>Supstitutivni genitiv</i>	85
<i>Opozitivni genitiv</i>	86
<i>Komparativni genitiv</i>	86
Dativ	88
<i>Subjekatski dativ</i>	89
<i>Predikatski dativ</i>	93
<i>Objekatski direktivni dativ</i>	94
<i>Posesivni dativ</i>	96
<i>Spacijalni direktivni dativ</i>	97
<i>Dativ osnova (kriterijuma)</i>	100
<i>Instrumentalni dativ</i>	101
<i>Kauzalni dativ</i>	102
<i>Koncesivni (dopusni) dativ</i>	102
<i>Etički dativ</i>	102
Akuzativ	105
<i>Subjekatski akuzativ</i>	105
<i>Predikatski akuzativ</i>	106
<i>Objekatski akuzativ</i>	108
<i>Eksplikativni akuzativ</i>	113
<i>Spacijalni akuzativ</i>	115
<i>Temporalni akuzativ</i>	117
<i>Kvalifikativni akuzativ</i>	123
<i>Akuzativ propratne okolnosti</i>	125
<i>Kvantifikativni akuzativ</i>	125
<i>Instrumentalni akuzativ</i>	126
<i>Socijativni akuzativ</i>	127
<i>Kauzalni akuzativ</i>	127

<i>Intencionalni akuzativ</i>	128
<i>Koncesivni akuzativ</i>	129
<i>Kondicionalni (uslovni) akuzativ</i>	130
<i>Aditivni akuzativ</i>	130
<i>Komparativni akuzativ</i>	130
Vokativ	131
Struktura vokativnog iskaza	132
a) <i>Jednočlani/monoleksički model vokativnog iskaza</i>	132
b) <i>Dvočlani, višočlani/sintagmatski model vokativnog iskaza</i>	134
c) <i>Skretanje pažnje – monoleksički i sintagmatski model vokativnog izraza</i>	136
Ekspresivna značenja vokativa.....	139
a) <i>Vokativ emocionalne reakcije</i>	139
b) <i>Semantički ispražnjen vokativ</i>	140
c) <i>Vokativ apostrofiranja</i>	141
Instrumental.....	143
<i>Subjekatski instrumental</i>	144
<i>Predikatski/predikativni instrumental</i>	144
<i>Objekatski instrumental</i>	145
<i>Eksplikativni instrumental</i>	147
<i>Ablativni instrumental</i>	147
<i>Spacijalni instrumental</i>	148
<i>Temporalni instrumental</i>	150
<i>Situacioni instrumental</i>	152
<i>Kvalifikativni instrumental</i>	153
<i>Instrumental propratne okolnosti</i>	155
<i>Kvantifikativni instrumental</i>	156
<i>Instrumental sredstva (oruđa)</i>	156
<i>Socijativni instrumental</i>	159
<i>Kauzalni instrumental</i>	162
<i>Intencionalni instrumental</i>	163
Lokativ.....	164
<i>Subjekatski lokativ</i>	164
<i>Predikatski lokativ</i>	165

<i>Objekatski lokativ</i>	167
<i>Eksplikativni lokativ</i>	169
<i>Spacijalni lokativ</i>	171
<i>Temporalni lokativ</i>	175
<i>Situacioni lokativ</i>	177
<i>Kvalifikativni lokativ</i>	178
<i>Lokativ propratne okolnosti</i>	179
<i>Instrumentalni lokativ</i>	179
<i>Kauzalni lokativ</i>	180
<i>Lokativ osnova (kriterijuma)</i>	181
<i>Komparativni lokativ</i>	184
II SINTAKSA GLAGOLSKIH OBLIKA	185
<i>Prezent</i>	190
<i>Perfekta</i>	201
<i>Aorist</i>	207
<i>Imperfekta</i>	210
<i>Pluskvamperfekta</i>	212
<i>Futur I</i>	215
<i>Futur II</i>	219
<i>Imperativ</i>	221
<i>Potencijal</i>	225
<i>Infinitiv</i>	227
<i>Radni glagolski pridjev</i>	229
<i>Trpni glagolski pridjev</i>	230
<i>Glagolski prilog sadašnji</i>	231
<i>Glagolski prilog prošli</i>	232
III SLOŽENA REČENICA	234
<i>Koordinacija</i>	234
<i>Sastavne rečenice</i>	235
<i>Suprotne rečenice</i>	238
<i>Rastavne rečenice</i>	241
<i>Gradacione rečenice</i>	242
<i>Objasnidbene rečenice</i>	247

Subordinacija.....	248
<i>Izrične rečenice</i>	249
<i>Voljne rečenice</i>	251
<i>Namjerne rečenice</i>	252
<i>Bliskost kategorije finalnosti i kategorije namjene</i>	254
<i>Odnosne rečenice</i>	256
<i>Vremenske rečenice</i>	261
<i>Mjesne rečenice</i>	264
<i>Načinske i poredbene rečenice</i>	266
<i>Uzročne rečenice</i>	269
<i>Posledične rečenice</i>	273
<i>Pogodbene rečenice</i>	275
<i>Dopusne rečenice</i>	278
<i>Ekspektivne rečenice</i>	279
<i>Kontrastne rečenice</i>	280
<i>Zavisne rečenice sa specifikativnim značenjem</i>	281
IV LINGVOSTILISTIČKE SKICE.....	282
<i>Red riječi</i>	283
<i>Inverzija subjekatsko-predikatskih sintagmi</i>	288
<i>Preponirana i postponirana atributska pozicija</i>	289
<i>Položaj enklitika</i>	295
<i>Finalni položaj glagolskih oblika</i>	296
<i>Nepotpune rečenice</i>	298
<i>Formalno nepotpune rečenice</i>	300
<i>Apsolutno nepotpune rečenice</i>	305
<i>Metaforičnost naslova</i>	309
<i>Metatekstualne veze 'Lelejske gore' i Njegoševih stihova</i>	315
<i>Retoričko pitanje</i>	321
<i>Dijalekatska (ne)obilježnost govora Lalićevih likova</i>	322
ZAKLJUČAK.....	328
LITERATURA	345
SKRAĆENICE	361
PRILOZI.....	362

Tako, varamo se: nije čovjek sav tamo gdje je – pion s kratkim dometom puške i bremenom umora na uzbrdici – ima još nešto. Možda i mene ima negdje gdje ne znam i nikad neću stići da se nađem – rasut kao dim i pomiješan s maglom povrh vode – lutam tamo iznad smrti ...

Mihailo Lalić, *Raskid* (1955)

UVOD

Književno stvaralaštvo Mihaila Lalića³ bilo je predmet izučavanja brojnih kritičara a mnogo rjeđe lingvista. O tome svjedoči obimna bibliografska građa koja, prema podacima iz

³ Mihailo Lalić rođen je 7. oktobra 1914. godine u selu Trepča (kod Andrijevice), gdje je završio osnovnu školu. Gimnaziju je završio u Beranama (Ivanograd), a zatim, od 1933. godine, studirao na Pravnom fakultetu u Beogradu. Kao student pripadao je revolucionarnom pokretu, te je i svoje prve književne radove objavljivao u naprednim studentskim i drugim glasilima (*Mlada kultura*, *Život i rad*, *Naša stvarnost*, *Student* i dr.); ujedno je bio član redakcije *Mlade kulture*, a poslije njene zabrane član redakcije *Mlade literature*.

Godine 1941. učestvovao je u ustaničkim pripremama i borbama kao borac Komskog odreda. Od septembra 1942. godine nalazio se u četničkom zatvoru u Kolašinu – do maja 1943. godine, kada je transponovan u njemački zarobljenički logor u Solunu. Krajem avgusta 1944. godine pobjegao je iz logora i pridružio se grčkim partizanima. Početkom decembra iste godine vratio se u Crnu Goru.

Poslije oslobođenja radio je kao novinar i urednik na Cetinju i u Beogradu – u *Pobjedi*, *Tanjugu*, i *Borbi*, a zatim kao urednik edicije *Portreti* u *Nolitu*, sve do penzionisanja 1965. godine.

Sa Mirkom Banjevićem i Jankom Đonovićem pokrenuo je časopis *Stvaranje* na Cetinju, 1946. godine. Kasnije, u Beogradu, bio je jedan od pokretača časopisa *Savremenik*.

Za dopisnog člana Srpske akademije nauka i umjetnosti izabran je krajem 1963, (za redovnog 1969), a za člana Crnogorske akademije nauka i umjetnosti 1973. Nosilac je niza ratnih i mirnodopskih odlikovanja. Za društveni i književni rad dobio je nagrade: Udruženja književnika Srbije, Saveza književnika Jugoslavije, Oktobarsku nagradu Beograda, Trinaestojulsku nagradu Crne Gore (tri puta), Njegoševu nagradu, Nagradu AVNOJ-a, Ninovu nagradu, Goranovu nagradu i druge.

Lalić je objavljivao poeziju, pripovijetke, romane, drame, scenarija, putopise, reportaže, eseje, polemike i kritike. Djela su mu adaptirana za radio, televizijsko, filmsko i scensko izvođenje, a prevedena su na ruski, francuski, njemački, engleski, ukrajinski, danski, češki, slovački, rumunski, albanski, turski, mađarski, slovenački, makedonski, poljski, jermenski, litvanski, bugarski i druge jezike. O njegovim djelima nastala je obimna književno-esejistička literatura: knjige, posebne studije i ogledi i mnogobrojni osvrti – sve to na našim i dijelom na stranim jezicima.

Objavio je:

I zbirke pripovijedaka: *Izvidnica* (1948), *Prvi snijeg* (1951), *Gosti* (1967), *Posljednje brdo* (1967); a posthumno je objavljena *Opraštanja nije bilo* (1994);

II zbirku pjesama *Staze slobode* (1948),

III knjigu putopisa i reportaža *Usput zapisano* (1952),

IV romane: *Svadba* (1950), *Zlo proljeće* (1953), *Raskid* (1955. i druga verzija 1969), *Lelejska gora* (prva verzija 1957, druga 1962), *Hajka* (1960); *Pramen tame* (1970), *Ratna sreća* (1973), *Zatočnici* (1976); *Dokle gora zazeleni* (1982), *Gledajući dolje na drumove* (1985), *Odlučan čovjek* (1900) i *Tamara* (1992);

IV dramu *Poraženi* (1989),

V tri knjige fragmentarne proze: *Sam sobom* (1988), *Prelazni period* (1988) i *Prutom po vodi* (1992);

1998. godine (Aranitović 2000) sadrži čak 2415 bibliografskih jedinica, dok bibliografija posebnih izdanja o njegovom djelu sadrži 50 bibliografskih jedinica (Isp. Ivanović 2014: 221–228). Ovi podaci predstavljaju potvrdu ne samo umjetničke vrijednosti njegovog književnog opusa već i stalne naučne angažovanosti za proučavanjem njegovog stvaralaštva. Pažnja naše književne kritike ni do danas nije umanjena, bez obzira na prividnu tematsku i prostornu suženost, koja je odlika njegovog romansijersko-pripovijedačkog opusa.

Lalićevo stvaralaštvo odlikuje spoj dvije naizgled suprotstavljene orijentacije: realizam i modernizam koji u njegovim djelima predstavljaju *integrisanu stilsku odrednicu* (Ivanović 1984: 244), označenu pojmom *integralnog realizma* (Ibid., 244: Kalezić 2008: 9).

U prvoj fazi stvaralačke metamorfoze (1935–1950) književna kritika ističe faktografsku stranu Lalićevog djela, čime je dokazivala pitanje vjerodostojnosti, životnosti, istinitosti motivacije i tematike proteklih revolucionarnih događaja.

Drugu fazu, tj. fazu *metaforizacije i simbolizacije* (1951–1970) karakteriše uvođenje istorijskih događaja koji su *povod a ne cilj* književnog stvaranja (Ibid., 247).

Tek u trećoj fazi (1971–1992), književna kritika proučava strukturu Lalićevog romana bez obavezne paralele sa stvarnošću.

Književna kritika je odavno uočila da je osnovni ton Lalićevog proznog izraza lapidarnost, jezgrovitost, krepkost, zamah, snaga, elementarnost, oporost ali i nježnost, lirika, raspjevanost. *Lišeno patetike i sentimentalnosti, njegovo pričanje osvaja stalnom tenzijom, uzbudljivošću, napetošću pričanja* (Jeremić 1984: 28–29).

Njegovi najveći uzori bili su: Njegoš, Andrić, Krleža, Gorki. Kritičari su mu ipak često zamjerali zbog tzv. crno-bijele tehnike oličene u prikazivanju dvije suprotstavljene strane, četnika i partizana, zatim angažovanosti⁴ koju on nije poricao, *vječitoj borbi između pisca i pripovijedača i pisca-svjedoka koji često nadvlada i krene u nabranje imena i lica, fakata nenužnih, dokumentarnih*, dok je, na drugoj strani moderna kritika uočila da je upravo on bio jedan od najvećih kritičara revolucionarne (komunističke) ideologije.

Ukoliko se Lalićevo romaneskno stvaralaštvo prati od samih početaka (*Svadba* 1950) do kraja (*Tamara*, 1992) primjećuje se da ovaj pisac *nesamjerljive kreativne energije, vječiti*

VI Iz bogate književne zaostavštine posthumno je objavljena autobiografija *Epistolae seniles (Staračke poslanice)* 1995. godine, kao i *Međuratno književno stvaralaštvo (1935–1941)* 2014. godine, što ukupno čini 25 knjiga.

⁴ *Prirodno je da etičko opredjeljenje utiče na to što zovemo umjetničkom istinom. Bez toga, bez nade i želje da utiče, da se bori protiv nasilja i nečovještva – šta bi drugo držalo pisca zatvorenog u sobi da piše danima, mjesecima, godinama, kao ludak i kao robijaš neispisane hartije?* (Lalić 1997: 71)

pobunjenik i nezadovoljnik, pomalo usamljenik i izdvojenik, ili crnorukac, kako su ga nazivali zbog onog što piše, diže svoj glas protiv užasa koga je alegorično nagovijestio u 'Ratnoj sreći' sa nadom da će uvijek biti onih koji će izvor snage za pobjedu nad zlom tražiti u umjetnosti pisane riječi (Jestorović 1996:170).

Prvi Lalićev roman *Svadba*, zajedno sa Ćosićevim *Daleko je sunce*, predstavlja najvažniji prelom u posleratnom razdoblju na jugoslovenskoj književnoj sceni. On otvara poetički preokret u obradi teme i motiva rata, kao i modelovanju likova koji se oslobađaju šablonskog principa i usložnjavaju svoju strukturu. Ne treba izgubiti iz vida, da i pored navedenih osobenosti ovaj roman ipak zadržava i mnoga obilježja soerealizama, ali istovremeno nagovještava i rađanje nove, savremene poetike romana. (Bečanović 2008: 21)

Njegov poslednji roman (*Tamara*) odlikuje upravo kritičko-satirični način pripovijedanja o ratnim temama i posleratnom društvenom životu, i upravo se u ovom romanu lika naglasak stavlja na dramu ljudskog stradanja, na slabosti i promašaje političkog odlučivanja (Isp. Tomić 2008: 93). Prema mišljenju savremene kritike Lalić ovim romanom dekanonizuje svijetlu prošlost, tj. etičke kanone čojstva i junaštva. *Saznanje da je ljudsko bratsvo romantičarska fantazija, kao što je jednakost šarenlaža a sloboda prihvatljiva samo kao demagoški falsifikat uslovalo je autorov rezignirani raskid s opsjenama i iluzijama o moralu i čistoti revolucionarne proze* (Ibid., 94).

Lalić nikada nije do kraja upoznao čitalačku publiku sa pitanjem koji su likovi i događaji stvarni, dokumentarni, a koji su rezultat umjetničke slobode i fikcije. Istakao je da opisane događaje i likove ne može okarakterisati ni kao *čvrsto stvarne*, ni kao *nebulozno nestvarne* (1997: 192).⁵ To pokazuje da bi se mnogim kritičarima iz tog perioda moglo zamjeriti nerazlikovanje narativne, fiktivne zbilje od stvarnosti, pa su iz tog razloga o književnim likovima govorili kao o stvarnim ljudima određenog vremena, a ne kao o književnim konstrukcijama (Isp. Bečanović 1998: 8).

„Čovjek u ratu” i „čovjek posle rata” jesu teme koje zaokupljaju pažnju našeg pisca kao dominantne i nadređene svima ostalima, od početka do kraja njegovog književnog stvaranja. Lalićevi junaci i u ratnim vremenima, ali i posle njih suočeni su ne samo sa surovom realnošću u kojoj se bore za goli opstanak, već i sa svijetom koji se nalazi u njima samima.

⁵ ... moglo bi se reći da imam tri vrste lica: maglovitih likova i uspomena, kreatura iz dokumenata i stvarnih ljudi iz svakodnevnih susreta i sukoba. Ne bih mogao da se odlučim koje od tih galerija da se lišim – čini mi se da su potrebne sve tri (Lalić 1997: 192–193).

Otuda sklonost ka stalnom preispitivanju, vraćanju u prošlost, promišljanju o svrsi borbe i stvarnoj vrijednosti žrtve za ideale, za pravdu, za revoluciju.

Veza za zavičajno, crnogorsko, vasojevičko tlo, Lalić u unutrašnjoj strukturi svojih prozaičnih, romanesknih ostvarenja nosi duboku i istinsku vezu sa svim onim crnogorskim idealima na kojima se gradi misao o čojstvu i junaštvu, pa se metatekstualnost prepoznaje u dijalogu sa tekstovima koji predstavljaju osnovu za formiranje crnogorskog sociokulturnog koda. Stoga se i stihovi Njegoševog *Gorskog vijenca* pojavljuju ne samo kao moto pojedinih poglavlja, već i kao podtekst koji ima ogroman značaj u formiranju cjelokupne romaneskne stvarnosti.

Imajući u vidu postojanje obimne literature o Lalićevom književnom stvaralaštvu mogao bi se steći utisak da je Mihailo Lalić dovoljno protumačen i proučen u okviru naše tradicionalne, ali i savremene književne kritike. Međutim, proučavanje njegovog djela sa lingvističkog i stilističkog aspekta nameće se kao nužnost, u cilju potpunijeg sagledavanja njegovog umjetničkog postupka koji ga čini jedinstvenim i neponovljivim piscem crnogorskog posleratnog modernizma.

O jeziku i stilu Mihaila Lalića do sada je najobuhvatnije pisao Milorad Ćorac (1968). Objavivši svoju monografiju u periodu dok je Lalić još uvijek bio aktivan kao književni stvaralac, Ćorac je otvorio značajno poglavlje u okviru lalićologije koje zahtijeva dalju i jednako iscrpnu naučnu analizu Lalićevog jezika i stila.

Poznat kao stilističar, prema osnovnoj lingvističkoj orijentaciji, Ćorac u svom radu primjenjuje isključivo stilistički metod, i stoga tumači samo one kategorije koje smatra ekspresivnim, tj. one koje doprinose emotivnosti i naročitoj izražajnosti jezičkog izraza. Prema njegovom mišljenju osnovni zadatak prilikom proučavanja jezika književnog djela jeste otkrivanje umjetničkih elemenata toga jezika koji čine njegovu *životnu srž* (1968: 15). Na drugoj strani, zanemaruje sintaksičko-semantičku analizu koja na najbolji način, upravo odstupanjem od standarda, ili čak približavanjem standardu u znatno većoj mjeri od one koja karakteriše vasojevički govor, otkriva piščev stav prema "uplivu" dijalekatskog, lokalnog jezika u strukturu književnog djela.

Konstatacijom da je jezik Mihaila Lalića kao savremenog pisca uglavnom pravilan, bez bitnijih odstupanja, Ćorac dobrim dijelom isključuje gramatičku, normativnu i sintaksičku analizu koja predstavlja važan sloj u otkrivanju složenih principa ustrojstva jezičkih jedinica u okviru Lalićevog književnoumjetničkog teksta u cjelini.

Ćorčevo opredjeljenje za stilistički metod kao primarni, dovodi do vrijednih zapažanja u domenu Lalićeve leksike i uopšte funkcionalnosti njegovog stila, koja pružaju obilje korisnih podataka značajnih za sve buduće istraživače.

Vrlo koristan prilog izučavanju Lalićevog jezika i to na nivou trilogije (*Zlo proljeće, Lelejska gora i Hajka*) sadržan je u monografiji Tatjane Bečanović⁶ (2008) koja predstavlja jedan od prvih modernijih, i u istraživačkom smislu produktivnijih pristupa u sagledavanju Lalićevog umjetničkog djela.

Posebna pažnja posvećena je toponimima i njihovoj simboličnoj vrijednosti u Lalićevoj *Lelejskoj gori* (Glušica 2008: 175–184), značaju onomastikona u istom romanu (Vuković 2008: 185–191), i figurativnosti izraza (Radulović 2010: 7–20) kao i nekim aspektima kongruencije u Lalićevom jeziku (Bojović 2008: 191–198). Svi pojedinačni radovi predstavljaju značajan doprinos ispitivanju Lalićevog jezika i stila i najbolje pokazuju da je Mihailo Lalić, jedan od rijetkih crnogorskih pisaca druge polovine XX čije književno djelo posjeduje pravu riznicu jezičkog materijala za brojne lingvističke, stilističke, onomastičke i mnoge druge naučne studije.

S obzirom na činjenicu da lingvistika još uvijek nije dala svoju riječ o jezičkim osobenostima Lalićevog djela, pogotovo na području sintakse, smatramo da bi takav vid izučavanja bio značajan doprinos oblasti lalićologije i da bi se njime upotpunila monografska građa o najznačajnijim stvaralačkim našeg posleratnog modernizma, čiji je najizrazitiji predstavnik upravo Mihailo Lalić.

ISTRAŽIVAČKI KORPUS

Književno stvaralaštvo Mihaila Lalića još od samih početaka odlikuje izrazita sklonost ka poligrafiji. Književnu karijeru je započeo kao pjesnik (pjesmom *Djevojka veze* 1937. godine), i kao pripovjedač (prvi put se oglasio *prozom* o samoubici Čehu Jandalu u beogradskoj *Pravdi* 1934) i književni kritičar (prikazom *Bespuće 'Srpskog glasa'*). Nekoliko *putopisa, reportaža i polemika* nastalih u periodu od 1935. do 1941. godine ukazuju na piščevu potrebu da se uključi u matične tokove književnog i kulturnog života.

Književna kritika je tumačeći sve tri stvaralačke faze došla do zaključka da piscu poput Lalića više odgovara obuhvatna epska forma (pripovijetka, povijest i roman) nego kratka

⁶ Isp. *Jezičko-stilska obilježja trilogije* (2008: 186–196).

priča i novela. U početnoj fazi pisac je na kratku formu priče bio prinuđen izborom glasila u kojima ih je objavljivao, tzv. novinskom ili feljtonskom pričom. Međutim, upravo ovakav oblik elaboracije književnih tema omogućio je brže sazrijevanje, savladavanje *pipavog posla spisateljskog* i izgrađivanje u stvaralačkom i kreativnom smislu. (Isp. Lalić⁷ 2014: 15–44).

Lalićev književni opus, pored pjesničke zbirke, i više zbirki pripovijedačke proze sadrži i jednu dramu, kao i autobiografiju i knjige fragmentarne proze koje umnogome osvjetljavaju piščev pogled na književno stvaranje i viđenje književnosti uopšte.

Iz današnje perspektive i mišljenja savreme književne kritike, Lalić ostaje prepoznatljiv na onom polju na kojem je bio najuspješniji i u okviru kojeg je ostavio djela koja crnogorsku književnost i kulturu uključuju u tokove koji prevazilaze uske nacionalne i vremenske okvire. A to je svakako njegovo romaneskno stvaralaštvo.

Roman kao dominantan narativni oblik u cjelokupnom Lalićevom književnom opusu jeste i osnovni kriterijum po kojem se ovaj pisac uklapa u posleratne književne tokove. Na drugoj strani, roman je kao književni žanr jedan od najpodesnijih proznih oblika za sintaksičku i stilsku analizu koja će biti predmet ovog rada.

Naš istraživački korpus⁸ čine sledeći romani Mihaila Lalića:

1. *Svadba*, Beograd: Prosveta, 1950. god.
Svadba, Ljubljana: Delo, 1973. god.
2. *Raskid*, Cetinje: Narodna knjiga, 1955. god.
Raskid, Beograd:Nolit, 1969. god.
3. *Lelejska gora*, Beograd: Nolit, 1957. god.
Lelejska gora, Beograd: Nolit, 1983. god.
4. *Ratna sreća*, Beograd: Nolit, 1973. god.
Ratna sreća, Beograd: Nolit, 1983. god.
5. *Tamara*, Beograd: Srpska književna zadruga, 1992. god.

⁷ U *Predgovoru* ovog izdanja R. Ivanović ističe da je upravo prozirnost kratke forme prinudila mladog pisca da ujednači sve elemente njene strukture, *da uveća stepen ekspresije specijalnog jezika, jer osim stimulativnih kritika forma kod pisaca manjeg talenta može izazvati i destimulativne efekte, namećući brojna ograničenja stvaralačkom duhu* (Ibid., 21).

⁸ U radu ćemo u daljem tekstu, prilikom navođenja odabranih primjera koristiti skraćenice sastavljene od početnog slova pobrojanih romana (S, R, LG, RS, T), dok će rimskim brojem biti označena prva ili druga verzija, uz broj stranice sa koje je primjer preuzet.

Svjesni činjenice da bi uključivanjem u istraživački korpus svih 12 romana koji čine romaneskni opus našeg pisca sama analiza bila najobuhvatnija, mi se ovom prilikom ipak opredjeljujemo za romane koji pripadaju različitim periodima njegovog književnog bavljenja ovim žanrom. Cilj ovakvog istraživačkog postupka jeste praćenje razvojne linije Lalićevog jezičkog izraza, i sagledavanje brojnih sličnosti ali i razlika na jezičkom, dakle sintaksičkom i stilističkom planu, među djelima koja se u okviru našeg korpusa ne mogu svrstati u određene cikluse. Međutim, sagledavanje ukupnog konteksta ispitivanih djela, omogućuje istraživaču uočavanje brojnih jezičkih osobenosti koje na primjeru pojedinačnog teksta, tj. teksta koji nije u dijalogu sa drugim Lalićevim ostvarenjima, nije moguće uočiti.

Takođe, naša analiza podrazumijeva i uključivanje drugih verzija ispitivanih romana, budući da je odveć poznata piščeva sklonost da svoja djela doraduje, prepravlja i usavršava, pri čemu se posebno izdvaja druga verzija romana *Raskid*, objavljena 14 godina posle prve, i znatno uspjelija, na književnom i jezičkom planu, druga verzija *Lelejske gore*.

Roman *Svadba* (1950) jeste prvi Lalićev roman, i djelo koje je svojom tematikom i motivima označilo izvjesno udaljavanje od sorealističke literature, što je naišlo na pozitivne kritike, čime je Laliću već od tog prvog romana otvoren put ka građenju daljih, kompleksnijih i sadržinski bogatijih romanesknih ostvarenja.

Roman *Raskid*, objavljen u dvije verzije, donosi krupne novine u Lalićevom odnosu prema revolucionarnom pokretu koji se kritički posmatra i vrednuje iz perspektive junaka koji je izgubio vjeru u svrsishodnost borbe. Na jezičkom planu, druga verzija predstavlja znatno uspjeliju umjetničku tvorevinu, obogaćenu ekspresivnim jezičkim konstrukcijama koje doprinose naročitoj dinamičnosti ispriповijedanih događaja, za koje čitalac stiče utisak da se odvijaju pred njegovim očima.

Središnji roman trilogijskog ciklusa, *Lelejska gora*, sa svoje dvije verzije, prema mišljenju cjelokupne književne kritike jedno je od najuspješnijih književnih ostvarenja Mihaila Lalića sa kojim u našu književnost ulazi lik revolucionara i intelektualca koji ima razgrađivački odnos prema ratu, revoluciji pa čak i crnogorskom sociokulturnom kontekstu. Složena psihička stanja, često na neprimjetnoj granici između jave i snoviđenja, na sintaksičko-stilskom planu uslovljavaju specifične jezičke konstrukcije, obilježen red riječi, katkad i nedovršene jezičke jedinice, što na dubinskom planu otvara mogućnosti aktivnije recepcije umjetničkog teksta, uz dominantnu konativnu jezičku funkciju.

Ratna sreća, prvi roman Lalićeve tetralogije, donosi krupne novine na jezičkoj ravni teksta, budući da tek u ovom djelu pisac dozvoljava slobodniji „upliv“ narodnog, dijalekatski

obilježenog govora likova. Svoj odnos prema jeziku u književnom tekstu tumači i u uvodnim Napomenama ovog romana, uzimajući kao moto Vukovo pravilo „piši kao što govoriš“ što je rezultiralo građenjem izrazito autentičnih i nesvakidašnjih književnih junaka, kroz čiji je govor vjerno odslikao društveni i kulturni život čovjeka crnogorskog podneblja, koji je neraskidivo vezan za svoje zavičajno tlo, plemenske običaje i ideale crnogorskog čojstva i junaštva.

Poslednji roman, *Tamara*, svojom primarnom dijaloškom formom uokviruje tematiku prethodnih romana i predstavlja obračun glavnog junaka sa uvjerenjima iz mladosti. Tumačen u kontekstu svih romanesknih djela istraživačkog korpusa, ovaj roman u potpunosti ogoljava psihološki profil svih književnih junaka prikazujući ih uz pomoć živog, upečatljivog i neposrednog govora, upravo kroz njihovo „svjedočenje“ u imaginarnom sudskom procesu.

Romani Mihaila Lalića, koji čine naš istraživački korpus pripadaju početnoj, središnjoj i završnoj romanesknoj stvaralačkoj fazi. U tom smislu oni pružaju mogućnost objektivne sintaksičke, semantičke i stilističke analize koja će, uzimanjem u obzir više objavljenih verzija, dati kompletniju sliku usavršavanja Lalićevog jezičkog izraza, što predstavlja jedan od osnovnih ciljeva ovog rada.

METODOLOŠKI PRISTUP

Tokom XX vijeka sintaksa je postala jedna od vodećih lingvističkih disciplina koje se bave izučavanjem jezičkog sistema, strukture i ustrojstva jezičkih jedinica. Međutim, njen razvoj, uz ugla današnjih lingvističkih teorija odlikuje primjetno napuštanje analize jezičkih pojava u okvirima čiste gramatike, tj. one gramatike koja ispituje isključivo jezičke nivoe u okviru zatvorenog jezičkog sistema, van kontekstualne upotrebe. Tome doprinose noviji istraživački postupci u kojima se ide dalje od nivoa sintagme i rečenice, pa modernu sintaksu često dovodimo u vezu sa izvjesnim interdisciplinarnim pristupima jeziku, koji u svojim izučavanjima polaze prvenstveno od sintaksičke strukture proučavanog teksta. Prema tome, mnoge savremene lingvističke discipline (semantika, lingvistička stilistika, psiholingvistika, sociolingvistika, kognitivna lingvistika, pragmatika, analiza diskursa) uviđaju kao primarnu i ključnu jezičku, tj. sintaksičku analizu nakon koje je tek moguće govoriti o osobitostima i zakonitostima složenih značenjskih odnosa između jezika i mišljenja.

Razvoj sintaksičke teorije u XX vijeku ogledao se prije svega u razvoju metoda sintaksičkih istraživanja, proširivanju predmeta sintakse i preosmišljanju njenih zadataka.

Samim uključivanjem u sintaksičku problematiku pitanja i strukture i funkcionisanja teksta, a zatim i diskursa, doprinijelo je njenom već pomenutom približavanju drugim disciplinama. To je kao posledicu imalo postojanje velikog broja metoda, koje su se vremenom izgrađivale, tako da savremenu sintaksu karakteriše izraziti metodološki pluralizam (Piper 2000: 146).

Iako tradicionalna sintaksa nameće i tradicionalni pristup analizi jezičkih jedinica, mi u ovom radu, pored metoda indukcije i dedukcije, primjenjujemo i osnovnu sintaksičku metodologiju koju čine procedure sinteze, tj. generisanja i analize, tj. raščlanjivanja, odnosno segmentacije. Metod sinteze podrazumijeva utvrđivanje tipova i načina izražavanja sintaksičkih odnosa jedne riječi sa drugim riječima, dok analitička metoda obuhvata segmentaciju rečenice na neposredne konstituente i utvrđivanje hijerarhije sintaksičkih funkcija koje se ostvaruju u rečenici, poziciju djelova rečenice kao nosilaca određenih funkcija. Pri tome se vodi računa o obilježenosti/neobilježenosti jezičkih konstrukcija kao i o njihovom semantičkom sadržaju. Na taj način, imajući u vidu složenost tumačenja jezičkih osobenosti u književnom djelu Mihaila Lalića, dosledno se sprovodi sintaksička, semantička i stilaska analiza, pri čemu semantika i stilistika omogućavaju obuhvatniju i objektivniju predstavu o specifičnostima piščevog jezičkog izraza. Stoga i razmatranje postupaka ekspresivne i korelacione sintakse (apsolutno nepotpunih rečenica, elipse, retoričkog pitanja, specifičnog reda riječi) čine osnovu modernijeg i produktivnijeg pristupa jeziku našeg pisca.

Prilikom utvrđivanja pozicione strukture jezičkih jedinica često se primjenjuje metod supstitucije, dok se odnos između gramatičkog oblika riječi i sintagmi i njihovih sintaksičkih funkcija katkad utvrđuje metodom sintaksičke transpozicije. Transformativni metod koji svoju osnovu ima u transformacionoj teoriji Noama Čomskog i djelu *Sintaksičke strukture*, (1957) primjenjuje se u sprezi sa semantičkim kriterijumom, tako da se sve rečenične strukture posmatraju u sintaksičko-semantikojoj vezi, u okviru zadatog konteksta, a ne izolovano.

Komparativni metod, koji nameće potrebu poređenja jezika Mihaila Lalića sa jezikom književnih stvaralaca starije jezičke epohe, ali i Lalićevih savremenika, ograničeno se primjenjuje, budući da je riječ o jeziku savremenog pisca, pisca stabilizovane, tj. standardizovane jezičke norme, koja se u jeziku našeg pisca skoro dosledno primjenjuje. Na drugoj strani, pojava književne nivelacije u jeziku Mihaila Lalića usled koje je zanemario osobenosti vasojevičkog govornog područja, dijalekatska markiranost/nemarkiranost govora njegovih junaka, kao i analiza različitih verzija istih romana, podrazumijeva djelovanje upravo poredbene metode.

Opisivanje jezičkih pojava iz ugla tradicionalne ali i savremene sintakse, kroz potvrđivanje, preispitivanje a katkad i opovrgavanje stavova pojedinih lingvista, uz primjenu novijih klasifikacija na planu sintakse padeža, glagola i složene rečenice, zahtijeva primjenu metoda deskripcije, kompilacije, dokazivanja, opovrgavanja i klasifikacije.

Primjena savremenih lingvističkih metoda omogućila je istraživaču uočavanje zakonitosti i osnovnih principa građenja sintaksičke, semantičke, leksičke i stilske strukture, pri čemu naglasak nije na traganju za odstupanjem od jezičkog standarda, što je uglavnom bio slučaj prilikom ispitivanja jezika starijih pisaca.

Jezički izraz Mihaila Lalića, koji često prati složena psihička stanja junaka, stanja koja se nalaze pod pragom svijesti jer su *granična*, nastala u sudaru racionalnih i iracionalnih mehanizama, odlikuje se bogatstvom simboličkih i metaforičkih značenja koja na jezičkom planu uslovljavaju naročito složenu i specifičnu strukturu, kako u odabiru leksičkih jedinica, tako i prilikom njihovog kombinovanja (Bečanović 2008: 187–196). Ovaj stav, izražen u prvoj inovativnoj i osobenoj, prema istraživačkim postupcima, studiji o Lalićevom književnom djelu bio je osnovna premisa ovog naučnoistraživačkog postupka. U njemu se ogleda činjenica da je proučavanje Lalićevog djela, od strane moderne lingvistike neophodno, kako bi se na temelju savremenih naučnih paradigmi stručnoj javnosti pružila nova saznanja o sintaksičko-stilskim obilježjima jednog od naših najznačajnijih književnih stvaralaca u drugoj polovini XX vijeka.

I SINTAKSA PADEŽA

Proučavanju značenja i funkcija različitih padežnih i predložko-padežnih konstrukcija u jeziku Mihaila Lalića posvećeno je prvo poglavlje ovog rada. Razmatranjem različitih korelacionih odnosa na rečeničnom nivou, padežne sintagme sa predlogom i bez njega se ispituju u vezi sa njihovom frekventnošću, dijalekatskom markiranošću i potencijalnom ekspresivnošću, iako je ona, u okviru sintaksičko-semantičke analize padežnih oblika u ispitivanom tekstu svedena na najmanju moguću mjeru.

NOMINATIV

Nominativ je nezavisni padež koji ima svoje funkcije u rečenici, od kojih je najbitnija funkcija gramatičkog subjekta (Stevanović 1979: 159; Barić i dr. 2003: 421; Silić – Pranjković 2007: 199; Stanojčić, Popović 2011: 299). On se upotrebljava kada treba samo imenovati neki pojam, pri čemu može imati samo jedan strukturni lik⁹ (Piper i dr. 2005: 123). Tradicionalna i savremena lingvistička misao slažu se kada je riječ o statusu ovog padežnog oblika, tj. njegovim funkcijama, značenju i upotrebi, jedina razlika je u složenijim klasifikacijama koje susrećemo u novijim gramatikama koje razlikuju *apelativni*, *subjekatski* i *predikatski nominativ u kopulativnom i semikopulativnom predikatu*.

Apelativni nominativ

Apelativni nominativ vrši funkciju apelativa, tj. imena, naslova i naziva koji se javljaju van sintaksičke funkcije. Međutim, u književnoumjetničkim tekstovima naročito je naglašena njihova stilska funkcija koja često otkriva simbolički karakter i principe ustrojstva na kojima počiva fiktivni svijet određenog, pogotovo romanesknog djela.

⁹ Ivana Antonić posmatra nominativ kao jedan od centralnih padeža. Pored funkcije gramatičkog subjekta javlja se i u funkciji predikativa. *Za razliku od ostalih padeža iz ove grupe, akuzativa i genitiva, nominativ ne može ispuniti funkciju direktnog bespredložkog objekta niti se njime može iskazati bilo koje drugo konkretno značenje* (Piper i dr. 2005: 123).

Takvu situaciju pronalazimo i u ispitivanim djelima Mihaila Lalića, koji je mijenjajući i proširujući strukturu svojih pojedinih romana ujedno mijenjao i naslove poglavlja.¹⁰ U prvom izdanju romana *Raskid* pronalazimo tri tematske cjeline, *Grabulja*, *Trava pod kamenom i Med i mlijeko*, dok je u drugoj verziji sačuvan samo naslov prve tematske cjeline, druga je promijenjena u *Pržava* a treća u *Izlazak*, s tim da postoje naslovljena poglavlja u sve tri cjeline, koja na specifičan način otkrivaju dominantno psihološko i emotivno stanje likova, a ponekad i srž dešavanja i brojna promišljanja glavnog junaka, te predstavljaju novinu u drugoj, inače proširenoj verziji romana.¹¹

Do promjena ovog tipa došlo je i u romanu *Lelejska gora*, pri čemu uočavamo sličan postupak prilikom naslovljavanja određenih poglavlja, pogotovu onih koja imaju ulogu okvira u romanesknom svijetu, prološke i epiloške granice. Prva redovno predstavlja, i u *Raskidu* i u *Lelejskoj gori* ulazak u svijet tame, magle, beznađa, a druga djelimično napuštanje tog svijeta, traženje izlaza i oslobađanje, što potvrđuju uvodno i zaključno poglavlje *Magla* i *Iz magle* (u drugoj verziji, dok u prvoj verziji nije preciziran taj odnos pa su nazivi istovjetni, tj. *Magla* je i početno i završno poglavlje). Pokatkad je teško ili nemoguće uočiti sličnost između prvog naziva poglavlja i drugog u promijenjenoj verziji, iako sadržaj poglavlja ostaje uglavnom isti. To ukazuje na stalnu piščevu sklonost da svoja djela usavršava do te mjere da uvodi novine i u glavnom, tematskom dijelu uvođenjem potpuno novih vizija, koje nerijetko mijenjaju postojeće stanje i psihološki profil glavnih junaka.¹²

¹⁰ Svoju stalnu potrebu da se vraća završenim djelima Lalić objašnjava na sledeći način: *Razlog što sam napravio nove verzije nekih svojih dovršenih knjiga u istini je 'unutrašnji', preciznije rečeno, moje nezadovoljstvo propustima koji su pri radu nastali. Prvo, pokušavam da te propuste popravim pa da te popravke poboljšam, pa mi se tako otme da čitav sklop rasučem i ponovo drukčije sastavim. Pri preradi ima izvjesnog uživanja koje je svojstveno valjda svakom zidaru koji osjeća da će njegova gradnja biti čvršća i trajnija no što je bila* (Lalić 1997: 105).

¹¹ (I) *Grabulja*: Lišće pada; A sve je u stvari samo san koji se svojim maštom hrani; Kao njisak blijedog konja što se ponavlja od postanja; Pod pomrčinom i nesrećom ugasi se najzad i mržnja; Strah od pakla, od povratka i njegove cvjetne staze zasijane avetima; (II) *Početak u sili*; Napredak u tramp; Vrhunac u kocki; (III) *Izlazak*: Zagluši sloboda i njena huka; Prošlost se sa svakog brda javlja u dva glasa; Više se ne zna dokle stižu zračenja što izbijaju iz naših noćnih nesmiraka; Milost je još jedino odmetanje od prirode; Zelenoga ja više nikada (R, II);

¹² Apelativni nominativ nije prisutan u svim naslovima poglavlja, budući da su oni vrlo često u obliku rečenice, nezavisne i zavisne, obraćanja, stiha iz narodne poezije i slično, a rijetko u obliku apelativnog nominativa kog čine kako proste tako i složene sintagme sa svojim zavisnim djelovima, što sve ukazuje na složenu strukturu i vrlo prisutnu intertekstualnost koja na drugoj strani uslođnjava prostor i vrijeme u kojem likovi djeluju. Ovom prilikom, dajemo popis naslova poglavlja iz prve, a potom i iz druge verzije *Lelejske gore*.

Naslovi, sa stanovišta tekstualne stilistike, predstavljaju jednu od tzv. *jakih pozicija teksta* pod kojima se podrazumijevaju ona mjesta koja čine smisaona i stilistička *čvorišta*, te su zbog svoje pozicije i forme od izuzetnog značaja za njegovo razumijevanje (Katnić-Bakaršić 2001: 268). Naslovi ispitivanih romana našeg pisca *Svadba, Raskid, Lelejska gora, Ratna sreća i Tamara*¹³ iskazani oblikom nominativa, na dubljem planu, predstavljaju svojevrsne metafore revolucije, borbe, prostorne ukletosti, gubljenja vjere u ideale ali i ponovnog povratka.

Naslov *Lelejska gora*, koji u prvom redu ističe prostornu, spacijalnu dimenziju djela, ukazuje na sudbinsku i simboličnu povezanost sa glavnim junakom Ladom Tajovićem, budući da su mnogi njegovi postupci proistekli iz zakona koji u njoj vladaju, zakona surove borbe za opstanak. Mada simbolika naslova zahtijeva mnogo iscrpniju analizu kojom ćemo se baviti u završnom poglavlju ovog rada, ovom prilikom ilustrujemo svoja zapažanja narednim odlomkom iz pomenutog djela:

(I) Bješe tama: Magla; Katun Jablan, česma i djevojka; Voda i trava; Koža kao najsvetija zastava; Potkopani kamen; Nepravilna pravda naša; Masnik – zmija ili kamila; Samac Jakša; Bajto s okom na potiljku; Prosto – ispod drveća;

(II) Sam: Vašljiva puška, Lelejska gora puna zmija; Nastaviće se i nastavlja se; Ruševine, Ubiše i pobjegoše, Đavo i žena; Šuma tamnica; Gdje ovca ne bleji i sjekira se ne čuje; Prokleti u kuće ne ulaze; Ljepotica zmija; (III) S đavolom: Stara avet, ni crna ni bijela; Krvi, mesa; Provala kod Boja Mumla; Noćni let; Rasprava oo pravilima igre; Krvave ruke; Zduvač iz Amerike, Besmrtni Trobrk; Vanja, bivši komunist; U šumi kod izvora; (IV) Đavo svojeručno: Bježe djeca i gušteri; Prorok Jona i njegov Jehova, Zamka je zapeta, nešto će se uloviti; Druga zamka – za Zduvača; Glas iz Gubavčeve pećine; Kako je stari Čauš video natamnika; Zduvač i Đavo; Smrčo, majko, nikad ti se odužiti neću; Miklja u jarca pretvorena, Priznanica;

(V) Prođe ljeto: Jakša iznenada; Malo pljačke – da se vidi da se nešto čini; Zasjeđe oko Jablana; Nek se žali na groblju; Nešto kao slika iz sna; Čuda Vukole Teslača; Biće sunca i bez Naftadžije; Kiša, Vasilj i vatra, Magla; (LG, I).

(I) Bješe tama: Magla; Katun Jablan s česmom i djevojkom; Od vode i za travu; Arslan-pašina godina; Bol kao nož prepriječen; Ni trava nije ravnopravna; Pravda i nepravda; Od kamile zmija, Malo dima i Jakša u njemu; Izbor igre; Na sastanku ostataka; Prosto ispod drveća;

(II) Sam: Baza u pustari; Lelejska gora sa zmijama, Grob kraj česme, Prokleti hljeb bez motike, Lanac hajki nema kraja; Je li rana od prebola; Samoća je sam protiv svega, Šuma tamnica; Atlantida nije potonula, Do đavoljeg utočišta, Sad je mjehur što nastaje i nestaje, Đavolova ljubavnica;

(III) S đavolom: Dozivanje, Ravnodušna stara avet; Pijan od krvi; Kazna za nedjela Boja Mumla; Let ostrvljen i bez pravca; Stara igra jači – tlači; Krvave ruke; Osta kapa na Bacana; Strašni Kosto Amerika, Oko vode, Galjo, Kod izvora;

(IV): Bježe djeca i gušteri; San i java; Noć pojela; Dvije zamke za Masnika; Oj livado puna meda; Din i krik i nema; Igra natamnika; U lovu se umorila; Viču i mašu ugarcima; Lijek za ranu; Više sreće no pameti; Nedjelja;

(V) Prođe ljeto: Dalje se osjeća dok su živi; Da se vidi da se nešto čini; Noćna igra; Šapat lišća što opada; Usred pjesme; Prođe godina Arslan-pašina; Mjesto zgodno za Ladov grob; Svijet ovaj vreća čuda; Jedan manje; Naše jedino kratko ljeto; Vasilj i vatra; Iz magle; (LG, II).

Ne znam je li to bilo u snu, ili u ranom djetinjstvu, ili prije njega, tek ja sam stalno u sebi nosio nejasan pojam o toj Gori, o Lelejskoj, što je lijepa i prokleta, što je pusta i samotna, za zmajeve i đavole, a ne za ljude određena. (LG, II, 138).

Na drugoj strani, iako je npr. Tamara glavna junakinja istoimenog romana, po svojoj prilici vrlo dinamičan lik koji zaokuplja pažnju Đuraša Vukčića u mladosti, i prati ga u poremećenim i halucinantnim raspoloženjima, ona ipak u dubinskoj strukturi djela predstavlja simbol vječite borbe protiv nepravde. Tamara u ovom romanu nije samo davno izgubljena ljubav glavnog junaka, već je i simbol vječite borbe, žrtva nepravde i predstavnik onih koji su “osuđeni bez krivice”. U ovom romanu, naslovi poglavlja podliježu minus-postupku, što ga odvaja od svih ostalih romaneskних ostvarenja ispitivanog korpusa, pa naslov romana u potpunosti preuzima funkciju *teksta o tekstu*, on čini njegov *graničnik*, (Katnić-Bakaršić 2001: 270) osnovu i tematsko čvorište cjelokupnog djela.

Primjećujemo, s obzirom na ratnu tematiku koja je karakteristika svih stvaralačkih faza ovog pisca, da naslovi njegovih djela predstavljaju na izvjestan način osnovno ideološko polazište, što se otkriva i eksplicitno izražava pogotovo u epiloškoj granici njegovih romanesknih ostvarenja koja sačinjavaju naš korpus.

Birajući određeni naslov, mijenjajući naslove poglavlja u narednim verzijama, Mihailo Lalić uspijeva da pruži osnovnu informaciju o tematskom sadržaju ovih romana, njihovom strukturom i semantičkom iznijansiranošću, uspijeva da privuče pažnju čitaoca i izrazi osobenost svog pripovijedačkog postupka, čime se aktivira referencijalna, konativna i ekspresivna jezička funkcija.

Subjekatski nominativ

Subjekatski nominativ odnosi se na najznačajniju funkciju ovog padežnog oblika – gramatičkog subjekta,¹⁴ ili pak *lijevog predikatskog argumenta* (Piper i dr. 2005: 124), pri čemu njegovu poziciju mogu zauzimati razne vrste riječi:

¹⁴ Zanimljivo je razmatranje subjekta u vezi sa identifikacijom agensa pri čemu se ističe da je subjekat svojim upravljačkim odnosom prema predikatu predodređen za identifikaciju agensa jer imenuje ono što leži u osnovi rečenice. *Gramatički subjekat se nerijetko sa aspekta informativne rečenične perspektive podudara i sa tematskim subjektom jer se smatra polaznom tačkom nekog iskaza. Na taj način subjekat predstavlja jezgro komunikativne rečenice, tj. njen sadržinski i informativno neispustivi deo* (Isp. Alanović 2006: 106).

Primjeri:

- imenica u funkciji subjekta:

1) *Dan* je lijep, (S, I, 5); 2) *Krčme* odmah oživješe (S, I, 7); 3) *grbavac* je sa svoje strane zaboravljao gdje živi (S, I, 10); 4) *Stražari, oficiri i sudije* pokazivali su ... (S, I, 20); 5) Naokolo se motaju *četnici* (R, II, 83); 6) *Sin i susjed*, s fenjerima, našli su ga na patosu (T, 151); 7) Uzljutio se *Bajto* (LG, II, 64); 8) *briga* valja samo dok još može da se vrdne na drugu stranu (RS, II, 28); 9) *Odvezivanje* potraja (S, I, 26); 10) *Nesanica i nervoza* digle su me iz postelje, (RS, II, 228).

Kao što primjeri pokazuju, subjekatski nominativ u jeziku našeg pisca nerijetko zauzima i finalnu poziciju u rečenici (*četnici, Bajto*) pri čemu se naglasak stavlja na druge rečenične djelove, isticanje radnje, osjećanja ili nekog drugog momenta koji se vezuje za vršioca radnje ili nosioca stanja ili osobine. Obilježeni red riječi stilski je markiran i doprinosi većoj ekspresivnosti jezičkog izraza.

Kondezovanu predikaciju pronalazimo u slučajevima u kojima funkciju subjekta vrše glagolske i apstraktne, tj. deverbativne i deadjektivne imenice (*briga, odvezivanje, nesanica i nervoza*);

- pridjev u funkciji subjekta:

1) Trebalo je *Crni* da počne (R, I, 13); 2) Paljba je bila gusta i otsječna kao prva. *Sljedeća*, pomisli Niko Doselić, biće rasplinuta kao druga. (R, I, 30); 3) Zatim one (=pojedini) ostaju pozadi, a *nove* se pojavljuju (R, I, 39); 4) Njegove oči dođoše mi sasvim blizu. *Plavo*, kao dim hajdučke vatre, treperi u njima od zore ili od žalosti. 5) (R, II, 223); 6) Podigoh pokrivač, a *Mali* stvarno spava, kao da ništa nije bilo (LG, I, 113); 7) *Pošteni* prvo stradaju, pa *srednji*, a oni *najgori* – nikad! (LG, I, 120); 8) Znaš li ti da sâm čovjek mora da prevrne pameću kao što *mrtav* mora da smrdi? (LG, II, 191); 9) *Zdrav* nikad tako ne leži. (LG, II, 224); 10) *Mnogima* se pobo kamen iznad glave (RS, I, 31); 11) ispalo joj desno oko, a *lijevo* se iskrivilo (RS, 45); 12) *stari* odumiru, a *mladi* bježe (T, 38).

U prvom i šestom primjeru riječ o kvalitativnom pridjevu koji se javlja u funkciji vlastite imenice i na taj način vrši funkciju subjekta (*Crni, Mali*). U većini primjera podrazumijevamo imenicu *čovjek/ljudi*, a ona se, kao i drugi "stvarni" subjekti izbjegava usled prenošenja funkcije na pridjev, tj. pojam koji označava određenu osobinu i on postaje nosilac tj. težište rečeničnog sadržaja, na drugoj strani ponavljanje istog subjekta, pogotovo u složenim, kako nezavisnim, tako i zavisnim rečenicama sa stilske strane ne bi bilo opravdano;

- zamjenica u funkciji subjekta:

1) *taj* se ponosi (S, I, 8); 2) jer je *on* ustvari gluplji (S, I, 8); 3) a *mi* ćemo pričekati (S, I, 8); 4) Znam *ja* gedžove srbijanske! (S, I, 8); 5) *Oni* su ga tražili očima (R, I, 35); 6) *Neki* su se ipak zaustavili (R, I, 44); 7) *Niko* ga neće prisiliti (R, I, 46); 8) *Sve* je protiv njih (R, I, 57); 9) *To* je njemačka stvar (R, I, 225); 10) *Ja* sam ja! (LG, II, 253); 11) *Vi* ste svjedok (T, 129); 12) Sjedim na kamenu pored puta (RS, II, 364); 13) Stižu još uvijek (RS, II, 359).

Ovdje navodimo kao posljednje i primjere formalno nepotpunih rečenica u kojima subjekti (*ja, oni*) nijesu izrečeni, ali se podrazumijevaju na osnovu izrečenog glagolskog oblika.

- broj u funkciji subjekta:

1) Kad bi svi pošli istovremeno, *jedni* preko ceste, a *drugi* k rijeci – neko bi se ipak spasio. (R, II, 13); 2) Je li samo *jedan* pobjegao? (R, II, 17); 3) *Jedan od njih* pogleda prema balvanima (R, II, 21); 4) Stali su i *drugi* (R, II, 21); 5) *Jedan* je čak i pantalone raskopčao (R, II, 44); 6) I *drugi* su vikali. (R, II, 67); 7) *Prvi* su još odmah sa ulaza žurili (R, II, 85); 8) Padali su i *drugi* (R, II, 132); 9) I *devet* je umrlo (R, II, 208); 10) Jedna grana eksplodira ispred njih i zakloni ih crvenom zemljom. *Druga* je udarala pozadi. (R, II, 315); 11) Dva stražara idu za nama, *treći* iza njih (R, II, 28); 12) Na primjer, *jedan* je ubio gosta, (R, II, 61); 13) *Prvoga* smo pomilovali, samo smo mu za vola ovce uzeli, a *drugi* nam je pobjegao (R, II, 62); 14) Ima li naših u toj gerili? Ostalo je još samo *tri zdrava*, *dva* su ranjeni a *jedan* je nestao (R, II, 387); 15) nekoliko trenutaka nijesam znao šta treba da radi usamljen čovjek u gomili – kad ga tuku nepoznati s mnogo ruku – *jedni* tuku, a *drugi* stoje (RS, II, 235); 16) *Četvrtome* se ne nađe strva! (RS, II, 359).

U ovoj funkciji u jeziku našeg pisca javljaju se osnovni brojevi, (*jedan, dva, tri*) često u obliku sintagme, (*jedan od njih, tri zdrava*) kao i redni brojevi (*prvi, drugi, treći*) s tim da redni broj *drugi* često biva upotrijebljen u značenju pridjeva *ostali*, ili pak neodređene zamjenice *neki*, pri čemu se redovno podrazumijevaju imenice *čovjek/ljudi* koje uz njih stoje. Pretjerano nagomilavanje i ponavljanje subjekta iz stilskih razloga mora biti izbjegnuto, ovdje se to postiže upravo upotrebom broja u narednoj rečenici.

Nominativ u funkciji subjekatskog dodatka

Takođe, nominativ se javlja i u funkciji *subjekatskog dodatka*, tj. sledećih imenskih odredbi:

- pridjevskog atributa:

Vežani čamci ljuljaju se na mutnoj vodi (R, II, 125); *Moj Đavo* uopšte ne bi pristao da trguje (LG, 73); Pred zalazak sunca *jedna duga četnička kolona* pređe preko prevoja (LG, 93); *Jedna mutna muka* naiđe odnekud (LG, 152).

- atributiva:

1) izađe *kicoš-oficir* (S, I, 15); 2) *Penzionisani predsjednik suda* Đuraš Vukčić, lupio je glavom (T, 5); 3) Obro *barjaktar*, pokrio je uši (RS, I, 35);

- apozicije:

1) *Jedinac iz stare i poznate popovske porodice iz Prijepolja*, taj Milan Mirović (RS, 39); 2) *Sekretar partiskog¹⁵ odjeljenja*, Tajović, opomenuo ga je (S, 61); 3) Smrt je mirna ... Jedina je ona pravična, *velika stara uranilovka*. (R, II, 121);

- apozitiva:

1) *Uplašen i uvrijeđen*, dječak se opet poizmače (S, I, 13); 2) *Modri od hladnoće, ukočeni od straha, čađavi od baruta, krvavi, razbarušeni i ogluvjeli od paljbe* – oni su gledali. (S, I, 92); 3) S tim mislima, *umoran od dvostrukih napora*, zaspao Toma Knjažević (S, I, 141); 4) Visoke zgrade, *izbušene bombama*, zjape sa zvjezdanim jatima (R, II, 157); 5) Izašli su policajci, *crveni i podaduli od popodnevnog spavanja*, (R, II, 164); 6) ... *naježeni od straha i zimomorni*, novi zarobljenici liče na preplašenu djecu (R, II, 252); 7) *Nepovjerljiv prema bombama i nasilju*, on se sigurno ne bi upleo u Bombašku aferu (RS, II, 229);

- atributsko-priloške odredbe:

1) Vido priđe *uznemiren*. (R, II, 267); 2) Vlaho dođe *neobrijan*. (R, II, 285); 3) Strijeljajte, objesite, ali ja to *živa* neću! (T, 109); 4) preko groblja trči *bos* i bez kape bjeloglavi dječak (S, 11); 5) Obezglavljene sjenke ljuljale su se *naduvane* ispod prozora s noćnim nebom (R, 198).

¹⁵ U romanu *Svadba* objavljenom 1950. M. Lalić se pridržava pravila iz Pravopisa Aleksandra Belića: *u rečima izvedenim od reči na ij kada to ij dođe pred suglasnik, – j se ne piše: ubijati: ubica, ubistvo; Šumadija: Šumadinac;... isto tako kada su pridevi izvedeni nastavkom ski od osnova na –ij, treba pisati i koje jedino odgovara izgovoru*. Navodi sledeće primjere: *šumadiski, teraziski, srbiski, vizantiski, teoriski, austriski, avliski itd; doskora se pisalo i ponegde se još piše etimološko: šumadijski, terazijski, srbijski itd.* (1950: 44).

Kao reprezentant gramatičkog subjekta javlja se i redukovana poredbena konstrukcija *kao + nominativ*:

Primjeri:

1) kako se muči *kao crv* (S, I, 61); 2) on već danima leži *kao živi mrtvac* (S, I, 64); 3) i on se skljojka u ugao kraj peći sav žut *kao voštana lutka*. (S, I, 142); 4) Šuma je visoka i strma *kao zidovi* (R, I, 95); 5) Naježeni čempresi stoje *kao zeleni noževi*. (R, II, 147); 6) Ležao je *kao mrtav*. (LG, II, 224).

Nominativni iskazi

U nominativu se javljaju i apsolutno nepotpune rečenice, koje se stoga i nazivaju nominativni iskazi, tj. prema terminologiji Ivane Antić rečenice ovog tipa predstavljaju *reprezentanta subjekta pune rečenične strukture* (Piper i dr. 2005: 125).

Nominativne iskaze čija je sadržina vrlo labava, a veza izrazito slobodna, u odnosu na međurečenični kontekst, karakteriše elipsa kao dominantno stilsko obilježje.

Uz napomenu da u ekscerpiranoj građi bilježimo vrlo ograničenu upotrebu apsolutno nepotpunih rečenica, mi im ipak u poslednjem poglavlju o nepotpunim rečenicama posvećujemo posebnu pažnju, budući da njihova forma uslovljava građenje izrazito stilematičnih jezičkih konstrukcija.

Primjeri:

1) *Komunista!...Bandit! Staljinov soldat!* (S, I, 192); 2) Udario bradiš u pomamiš! *Obad, obad, zvrč dabogda! ...* (S, I, 112); 3) *Disanje. Magla* (R, I, 26); 4) Njega je slabo hranila ona njiva u Utrgu, ali on ipak pokuša da je zamisli. *Jedna jaža oivičena travom, bijeli međaš u travi, red pritaka i skroman žubor pod naherenim plotom.* (R, I, 42); 5) smrt, stvarno, nije kraj. I poslije nje ima gadnih stvari: gmizanje... *Život!* (R, I, 89); 6) „Bolovao je, ni preko praga preći nije mogao.“ „*Majstorija!*“ (LG, II, 311).

Predikatski nominativ

Predikatski nominativ, tj. imenski predikat, ili preciznije, imenska kopolativna konstrukcija javlja se u slučajevima kada subjekatskom pojmu treba pripisati neko svojstvo koje se iskazuje pridjevskom ili imeničkom riječju ili sintagmom. Imenski predikat predstavlja sintaksičku konstrukciju koja nastaje kada se leksičko značenje predikata iskazuje

nekom neglagolskom leksemom. Stoga, on predstavlja složenu sintaksičku kategoriju koja uključuje najmanje dvije potkategorije – kopulativni i semikopulativni predikat (Jahić i dr. 2000: 365).

a) *Kopulativni predikat.*

Predikativ, odnosno, *leksičko jezgro* (Ibid., 365) čini pridjevska ili imenička jedinica, dok glagolski dio čini kopulativni (sponski) glagol *jesam/bit*i koji i nema posebno značenje, već ima ulogu kopule (spone) koja povezuje predikativ i subjekat i *konkretizuje to pripisivanje na vremensko-modalnom planu i na planu potvrđnosti/odričnosti* (Stanojčić, Popović, 2011: 239). Razlikujemo tri tipa ovog predikata, prvi čine pridjevske jedinice (pridjevi, pridjevske sintagme, pridjevske zamjenice i redni brojevi), drugi imeničke jedinice (imenice, imeničke sintagme i imeničke zamjenice) u obliku nominativa, a treći tip čine imeničke jedinice u nekom padežu koji ima kvalifikativno značenje. Ovom prilikom mi navodimo primjere za prva dva tipa:

Primjeri:

- pridjevske jedinice u obliku nominativa:

1) Sve je mrtvo i crno (S, I, 11); 2) i video je da je ona pusta i prazna (S, I, 52); 3) Tek što ga razoružaju da mu je lakše putovati ... samo prema bradonjama su strožiji (S, I, 125);¹⁶ 4) Lica su im bila crvena (R, II, 19); 5) Bio je mlad i vrlo hitar (R, II, 20); 6) Priroda je surova (R, II, 57); 7) kad sam mislio da je glup po prirodi (R, II, 377); 8) Kako da se branim, kad je istina očigledna (T, 74); 9) Krompir je zemljav i sitan (LG, II, 150);

- imeničke jedinice u obliku nominativa:

1) U tom trenutku lašičevci su zaista bili jedina četnička grupa (S, I, 8); 2) Znam ja da ste gadovi i podmuklači (S, I, 17); 3) Krajem 1942. Kolašin je već bio originalna batinaška varoš (S, I, 29); 4) Lukić je ranije bio student (S, I, 51); 5) život mi je poklonjen konj, (R, II, 156); 6) Veseljak je – više od dva sata zasmijava (R, II, 331); 7) Bio je tvrdoglava životinja (LG, II, 131); 8) Treba da se odupireš, jer ti si Čovjek (LG, II, 149); 9) Bjekstvo je stara ljudska bolest (RS, 40); 10) Ko si ti? (T, 67);

¹⁶ Prema *Pravopisu* A. Belića koji je bio rješenje našeg pisca 1950. godine prihvatljive su obje varijante, i *stroži* i *strožiji*, (1950: 476) dok je prema *Pravopisu srpskohrvatskog jezika* ipak prihvatljiva samo prva varijanta (1985: 234).

11) Po zanimanju, ako se ne varam, ti si *student*? (T, 101); 12) Gospodine proto, po profesiji *ste*, kao što se vidi – *svešteno lice*? (T, 128); 13) Ja sam *dželat* (T, 50); 14) Tamara je bila *sekretar komiteta* (T, 141).

U poslednjoj grupi primjera riječ je o nominativu u funkciji semantičke dopune *idiomatizovanog* kopulativnog predikata (Isp. Piper id r. 2005: 125) sastavljenog od kopule i imenice u lokativu s predlogom *po* tipa *zanimanje*, *profesije* koji se u poslednja dva primjera podrazumijeva.

b) Nominativ u semikopulativnom predikatu

Nominativ u okviru semikopulativnog predikata proučava savremena gramatika, koja izdvaja glagole tipa *postati*, *ostati*, *izgledati*, *osjećati se*, *činiti se*, *zvati se* uz koje se takođe javlja nominativ u funkciji semantičke dopune. Tačnije, semikopulativi predikat sastoji se od semikopulativnog (polusponskog) glagola u ličnom glagolskom obliku i leksičkog jezgra. *Glagoli ovog tipa funkcionalno su slični kopulativnom glagolu 'biti', ali se od njega razlikuju po tome što pored gramatičkog imaju i leksičko značenje, koje je, međutim, nepotpuno* (Jahić i dr. 2003: 367).

Primjeri:

- 1) Lišće na drveću i čitavi borovi u strmini *postali su ljubičasti*. (R, I, 12); 2) Kose su im od nje *postale krute*, a vjeđe *bjeličaste* (R, I, 107); 3) Svi su *postali nestrpljivi*, (R, II, 125); 4) Zadah blatišta i bivola na mahove *postaje težak* (R, II, 259); 5) Tišina je *postala teška* (R, II, 362); 6) *Postali smo skitnice!* (LG, I, 69);
- 7) Pred njima *se* čovjek *osjeća sasvim go i odvratan* (R, I, 107); 8) Pred tim očima što me peku s leđa *osjećam se go i ružan* (R, II, 125);
- 9) zamišljajući da to vučem i ponižavam čitavu onu prošlost obzira, sklanjanja i strahovanja, sve te sklonosti za žrtve i odricanja koje *se* jednim imenom *zovu poštenje* (LG, I, 140); 10) Čorbeg je pravim imenom Šoro Vojvodić, a *zovu* ga *Ćoro* (RS, I, 43);
- 11) nepravda je i nelijepo što *se* *zovemo Brzaci*, kad bi *se* mogli *zvati Dobričani* (RS, I, 122); 12) *Zvali su ih i "Vlaho", "Srbo", "krmci"; "prasci"* (RS, 126).

Pored svoje osnovne sintaksičke funkcije označavanja subjekta, kao osnovnog rečeničnog konstituenta, ali i leksičkog jezgra u kopulativom i semikopulativnom predikatu,

ovaj padežni oblik koji ima samo jedan strukturni lik, u jeziku Mihaila Lalića predstavlja katkad i sredstvo koje doprinosi stvaranju brojnih stilematičnih konstrukcija.

Birajući određeni naslov, mijenjajući naslove poglavlja u narednim verzijama, pisac uspijeva da pruži osnovnu informaciju o tematskom sadržaju ovih romana, njihovom strukturom i semantičkom iznijansiranošću, uspijeva da privuče pažnju čitaoca i izraži osobenost svog pripovijedačkog postupka, čime se aktivira referencijalna, konativna i ekspresivna jezička funkcija.

Apsolutno nepotpune rečenice, posmatrane sa stilističko-retoričke tačke gledišta, stilski su markirane i mogu se smatrati figurom. U retorici se nominativni iskazi smatraju podvrstom elipse, jer je cijeli izraz sažet, nominalizovan (Katnić-Bakaršić 1999: 95).

Obilježenim redom riječi redom, razdvajanjem upravnog i zavisnog dijela sintagme, brojnim subjekatskim dodacima, postiže se naročita ekspresivnost i osobita rečnična forma, koja je mnogo više od prostog "jezgra rečenice" koje se tiče subjekta iskazanog nominativom. Složenost dešavanja, odnosa i karaktera Lalićevih likova u imaginarnom prostoru i vremenu romanesknog svijeta otkriva se složenošću i bogatstvom nominativnih sintagmi koje pronalazimo u svim ispitivanim djelima.

GENITIV

Kompleksnost genitiva kao centralnog padeža koji se javlja u sva četiri strukturna lika, u zavisnosti od funkcije i značenja, uz obilježje obuhvatnosti i koneksije, predstavlja centralni dio sintakse padeža koji se razmatraju u romanima Mihaila Lalića. Stoga ovaj padežni oblik zahtijeva iscrpniju analizu koja će obuhvatiti brojne potkategorije i specifična značenja koja idu dalje od tri standardne, i posve tradicionalne vrste genitiva, posesivnog, partitivnog i ablativnog, sjedinjene osobinom ticanja.

Subjekatski genitiv

Riječ je o genitivu koji se javlja u funkciji semantičkog subjekta, pri čemu zavisi od imena dotične radnje ili stanja označenog deverbativnom imenicom ili bilo kojom imenicom koja ima zajednički opšti dio s glagolom istog značenja. Prema tome, razlikujemo:

a) *Genitiv agensa/pseudoagensa* javlja se kao slobodni genitiv uz deverbativne imenice izvedene od neprelaznog ili prelaznog glagola uz uslov da imenica u genitivu posjeduje

obilježje živo ili samoaktivnost. *Denominalizacijom deverbativne imenice, imenica u genitivu prelazi u oblik nominativa i na sintaksičkom planu zauzima poziciju subjekta u dobijenoj rečenici, a na semantičkom planu predstavlja agens/pseudoagens* (Piper i dr. 2005: 127).

Primjeri:

1) Proljeće s milijardama svojih svečanosti uskipjelih u žutim i ružičastim krunama cvjetova, u cvrkutu *lastavica* i kreketu *zelenih bara* oko Tare (S, II, 186); 2) U tišini se čuje zujanje *muva* nad slamaricama (LG, II, 77); 3) a druge nijesam nikad jasno razabrao deformisane promuklom vikom kroz prasak i zveket *metala*. (RS, I, 94); 4) našao je žalbu *Tamarine majke*: (T, 17); 5) iziđu tek pred zalazak *sunca* (RS, II, 22); 6) Uz očajnu škripu i stenjanje *dotrajalih motora*, ona najzad pređe (S, I, 15).

Izvršena transformacija primjera *Lastavice* cvrkuću; *Zelene bare* krekeću (1. primjer), *Muve* zuje (2. primjer), *Metal* zvekeće (3. primjer), *Tamarina majka* se žali (4. primjer), *Sunce* zalazi (5. primjer), *Dotrajali motori* stenju (6. primjer) potvrđuje poziciju gramatičkog subjekta, pri čemu je u svim primjerima, ispunjen uslov kategorije živog ili pak samoaktivnosti. Poseban osvrt zaslužuje drugi primjer u kojem se putem metaforičkog prenosa *bare* povezuju sa *krektanjem*, dok u posljednjem primjeru personificiranim *motorima* biva data mogućnost iskazivanja napora, koji karakteriše deverbativna imenica *stenjanje*, stoga i genitiv koji uz nju stoji pronalazi mjesto u ovoj grupi primjera.

b) *Genitiv sa predlogom od* u pasivnim rečenicama, odnosno pasivnim konstrukcijama u okviru složene rečenice, pri čemu imenica u genitivu predstavlja množinu ili imenuje svojevrni autoritet, tj. onoga koji ima mogućnost mijenjanja postojećeg stanja.

Primjeri:

1) Sve što imaju na sebi ..., *opljačkano je od udovica i siročadi*. (S, I, 26); 2) Svejedno, sinoć sam opet sanjao da *sam osuđen* na smrt – *ne od prirode*, s čime se čovjek nekako miri, *no od ljudi*. (RS, II, 389); 3) i da *smo bili osuđeni od nacionalističkog suda*; (R, II, 33).

Rekonstrukcijom genitivnih sintagmi i pasivnih oblika tipa: *Udovice i siročad su opljačkali*; *Nije me priroda osudila, nego ljudi*; *Nacionalistički sud nas je osudio*; primjećujemo i visoku frekventnost upotrebe glagola tipa *osuditi* i *opljačkati* koji imaju posebno mjesto u romanesknoj stvarnosti Lalićevih likova zarobljenih u ratnom vremenu.

c) *Slobodni genitiv uz glagole imati i biti*, koji presuponiraju tzv. *egzistencijalno značenje* – postojati, upotrijebljeni u obliku prezenta glagola *imati* i 3. l. jd. sr. r. u perfektu ili futuru (rjeđe) glagola *biti*.

Primjeri:

1) Nema *mjesta*, nonće placa unutra, (S, I, 8); 2) toliko je kod njih bilo *života i sigurnosti* u neka prava i pravila (S, II, 19); 3) Znam ja koliko si volio lov; *takvog strijelca* nije bilo! (S, I, 31); 4) *Svega* može biti, (S, I, 48); 5) Nema *one česme*, ne čuje se nigdje blizu, (LG, II, 16); 6) Niko nam neće doći po ovom vremenu, nema *opasnosti*. (LG, II, 43); 7) i niko od nas neće biti ono što je bio – nema *povratka*. (LG, II, 87); 8) *One djevojke* nema. (LG, II, 143); 9) „*Nostalgije* u ratu nema.“ (T, 130); 10) nema *spasa* (T, 27); 11) *Svjedoka* ima koliko hoćeš, (T, 27).

M. Ćorac smatra da subjekatski genitiv uz glagole *imati* i *biti*¹⁷ posjeduje i partitivno značenje, koje predstavlja onaj elemenat koji genitivu daje ekspresivnost. (1974: 81). Sličnog je mišljenja i T. Maretić (1963: 568) koji smatra da glagol *imati* u takvoj upotrebi dobja značenje glagola *biti*, i upravo u tom slučaju partitivni genitiv može da se slaže u značenju s nominativom, dok M. Stevanović, pored subjekatske ističe i objekatsku funkciju partitivnog genitiva. (Stevanović, 1964: 349).

č) *Slobodni genitiv množine u impersonalnim rečenicama sa značenjem agensa/pseudoagensa*. Ova vrsta subjekatskog genitiva javlja se i uz glagol *trebati* sa značenjem *biti potrebno*. Rekonstrukcija rečenice u personalni oblik pokazuje da je uključena i semantika kvantifikacije, jer je riječ o naročitoj vrsti *sativnih*¹⁸ glagola.

Primjeri:

1) *Šuge* je nestalo. (LG, II, 128); 2) nakupilo se *straha* unutra, (R, II, 8); 3) nakupilo se *svega toga* u smjesama (R, II, 329); 4) Nakupilo se *činovništva*, (RS, 102).

ć) *Slobodni genitiv uz medijalne glagole* tipa *plašiti se, bojati se, stidjeti se*, koji presuponiraju značenje postojanja određenog osjećaja, pa samim tim imenica u genitivu kazuje šta se javlja kao njegov kauzator.

Primjeri:

1) neka njegovi gedžovi okrvave gaće ako se boje *komunista* (S, I, 8); 2) Zatvor nam i ovako neće biti prazan, ne plašite se *toga*: (S, I, 17); 3) ubjeđenje svih koji se plaše *smrti* (S, I, 83); 4) „Bojiš li se *đavola*?“ (LG, II, 35); 5) „A bojiš li se *partizana*?“ (LG, II, 35); 6) plašio sam se samo *Lipovšekovih ispada i mudrovanja*: (R, II, 191); 7) „... ali

¹⁷ Kao i uz *nestati, trebati (biti potreban)*.

¹⁸ *Sativni glagoli su svršeni glagoli s odgovarajućim prefiksom koji inherentnoj leksičkoj semantici glagola dodaju obelježje kvantifikacije (pored toga što nesvršeni vid pretvaraju u svršeni). U strukturi s prelaznim glagolom prefiks je formalno-semantički element koji utiče na pojavu genitiva. Ako se prefiks ukloni, gubi se obeležje kvantifikacije pa na mesto genitiva dolazi akuzativ.* (Piper i dr. 2005: 143).

ja se ne plašim *njih*.“ (R, II, 212); 8) Kao da je pogodio *čega* se plašim, (R, II, 284); 9) *Toga* sam se i ja plašio, (RS, 35).

10) I onda sam se stidio *odraslih* – što preziru i što mogu da zlostavljaju; i *od žandara* – što strah zadaju, i *od mangupa* s cipelama, i *od djevojaka* što se prave važne, pa i *od žena* i *od bogataša* što imaju šta ja nemam, pa *od vlasti* što se naduva i uobražava da tako treba, (LG, II, 472).

Navedeni primjeri potvrđuju šta je uzročnik određenog stanja, i to u najvećem broju slučajeva straha i tjeskobe, (*komunisti, smrt, đavo, partizani* itd.) pa, s obzirom na frekventost upotrebe glagoli *plašiti se, bojati se* zauzimaju važno mjesto u unutrašnjoj strukturi svih Lalićevih romana.

Posljednji primjer može se tumačiti dvojako; upotreba genitiva bez predloga *od* uz glagol *stidjeti se (odraslih)*, a zatim oblika sa navedenim predlogom uz isti oblik glagola. Međutim, semantička razlika između ovih primjera, sa i bez predloga nije prisutna.¹⁹ U oba slučaja je naglašeno značenje kauzatora glagolske radnje, pa ih svrstavamo među oblike direktnog uzroka tipa efektor, tj. izazivač, koji su inače veoma zastupljeni u jeziku našeg pisca.

d) *Genitiv sa predlogom preko*²⁰ uz glagole tipa: *saznati, obavijestiti se, informisati se*. Naši primjeri pokazuju da se semantika ovih glagola podrazumijeva i implicira u kontekstu rečenice.

Primjeri:

1) Nikola Tomić, Crmničanin, *preko starijeg brata, crnorukca i republikanca*, pronade da to moraju biti makedonski komitadžije Sokolovića ili Dovezenskog (RS, II, 116); 2) javljeno je žandarima, *preko njihovog telefona*: da je rat objavljen (RS, II, 218); 3) Bilo bi nas i više tu, no su neki na mala vrata, upravo nekako protekcijom, *preko žandara*, dobili pozive, (RS, II, 218); 4) drugi nas uče da natpise demantujemo ili da „samo“ *preko štampe* izjavimo da smo bili obmanuti. (RS, II, 269).

¹⁹ Istu pojavu u vezi sa glagolom *bojati se* zapazila je Darinka Gortan-Premk tumačeći uzročne konstrukcije na materijalu iz Vukovog jezika, kao najtipičnijeg predstavnika našeg književnog jezika klasičnog tipa. Smatra da je moguće da red riječi u rečenici uslovljava upotrebu jednog od ovih dvaju oblika. Konstrukcija *od+genitiv* nalazi se ispred glagola *bojati se*, dok je genitiv bez predloga iza glagola, sem kada je riječ o genitivu enklitičkih oblika ličnih zamjenica, ili kada se naslanja na genitiv bez predloga iz prethodne rečenice (Gortan-Premk 1963–1964: 444).

²⁰ Pored predloga *preko* u ovom značenju upotrebljava se i instrumentalni oblik *putem* uz genitiv, međutim, u ispitivanim djelima našeg pisca nijesmo naišli na primjere tog tipa.

dž) *Genitiv sa predlogom od* uz glagole tipa *čuti, saznati, dobiti*.

Primjeri:

1) možda ćemo *od njega* čuti neku dobru vijest (LG, II, 125); 2) izgubiše se prije nego su saznali *od kojeg* to *đavola* bježe (LG, II, 342); 3) Odlaganje nije pomoglo, ništa *od mene* nijesi dobila (R, II, 36); 4) To sam čuo *od nekih đaka* prije rata (R, II, 318).

đ) *Genitiv sa predlogom kod*, koji se najčešće javlja uz dekomponovani predikat označavajući agensa, odnosno pseudoagensa.

Primjeri:

1) kupio je naftu *kod Ilije Naftadžije*, (LG, II, 153); 2) Sličan pokret sam opazio ... *kod predstavnika Udružene opozicije* kad smo im pomagali pred izbore. (LG, II, 237); 3) Dešavalo se to kad bi neki od komunista ... udario protiv kundaka, mamuza, nasilja. To *kod starih demagoga* bilo mi je jasno zašto. (LG, II, 257); 4) *Kod mene* su izazivali izvjesne promjene, (LG, II, 251); 5) Drukčije je *kod braće Vukolića*, (LG, II, 254); 6) i da izazovu zavist *kod drugih* (LG, II, 341).

e) *Prezentativ/eksklamativ*, tj. slobodni genitiv uz *prezentative* – riječi kojima se u neposrednoj komunikaciji sagovorniku skreće pažnja na neki objekat ili eksklamative – *evo, eto, eno, gle* (Piper i dr. 2005 : 130).

Primjeri:

1) *evo proljeća* (RS, II, 17); 2) *Evo svraba* usred Beograda! (RS, II, 121); 3) *evo mojih spisa!* (T, 27).

U jeziku našeg pisca upotreba ovih neglagolskih riječi, koje se zbog svoje funkcije mogu smatrati imperativnim uzvicima, zastupljena je u vrlo ograničenom broju primjera, koji nam u ovom smislu mogu predstavljati potvrdu da je njihova upotreba u potpunosti usklađena sa normom standardnog jezika, budući da nijesmo naišli na supstandardne oblike sa nekim drugim padežnim, najčešće nominativnim oblikom. Naime, uzvici *evo, eto* i *eno* razlikuju se od ostalih imperativnih uzvika upravo po tome što *oformljuju predikate koji otvaraju mjesta za objekatske imenske izraze. Morfološka specifičnost takvih objekatskih imenskih izraza je u tome, što u njima objekat ima oblik genitiva ne samo onda kada su u pitanju nazivi živih bića muškog roda u jednini nego kada su u pitanju i sve druge imenice nezavisno od roda i broja* (Piper i dr. 2005: 309).

Genitiv pseudoagensa: nosioca osobine

Genitiv pseudoagensa, po pravilu slobodni, ali i sa obaveznim determinatorom, u zavisnosti od konkretnog, odnosno uopštenog značenja, javlja se i uz deadjektivne imenice, izvedene od pridjeva odgovarajućim sufiksima.

Primjeri:

- 1) Komunistička partija je našla puta i načina da dopuni čvrstinu *svojih ljudi*, (S, I, 21); 2) pri tome smo svu naklonost i povjerenje *sela* izgubili. (LG, II, 43); 3) Ogromna siva hobotnica iz neznanih mora pomrčine, ... , sravni brda i doline i poče da vari u utrobi izmiješane ljage i ljepote *stare zemlje*. (LG, II, 549); 4) Čini mi se da se cijelo bogatstvo *svijeta* otvara, (R, II, 62).

Rekonstrukcijom primjera imenica u genitivu prelazi u oblik nominativa, zauzimajući poziciju gramatičkog subjekta u rečenici sa kopulativnim predikatom i pridjevom iz deadjektivne imenice, koji predstavlja nosioca osobine: npr. *Komunistička partija je našla puta i načina da dopuni to da njeni ljudi budu čvrsti* itd.

Predikatski genitiv

Pored funkcije subjekta, genitiv na sintaksičkom planu može zauzimati poziciju semantičkog jezgra i/ili dopune u kopulativnom i semikopulativnom predikatu javljajući se u blokiranoj ili slobodnoj upotrebi (Isp. Piper i dr. 2005: 301–332).

a) *Genitiv u kopulativnom predikatu* javlja se sa obaveznim determinatorom u funkciji semantičkog jezgra; zatim uz deadjektivne imenice tipa *važnost, značaj, korist* sa predlogom *od* i determinatorom, fakultativnim/obaveznim; sa predlogom *do* uz kopulu u impersonalnim strukturama sa iskazanim pseudoagensom, tj. nosiocem stanja, odnosno raspoloženja u dativu i fakultativno iskazanim priloškim oblikom *stalo*.

Primjeri:

- 1) U ono vrijeme bilo je *nekih odgovora*, (LG, I, 40); 2) Izgleda da je u krvi crnog bika bilo *jakih feromagnetskih sastojaka*. (LG, II, 260);
- 3) Poslije, kad završim moje novo oružje, ... , preći ću na izgradnju sprava *od većeg značaja*. (LG, II, 178); 4) Pisaću ja i o nekima *od manjeg značaja*, (RS, I, 53); 5) Dok sam razmišljao hoće li to biti *od koristi ili od štete*, podiže se Radun (RS, I, 195);

6) Nije to što mi je stalo *do njegovog vremena*, (LG, II, 149); 7) nije mi *do toga*, (LG, II, 252); 8) „Ima sto stvari *do kojih* je meni stalo, a ne idu mi po volji.“ (LG, II, 66); 9) „Više ti je stalo *do Veljka*.“ (LG, II, 68); 10) više mu je stalo *do čorbuljine* u koju se zagledao. (LG, II, 80); 11) Izgleda da im nije *do dobitka*, (R, II, 173); 12) Mnogo im je stalo *do narodne sloge*, (RS, I, 49); 13) Pravio sam se da mi *do toga* nije stalo. (RS, I, 106); 14) *do poljubaca* mi nije bilo stalo. (RS, I, 305); 15) „... Nije meni *do paragrafa*, ...“ (T, 26).

b) *Genitiv u semikopulativnom predikatu* javlja se sa predlogom *od* uz semikopulativne glagole tipa *sastojati se (biti sastavljen)*; *nastati, zavisiti (biti zavisan)*; i sa predlogom *do* uz semantički nepotpune glagole u strukturama tipa *dovesti, doći, dospjeti, dogurati do nečega*, pri čemu je prisutno značenje adlativnosti, dosezanja do cilja.

Primjeri:

1) Povlašćeni stalež je komandno osoblje i personal sastavljen *od intendantata, policajaca, kuvara i tumača*. (R, II, 154); 2) To što se u njoj vidi nije obasjani svijet, nego osljepljujuća vrela magla, nastala *od zgusnutog bljeska*, (R, II, 157); 3) da sam u slabijoj poziciji, te da, makar i privremeno zavisim *od njega?* (RS, II, 110); 4) U stvari – mnogo zavisi *od gladi*. (LG, II, 450); 5) Ponekad zavisi i *od toga* ko sprema jelo. (LG, II, 128); 6) „A njive, kukuruz, jesu li im i to zabranili?“ „Kako gdje, zavisi *od komšija*.“ (LG, II, 55).

7) Tako je stigao do imena Jagoša Tomića, čovjeka koji je u Americi radom došao *do nešto novca*, (S, I, 32); 8) Došlo je *do provale*, (S, I, 39); 9) Jedva dođoh *do riječi*: (LG, II, 205); 10) Na izlazu iz grada nepažnjom je došlo *do lakšeg sudara*, (T, 5); 11) Kad smo najzad došli *do riječi* (RS, II, 244); 12) Tako smo došli *do naše brzačke*, možda čak i *crnogorske varijante defetizma* (RS, II, 151); 13) pa sam dospio *do zaključka* da smo isti. (RS, II, 222); 14) Ne mogu se pohvaliti da sam dospio *do vrijednog odgovora* na to pitanje, (RS, II, 292); 15) Tom vodom me pridobio i *do nje* me dogurao. (LG, II, 488); 16) Dogurao sam je *do šume*, (LG, II, 165); 17) Tako sam najzad dogurao *do zaključka* da odrasli malo znaju, (RS, II, 141); 18) Komandant logora je Muro Čavić, ... ,dogurao *do visokog naredničkog čina*. (RS, II, 162).

Objekatski genitiv

Genitiv u funkciji objekta javlja se u više modela:

a) *Slobodni genitiv uz deverbativne imenice izvedene od prelaznog glagola.*

Primjeri:

1) borci krvare ... izdišući za odbranu *talijanske imperije*. (S, I, 5); 2) imati isto neprijatno osjećanje *tjeskobe i opasnosti*; (S, I, 6); 3) punoj svakojakih zamki za hvatanje *osvajача* (S, II, 6); 4) Zaista su ti ljudi mogli naći ... bolje mjesto za ostvarenje *svojih borbenih nagona, navika i talenata*. (S, I, 45); 5) Trpaju nas u vagone za prevoz *stoke*. (R, II, 92); 6) Kod njih je bilo pomiješano: odbrana *Vjere* (RS, II, 113); 7) Gomila svijeta nije imala prečeg posla od čekanja *Gospodara*. (RS, II, 86); 8) i čemu su se pjevale pjesme – čuvanje *časti svoje i tuđe*, držanje *riječi*, (RS, II, 318); 9) bilo je to moje, i od mene tajno, opipavanje i nagađanje *budućnosti* (R, II, 48); 10) osvrćući se na sva umirivanja *drugova* (S, II, 153); 11) i drži se za taknu žilicu traženja *istine* (T, 127); 12) šalju na izdržavanje *kazne* (T, 20).

Rekonstrukcijom odabranih primjera tipa *odbraniti talijansku imperiju, osjećati tjeskobu i opasnost, hvatati osvajača, ostvariti svoje borbene nagone, navike i talente*, primjećujemo da denominalizacija deverbativnih imenica i prelazak genitiva u oblik slobodnog akuzativa na sintaksičkom planu uslovljava funkciju objekta.

b) *Slobodni genitiv uz imenice nomina agentis* (vršilac radnje).

Primjeri:

1) Za njima se sručiše pratioci *kolone*. (S, I, 7); 2) Otvori im zamjenik *šefa* (S, 15); 3) zamjenik *komesara*, ... , ima veću vlast (S, I, 43); 4) jedan od naknadno otkrivenih spasilaca *vladarskog doma*. (RS, II, 327).

Izvršena transformacija tipa *Za njima se sručiše oni koji prate kolonu; Onaj koji zamjenjuje komesara; Otvorio im je onaj koji zamjenjuje šefa; Onaj koji spasava vladarski dom*; pokazuje da denominalizacija imenice koja označava vršioca radnje uslovljava u konkretnim slučajevima oblike akuzativa umjesto genitiva, koji u dobijenoj relativnoj klauzi vrše objekatsku funkciju.

c) *Slobodni genitiv uz negirane prelazne glagole* u funkciji direktnog objekta.

Primjeri:

1) ne bi žalio *života ni svijeta* (S, I, 10); 2) „... vi paščadi kusorepa, nemate *vremena* ni da umrete od zorta!“ (S, I, 20); 3) A sad već ne bi imali *ove muke* (S, I, 31); 4)

vjerovatno ne bi dobio *odgovora*. (S, I, 38); 5) Ali Čemerkić više nije imao *snage* da gleda (S, I, 252); 6) Strašno je kako liepa može da bude djevojka, naročito za čovjeka koji više ne viđa *djevojaka* (LG, II, 24); 7) nijesu *oka* sklopili, (R, II, 37); 8) ka se ni za slavne Ramoviće nije našlo *spasa*, (LG, II, 118); 9) nije ostalo skoro ni *traga* od ljepote. (LG, II, 536); 10) vazdan mu nijesam čuo *glasa*. (R, II, 306); 11) „Ja ne vidim baš nikakvog *uživanja* u mijenjanju, a ni *koristi*, ...“ (RS, II, 221); 12) „O toj stvari neću da kažem ni *riječi!*“ (T, 21).

Visoka frekventnost slovenskog genitiva jedno je od bitnih obilježja jezika Mihaila Lalića. Stoga je i ekspresivnost koja se postiže njegovom upotrebom još jedna karakteristika na stilskom planu, čime je jezički izraz oslobođen suvoparnosti do koje bi u većini sličajeva došlo transponovanjem genitivne sintagme u akuzativnu. Kako je upotreba slovenskog genitiva bila sasvim uobičajena za jezik naših pisaca starije literarne tradicije (Bigović-Glušica 1997: 207; Tepavčević 2010: 252; Nenezić 2010: 259), može se zaključiti da jezik Mihaila Lalića posjeduje izvjesnu arhaičnu notu koja mu obezbjeđuje *raznovrsnost iskazivanja i stila* (Isp. Radulović 1994: 123).

č) *Slobodni genitiv imenice uz glagole imati/nemati sa uopštenim značenjem posjedovati u materijalnom ili psihološkom smislu*. (Piper 2005: 133). Oblik genitiva uz glagol *nemati* uslovljen je posebnom semantikom ovog glagola koja se tiče odricanja posjedovanja objekata i njegovog najmanjeg dijela, pa partitivnost predstavlja osnovu čuvanja genitivne dopune (Isp.: Gortan-Premk 1962: 144–146, Stevanović 1974: 206)

Primjeri:

1) Važan je privid i sad, i da se ima *rezerve* u torbi i *vatre* u krvi. (LG, II, 468); 2) Zaista sam imao dosta *muke*, (LG, II, 468); 3) „Nemaš *brige*, nemaš *obzira*, pa šta imaš?“ (LG, II, 478); 4) Ima i *nekih drugih mana* koje mi katkad idu na živce. (LG, II, 495); 5) Navikao je da ja počinjem, zato uvijek ima *strpljenja* (LG, II, 523); 6) to što je *bez obuće* označava ga kao pripadnika sirotinje (LG, II, 27); 7) Odjednom je *bez odjeće*, (LG, II, 372); 8) „*Sreće* ima ko ima *snage* da izgura do navrh brda, ...“ (T, 57).

ć) *Slobodni genitiv u funkciji direktnog objekta uz prelazne glagole* koje karakteriše semantičko obilježje partitivnosti (*dati, imati, dobiti, htjeti, jesti, kupiti, naći, poslati, piti, tražiti, uhvatiti, unijeti, uzeti, nabaviti*) i kvantifikacije (*nabrati, nakupovati, nakupiti*).

Primjeri:

1) a on je našao *kapetana-cikotića podgoričkog* (S, I, 8); 2) namršti se videći da nema *nikakvog sjećiva* pri sebi. (S, I, 12); 3) „čovjek koji je izgleda čuo *strašnih priča* ... tiho

ciknu, (S, I, 17); 4) Koministička partija je našla *puta i načina* da dopuni čvrstinu svojih ljudi, (S, I, 21); 5) želio je *sna* (S, I, 44); 6) „Sad bismo imali ručak, a ovako *ga* nema.“ (LG, II, 16); 7) „Poručio je da mu doturite *brašna i mrsa*:“ (LG, II, 125); 8) „Uhvatiše li onda *komandira Šingeljica*?“ (LG, II, 128); 9) „A ja sam, evo, donio *loja*.“ (LG, II, 252); 10) oni su u nju unijeli *svoje zlobe i podmuklosti*, (RS, 175); 11) Tu se razvi polemika ... u kojoj sam i ja uzeo *učešća*, (RS, II, 265);

13) Mogli smo da nabereмо *luka*, (LG, II, 128); 14) ... pa da nabereм *ranac jabuka*. (LG, II, 215); 15) i *žita* bi se nakupovao (LG, II, 72); 16) Nakupovao je *zemlje*, (LG, II, 72); 17) *Straha* su se nakupili, (LG, II, 514); 18) Nakupio si se *zlobe i otrova* (LG, II, 523); 19) Nakupili smo *drvljanih grana, otpadaka, žila i panjeva* (LG, II, 552); 20) tako su se nakupili *talijanskih novčanica* (R, II, 116).

d) Slobodni genitiv uz refleksivne glagole tipa *dotaći se, dočepati se, ostaviti se, čuvati se* i sl., sa značenjem koneksije (uspostavljanja veze) i ablativnosti (odvajanja, udaljevanja).

Primjeri:

1) Ah, iskopaću ih ako se ikad dočepam *slobode*! (S, I, 70); 2) Kad se moja mašta dočepa *nekog takvog događaja*, (LG, II, 347); 3) ... a meni je baš suđeno da se prihvatim *toga* što je teško. (LG, II, 458); 4) Tek u njoj bih se dočepao *svojih nogu* (R, II, 51); 5) prihvatili su se *trampe*. (R, II, 244); 6) „Ostavi se ti *Engleza*.“ (RS, 199).

dž) Slobodni genitiv uz medijalne glagole koje karakteriše semantičko obilježje ablativnosti (tipa *kloniti se, odricati se*) i glagole s obilježjem partitivnosti (*zaželjeti se, najesti se, napiti se, zasititi se*).

Primjeri:

1) Bjelopavlići se ni do danas nijesu odrekli *te navike* (RS, II, 312); 2) *Ovih gadnih dolina* ovdje bili smo se strašno zaželjeli, (LG, II, 57); 3) ili se *mene* zaželjela, (LG, II, 533); 4) *Mlijeka* sam se zaželio, (LG, II, 481); 5) Napio sam se *vode* na potoku, (LG, II, 178); 6) Kao da sam se napio *vina* ili *nekog irnog mlijeka*. (LG, II, 376); 7) Napio se *krvi*, (R, II, 20).

Eksplikativni genitiv

Riječ jeo genitivu koji se javlja u funkciji semantičke dopune u tri osnovna modela:

a) *Eksplikativni genitiv uz glagole nepotpunog značenja* i to kao slobodni uz glagole psihološkog distanciranja tipa *odreći se, osloboditi se*, i imenovanja različitih psiholoških i

fizioloških procesa tipa *zaželjeti se, ticati se, (pri)sjećati se*; i sa predlogom *od* uz medijalne glagole koji nose obilježje ablativnosti, tipa *braniti se, čuvati se, spasti se, otrgnuti se, osigurati se*.

Primjeri:

1) kako bi ih tifus, ovako ili onako oslobodio *fronta*. (S, I, 83); 2) A ja sam htio da se djeca oslobode *krasta* (R, II, 383); 3) *Mlijeka* sam se zaželio, (LG, II, 481); 4) ne tiče *ga* se što je tu bila kuća (LG, II, 312); 5) A što se tiče *zarobljenog Talijana* (LG, II, 76); 6) „Sjećam se samo *snijega, bljeska ...*“ (T, 42); 7) I kad bih mogao da se prisjetim *značajnijih pojedinosti*, (RS, II, 253); 8) i sad kad se budan prisjećam *sna* (LG, II, 437); 9) kao da se prisjeća *nečeg* (LG, II, 337); 10) prisjeća se *djetinjstva* (LG, II, 198); 11) a četnici su se sjetili *nacionalizma* (S, 27);

12) jedva se otimam *od vrtoglavice*. (LG, II, 50); 13) ovdje gdje moram da se sklanjam *od potjere, od patrola, od žena, od djece, od svega* (LG, II, 53); 14) „On želi da se sakrije *od svake veze*.“ (LG, II, 68); 15) Uzdržao se *od rušenja* (LG, II, 211); 16) ako se nijesi i *od svojih* odmetnuo (LG, II, 313); 17) Mogu ja da se odmetnem i *od sebe*. (LG, II, 313); 18) Do skoro su se branili *od tih provala* (LG, II, 387); 19) Gdje god su došljaci zbrisali starosjedioce da se osiguraju *od njihove osvete* (LG, II, 191);

b) *Eksplikativni genitiv uz imenice*, najčešće apstraktne, u slobodnoj i blokiranoj upotrebi sa predlogom *bez*.

Primjeri:

1) dignu ruke u znak *predaje* (S, I, 6); 2) igru *cikvanja* (S, I, 19); 3) imao neprijatno osjećanje *lične slabosti i stida* (S, I, 18); 4) dejstvo *prepada* koje često uspijeva (S, I, 23); 5) udarcima *čekića* (S, I, 37); 6) promjenu *vremena* (S, I, 39); 7) znak *vrijednosti i odlikovanja* (S, I, 42); 8) ispunjava slašću *nade* (LG, II, 29); 9) „osjeka *revolucije*“ (LG, II, 121); 10) kako izgleda njen miris *života* (LG, II, 239); 11) stijeni daje izgled *ruševine* (LG, II, 488); 12) oblik *podmićivanja* (LG, II, 64); 13) oblik *brige* (LG, II, 99); 14) igra *magaraca i goniča* (R, II, 169); 15) izraz *prestravljenosti* (RS, 366); 16) da nekako sredi zgradu *događanja ... na livadi budućnosti*. (T, 54);

17) Zatim zadugo nema ničeg, samo mi, *bez sjenke*, nečujni (LG, II, 8); 18) bljutava blagost *bez dna i bez neba*. (LG, II, 8); 19) neodlučno svitanje *bez jutra i bez dana*, (LG, II, 11); 20) vatra *bez toplote*, (LG, II, 16); 21) omladine *bez milosti* (LG, II, 38); 22) Jedna mrlja *bez boje*, (R, II, 388).

c) *Eksplikativni genitiv uz pridjeve koji zahtijevaju obaveznu eksplikaciju* i često nose obilježje partitivnosti.

Primjeri:

1) neprimjetno ga odbaci u jarak pun *mutne vode*. (S, I, 13); 2) udahnu vazduh pun *neprijatnog zadaha* (S, I, 24); 3) održao im živ govor pun *sočnih psovki* (S, I, 47); 4) /oj, svatovi mu komunisti mladi/*pravde* žedni i *osvete* gladni.../ (S, II, 261); 5) blješte kaplje pune *sunca* (LG, II, 154); 6) a kroz san sam bio svjestan *svoga*. (LG, II, 154); 7) odjednom u njemu proključa krv i ćud starih Čvorugića željnih *kavge* (LG, II, 190); 8) Mora da je svjestan *svog izgleda i bijede*, (R, II, 106); 9) Povremeno smo svjesni *toga* (RS, 151); 10) Siti su oni *tvoje pjesme*, (RS, 249).

Ablativni genitiv

Odnos između tradicionalne i savremene gramatičke misli unekoliko se razlikuje kada je riječ o ablativnom genitivu. Prema mišljenju M. Stevanovića, ablativni genitiv označava pojam od kojeg nešto potiče, odvaja se, ili udaljava (Stevanović 1969:186). Međutim, prema stavu novije sintakse (Piper 2005: 137), pored *odvajanja – udaljavanja – izdvajanja*, ovu kategoriju genitiva odlikuju još dva semantička obilježja – *poticanje*: izvor, odnosno porijeklo i *poticanje*: materija, sastavni (gradivni) elemenat i konverzija.

Prvo obilježje, koje je već analizirano kroz kategorije objekatskog i eksplikativnog genitiva, također će biti razmotreno u sklopu spacijalnog i temporalnog genitiva. Stoga, ovom prilikom, navodimo primjere za semantičko obilježje *izdvajanja*, koje karakteriše, na morfološkom planu, upotreba genitiva sa predlogom *od* i *ekspliciranim ili impliciranim obaveznim determinatorom u formi univerzalnog kvantifikatora*, (Ibid., 138) pri čemu se jedna pojava, na osnovu izvjesne specifičnosti, izdvaja iz mnoštva istovrsnih pojava.

Primjeri:

1) *Od svih stranputica* najveselija je biti strašan. (LG, II, 464); 2) *Od svih poslova* što su za Švabu, najviše volim da kopam rake. (R, II, 177); 3) Učitelj je bio najstariji *od njih*, (S, I, 32); 4) *Od svih tih zdanja*, bar je tako izgledalo, tamnica je bila najveselija. (RS, II, 60);

Semantički ekvivalent ovog tipa genitiva jeste oblik instrumentala sa predlogom *među*, pogotovu za semantičko obilježje *živo* (Učitelj je bio najstariji *među njima*.).

Poticanje: izvor – porijeklo, karakterišu značenja koja se javljaju u dva morfološka vida: oblik genitiva sa predlogom *od* u funkciji druge rekcijske dopune uz prelazne glagole s objektom u slobodnom akuzativu i isti oblik imenice koja znači bolest ili anatomski organ ljudskog tijela uz glagole tipa *bolovati*.

Primjeri:

- 1) *Od oca* je Tomo naslijedio samo snagu, poštenje i široke tabane, a na to je nadodao sumnju naslijeđenu *od ujčevine, Goričića*, i sklonost za svađu *od majčine ujčevine*. (RS, II, 211); 2) otkrila se kod njega bogata govornička žica naslijeđena *od popovskih predaka*. (S, I, 40); 3) Mi smo *od starih Grka* naslijedili prezir prema sitnoj i varljivoj praksi, (LG, II, 182);
- 4) Zbunio sam se kad sam čuo da ona zna *od čega* boluje. (RS, II, 302); 5) Razbole se neki, ima i toga, ali i *od trave* se boluje, (LG, II, 59); 6) nagađaju *od čega* sam obolio (LG, II, 228); 7) Jeste da smo malo patili *od žeđi* (R, I, 103);

Poticanje: materija – sastavni element – konverzija, jeste značenje koje karakterišu oblici genitiva sa predlogom *od* u funkciji druge rekcijske dopune uz prelazne glagole s objektom u slobodnom akuzativu; uz nepotpun glagol/trpni glagol *sastojati se/biti sastavljen, nastati/biti stvoren* uz oblike genitiva sa predlogom *od* i *iz*. Riječ je o glagolima objedinjenim semantičkim obilježjem *praviti*.

Primjeri:

- 1) Čovjek je imao debele seljačke gumene opanke na nogama (napravljene *od automobilskih guma*) (S, I, 22); 2) Našao sam račvastu granu, napravio *od nje* kuku. (LG, II, 261); 3) „Gadno je, znam, ali nemoj da napraviš bogalja *od njega*.” (LG, II, 363); 4) Raširi se kovrtljaj dima i napravi *od njih* priviđenja, (LG, II, 384); 5) napravih mu oglav *od konopca*. (LG, II, 467).

Značenje materije, tj. materijala od kojeg je nešto napravljeno prisutno je u prvom primjeru, dok ostali oblici genitiva ilustruju značenje konverzije, tj. pretvaranja. Diskutabilno je da li se npr. u drugom primjeru *grana*, četvrtom *dim*, a u petom *konopac* mogu tumačiti i kao materija; Smatramo da je u primjerima ovog tipa naglasak ipak na predmetu, tj. objektu koji je zahvaljujući onome što se kazuje imenicom u genitivu dobio određeni oblik, tj. oblik *kuke, priviđenja, oglava* i stoga je primarno značenje ovog predložko-padežnog oblika upravo konverzija.

1) Njegov životopis sastojao se *od samih svađa* (S, I, 46); 2) (a sve je to jedna jedina mašina sastavljena *od ljudi, konja i benzinskih rezervi*); (S, I, 187); zato što je vlada bila sastavljena *od ministara*. (RS, II, 277);

Genitiv se u ovom slučaju javlja u svojstvu inicijatora nastanka, a u funkciji dijela predikata, tj. funkciji komplementa.

1) vlast koja je, kao bauk, nastala prekonoc, *iz ničega* (R, I, 154); Ako je to nastalo *iz želje*, te želje imaju svoje zašto (LG, II, 196).

Genitiv se javlja u svojstvu osnove nastanka, i u funkciji dijela predikata.

Partitivni genitiv

Partitivni genitiv označava da se nešto nečeg djelimično tiče²¹, pa kao takav sadrži semantičko obilježlje kvantifikacije i iskazuje odnos dio – cjelina. Obuhvata više modela.

1. Genitiv uz numeričke i pronomeričke kvantifikatore

a) Slobodni genitiv u obliku jednine imenica muškog i srednjeg roda uz osnovne brojeve *dva, tri i četiri*, i dvočlane i višečlane brojeve koji se završavaju na *dva, tri i četiri*, kao i uz zbirni broj *oba*.

Primjeri:

1) Ulaz joj je sakriven između dva *žbuna* (LG, II, 23); 2) U tri *katuna* naokolo sve su rođaci, (LG, II, 23); 3) sa svakim posebno u četiri *oka*. (LG, II, 61); 4) Predem do tri-četiri *koraka*, (LG, II, 165); 5) polomljene su mu obje *noge*, (LG, II, 169); 6) da svi zaglavimo zbog tri *starca* i dva *bogalja* (R, II, 66); 7) ostavio je četiri *sveske* (RS, II, 21); 8) još mu žena rodi četiri *sina*, (RS, II, 21); 9) kakvih je moralo nastajati u oba *jezika* (RS, II, 139); 10) igra puna mržnje i uvreda s obje *strane* (S, II, 28); 11) a obje *te mogućnosti* tako su blizu (S, II, 75).

b) Slobodni genitiv u obliku množine imenica sva tri roda uz osnovne brojeve od *pet* pa naviše i aproksimativne brojeve:

²¹ Kad govorno lice teži da naglasi doticanje u posebnom vidu, ono upotrebljava genitiv u posebnom značenju. Taj poseban vid doticanja može da bude iskazan kao djelimično, odnosno nepotpuno obuhvatanje predmeta radnjom. Tako nastaje partitivno značenje genitiva kojim se iskazuje obuhvatanje neodređenog dijela predmeta, ili pak, neodređenog broja lica. Njime se zamjenjuje objekatsko, odnosno osnovno značenje akuzativa. (Ćorac 1968: 50).

Primjeri:

1) Tamo se opet ređaju imena šest *seljaka* (S, II, 32); 2) Tamo je, ..., pet *zimskih dana i noći* proveo (S, II, 32); 3) sedam-osam *mladića*, (S, II, 255); 4) čovjek je kapija s devet *brava* (LG, II, 74); 5) koji ubi šest *okorelih komunista* (T, 35); 6) oko tridesetak *kola*,²² (S, II, 5); 7) Ima još desetak *tih pećina*, (LG, II, 19).

c) Slobodni/sa predlogom *od*, genitiv množine uz numeričke kvantifikatore²³ i pronomeričke relativne kvantifikatore.²⁴

Primjeri:

1) pa vas zato pocmeka toliko koliko ima *metaka* pri sebi. (S, II, 17); 2) U nekoliko *mahova* poslije toga (S, II, 20); 3) Imao je u rukama nekoliko *komesara*, (S, II, 43); 4) Ono malo *zatvorenika* okupilo se (S, II, 221); 5) „Imaćemo sutra dosta *posla*, ...“(LG, II, 43); 6) Pošto ne vjerujem, pokazaše mi je: dvije torbe zavoja, nešto *vate*, (LG, II, 102); 7) ostaje još mnogo *vremena* (LG, II, 129); 8) Dvoje *djece* napustiše klackalicu (LG, II, 508); 9) Već dugo idemo – koliko *proplanaka*, toliko *dana* (LG, II 13); 10) nosi nekoliko *njih* (LG, II, 34); 11) Ima u njemu mnogo *stida* (R, II, 120); 12) kad ima toliko *zgodnih mjesta* (R, II, 335); 13) i da treba upoznati bar nekoliko *njegovih oblika* (RS, 367); 14) Prije rata je ipak izvršavalo ono malo *zadataka* (S, II, 54).

č) Genitiv množine s predlogom *od* uz pronomeričke kvantifikatore, relativne *mnogi*, univerzalne *svako*, *svaki*, *ništa*, *nijedan*, *niko*, egzistencijalne *neki*, *pojedini*.

Primjeri:

1) Mnogi *od onih četničkih junaka* (S, II, 85); 2) Svaki *od njih* ima neku zamisao (RS, II, 51); 3) Svaki *od njih* imao je u džepu, (S, II, 7); 4) „Nema tamo ništa *od toga* ...“ (RS, I, 51); 5) Iako nijesu razumjeli ništa *od ovog dugog i žučnog govora*, (S, II, 30); 6) niko *od Popnikovića* nije pozvan (RS, II, 182); 7) ne čuje niko *od unutrašnje zatvorske straže*. (S, II, 70); 7) nahvataše neki *od zatvorenika* pacove (S, II, 92).

²² U ovom primjeru jezik Mihaila Lalića sadrži stilsku nedoslednost i odstupa od norme standardnog jezika po kojoj predlog *oko* ne može biti upotrijebljen uz brojnu imenicu koja već označava približnu količinu i samim tim sadrži značenje koje se iskazuje ovim predlogom, koji je stoga suvišan (Vidi: Klajn 2010: 123).

²³ Tj. zbirne brojeve i brojne imenice.

²⁴ Tj. zamjeničke priloge, priloge, pridjeve, tj. leksičke jedinice tipa: *koliko*, *toliko*, *onoliko*, *malo*, *mnogo*, *nekoliko*, *većina*, *nekolicina*.

2. Genitiv uz paranumeričke kvantifikatore

Slobodni genitiv množine uz sledeće tipove paranumeričkih kvantifikatora:

a) konvencionalne mjerne jedinice; vrlo su rijetki primjeri ovog tipa u jeziku našeg pisca.

Primjer:

i da joj se dodjeljuje metar *drva* za ogrijev (RS, II, 232);

b) paranumeričke kvantifikatore za koje se zna koliki broj pojedinačnih primjeraka označavaju;

Primjeri:

1) „Ovo je nov špil *karata*, ...” (LG, II, 339); 2) Dao mi je ... par *šibica*. (LG, II, 176);

3) Jedna četa *vojske* (LG, II, 105); 4) Neka donese ... par *cigareta* ili *biskvita*. (R, II, 152); 5) da par *zaljubljenih* navede (RS, II, 68);

c) paranumeričke kvantifikatore za koje se ne zna koliki broj pojedinačnih primjeraka označavaju;

Primjeri:

1) Kolona *talijanskih kamiona*, (S, II, 5); 2) pogled prema gomili *okova* (S, II, 34); 3) čopor *vezanih pasa* (S, II, 44); 4) svežnjevi *kosa i srpova* (LG, II, 41); 5) grupa *neokovanih zatvorenika* (S, II, 70); 6) jato *vrabaca* (R, II, 1); 7) jato *drvenjaka* (R, II, 200); 8) kolonama *brojeva* (R, II, 247); 9) grupa *dječaka i žena* (LG, II, 420); 10) stada *ovaca* (T, 15);

č) paranumeričke kvantifikatore, tj. partikularizatore za koje se iskustveno zna približna količina koju označavaju;

Primjeri:

1) džakove *bijelog brašna, pirinča i makarona*, sanduke *municije i oružja* (S, II, 5); 2) kotlić *mlijeka* (S, II, 226); 3) džakovi *sol* (LG, II, 41); 4) kutija *aspirina* (LG, II, 102); 5) parče hljeba ili čanak *koprive* (LG, II, 41); 6) čašu *mlijeka* (LG, II, 133); 7) torbu *brašna*, paket *albanskog duvana* (LG, II, 183); 8) kotlić *krompira* (LG, II, 215);

ć) paranumeričke kvantifikatore za koje se ne zna količina koju označavaju, sem što neki od njih pretpostavljaju veoma veliku količinu.

Primjeri:

1) Čitava poplava *psovki* na dva sočna južnoevropska jezika sruči se (S, II, 13); 2) izbljuvaše potoke *zelenih uniformi*. (S, II, 14); 3) poteče po pijesku čitav mutni *potok vode*. (S, II, 167);

d) Slobodni genitiv jednine uz paranumeričke kvantifikatore kojima se imenuje dio cjeline neodređene veličine.

Primjeri:

- 1) Štap, ..., bio je na svoj način dio *četničke uniforme* (S, II, 29);
- 2) parče *hleba* i grudvu *sira* (LG, II, 181);
- 3) parče *mesa* (LG, II, 252);
- 4) čerek *mesa* (LG, II, 258);
- 5) komade *ječmenog hljeba* (S, II, 204);
- 6) gleda donji dio *prozorskog okvira*, (S, II, 77);
- 7) šešir... *dio uniforme* (RS, II, 39);
- 8) komad *mesa* (RS, II, 231);
- 9) jedan dio *njegove slave* obasja i mene (R, II, 117);
- 10) parče *konjetine* (R, II, 90).

3. Genitiv uz druge formalne jedinice sa semantčkim obilježjem kvantifikacije ili partitivnosti

Riječ je o genitivu koji se javlja uz glagole i pridjeve koji u prefiksu ili korijenu sadrže značenje kvantifikacije ili partitivnosti i koji vrše funkciju subjekta, objekta ili obavezne semantičke dopune.

a) Slobodni genitiv u impersonalnim rečenicama sa značenjem agensa/pseudoagensa, vršeci funkciju subjekta.

Primjeri:

- 1) nestalo je *brašna*, (LG, II, 212);
- 2) Nakupilo se dosta *krivaca*, (LG, II, 1);
- 3) nakupilo se *straha* unutra, (R, II, 34);
- 4) nakupilo se *svoga toga* u smjesama i simbiozama (R, II, 329);
- 5) ili bi nestalo *municije* (R, II, 82);
- 6) Nakupilo se *činovništva*, (R, II, 102);
- 7) Nakupilo se *nas* suvišnih (RS, II, 217);
- 8) a i *volova* je bilo ponestalo (S, II, 80);

b) Slobodni genitiv uz prelazne glagole u funkciji direktnog objekta.

Primjeri:

- 1) nabra *krupnog lišća* (LG, II, 28);
- 2) *žita* bi se nakupovao (LG, II, 41);
- 3) Nakupovao je *zemlje*, (LG, II, 72).

Ivana Antonić napominje da u oba slučaja (primjeri a i b) genitiv stoji uz svršene, tj. *sativne* glagole koji uz odgovarajući prefiks pretvaraju nesvršeni vid u svršeni i dobijaju značenje kvantifikacije. U strukturi s prelaznim glagolom prefiks je formalno-semantički element koji utiče na pojavu genitiva. Bez prefiksa pomenuto značenje se gubi i umjesto genitiva rekcija glagola zahtijeva oblik akuzativa. Stoga je u navedenim primjerima genitiv poziciona varijanta akuzativa u funkciji direktnog objekta (2005: 143).

c) Slobodni genitiv takođe u funkciji direktnog objekta uz prelazne glagole, kojima je dostupno obilježavanje odnosa dio – cjelina i djelimičnog obuhvatanja predmeta.

Primjeri:

1) *Hartije* dao bog dosta (S, II, 24); 2) kako se u tom kućerku nađe dovoljno *prostora* (S, II, 28); 3) „Vala i vi *toga duvana* mnogo trošite, (S, II, 71); 4) *Boje* ... nije mnogo utrošila (LG, II, 41); 5) ima *mlijeka* (LG, II, 67); 6) svud se nađe *luka i paprika* (LG, II, 260); 7) ja sam dobio *kundaka* po rebrima (LG, II, 98); 8) *hljeba* pojeo (LG, II, 98); 9) tražim *mlijeka*. (LG, II, 129); 10) kad stanem da uzmem *daha* (LG, II, 437); 11) „nabavila sam *brašna*.” (LG, II, 252); 12) traži *vode* (R, II, 152); 13) Nabavili su nešto *novca*. (RS, II, 104);

M. Ćorac s pravom ističe da ovakav partitivni genitiv omogućava ne samo da se ekspresivno izrazi objekatski odnos, već i da se ovim ekspresivnim značenjima *izbjegne jezička i stilska monotonija koja bi nastala uzastopnom upotrebom pravog objekta* (1968: 50).

Primjeri partitivnog genitiva uz medijalne glagole tipa *zaželjeti se, napiti se, najesti se* u funkciji dopune obrađeni su u poglavlju *Objekatski genitiv* (Isp. 49), kao i primjeri slobodnog genitiva uz pridjeve čija leksička semantika zahtijeva obaveznu dopunu i podrazumijeva značenje kvantifikacije, odnosno partitivnosti, koje smo predstavili u poglavlju *Eksplikativni genitiv* (Isp. 50–51).

Posesivni genitiv

Posesivni genitiv označava da se jedan pojam tiče drugog u potpunosti, stoga se javlja u funkciji posesivnog determinatora kojim se imenički pojam određuje s obzirom na neki od mogućih tipova odnosa pripadnosti koji genitiv uspostavlja sa pojmom na koji se odnosi.

Razlikujemo sledeće modele:

a) *Posesivni genitiv kojim se kazuje odnos pripadništva*, tj. vlasništva pojma na koji se odnosi, pri čemu se javlja ili kao slobodni genitiv množine, ili sa obaveznim determinatorom uz imenicu:

Primjeri:

1) obogatili mitom i trgovinom koju vode s porodicama *zatvorenika* (S, II, 26); 2) optužio podnarednika ... kao potajnog simpatizera *partizana* (S, II, 44); 3) piše „Glas *Crnogoraca*“ (S, II, 49); 4) koraci *robijaša* (S, II, 222); 5) vlasnik *pećina* (LG, II, 30);

6) čitav feudalni posjed *šuma i pašnjaka* (LG, II, 31); 7) stasala je boranija u povrtnjacima *župnih sela*, (LG, II, 260);

8) glas *nepoznatog čovjeka* (S, I, 18); 9) sruči se na bijelu glavu *malog „ribela“* (S, I, 12); doba *pustih noći, mokrog mraka i beznađa*. (S, II, 15);

b) *Posesivni genitiv kojim se kazuje odnos dijela prema cjelini*. Javlja se ili kao slobodni genitiv ili sa predlogom *od* uz imenicu.

Primjeri:

1) krovovima *kabina* (S, I, 5); 2) pepelište s patrljcima *ruku i nogu* (S, II, 10); 3) pramen *kose* (S, I, 13); 4) odlomcima *rečenica* (S, II, 57); 5) trbuh *gole žene* (LG, II, 121); 6) korijen *jezika*, (LG, II, 330); 7) ostatak *crteža* (T, 33);

8) drškom *noža* (S, I, 12); 9) okvir *karoserije* (S, I, 12); 10) kundakom *kratke puške* (S, I, 13); 11) Sirena *prvog kamiona* objavi polazak. (S, I, 14).

Kada je riječ o sastavnim djelovima predmetnih objekata moguće je upotrijebiti i slobodni genitiv i genitiv sa predlogom, međutim, alternacija ovog tipa ne dolazi u obzir kada se obilježavaju integralni dijelovi ljudskog tijela. U jeziku našeg pisca mnogo su frekventniji oblici bez predoga, što potvrđuju navedeni primjeri.

c) *Posesivni genitiv kojim se kazuje odnos pripadnosti po srodstvu, prijateljstvu ili saradništvu*, koji se javlja sa obaveznim determinatorom uz imenicu.

Primjeri:

1) sina *Vuka Vaganara* (RS, II, 22); 2) majka *bjeloglavog dječaka* (S, II, 187); 3) sinovac *apoteکارa*, sin *školskog nadzornika* (LG, II, 86); 4) prijatelja *moga strica*. (RS, II, 22); 5) nazire se među njima i ona mala, bosonoga, špijunaža *Veljka Plećovića* (LG, II, 48).

č) *Posesivni genitiv kojim se pokazuje odnos autorstva* koji se može javiti ili sa obaveznim determinatorom uz imenicu ili sa predlogom *od* uz imenicu koja predstavlja naziv nekog djela.

Primjeri:

1) pripovijetku *njemačkog pisca Tomasa Mana* (RS, II, 91); 2) U knjigama *Marksa i Engelsa* toga nema. (T, 48); 3) kad je maštao uz stihove *Ljermontova* (T, 15).

4) U torbi mu je komad hleba i debela knjižurina „*Životi svetaca*“, prevod s ruskog *od episkopa Nikolaja*. (LG, II, 306).

Spacijalni genitiv

Spacijalni genitiv javlja se u funkciji spacijalnog determinatora koji određuje radnju predikata u vezi sa nekim od brojnih aspekata prostornog odnosa. Genitiv je, zapravo, kao što je odavno utvrđeno najširi i najopštiji padež mjesta po značenju i upotrebi u našem jeziku koji predstavlja neutralnu i neobilježenu kategoriju padežnog mjesnog sistema. (Isp.: Ivić 1957: 145–157)

1. Neusmjerenost – lokativnost – u prostoru

1.1. Neposredna prostorna lokalizacija

a) Genitiv sa predlozima *usred*, *nasred*, *posred* kojima se objekat lokalizacije smješta u središte lokalizatora, pri čemu predlog *usred* upućuje na *unutrašnjost*, *nasred* i *posred* na *površinu* ili *unutrašnjost* lokalizatora.

Primjeri:

1) sjedio je tada u kancelariji smještenoj do stražarske sobe u prizemnoj zgradi *usred zatvorskog kruga*. (S, II, 28); 2) Nanišanih *usred čela*, (LG, II, 255); 3) Na oboru, *usred travuljine*, spava Mali (LG, II, 309); 4) Tu je negdje *usred doline*, (LG, II, 335); 5) Kapu su mu poslije našli *nasred groblja* (LG, II, 516); 6) *Nasred livade* stoji stijena. (LG, II, 212); 7) „I gdje nađoše da me sakriju *nasred pijace?*” (R, II, 267); 8) zablenu se i ostanu *nasred puta* (RS, II, 38); 9) kao da će uskočiti *usred neba* (RS, II, 196); 10) To bi im i on oprostio, no su s tim jazom udarili preko njegove livade i bašte, *posred voćnjaka*, (RS, II, 57).

Pored znatno veće frekventnosti predloga *usred* i *nasred* sa oblikom genitiva uočavamo i upotrebu predloga *nasred* koja je pragmatički obilježena iskazivanjem negodujućeg stava prema propozicionom sadržaju („I gdje nađoše da me sakriju *nasred pijace?*”).

b) Upotreba genitiva sa predlozima *nakraj*, *ukraj* i *udnu* kojima se objekat lokalizacije smješta na periferiju lokalizatora, nije zabilježena u jeziku Mihaila Lalića.

c) Genitiv sa predlogom *kod* javlja se uz:

- imenice koje nose obilježje živo uz glagole tipa *odsjesti*, *prenočiti*, *boraviti*, *nalaziti se* itd.

Primjeri:

1) pribila se tu *kod tetke* dok prođe zla godina. (LG, II, 26); 2) Pobjegao je u selo *kod babe* (RS, II, 15); 3) došao je tu *kod kuma*, (R, II, 68); 4) da se odmori *kod sestre* (R, II, 148);

- zamjenice uz druge glagole koji traže mjesnu odredbu.

Primjeri:

1) Ne znam kako je *kod njih* zalutao (LG, I, 235); 2) da *kod vas* nema junaka koji može ispaliti pušku (S, II, 30); 3) toliko je *kod njih* bilo života (S, II, 32); 4) da se *kod vas* i plata dobija prema lupeštvu (S, II, 35); 5) *Kod nas* ti je sad stanje takvo. (S, II, 108); 6) Nema ti *kod mene* vrdanja (S, I, 136);

- imenicu *kuća* sa značenjem *u kući*.

Primjeri:

1) „Ne treba kafa ... nijesam je ni *kod kuće* pio.” (S, II, 18); 2) pošao je da se napije i ispava *kod kuće* (S, II, 225); 3) jer je, inače, *kod kuće*, nekoristan. (S, II, 36); 4) *kod kuće* sjedio (S, II, 40); 5) leži *kod kuće* na postelji (S, II, 150);

- uz glagole *biti zaposlen* i sl.

Primjer:

1) te su se često zapošljavali kao kavazi *kod stranih poslanstava i bogataša*. (RS, II, 29).

1.1.1. *Neposredna prostorna lokalizacija s obilježjem neodređenog distributivnog prostiranja po lokalizatoru*

U ovom značenju javlja se genitiv s instrumentalnim oblikom *širo* u funkciji predloga. Međutim, u jeziku našeg pisca vrlo su rijetki primjeri ovog tipa.

Primjeri:

1) biće tu, kao na Bardanjolu, da krv štrca u visinu, pa sve crveni vodoskoci *širo* polja, (RS, I, 163); 2) u ono svijetlo vrijeme čija zora puca partizanskim rafalima na sva okna i sva vrata *širo* zemlje! (S, I, 132).

1.2. *Posredna prostorna lokalizacija*

1.2.1. *Neodređena posredna prostorna lokalizacija*

a) U jeziku Mihaila Lalića u navedenom značenju javlja se genitiv s predlogom *van, izvan, blizu*, lokativnom konstrukcijom *u blizini* ili priloško-predložkim spojem *negdje oko*, sa značenjem navedene lokativne veze.

Primjeri:

1) Dok sam bio *van dometa* njene moći. (RS, I, 107); 2) Negdje daleko *izvan vidika*, čini mi se i *izvan vidljivog svijeta*, čuje se kako udara sjekira (LG, I, 172); 3) tele nečije zalutalo *izvan tora* (RS, II, 13); 4) Jedna drukčija stvarnost, čvršća, postoji negdje *izvan*

ovoga i nije daleko. (R, II, 51); 5) Vasilj je dotle naložio vatru *blizu starog hrasta*. (LG, II, 132); 6) Ali ako ja ostanem na toj livadi između dvije šume, tu gdje sam se napenali *blizu sela* (LG, II, 172); 7) rođaka koja je bila udata *blizu Kotora* (RS, II, 345); 8) ubijen je *blizu kuće* (RS, I, 148); 9) osjetio da se nalazi *u blizini odavno neviđenog gospodara*, (S, II, 93); 10) naišao je na Čaliće *u blizini Lipika* (RS, II, 148); 11) arheolozi su taj kastel tražili na mjestu starog nikšićkog grada, a drugi *negdje oko Vranduka* (RS, II, 163).

Ovim predložko-padežnim konstrukcijama pokazuje se da je mjesto lokalizacije spoljašnost lokalizatora. Predlog *blizu*, konstrukcija *u blizini* i priloško-predložki spoj *negdje oko* sadrže uz to i informaciju o udaljenosti od lokalizatora, tačnije otkrivaju *proksimalnost* (blizinu), tj. ukazuju na to da se *radnja koju označava determinisani glagol vrši blizu predmeta koga označava nominalna osnova, a sa kojim se u tekstu naporedo pojavljuju*. (Feleško 1995: 81). Ovoj grupi pripada i predlog *nadomak*, koji u jeziku našeg pisca i dalje predstavlja očuvanu predložko-padežnu konstrukciju (na domak²⁵).

b) Genitiv s predlozima *do, kod, kraj, pored, mimo* (u značenju *porod*).

Primjeri:

1) koji će ga otpratiti ne samo *do groba* no i dolje (R, II, 12); 2) Prolazeći most *kod Pilarevine* četnički oficiri zakočiše. (S, I, 197); 3) možda mi je suđeno da je još jednom vidim *kod česme*, (LG, I, 132); 4) zimomorni čovjek u engleskom džemperu s predugim rukavima podvrnutim *kraj ručnog zgloba*, (S, I, 42); 5) Istresli su mu vreću *kraj ceste*, (LG, II, 42); 6) Uvijek neko stražari *kraj tih prostirki* (LG, II, 133); 7) *Kraj Grivića gumna* stoji nečije žito (LG, II, 261); 8) U istom redu *porod njih* stoji propalica (S, I, 24); 9) Branko i ja sjedimo *porod zida*, (LG, II, 40); 10) nikakvog se traga ne vidi u mekom ilu *porod obale*. (LG, I, 84); 11) krv mi se stače *porod usana* (LG, II, 341); 12) U mraku je sve crno, imaće kud da puca i *mimo njega*. (S, II, 77).

Mjesto lokalizacije je takođe spoljašnost lokalizatora *i to onaj njegov dio koji je u kontaktu s jednom od mogućih strana lokalizatora, ali bez preciznijeg određenja o kojoj strani se radi uz implikaciju obelježja proksimalnosti*. (Piper i dr. 2005: 149). Upotreba ovih predloga nosi distinkciju i u vezi sa pojavom statičnih/dinamičnih glagola i kombinovanjem

²⁵ Npr. Izgube se ... *na domaku* mosta (R, II, 9).

uz imenice koje znače živo/neživo²⁶, pa su u tom pogledu i kombinacijom jednih ili drugih glagola *do*, *kod* i *mimo* obilježeni, a *kraj*, *pokraj* i *pored* neobilježeni, a u pogledu kombinovanja sa imenicom živo/neživo *do*, *kraj*, *pokraj*, *pored* su neobilježeni, a *kod* i *mimo* obilježeni.

c) Genitiv sa predlogom *oko*.

I u ovom slučaju mjesto lokalizacije jeste spoljašnost lokalizatora, pri čemu značenje glagola često zahtijeva množinu objekta lokalizacije.

Primjeri:

1) ne vole da gledaju *oko sebe* (S, I, 6); 2) poče da podigrava u polukrugu *oko stražara*. (S, I, 13); 3) dvije duboke bore *oko ovećih usta i istaknute čvrste brade*. (S, I, 35); 4) onaj lijepi, što se veže *oko vrata*. (S, I, 36); 5) Sve su djevojke *oko mene* (LG, II, 48); 6) i kad nas je konjica jurila *oko Tašmajdana*. (LG, I, 103); 7) „*Oko kolibe se prišunjaju pa čekaju*.” (LG, II, 149);

č) Genitiv sa predlogom *između*.

Primjeri:

1) Ljuljaju se, posrću *između stijena i ponora*, (S, I, 5); 2) Desno *između ceste i rijeke* spušta se šumovita strmen (S, I, 189); 3) ali drveća ima mnogo, ima ga na hiljade u svakoj od tih dolina i na brdima *između njih*. (LG, II, 37); 4) a onda su *između njega i sreće* stale skojevske straže. (LG, I, 42); 5) Stari put se spušta hladovinom *između drveća*. (LG, II, 91); 6) tamo bi čovjek s malo sreće mogao da prođe *između vojnika* (R, I, 13); 7) Jedna duga suva travka ukoso se objesila preko njegovog čela *između njegovih očiju* (R, II, 36).

Kao i kod predloga *oko*, i ovaj predlog zahtijeva pluralnost lokalizatora, iskazanu genitivom množine ili sintagmom dvije imenice povezane sastavnim veznikom *i*. Predlog *između* u slučajevima ovog tipa podrazumijeva značenje *interlokalizacije*, kojom se kazuje da je mjesto lokalizacije spoljašnjost koja je u kontaktu sa više lokalizatora, pri čemu nije naglašeno koje su strane lokalizatora u pitanju.

²⁶ Predlozi DO i KOD zahtevaju statičan glagol, uz to, s obzirom na kriterijum 'živo', predlog DO je neobebežen jer imenica u genitivu može označavati živo (+/-), a predlog KOD je obebežen jer može stajati samo uz imenice živo (-); predlozi KRAJ, POKRAJ, PORED dozvoljavaju i statičan i dinamičan glagol, a s obzirom na kriterijum 'živo', sva tri predloga su u načelu neobebežena; predlog MIMO ('pored') zahteva dinamičan glagol i kombinuje se sa imenicama koje nose obebeže živo (+). (Piper i dr. 2005: 149).

1.2.2. Određena posredna prostorna lokalizacija

a) Genitiv s predlogom *ispred, iza, iznad, ispod, //povrh, svrh, navrh//*.

Kada je riječ o tzv. prefiksiranim predlozima *ispred, ispod, iznad*, zanimljivo je ukazati i na nekadašnje pitanje njihovog odnosa prema prostim predlozima *nad, pod, pred*. Naime, ovi predlozi su bili predmet brojnih diskusija koje su se vodile zbog semantičke sadržine predložko-padežnih konstrukcija sa prefiksiranim predlozima i mogućim ablativnim ili lokativnim karakterom te veze.²⁷ Feleško ističe, na osnovu činjenica iz drugih slovenskih jezika, da ablativno značenje ima primat, jer, kako statistički podaci pokazuju, preko 80% primjera iz savremenog jezika, čine oni u kojima se predložka konstrukcija *ispod* + genitiv upotrebljava adverbijalno, označavajući mjesto na kome se vrši glagolska radnja. (1995: 91).

Primjeri:

1) pipam *ispred očiju* (LG, II, 43); 2) *ispred nas* se ukaza livada. (R, II, 49); 3) sjedio je plećat čovjek sa rukama zaturenim *iza leđa* (S, 22); 4) Zapamtio sam jednu kolibu na obronku *iza napuštenog katuna* (LG, II, 37); 5) Tek kad prođu opasnu okuku *iznad tjesnaca* (S, 6); 6) seljak ... s lavljom glavom i nakostrešenim debelim čekinjama *iznad niskog bokferskog čela* (S, 43); 7) Izliječili su je u bolnici, u Opštinskoj bolnici *ispod Zvezdare*, (LG II, 29); 8) On mora da je negdje *ispod drveta* (LG, II, 37); sunčaju potiljke s pramenjem sjedine *povrh ušiju* (R, II, 300); 9) Mitraljez izdaleka začvokota visoko *povrh naših glava*. (R, II, 303); 10) Ima me negdje ... rasut kao dim neke vatre što je bila, pomiješan s pramenom magle *povrh vode, povrh gore*, (R, II, 318); 11) „ ... a breme ga pritisne *svrh glave* ... “ (T, 58); 12) Popeo sam se *navrh neke uzbrdice*, (LG, II, 172); 13) *ispod brade* ga pogodilo, a *navrh glave* izbilo. (LG, II, 302).

Mjesto lokalizacije je spoljašnjost lokalizatora koja je u kontaktu sa prednjom, zadnjom, gornjom ili donjom stranom lokalizatora. U jeziku našeg pisca kao njihovi sinonimi javljaju se predlozi *povrh, navrh i svrh* čije su mogućnosti kombinovanja sa imenicama u funkciji lokalizatora po pravilu znatno ograničene i uže u odnosu na upotrebu osnovnih predloga.

b) Genitiv sa predlogom *naspram*. Ovoj grupi pripada i predložka složenica *prekoputa* koja u analiziranoj građi nije zabilježena.

²⁷ O tome isp. Vuković (1954: 5–49).

Primjeri:

1) nestaje ime malog narodića²⁸ Lužičkih Srba – *naspram Černoboha* na desnoj obali (RS, II, 135); 2) gore uvrh Bukurskih strana, *naspram Vlaha*. (RS, II, 375); 3) Stigli su do *naspram velike pećine* (LG, II, 405); 4) užljebe se jedna *naspram druge* (RS, II, 178);

U prvom i drugom primjeru upotreba predloga *naspram* pokazuje da je mjesto lokalizacije spoljašnjost lokalizatora koja se nalazi nasuprot jednoj od mogućih strana lokalizatora, pa bi u tom smislu ovaj model mogao biti svrstan u neodređenu posrednu prostornu lokalizaciju (Piper i dr. 2005: 151), mada se češće podrazumijeva prednja strana lokalizatora, naročito kada je riječ o živom objektu lokalizatoru, kao u posljednjem primjeru.

Uočavamo da u jeziku Mihaila Lalića postoji i upotreba predloga *naspram* u kombinaciji sa predlogom *do* kojim se ističe ishodište i dostizanje određenog cilja, kao u trećem primjeru, na šta upućuje i semantika glagola *stići*.

1.3. *Neposredna ili posredna prostorna organizacija*

U ovom značenju javlja se genitiv sa predlogom *duž*.

Primjeri:

1) kako će zveknuti i odjeknuti po Beogradu i po Brzacima, pa i cijeloj Crnoj Gori, unaprijed niz budućnost i unazad *duž prošlosti*, (RS, II, 119); 2) U sjenci *duž kasarnskog zida* oko kupatila i mrtvačnice, leže neki (R, II, 153); 3) „... kad su naše snage oko Kolašina i *duž Tare*, ...” (R, II, 168); 4) kad su počele da pikiraju istovremeno *duž čitave prostorije*. (R, II, 202); 5) *Duž klisure* pružila se nazubljena sjenka. (R, II, 301); 6) Baca me tako gore-dolje *duž mokrog zida* (LG, II, 214).

Predlog *duž* sa oblikom genitiva obično se javlja uz dinamične glagole (verbum movendi) određujući objekat koji se kreće u liniji lokalizatora, tj. po lokalizatoru (*duž prošlosti*, *duž čitave prostorije*, *duž klisure*), a izvan njega (*duž mokrog zida*) ili paralelno sa njim (*duž kasarnskog zida*, *duž Tare*).

2. *Usmjerenost – translokativnost – u prostoru*

2.1. *Približavanje lokalizatoru*

²⁸ U ovom primjeru nailazimo na odnos tautologije koji tumačimo kao stilsku nedoslednost, jer se uz deminutiv *narodić* koristi pridjev *mali*, koji je usljed umanjenog značenja koje se sadrži u imenici *narodić* suvišan i supstandardan.

2.1.1. Približavanje lokalizatoru bet podataka o dosezanju cilja (direktivnost)

U ovom značenju, u jeziku Mihaila Lalića, upotrebljava se lokativna konstrukcija *u pravcu* sa oblikom genitiva, koja je sintaksičko-semantički sinonim dativu sa predlogom *prema*. Vrlo je rijetka upotreba genitiva sa predlogom *put*, pa i u tom pogledu nailazimo na podudarnost sa normom standardnog jezika. (Feleško 1995: 121).

Primjeri:

1) pođoh s Jakšom preko Strmoglavca, *put sjevera*. (LG, II, 504); 2) liči na opasnu životinjicu koja se prikrađa *u pravcu njegove obuće*. (R, II, 166); 3) To što gruva u daljini stvarno je *u pravcu Galatiste*. (R, II, 280); 4) Onda se *u pravcu juga* pojavi dim, (R, II, 289); 5) Plotun ih nagna da ubrzaju *u pravcu jaruge*, (R, II, 358).

Konstrukcije ovog tipa ukazuju na to da je determinisana radnja (*poći, prikradati se, nalaziti se*, što je poznato iz konteksta rečenice, *pojavit se, ubrzati*) usmjerena u pravcu predmeta označenog u imenskom dijelu predložko-genitivne konstrukcije (*sjever, njegova obuća, Galatista, jug, jaruga*), pri čemu vrše funkciju mjesne odredbe užeg relacionog značenja – kuda (?), u kom pravcu (?).

2.1.2. Približavanje lokalizatoru s podatkom o dosezanju cilja (adlativnost, cilj)

Genitiv sa predlozima *do* i *kod* se često javlja u ovom značenju, pogotovo kada treba imenovati neki objekat, tj. pojam sa odsustvom obilježja živo, kao lokalizator.

Primjeri:

1) Samo hranljive materije nijesu stizale *do Lijeve Rijeke* (S, I, 7); 2) Najzad se nekako dokotrljaše *do zatvorske kapije* (S, I, 15); 3) „Sad je gladan svaki teren *do Kavkaza*.” (LG, II, 31); 4) Htio sam da dođem bar *do bunara*, ali tamo se ne može (LG, II, 160); 5) kad pogibe *kod sela Kušića* (RS, II, 14); 6) slučaj ubistva fratra Palića *kod Đakovice* (RS, II, 29);

Osnovno značenje predložko-padežne konstrukcije *do* + genitiv jeste *određivanje granice do koje se proteže radnja koju označava glagol, pri čemu „graničnu” (krajnju) tačku označava nominalna osnova* (Feleško 1995: 82), tj. *Lijeva Rijeka, zatvorska kapija, Kavkaz, bunar*, u našim primjerima. Na drugoj strani, predlog *kod* sa oblikom genitiva može označavati pojam koji je ciljna tačka radnje, kao u navedenim primjerima, iako je njegovo primarno značenje obilježavanje predmeta u čijoj blizini se vrši radnja.

2.2. Udaljavanje od lokalizatora (ablativnost, polazište)

Odvajanje, udaljavanje od pojma s imenom u genitivu konkretizuje se upotrebom predloga *od*, *iz* i *sa*. Koji će od ovih predloga biti upotrijebljen zavisi od lokalizatora i prirode predikacije. Predlog *od* pokazuje udaljavanje od lokalizatora bez naznake o kojem njegovom dijelu se radi, predlog *iz* pokazuje udaljavanje od njegove unutrašnjosti, a predlog *sa* udaljavanje od površine lokalizatora, koji posjeduje i visinu.

Primjeri:

- 1) Onda je ta vaša vjera *od onoga* onamo *svijeta* (S, I, 49);
- 2) iziđoše i stadoše u dva reda *od dovratka kapije* do kamiona, (S, II, 22);
- 3) *Iz jednog stabla*, ..., izvuče Veljko torbu. (LG, II, 27);
- 4) Kad se sjetim slika *iz sna*, (LG, II, 30);
- 5) *Sa sjevera*, ..., približava se veliki pljusak. (LG, II, 32);
- 6) *S vrata i prozora*, pozdravljali su (S, I, 14);
- 7) grebe sav lišaj *sa šljivovog stabla*. (S, 11).

Neki od navedenih primjera dobar su pokazatelj mogućnosti dvojakog tumačenja, tj. složenih odnosa koji vladaju unutar jezičkog sistema, jer ukazuju na tijesnu semantičku distinkciju između adverbijalnih i nominalnih odredbi, ali i mjesnog i načinskog značenja. Prvi primjer označava ne samo prostornu relaciju *vjere*, već i njeno porijeklo kao obilježje toga pojma, u drugom vezom predloga *od – do*²⁹ ukazuje se i na kvalifikativni karakter vršenja glagolske radnje. Takve rekonstrukcije mogu se izvršiti i na primjeru *slika iz sna*, *lišaja sa šljivovog stabla*, i konstrukcije *s vrata i prozora* (mjesto i/ili način).

Treći primjer pokazuje da glagolska radnja dolazi iz unutrašnjosti predmeta (*stabla*) označenog pomoću nominalne osnove, pa shodno tome i tvorbena struktura glagola ukazuje na to da kretanje dolazi iznutra, jer ispred glagolske osnove stoji prefiks *iz-* (*izvuče*).

Upotrebom predloga *od*, *iz* i *s(a)* koji su uzrazito ablativnog karaktera i oblika genitiva u značenju određivanja prostornih odnosa jezik našeg pisca ni u čemu ne odstupa od norme našeg standardnog jezika.

²⁹ Ova veza inače ukazuje na prisustvo ablativnog ali i adlativnog značenja.

2.3. Presjecanje lokalizatora

Perlativnost, tj. presjecanje lokalizatora, označava se oblikom genitiva i predloga *preko*.
Primjeri:

1) kad se njegova četa *preko Žiova i Koma* vratila u Vasojeviće, (S, I, 63); 2) on je baš navaljivao da pođemo *preko Đavolje česme*. (S, I, 11); 3) prešla je *preko „granice”, preko mosta* (LG, II, 11); 4) Teče potok ... *preko drvlja i kamenja* (LG, II, 91).

Ovom predložko-genitivnom konstrukcijom, koja se javlja u funkciji priloške odredbe za mjesto, pokazuje da se radnja koju označava glagol (*vratiti, poći, preći*) odvija preko objekta, odnosno mjesta, površine koji su označeni pojmom s imenom u genitivu, ili da se radnja (*teče*) vrši na predmetu označenom u genitivu (*drvlje i kamenje*).

Temporalni genitiv

Kao i u slučaju spacijalnog genitiva, i temporalni genitiv, koji se javlja u funkciji vremenskog determinatora, u jeziku Mihaila Lalića zastupljen je u većini mogućih tipova obilježavanja vremenskog odnosa. U disertaciji M. Ćorca već je uočeno da genitiv ovog tipa ima sposobnost izražavanja afektivnosti, i njegova *ustaljenost* u jeziku našeg pisca pokazuje njegovu *veliku ekspresivnu i stilističku vrijednost* (1968: 54), pri čemu se uvijek javlja sa neko odredbom, što predstavlja njegovo ključno obilježje.³⁰ Stoga izdvajamo njegove brojne potkategorije i tipove.

1. *Smještanje u vrijeme (temporalna lokalizacija)*

1.1. *Neposredna vremenska lokalizacija (simultanost)*

1.1.1. *Neposredna vremenska lokalizacija bez predstave o protoku vremena*

Statično poimanje vremena, tj. neposredna vremenska lokalizacija uz prisustvo obilježja procesualnost(-) označava se oblikom genitiva sa predlogom *usred* kojim se predikacija smješta u *središte* vremenskog lokalizatora. U ovom značenju bilježimo i vrlo rijetku upotrebu predloga *s* i genitiva imenica koje označavaju godišnja doba, označavajući da se radnja vrši početkom tog perioda.

³⁰ Ovom osobenošću sa aspekta istorije jezika bavila se Milka Ivić, ističući sledeće: *Od prvih istoriskih spomenika do danas vremenski genitiv se javlja u sintagmi s izvesnom odredbom. Ako je u početku ta odredba i bila identifikaciona u najširem smislu ... vremenom je u odnosu na njenu upotrebu preovladao princip identifikacije posebne vrste, tj. princip vremenske aktualizacije. On je danas baza na kojoj se razvija i funkcionise sistem upotrebe srpskohrvatskog vremenskog genitiva* (1955–1956:185).

Primjeri:

- 1) Ima jama i pećina i pomrčine *usred dana*, (LG, II, 202); 2) pa me *usred maštanja* uhvati strah (LG, II, 277); 3) *Usred tih misli* naiđe odozgo Vukola (LG, II, 306); 4) *Usred zamaha* zastade i osvrnu se (LG, II, 353); 5) *Usred posla* ču korake i vrati dasku (R, II, 27);
- 6) koja raste kao iz zemlje i zimi, i ljeti i *s jeseni* (S, 18); 7) *S proljeća* ... donosio sam mu jagnjeće kože na prodaju. (LG, II, 235).

Predlog *usred* je u savremenom jeziku pragmatički obilježen, budući da se njegova upotreba vezuje za iskazivanje iznenađenja ili čuđenja govornika prema sadržaju koji se iznosi.

1.1.2. Neposredna vremenska lokalizacija s predstavom o protoku vremena

a) Dinamično poimanje vremena, tj, neposredna vremenska lokalizacija uz prisustvo obilježja procesualnost (+) iskazana je oblicima genitiva sa predlogom *preko*, instrumentalnim ili lokativnim oblikom *tokom*, *u toku* i oblikom akuzativa *za vrijeme*, koji se javljaju u funkciji predloga.

Primjeri:

- 1) Grajić je pričao kako su četničke jedinice samo *preko dana*, ... , mogle ostati na položaju (S, II, 110); 2) U početku je bio s nama, i *preko zime* s nama, (LG, II, 187); 3) Samo se jedno *tokom vremena* ne mijenja (RS, II, 20); 4) Uveče je bilo toplo ... a *tokom noći* sve hladnije. (RS, II, 82); 5) laž koja će već *u toku dana* narasti (S, I, 27); 6) ipak je vidio i upoznao, naročito *u toku rata*, rad i sistem komunista (S, I, 43); 7) Streljačka četa je *u toku noći* pozvana i bačena na front (S, II, 90); 8) koji su se pakosno smješkali i podmigivali *u toku govora* (S, II, 95); 9) Jednom su vojnici ..., *za vrijeme prošlog rata* tražili odmetnike po planini, (LG, II, 352); 10) i često *za vrijeme odmora* pričao (S, II, 80).

Upotreba ovih predloga u potpunosti je u skladu sa normom savremenog jezika (Piper i dr. 2005: 154) prema kojoj se predlog *preko* kombinuje sa vremenskim pojmovima (*dana*, *zime*), oblici *tokom* i *u toku* i sa vremenskim pojmovima i sa deverbativnim imenicama (*vremena*, *noći*, *dana*, *rata*, *govora*), a akuzativni oblik *za vrijeme* kombinuje se sa pojmovima periodima, pojmovima-praznicima i deverbativnim imenicama (*prošlog rata*, *za*

vrijeme odmora). Upravo ove konstrukcije (*za vrijeme*³¹ + genitiv) predstavljaju ostatke starog genitiva. U jeziku Mihaila Lalića, dakle savremenog crnogorskog pisca, ne pronalazimo arhaične i ustaljene konstrukcije sa predlogom *za* i oblikom genitiva (*za života, za mladosti i sl.*) (Stevanović 1979: 349) već one u kojima je umetnuta opšta vremenska odrednica *vrijeme* uz imenice koje *simbolizuju vreme, imenuju ljude, događaje* (Feleško 1995: 136).

b) Genitiv imenice *godina* s numeričkim obaveznim determinatorom.

Primjeri:

negdje početkom *devedesetih godina* ... bio je obuzet fantazijom (RS, 104).

1.1.3. *Neposredna vremenska lokalizacija neobilježena u pogledu predstave o protoku vremena*

a) Neposredna vremenska lokalizacija uz obilježje procesualnosti (+/-) označena je oblikom genitiva i instrumentalnog oblika *prilikom*, pri čemu je pored vremenskog često prisutno i značenje situacione okolnosti.

Primjeri:

1) kaže da je pronađen *prilikom iskopavanja* na Termama (R, II, 227); 2) uzgred ga optužio da *prilikom neke svečanosti* nije ustao (RS, II, 328); 3) *prilikom nekih nereda*, riješeno je (RS, II, 343); 4) kliče *prilikom pogubljenja* uhvaćenih komunista (S, II, 127); 5) osakaćen *prilikom napada* (S, II, 150).

b) Rijetki su primjeri u kojima se javlja genitiv deverbativne imenice sa predlogom *kod*³² u značenju klauze s veznikom *kada* i nesvršenom predikacijom.

Primjer:

pozdravi vojnički i primičući petu peti kao *kod komande* „mirno“ (S, II, 65).

³¹ O ovoj konstrukciji sa aspekta istorije jezika isp. Arsenijević (2013: 61–76).

³² Ovaj model dugo je smatran supstandardnim. *Danas je, međutim, veoma raširen, naročito u jeziku prava i administracije i više mu se ne može osporavati status standardne forme. Ipak, valjalo bi ga izbegavati (zamenjivati nekim od semantički istovetnih modela – genitiv s predlogom PRILIKOM ili lokativ s predlogom PRI) u svim onim domenima upotrebe standardnog jezika koji zahtevaju stilsku perfekciju.* (Piper i dr. 2005: 156).

1.1.4. Neposredna vremenska lokalizacija sa obilježjem aktualizacije

U ovom značenju genitiv se upotrebljava sa obaveznim determinatorom u funkciji *aktualizatora deiktičkog tipa*³³: pokazne zamjenice *ovaj, taj, onaj*, pokaznog pridjeva tipa *isti, prošli, naredni, idući, sledeći*, rednog broja *prvi, drugi* itd.

Primjeri:

- 1) Dolinom su se *tih jutara* odigravali veliki sabori (LG, II, 21); 2) *tih dana* je ovaj žandar iskreno i tajno priželjkivao kraj podmuklom „makaronskom“ vremenu (S, I, 21); 3) dogonila opljačkanu stoku *iste godine* kad se udala; (LG, II, 53); 4) pa su Jojića osudili za tu paljevinu i *istog dana* strijeljali. (R, II, 162); 5) *Iste noći*, negdje pred zoru, Dragušić je uspio da nađe člana sreskog komiteta (S, I, 55); 6) javno strijeljani na Petrovdan *prošle godine*. (S, I, 32); 7) ljepše bješe *prošle jeseni* (LG, II, 109); 8) Straža na mostu *prošle noći*, (LG, II, 183); 9) rekao je Staljin na Crvenom trgu, *Prvog maja*, (LG, II, 514); 10) *Prvih dana* Ćorku se učinilo da će sve ići dobro, (S, I, 63).

1.2. Posredna vremenska lokalizacija (sukcesivnost)

1.2.1. Neodređena posredna vremenska lokalizacija

U jeziku našeg pisca u ovom značenju ne nalazimo predlog *oko* sa oblikom genitiva koji imenuje praznik ili datum, već samo određeno doba dana.

Primjeri:

- 1) *Oko ponoći* sam se ispenrao na Orlovik (LG, II, 154); 2) a *oko podne* na Polici našli putovođu (RS, II, 287).

1.2.2. Određena posredna vremenska lokalizacija

1.2.2.1. Anteriornost

Bilježimo primjere genitiva sa predlozima *prije* i *uoči*, pri čemu drugi predlog posjeduje obilježje kvantifikacije anteriornosti (*uoči*=neposredno prije), dok je *prije* u tom pogledu neutralan.

³³ Aktualizator (aktualan, 1. certae rei significativus, designator) jezično sredstvo koje služi da se ostvari značenje stanovite stvari; deiktičan ili deiktički (деиктический, deiktisch, deictic) pokazan, demonstrativan; koji služi u svrhu tačnijega označavanja ili pojačanja oznake. (Simeon 1969: 36, 215)

Primjeri:

1) napašće nas *prije zore* (T, 46); 2) kopiljan koji se *prije rata* hvalio (S, I, 35); 3) u gunguli što je počela da se događa *prije njegovog dolaska* (LG, II, 78); 4) „svakoga mi uze *priđe roka*“ (LG, II, 119); 5) Ničem se nijesam nadao *uoči bitke* (R, II, 152); 6) slavi slavu uveče *uoči prvog maja* (R, II, 202); 7) *uoči polaska*, stiže Lasta (RS, II, 322).

U navedenim primjerima vezom predloga *prije* i genitiva riječ je ili o posrednom načinu ukazivanja na vrijeme, upotrebom pojmova kao što su *rat*, *bitka*, koji simbolizuju određeni vremenski segment, ili pak o određivanju glagolske radnje koja se vršila prije vremenskog pojma s imenom u genitivu (*zora*, *rok*, u značenju imenice *vrijeme*), što je i češći slučaj upotrebe ove temporalne predložko-genitivne konstrukcije.

Predlog *uoči* sa oblikom genitiva pokazuje da se radnja koju označava determinisani glagol (*nadati se*, *slaviti*, *stići*) dogodila neposredno prije trenutka označenog, simbolično ili neposredno pojmom s imenom u genitivu (*bitka*, *polazak*, *prvi maj*).

1.2.2.2. *Posterionost*

Genitiv sa predlozima *poslije* i *iza* koji su neobilježeni u pogledu svojstva kvantifikacije posterionosti. Ovoj grupi pripada i predlog *nakon* koji nije zabilježen u ispitivanim djelima Mihaila Lalića.

Primjeri:

1) oni odmah *poslije prvih čaša* udariše u grljenje (S, I, 7); 2) Nika tražimo *poslije povratka*, (LG, II, 43); 3) znaci *poslije prve faze* puberteta (RS, II, 41); 4) Još su skoro svi bili budni *iza ponoći* (S, II, 118).

Oblikom genitiva (*prvih čaša*, *povratka*, *prve faze*) i predloga *poslije* označava se radnja koja se vrši poslije događaja označenih genitivom. Kao što primjeri pokazuju u imenskom dijelu ove konstrukcije javljaju se vrlo rijetko vremenske odrednice ali i *deverbativni derivati* (Feleško 1995: 132). Relaciono značenje predloga *iza* i genitiva transpozicijom biva preusmjereno, pa se prenosi sa mjesne na *vremensku platformu*, (Ibid., 95) označavajući trenutak poslije pojma s imenom u genitivu.

1.2.2.3. *Interiornost*

Vrlo su rijetki primjeri za interiornost koja se označava predlogom *između* s genitivom dvije nominalne forme povezane kopulativnim veznikom *i*, koje ukazuju na vremenske situacije u kojima se vrši radnja koju označava glagol.

Primjer:

1) Pećina je nekad pripadala Jakovu Izdvojeniku, bolesnom od gube, koji je tu negdje izdahnuo *između balkanskog i prvog svjetskog rata*. (LG, II, 240).

2. *Odmjeravanje u vremenu (temporalna kvantifikacija u širem smislu)*

2.1. *Odmjeravanje dužine trajanja u vremenu (temporalna kvantifikacija u užem smislu)*

2.1.1. *Longitudinalnost*

Genitiv sa obaveznim determinatorom čiju funkciju vrši kvantifikator precizirajući dužinu trajanja radnje.

Primjer:

Dvadesetak dana želio je sna, (S, II, 44).

2.1.2. *Ingresivnost*

Vremenska ablativnost iskazuje se oblikom genitiva sa predlogom *od* ili sa predlogom *iz* uz glagole tipa *pamtiti*, *sjećati se*, *poticati*, čije se značenje i prisustvo u nekim slučajevima ne iskazuje već implicira.

Primjeri:

1) otvaram prve srpske škole gdje ih *od pamtivijeka* nije bilo. (S, I, 46); 2) Izgledalo mi je da je sasvim blizu te sreće o kojoj je *od mladosti* maštao (LG, II, 42); 3) ta prašina nije odavno, *od jutros* je (R, II, 25); 4) Zapahnuje nas miris sijena *od prošlog ljeta* (R, II, 26); 5) *od zore* nijesu riječ proslavili (R, II, 37);

6) to su duše njihovih svekrva ili prababa, zaostale *iz ranijih vremena* (LG, II, 91); 7) čak su i lanci *iz tog vremena* svi do jednog pokidani (LG, II, 128); 8) a to je obična predrasuda *iz vremena čojstva, bese, romantizma*. (R, II, 260); 9) zapisi *iz doba* kad je čovjek širio domen ratarstva (R, II, 297); 10) Sad kad se sjetim izvještaja i pričanja *iz toga vremena*, (RS, II, 326).

Temporalno značenje ovih predložko-genitivnih konstrukcija javlja se u predložkom spoju sa imenicama koje označavaju jedinice za mjerenje vremena ili periode, a upravo semantička transpozicija dovodi do naglašene ekspresivnosti izraza.

2.1.3. Terminativnost

Vremensku adlativnost karakteriše oblik genitiva sa predlogom *do*.

Primjeri:

1) *Do samog polaska* on se nekako sve manje nadao (S, I, 115); 2) Meni se to dopadalo u početku, dopadalo mi se i *do kraja* (LG, II, 140); 3) „Šta ćeš ako ih *do jeseni* ne nađeš?“ (LG, II, 314); 4) i u njegovoj kući prespavali *do polaska* (RS, II, 287).

Predlog *do* sa oblikom genitiva kojim je označen vremenski pojam (*polazak, kraj, jesen*) ukazuje na vremensku granicu do koje traje radnja označena determinisanim glagolom.

2.2. Odmjeravanje učestalosti pojavljivanja u vremenu (temporalna frekvencija)

2.2.1. Regularnost

Radnju koja se vrši u utvrđenom vremenskom periodu označava genitiv sa obaveznim determinatorom koji se javlja u formi lekseme *svaki*.

Primjeri:

1) „Ne sretamo *svakog dana* parajlije, naročito crnogorske ... ”(RS, II, 113); 2) vjerovatno da ih grobovi, koje omladina *svake godine* tajno kiti prvomajskim cvijećem, nijesu mogli sasvim pokriti i umiriti (S, II, 32); 3) idemo *svakog dana* (R, II, 151); 4) tako se svijet, iz haosa, ponovo stvara *svakog dana*. (R, II, 10).

Temporalni determinatori u obliku genitiva, sa stanovišta stilistike, imaju ekspresivnu vrijednost kada se uz imenicu u ovom padežnom obliku javi predlog koji je primarno mjesnog značenja, ali upotrijebljen uz vremenski pojam dolazi do promjene osnovnog (mjesnog) u vremensko značenje, tj. dolazi do transpozicije predloga koja temporalni genitiv čini ekspresivnim izrazom.

Kada je riječ o ekspresivnosti spacijalnog genitiva, izdvaja se predlog *kod*, čija se semantika modificira, pa se ne ističe da se radnja na nečemu ili pored nečega zbiva, već da se

vrši *unutar nečega što predstavlja svojinu u užem ili širem smislu*. (Ćorac 1974: 97). Naravno, usled velike frekvencije upotrebe, ekspresivnost biva umanjena.

Na osnovu predstavljenih predložko-genitivnih konstrukcija za označavanje spacijalnog i temporalnog značenja dolazimo da zaključka da je u jeziku Mihaila Lalića prisutna kvantitativna disproporcija, jer je broj mjesnih konstrukcija znatno veći u odnosu na vremenske, što je i sasvim očekivano, i pored činjenice da je svaka radnja u istoj mjeri lokalizovana u vremenu i prostoru. Jedan od razloga češće upotrebe konstrukcija spacijalnosti tražimo u mogućnosti trodimenzionalnog odražavanja stvarnosti, dok konstrukcije sa temporalnim značenjem daju samo njen jednodimenzionalni odraz.

Bogatstvo genitivnih konstrukcija za obilježavanje spacijalnosti i temporalnosti bitna je odlika Lalićevog jezika, tj. njegovih romanesknih ostvarenja u kojima je obilježavanje prostorno-vremenske dimenzije u kojoj egzistiraju njegovi likovi važna komponenta fiktivne stvarnosti.

Kvalifikativni genitiv

Genitiv koji se javlja u funkciji kvalifikativnog determinatora određujući imenički pojam u pogledu osobine, a glagolsku radnju u vezi sa načinom na koji se vrši, naziva se kvalifikativni genitiv.

a) *Kvalifikativni genitiv: osnovni semantički tip*

- Genitiv sa obaveznim determinatorom uz imenicu u funkciji kvalifikativnog determinatora.

Primjeri:

- 1) vitak mladić *rumena lica* (S, I, 15); 2) sinovima *lijepog sredozemnog naroda* (S, I, 9); 3) mlade komuniste *mekih kostiju a čvrste duše, ljude tihe prirode i bojažljivih pokreta*, (S, II, 21); 4) Grijesi *dolinske sekte*, (LG, II, 21); 5) svemir *prituljene svjetlosti* (LG, II, 187); 6) dječaka *njegovih godina, kukasta nosa*, (R, II, 378).

- Genitiv s obaveznim determinatorom uz glagol u funkciji kvalifikativnog determinatora pri čemu imenička sintagma s genitivom predstavlja kondezovanu klauzu s veznikom *i pri tom* i značenjem prapratne okolnosti.

Primjeri:

1) kljuse ... pase *pognute glave*. (LG, II, 162); 2) ne bi valjalo da se vratim *praznih ruku*. (LG, II, 258); 3) ostaće sigurno *praznih ruku i praznog stomaka* (LG, II, 340); 4) a Vido leži dolje na dnu, porebarke, *podvijene glave*. (R, II, 352); 5) ispružio se porebarke *zadignute glave*. (R, II, 356); 6) Dođu neki i bez veze, i bez stvari, *praznih ruku*, (RS, II, 10).

- Genitiv sa obaveznim determinatorom u „idiomatizovanim strukturama“ (Piper i dr. 2005: 160) uz predikaciju praćen predlogom *iz*.

Primjeri:

1) Požurio *iz sve snage* (LG, II, 80); 2) viču *iz sveg glasa* kao telali (S, II, 153); 3) napade on s dvanaest pušaka, uzgred i kao *iz šale* (S, II, 262).

- Genitiv sa predlogom *iz* u „idiomatizovanoj strukturi“ uz glagole tipa *napadati, udarati* u aktivu ili pasivu.

Primjeri:

1) kad me ubiju *iz zasjede* kao Janka (LG, II, 278); 2) kad je trebalo da se opali *iz zasjede*. (LG, II, 490); 3) da me smaknu *iz zasjede*, (R, II, 96).

- Genitiv s predlogom *ispod, preko* u „idiomatizovanoj strukturi“ uz glagole *gledati i držati se*.

Primjeri:

1) „... one zlatne škije suve kao barut, pronio sam ti *ispod nosa* ...” (S, II, 124); 2) samo se krišom i *ispod oka*, ..., mogao uvjeriti da još nije umakla. (S, II, 124); 3) iskosa i *ispod oka*, bacao je pogled (S, II, 152); 4) ali kad vidje *ispod oka* kako mu iz rane ... viri crijevo (RS, II, 15); 5) „Vručina mi je“ , kaže Bajo *preko zalogaja*. (RS, II, 14); 6) – Mua! – kaže Mašan *preko zalogaja* (S, II, 76).

Predlozi *iz, ispod i preko* koji imaju primarno mjesno značenje, u primjerima ovog tipa dovode do pojave ekspresivnog karaktera kvalifikativnog determinatora, tj. ukazuju na način kako je npr. *Janko ubijen*, kako je *nešto kradom proneseno*, na koji način je *Bajo nešto izgovorio* i sl.

- Genitiv s predlogom *od* u imeničkoj sintagmi.

Primjeri:

1) „Je li rana *od prebola*, Lado, Lado, il' je rana *od umora*, Lado, Lado” (LG, II, 172); 2) ta stijena *od magle i mašte* (LG, II, 13); 3) lice *od kamena* (LG, II, 69).

b) Genitiv odsustva karakteristične pojedinosti

Genitiv kojim se određeni imenički pojam identifikuje na osnovu odsustva karakteristične pojedinosti iskazuje se pomoću predloga *bez*. Imenica u genitivu naznačuje upravo pojam koji nedostaje, a koji je po prirodi stvari integralni dio nečega.

Primjeri:

- 1) mokrim putem preko groblja trči bos i *bez kape* bjeloglavi dječak (S, I, 11); 2) Zatrepta žutim očima *bez obrva* (S, I, 33); 3) Sad i Tadija čežnjivo gleda taj prozor *bez rešetaka* (S, I, 80); 4) Zatim zadugo nema ničeg, samo mi, *bez sjenki*, nečujni (S, I, 11); 5) Dugo, neodlučno svitanje *bez jutra i bez dana*, (LG, II, 15); 6) Učitelj, onaj *bez noge*, naš je čovjek. (LG, II, 68).

c) Ekvativni genitiv

Genitiv kojim se kvalifikuje imenički pojam u sintagmi preko izjednačavanja sa pojmom poznate kvalifikacije naziva se ekvativni genitiv. Javlja se u slobodnoj upotrebi, obično uz imenice tipa *udarac, osmjeh, pokret, stav* itd. kojima se *imenuje neko od inherentnih svojstava čovjeka*. (Piper i dr. 2005: 161).

Primjeri:

- 1) i kad će, ma kako se rat svršio, drugi oteti plijen i korist i slavu *pobjednika?* (S, I, 9);
- 2) Ančić je dobro upamtio i često naglas ponavljao taj dramatični govor, glumeći s velikim uspjehom čas usplahirene pokrete *ružnog i suludog oficira* čas stravljene poglede *ljudstva* koje ga je slušalo. (S, I, 20); 3) debeo kao čabar, s obješenim bezbojnim licem *evnuha* (S, I, 28); 4) osjeti njegovo stidljivo treperenje kao dah *novorođenčeta* (LG, II, 38); 5) Ruke, ispružene za odbranu, saviše se u pokret *zagrljaja*. (LG, II, 75).

č) Genitiv materije

Imenički pojam se kvalifikuje preko materije od koje je sačinjen, i to oblikom genitiva sa predlogom *od* uz imenicu, pri čemu imenička sintagma ovog tipa često stoji i uz prelazne glagole složene rekcije (*sazidati, napraviti, stvoriti, sastaviti* i sl. *nešto od nečega*), koji pored direktog objekta traže i genitiv materije. U primjerima ovog genitiva svakako je prisutno i značenje ablativnosti tipa poticanje: materija – sastavni (gradivni) elemenat, tj. konverzija.

Primjeri:

- 1) Bila je tu tabakera *od celuloida*, (S, I, 7); 2) – Ja bih tebi samo jednostruki (okov), i to onaj *od konoplje*, (S, I, 36); 3) Soba s tavanicom *od teškog kamenog svoda ... „sedmica“* se od ostalih ćelija (S, I, 45); 4) kreveti *od dasaka* stoje kao i prije. (LG, II, 37);
- 5) „Mogu ja bradu da obrijem“ , viknuh. „Obrijao bih je za tvoju ćef da je od za tvoju ćef da je *od zlata*. (LG, II, 25); 6) S mukom se okrenuh da pogledam njegovo lice *od kamena*. (LG, II, 64).

Genitiv propratne okolnosti

Genitiv koji se javlja u funkciji determinatora propratne okolnosti glagolske radnje označava se pomoću predloga *bez* uz genitiv deverbativne imenice u značenju klauze s veznikom *i/a (da) pri tom/a da* i predloga *iz*, takođe uz genitiv deverbativne imenice kao kondezator klauze *a*.

Primjeri:

- 1) Treba da krenu u borbu, a oni stalno odlažu dan po dan u nadi da će uspjeti da prevare ljekara ili bar da dobiju neku bolest, da se kako god borba svrši *bez njihovog učešća* (S, I, 26); 2) Vrativši se iz zarobljeništva, odmah se oženio nerotkinjom a poslije se posvađao s popovima i protama i sa samim vladikom na Cetinju razvedeći se samovoljno sa ženom koja nije mogla da mu pruži porod i ženeći se *bez crkvenog благослова*, drugom, koja se u tom pogledu pokazala kao neiscrpna. (S, I, 46); 3) To bih i učinio *bez razmišljanja*, ali ona nije htjela da se okrene. (LG, II, 26); 4) dok je on tu, mogu bez brige za Ivu. (LG, II, 67); 5) Uzdržao se od rušenja samo zato što ne voli da se zamara *bez koristi* (LG, II, 211);
- 6) Nekad smo iz nehata nepravični, ili *iz neznanja*, (LG, II, 99); 7) mnogi su se poturčili – jedni *iz inata* i *iz želje* da se osvete i kome bilo, drugi da dobiju zemlju od Turaka, (RS, II, 149); 8) Ostao je samo *iz želje* da ga izvedem na Gubavče (LG, II, 478); 9) živim *iz inata* (LG, II, 185).

Kvantifikativni genitiv

Genitiv koji se nalazi u službi kvantifikativnog determinatora, određujući imenicu, pridjev ili glagol s obzirom na neki od aspekata količine (visina, veličina, intezitet ispoljavanja osobine, trajanje, dubina, brzina) naziva se kvantifikativni genitiv. Stoga razlikujemo u jeziku našeg pisca sledeće³⁴ modele:

a) Genitiv s predlogom *do* i obaveznim determinatorom uz pridjeve kojim se pokazuje *maksimalni intezitet iskazane osobine* (Ibid., 163).

Primjeri:

1) Dotle je Čemerkić razmatrao mogućnosti za bjekstvo, skućene i opasne *do te mjere* da je sasvim pogrešno nazivati ih mogućnostima. (S, I, 189); 2) Prođosmo pored hrastovog gaja sasječenog *do korijena*. (R, II, 50); 3) mladi strukovi kukuruza, uprskani zemljom *do vrha*. (R, II, 63);

b) Genitiv s predlogom *do* (češće) ili *iz* (rjeđe) uz glagole kojim se pokazuje *neki od aspekata kvantifikacije izražen u maksimalnom stepenu* (164).

Primjeri:

1) čupka *do bola* svoje nevidljive brčice (S, I, 56); 2) Smučilo mi se *do povraćanja*, (LG, II, 50); 3) i laž koja će već u toku dana narasti *do takvih razmjera* (S, I, 27); 4) Tonemo u travu *do pojasa*, (LG, II, 74); 5) Kad se moja mašta dočeoopa nekog takvog događaja, ona ga brzo razradi, okiti i uveliča *do sudbonosnih razmjera*. (LG, II, 347); 6) nesloga se uselila, ... , narasla *do tavana* (T, 6); 7) nasto vika, ... , naraste *do oblaka*. (R, II, 76); 8) ili su se Kraljevčani *do te mjere* zaželjeli Crnogoraca (R, II, 102); 9) „Zapeo si bio *iz petnih žila* da odvučeš Veljka ... “ (LG, II, 71

Instrumentalni genitiv (genitiv sredstva)

Genitiv koji se javlja u funkciji 'instrumentalnog' determinatora (164) kojim se označava posrednik koji agensu omogućuje realizovanje glagolske radnje naziva se instrumentalni genitiv. U jeziku Mihaila Lalića prisutni su sledeći tipovi:

a) Genitiv sa akuzativnim oblikom *uz pomoć*, uz nežive i žive pojmove.

³⁴ Napominjemo da u jeziku Mihaila Lalića ne pronalazimo pridjeve kvantifikativnog genitiva sa predlogom *od* i predlogom *s*, tipa zgrada *od deset spratova*; popij *s nogu* i sl.

Primjeri:

1) Zdanje koje mu je povjereno na čuvanje, ... , podignuto je inicijativom preduzimljivih tuberana iz varoši, po proračunima Borka Goričića i *uz pomoć*, novčanu i svakojaku, *Ljubana Rudaša*. (RS, II, 235); 2) pa sam se nadao da ću jednog dana, *uz pomoć čuda ili slučaja*, probuditi tu drugu dušu, (RS, 262); 3) S naporom, *uz pomoć uspomena* izabrala je zbog nečega da isprede Sakijevu sliku. (LG, II, 435).

b) Genitiv sa predlogom *preko*.

Primjeri:

1) Prvo su se sreski komandanti snabdjeli luksuznim štapićima nabavljenim *preko talijanskog komandanta* (S, I, 29); 2) Jevreje su otkupljivali roditelji mitom *preko poslanika i advokata* (LG, II, 416); 3) Samo su se povezali, *preko Njemaca* ili sami, sa solunskom crnom berzom (R, 198); 4) Nikola Tomić, ... , *preko starijeg brata*, ... , pronade da to moraju biti makedonski komitadžije (RS, II, 116); 5) Kapa im je slična crnogorskoj – moglo bi biti da je otuda unesena *preko naših starih*. (RS, II, 146); 6) *Preko srpskog konzularnog činovnika*, ... , dobio sam pismo (RS, II, 340).

c) Genitiv sa instrumentalnim oblikom *posredstvom*.

Primjer:

1) U tom kratkom zaboravu od zamjene oživljava i sjećanje – *posredstvom živog*, vaskrsava mrtvi mladić (R, 310).

Socijativni genitiv

To je genitiv kojim se označava učesnik koji zajedno sa agensom realizuje glagolsku radnju, ostvarujući odnos ravnopravnog partnerstva ili društva, stoga razlikujemo i dvije osnovne vrste – genitiv partnerstva i genitiv društva.

a) *Genitiv partnerstva*

- Genitiv povatne zamjenice za svako svako lice *sebe* u svojstvu zamjenice za koagense s predlogom *između* uz množinske uzajamno-povratne glagole.

Primjeri:

1) pokriše se *između sebe*; (RS, II, 376); 2) pa kad pobjesne i pobiju se *između sebe*. (R, 78); 3) Rogljaju se *između sebe*. (LG, II, 124); 4) posvađali se *između sebe* (LG, II, 294); 5) ali bar nijesu primorani da se biju *između sebe*; (LG, II, 363).

- Dva genitiva koagensa povezana kopulativnim veznikom *i* s predlogom *između*.

Primjeri:

1) ispred izbora, ispretaše poslanički kandidati stare raspre *između klubaša i pravaša* (RS, II, 47); 2) bili su to dani primirja *između Batka i njegovih oraha*. (T, 38).

b) *Genitiv društva*

- Genitiv s predlogom *pored* uz nesocijativne glagole.

Primjeri:

1) Nijemac može proći *pored njega* a da ga ne primjetiš. (S, II, 168); 2) reče nekom mladiću koji je sjedio *pored mene*. (RS, II, 389); 3) Na proplanku se bjelasaju oglodane kosti, *pored njih* kutije od konzervi pune mrava. (LG, II, 475); 4) on sam dođe i sjede na oboreno stablo *pored mene*. (LG, II, 526);

- Genitiv s predlogom *kod* uz nesocijativne glagole.

Primjeri:

1) došao da se odmori *kod sestre* (R, II, 148); 2) Pobjegao je u selo *kod babe*, (RS, II, 19).

Kauzalni genitiv

To je genitiv koji se javlja u funkciji kauzalnog determinatora i određuje rečeničnu predikaciju s obzirom na okolnost tipa uzrok. Ovdje prikazujemo složeniji i širi vid kombinovanja genitiva, od onog koji je predstavljen kod M. Ćorca, koji je izdvojio isključivo predloge *od, iz, s(a)* i *oko*.³⁵

1. *Direktni („aktivni”) uzrok*

1.1. *Direktni („aktivni”) uzrok tipa efektor (izazivač)*

³⁵ Ćorac smatra da genitivna uzročna odredba nastaje od ablativnog i mjesnog genitiva s predlozima koji imaju primarno značenje mjesta koje potiče iz ablativnosti ili s predlogom *s(a)* čije je primarno značenje socijativno, a uz genitiv poprima mjesno značenje. Ekspresivna uzročna genitivna odredba sastoji se od ovog padežnog oblika i predloga *iz, s(a), od* i *oko*, koji imaju veoma važnu funkciju modifikacije genitivnog značenja. Modifikacija se javlja zato što se oni upotrebljavaju s imenicama koje ne označavaju prostorni pojam mjesta već s imenicama koje imaju apstraktno značenje. *Mjesni pojam postaje neka vrsta uzroka vršenja radne, te nastaje transpozicija funkcije predloga i padeža. Funkcionalni prelaz pojma mjesta u pojam uzroka stvara mogućnost da uzročna odredba postane ekspresivni izraz.* (1974: 94). S obzirom na noviju lingvističku terminologiju, smatramo da se u ovom slučaju nedosledno upotrebljava pojam funkcionalnosti, budući da nije došlo do promjene u pogledu funkcije, jer se genitiv javlja u funkciji odredbe upravnog pojma, tj. glagolske radnje i u mjesnom i u uzročnom značenju, stoga, ovdje dolazi do promjene samo u semantičnom smislu, usljed kombinovanja sa imenicama koje ne označavaju konkretne pojmove.

Genitiv s predlogom *od* označava pojam koji je ili unutrašnji uzrok određenih psihičkih ili fizioloških stanja u čovjeku, ili spoljašnji koji označava stanja, zbivanja i procese izvan čovjeka. Pored ovog primarnog značenja sadrži često i obilježje kvantifikacije inteziteta ili kvalifikacije načina ispoljavanja procesa ili stanja koji ga uzrokuju.

Primjeri:

- 1) drhtao sam *od golog straha* (T, 130); 2) Mladić koji je godinu dana priželjkivao a mjesecima gorio *od nestrpljenja* da vidi novu vojsku (S, II, 158); 3) Skoro bih mogao da ga mrzim *od zavisti*, jer on eto ima ono što za mene postoji u snovima (LG, II, 28); 4) stoput se preznojio *od straha, od želje, od nadanja* da će se nekako uvući u dućan bogat čudesima, (LG, II, 41);
- 5) leđa su mu ogrbavila *od bremena*, vrat se ogulio *od konopaca* (LG, II, 81); 6) Popadaće kao što vazda *od oluje* lišće pada, (R, II, 9); 7) Izgleda da su se *od pucnjave i leševa* probudile snage mržnje (R, II, 10).

U prvoj grupi primjera *strah, nestrpljenje, zavist, želja i nadanje* javljaju se u funkciji efektora koji predstavljaju unutrašnja stanja u čovjeku koja uzrokuju određenu radnju ili reakciju – *drhtanja, gorenja, mržnje, preznojava* i sl.

U drugoj grupi objektivna stanja, *breme, konopci, oluja, pucjava, leševi* uzrokuju procese koji su izvan čovjekove moći i volje, i stoga predstavljaju spoljašnje uzroke. Uz određenje deverbativne imenice, kauzalni genitiv često dočarava akustičku sliku zbivanja, kao uz imenicu *pucjava*.

Genitivne sintagme sa predlogom *od* su u jeziku našeg pisca najfrekventnije konstrukcije za označavanje uzroka, što je bio slučaj kako u jeziku pisaca starije literarne tradicije, tako i kod Lalićevih savremenika. (Isp. Bigović-Glušica 1997: 241; Tepavčević 2010: 360–361; Nenezić 2010: 263–264; Radulović 1994: 94; Muratagić-Tuna 1998: 97; Bašanović-Čečović 2013: 269)

1.2. Direktni („aktivni“) uzrok tipa stimulator (podstrekač)

Genitiv sa predlogom *iz* koji označava pojam koji predstavlja *unutrašnju pobudu koja spontano izaziva voljnu, svjesnu akciju (psihička ili fiziološka motivacija)*. (166).

Primjeri:

- 1) Nešto po dužnosti a donekle i *iz ličnog interesovanja*, žandar je pažljivo posmatrao zatvoreničke šetnje, (S, II, 21); 2) a ni jedan od njih nije ni pokušao da istakne tu

olakšavajuću okolnost – valjda *iz tvrdoglavosti* (S, II, 43); 3) Jedni im vjeruju *iz interesa*, (R, II, 208); 4) Od straha su postala četnička sela, izdala su sebe od gladi, od nevolje, a poslije su ostala četnička *iz inata*, (R, II, 47); 5) poslije je *iz sujete* nekako skliznuo na suprotnu stranu, (LG, II, 81); 6) Nekad smo *iz nehata* nepravični, ili *iz neznanja* (LG, II, 99); 7) Nije to za novac učinio, nego *iz ubjeđenja* (LG, II, 102); 8) Ako nam neko nekad pruži čanak koprije, to je samo *iz sažaljenja* (LG, II, 107); 9) Zaželio je i da je poljubi, makar samo *iz zahvalnosti*, (T, 16); 10) samo su ga ocrnili *iz zavisti* (R, II, 13); 11) ali mi to ne činimo *iz straha* (LG, II, 117).

Pojave kao što su *strah*, *zavist*, koje smo analizirali i u tački 1.1. mogu biti shvaćene i kao stimulator i kao efektor pa se uz njih, u zavisnosti od onoga što se želi istaći može upotrijebiti i predlog *iz* i predlog *od*.

2. Indirektni („pasivni“) uzrok tipa razlog ili povod

- Genitiv s predlogom *zbog* ili rjeđe s predlogom *usljed*³⁶ koji označava pojam izvan sfere agensa i koji posredno dovodi do nekog psihološkog ili fiziološkog stanja ili akcije.

Primjeri:

- 1) *Zbog potrica i međa, voda i prolaza ...* on baš pred rat zarati s komšijama (S, I, 47);
- 2) dadoše priliku guslaru da produži s „planiranjem“ koje im se mnogo dopalo *zbog snažnog* i zaista *pjevačkog glasa* i njima sasvim *bliskog smisla* te na brzinu skovane pjesme. (S, II, 262); 3) ili se nekom posebno ukivio *zbog neke svađe* bog zna otkud, zato pita. (LG, II, 51); 4) što djevojke tako „načete“ ostave *zbog miraza* ili *zbog veza* (LG, II, 136); 5) odbijanje se zvalo korpa, *zbog korpi* je dolazilo do tučnjava (LG, II, 141);
- 6) starinci su se sami zavadili i do posljednjeg djeteta isklali, ili su *usljed zemljotresa i poplave* pošli nekud i iščezli. (LG, II, 191).

Uzročni genitiv s predlogom *zbog* često ima funkciju i druge rekcijske dopune uz prelazne glagole sa slobodnim akuzativom u funkciji direktnog objekta, kao što je slučaj sa primjerom *što djevojke* (slobodni akuzativ u funkciji direktnog objekta) *tako „načete“ ostave zbog miraza ili zbog veza*;

³⁶ Vera Antonić napominje da su predlozi *zbog* i *usljed* sinonimični, pri čemu *usljed* u svim slučajevima može biti zamijenjen predlogom *zbog*, ali ne i obrnuto, pogotovo u situacijama kada se kauzalno determiniše predikacija, glagol ili glagolska kopula i pridjev, koja označava neko psihološko ili fiziološko stanje čovjeka. (Piper i dr. 167).

- Genitiv s predlogom *oko* uglavnom uz uzajamno-povratne i socijativne glagole tipa *svađati se, tući se, boriti se* itd, pri čemu pojam s imenom u ekspresivnom genitivu kako ga naziva M. Ćorac (1968: 53) predstavlja prvo predmet, a zatim i indirektni uzrok spora, rasrave, neslaganja i sl., što doprinosi izražajnijoj psihološkoj karakterizaciji likova, otkrivanjem uzroka sukoba i borbe u kojoj se oni nalaze.

Primjeri:

1) Ta jabuka pretstavlja³⁷ sreću, a *oko nje se* grabe i svatovi (S, I, 127); 2) nek se svađaju sutra *oko štete*. (LG, II, 164); 3) mješavina raznih stanja koja se glože *oko prvjenstva*. (RS, II, 288); 4) da se spore *oko dlake* u jajetu (RS, II, 38); 5) Tako su se u Selini posvađali Vejovići i Mijoljani, niko ne zna *oko čega*. (RS, II, 47); 6) počerupaše se u Bukurdolu Popnikovići i Magići *oko nekakve dječje igre* (RS, 48);

- Genitiv s predlogom *bez* kojim se upućuje na odsustvo okolnosti naznačene oblikom genitiva koja se javlja u značenju uzroka.

Primjeri:

1) lažu i *bez stida* se krivo kunu (LG, II, 40); 2) četa vojske prešla je preko „granice“ i zauzela četnički zatvor *bez otpora* (LG, II, 111).

- Genitiv uz instrumentalni oblik *povodom* koji se javlja u funkciji predloga.

Primjeri:

1) Kujović uhvati sebe u blesavom polusmijehu *povodom tog sjećanja*, (S, II, 111); 2) Sve mi ove plodne misli dođoše *povodom Mila Bukura i ostalih Starobrzaka*. (RS, II, 222); 3) Na tome se završio naš prvi razgovor *povodom odlaska*. (RS, II, 272).

Genitiv osnova/kriterijuma

U jeziku Mihaila Lalića vrlo su rijetki primjeri upotrebe genitiva koji se javlja sa predlogom *iz* i predložko-lokativnom konstrukcijom *na osnovu* u funkciji determinatora koji određuje rečeničnu predikaciju u vezi sa okolnošću tipa osnov/kriterijum.

Primjeri:

1) „Odazivam se vašem pozivu, kao što se vidi *iz priloženog*.“(T, 127).
2) –Neće strijeljati, nego ne znam šta će! Valjda su nas izveli da posmatramo izlazak sunca ... – Vidjećeš da neće, - opet ozbiljno tvrdi Tadija i sad kazuje *na osnovu čega*:

³⁷ Prema *Pravopisu srpskohrvatskog književnog jezika* A. Belića (1950: 64).

(S, II, 88); 3) *Na osnovu Asijanovig kazivanja* ... neki Dardance stavljaju među ilirska plemena. (RS, II, 193).

Primjeri i rekonstrukcije s klauzom *na osnovu toga što*, jasno pokazuju da genitiv osnova posjeduje i obilježje uzroka indirektnog tipa.

Intencionalni (namjerni) genitiv

Kategorija *teličnosti* (cilja) dio je kauzalnog kompleksa, tj. funkcionalno-semantičkog polja uslovljenosti i predstavlja semantičku kategoriju sa kompleksnim sadržajem, (Isp. Piper i dr. 2005: 803–811) pa se u novijoj lingvističkoj literaturi³⁸ upućuje na veliki broj gramatičkih oblika kojima se iskazuje ciljno, kao i druga prateća kategorijalna značenja, pri čemu dominira upotreba genitiva sa predlogom *radi*.

Od više vidova intencionalnog genitiva koji se javlja u funkciji intencionalnog determinatora kojim se rečenična predikacija određuje s obzirom na namjenu, namjeru, tj. cilj ili svrhu, u jeziku našeg pisca označena je isključivo pomoću predloga *radi*.

Primjeri:

1) Pa kako se tukao *radi nekih para* pri kartanju (S, II, 46); 2) a poštjednili su ga samo *radi sebe*: (S, II, 139); 3) A svakom je po nešto prošlo, pa se ljudi ne ubijaju *radi toga* (S, II, 260); 4) žene su se žrtvovala *radi mira* (LG, II, 141); 5) Najzad sam zaključio da je to tek onako, *radi pjesme* izmišljeno (LG, II, 153); 6) Ostaviću im sve ... i sunca što griju *radi sirotinje* (LG, II, 508); 7) a slagalište rezane građe izlazi na prugu *radi lakšeg utovara*. (R, II, 22); 8) i te vatre su naložene *radi varke*. (R, II, 311).

Navedeni oblici intencionalnog genitiva zahtijevaju određeniju specifikaciju pojmova *namjene, namjere* i *svrhe*. Naime, značenje *namjene* prisutno je u slučajevima u kojima uloga subjekta nije relevantna, mada je vrlo teško zanemariti komponentu svjesnog subjekta, tj. *čovjeka koji posjeduje sposobnost da nečemu odredi 'namjenu'*. (Radojčić 2010: 140). Toj grupi pripada drugi i treći primjer. Oni vrlo jasno uključuju subjektovu svjesnu aktivnost da se poštedi život nekome *radi sebe*, ili da se žrtvuje sopstveni *radi mira*. U takvim slučajevima se ističe *objekat kao sredstvo za ostvarenje cilja*. Na drugoj strani, značenje *namjere* karakteriše *odsustvo objekta koji je u funkciji ostvarenja cilja*, koji je najčešće planiran i

³⁸ Kada je riječ o ciljnom značenju, ističe se da se poziciju upravne lekseme čine glagoli *govorenja, kretanja*, kao i glagoli sa značenjem *dosezanja, borbe, interesa, stremljenja*. Ne smiju se izostaviti ni modalni glagoli *htjeti, željeti, moći*, kao ni deverbativne imenice sa značenjem intencionalnosti. (Isp. Radojčić 2010: 141–168).

osmišljen. U prvom primjeru *usled svađe oko novca dolazi do fizičkog obračuna*; u trećem se *i pored realnih razloga odustaje od namjere ubistva*; u petom *određeni događaj biva smišljen zarad pjesme*, u sedmom se *planirano građa transportuje na prugu, smišljeno i planski radi lakšeg utovara*. Svrha se pojavljuje kao pratilac želje i namjere da se određeni cilj ostvari, (sedmi primjer: *da sunce grije sirotinju; da vatre zavaraju protivnika*) i za razliku od *posledice* koja je fakt, ona je pretpostavljena, anticipirana realnost.

Kao što smo istakli na početku, definišući kategoriju teličnosti, i kako to rekonstrukcije primjera pokazuju, ciljno značenje je u većini primjera koje smo izdvojili praćeno uzročnim značenjem, pa je stoga i bilo moguće pretvoriti ciljne konstrukcije u uzročne.

Koncesivni (dopusni) genitiv

Genitiv koji se javlja u funkciji koncesivnog determinatora kojim se rečenična predikacija određuje s obzirom na okolnost tipa dopuštanje, iskazuje se u nekoliko vidova, od kojih su Lalićevom jeziku prisutni sledeći:

a) Genitiv deadjektivne ili deverbativne imenice sa vezničko-predloškim spojem (*i pored*).

Primjeri:

1) na Jelinom dubu će opet, *i pored nedostatka razloga*, imati isto neprijatno osjećanje (S, I, 6); 2) Džogaz se, *porod svih briga*, smijao ulazeći, pozdravljajući, (S, II, 35); 3) *Pored svega toga* ostaje još mnogo vremena (LG, II, 129); 4) *Pored sve hrabrosti*, on je ipak bio ograničen čovjek bez poleta i mašte. (LG, II, 178); 5) *i pored najbolje volje* – među njima ne nalazim valjanog razloga što je više nema. (R, II, 43); 6) *I pored stroge zabrane i smrtnih prijetnji*, ove glasonoše ispričaše (S, II, 82).

b) Genitiv deverbativne imenice s predlogom *bez*.

Primjeri:

1) njih su vojnici svladavali *i bez pomoći kupaca*. (S, I, 7); 2) Mrze nas *i bez toga*. (S, II, 17);

c) Genitiv s predlogom *protiv* imenice tipa *volja, želja* i sl.

Primjeri:

1) pokrenuo me, *protiv moje volje*, moj stric (RS, II, 54).

c) Genitiv s predlogom *kod* i obaveznim kvantifikatorom koji označava veliki broj ili količinu.

Primjer:

1) Otkud meso da pretekne i da se pokvari *kod toliko gladnih mesoždera* na sve strane? (LG, II, 229).

M. Ćorac ističe koncesivna značenja genitiva sa predlozima *pored i kod*, koji doprinose naročito izraženoj ekspresivnosti jezičkog izraza. (1974: 99).

Kondicionalni (uslovni) genitiv

Genitiv u funkciji kondicionalnog determinatora kojim se određuje nerealizovana rečenična predikacija s obzirom na okolnost tipa uslov, označava se putem sledećih modela:

a) Genitiva sa lokativnom padežnom konstrukcijom *u slučaju*;

Primjeri:

1) Plata za trud biće mi stan, hrana i nešto džeparca, koji se može povećati *u slučaju uspjeha*. (R, II, 257); 2) kao da mu je glavni zadatak da *u slučaju napada* odbrani svoju modru i krivu nosinu. (S, II, 36); 3) kratkovidni prosvjetitelj natrapa na jedan od onih čudnih gebelovskih članaka u kojem se tvrdi da, *u slučaju poraza* osovinskih sila – plodovi pobjede neće pripasti plutokratima Engleske i Amerike, (S, II, 53);

b) Genitiva sa predlogom *bez* kao kondezatorom negacije;

Primjeri:

1) to je ponekad potrebno, jer bi *bez takvog dodatka* osvajački život bio isuviše težak. (S, II, 7); 2) Najzad stigoše i studenti, neočešljani i zabrinuti da se narod, *bez njihovog junaštva i zalaganja*, neće snaći u istorijskim događajima. (RS, II, 10).

Eksceptivni genitiv

U jeziku Mihaila Lalića izuzimanje jedne pojave iz mnoštva drugih označava se oblikom genitiva isključivanja pomoću predloga *osim/sem*.

Primjeri:

1) Sve zločine *osim čedomorstva*, pripisali su mi (T, 37); 2) Društvo mu, *sem Lukića*, bješe pospalo (S, II, 227); 3) nikad u kafanu nije išao, ... , nigdje *osim škole i samačke sobe* (LG, II, 233); 4) Savović je pripadao redom svim partijama (*sem Komunističke*) (S, I, 46).

Aditivni (komitativni) genitiv

Genitiv sa značenjem pridruživanja jedne pojave drugoj javlja se uz predloge *pored*, *osim/sem* i *povrh*, od kojih u jeziku našeg pisca uočavamo visoku frekventnot upotrebe u vezi sa predlogom *pored* i vrlo nisku sa predlogom *povrh*. Međutim, upotreba genitiva sa predlozima *osim/sem* u pomenutom značenju nije zastupljena u ispitivanim djelima.

Primjeri:

- 1) Glasovi su im različiti – *pored promuklih, alkoholičarskih*, čuju se bistri, zvučni, veseljački. (RS, 98, II);
- 2) mora da je blo svega, pa *pored ostalog* i zavisti, (RS, II, 128);
- 3) *Pored ostalih vlasnika konja*, i Miloš Vojvodić ..., poveo je svoje kljuse (RS, II, 181);
- 4) Te se gomile ne bi održale, kao ni vučje: sve bi poprštlo i poklalo jedno drugo, da im nije priroda dala, *pored razuma i računa*, i na izgled nerazumno, neuračunljivu, ludu ljubav. (RS, II, 288);
- 5) Malo mi je što sam krv svoju lio, nego sad da se ojektičam *povrh toga*. (S, II, 75).

Supstitutivni genitiv

Genitiv sa značenjem zamjenjivanja, kojim se imenuje neka, uglavnom očekivana pojava koja se zamjenjuje drugom, neočekivanom, javlja se u sklopu predloga (*u/na*)*mjesto* i s predloškom akuzativnom vezom *u ime*.

Primjeri:

- 1) *Umjesto ohrabrenja* potrebnog kao hljeb – Martinić mu ovako objasni položaj: (S, II, 55);
- 2) Pružila mi je čašu mlijeka *umjesto vode*. (LG, II, 146);
- 3) *Umjesto toga*, prepoznajem sebe kakav jesam, (LG, II, 9);
- 4) Moja limenka stoji na naslonu, *umjesto kazana*, (LG, II, 177);
- 5) *Umjesto Kačarande* čuču kraj kamenja njegov prijatelj (LG, II, 271);
- 6) *Umjesto onoga* što je zračilo uhvatila se po stvarima kora od tuge i strepnje. (LG, II, 28);
- 7) on me privuče u zagrljaj i ubode brkovima i kostima *u ime poljupca* (LG, II, 543);
- 8) Kumašin mu odobrava *u ime svih*: (T, 43).

Opozitivni genitiv

Genitiv suprotstavljanja, iskazivanja protivnog stava nekoga nekome ili nečemu, javlja se sa veznikom *protiv* uz glagole i imenice „opzitivne“ semantike (*protestovati, pobuniti se, borba, zavjera*).

Primjeri:

1) Njega je Nedić poslao da vodi Crnogorce *protiv komunista*, (S, I, 19); 2) Sav je srećan, izgleda, što nas je složio *protiv sebe*. (LG, II, 14); 3) skupile su se tu da se bore *protiv smrti* i da pjevaju (LG, II, 171); 4) Kasnije je vidio da je to mišljenje zajedničko svima koji su službom, imanjem ili drugim okolnostima primorani da vode borbu *protiv komunista*. (S, I, 19); 5) Uzbuniše se i *protiv grobara* (R, II 76); 6) samo sad ne mogu da se bune *protiv krivde* (R, II, 159).

Primjeri pokazuju da u romanesknom svijetu Lalićevih likova vlada *simbolika suprotstavljanja*, dviju nepomirljivih strana (*četnici – komunisti*), života i smrti, borbe i težnji za povratkom izgubljenog mira i spokoja u kojem su likovi često „protivni“ i samima sebi, svojim osjećanjima, radnjama i postupcima, pa *simbolika opozitnosti* ukazuje na postojanje nesklada, kako u „spoljašnjem“ svijetu prepunom borbe za opstanak, tako i na unutrašnjom planu, pa u nekim slučajevima unutrašnja borba i pobuna dominira nad fizičkom i vidljivom, i ima presudniju ulogu u pogledu krajnjeg ishoda i rešavanja sudbine lika.

Komparativni genitiv

Genitiv koji se upotrebljava sa značenjem poređenja dvije pojave po nejednakosti ili jednakosti javlja se u sledećim modelima³⁹:

a) Genitiv sa predogom *od* uz komparative pridjeva vršeći funkciju semantičkog jezgra uz kopulu *kao površinski eksponent poredbene klauze s veznikom 'nego što' i značenjem poređenja po nejednakosti*. (Piper i dr. 2005: 175).

Primjeri:

³⁹ Upućujemo na problematičnost jednog od modela komparativnog genitiva koji se predstavlja u radu Vere Antonić (Ibid., 176) koja smatra da je riječ o genitivu uz poredbeni veznik *kao*, uz glagole *obeležiti i označiti* nekoga kao nosioca određene negativne osobine (Pr. Posle tog nemilog događaja obeležili su ga kao *lopova* i niko više s njim nije hteo da radi. Smatramo da u konstrukciji ovog tipa nije riječ o genitivu već o akuzativu, što jasno pokazuje i rekcija ovih glagola.

1) jer je život, makakav, miliji *od sumnjive slave i prividne privremene moći* (S, I, 6); 2) u takvom vremenu i položaju ne mogu učiniti ništa ljepše ni bolje *od ovog* što čine. (S, I, 8); 3) jer je on ustvari⁴⁰ gluplji i *od najsuvlje drenovine* (S, I, 8); 4) I on čitav, dronjaviji *od mene*, izgladnio, liči na potkopanu panjinu (LG, II, 52); 5) „Prelazimo na novu listu. Kraća je *od prve* ...“ (T, 127).

b) Genitiv s predlogom *poput*, koji se u jeziku Mihaila Lalića rijetko javlja i pri tom označava poređenje po jednakosti.

Primjer:

1) drugi se nadaju da će unuk velikoga Karađorđa, ... učiniti neki krupan potez *poput djeda*. (RS, II, 109).

c) Genitiv s predlogom *spram* u cilju odmjeravanja i poređenja pojmova koji je rijedak u ispitivanom tekstu.

Primjer:

1) Žaljenja se gomilaju iz dana u dan: *spram gomila propuštenog* ništavno je ono što sam učinio. (LG, II, 494):

č) Genitiv uz lokativnu konstrukciju *u vidu*, u primjeru koji pronalazimo dio je frazeološke konstrukcije;

Primjer:

1) „Ti si jedna porka madona bez rešpekta, koja treba da se izgubi s lica mjesta, i to *u vidu lastinog repa*.“ (RS, II, 249).

Genitivne sintagme u slobodnoj i blokiranoj upotrebi u jeziku Mihaila Lalića zastupljene su uglavnom u onim sintaksičko-semantičkim kategorijama koje karakterišu i naš savremeni standardni jezik. Pri tome, možemo izdvojiti upotrebu *slovenskog genitiva*, predloga *navrh*, *povrh* i *spram* uz ovaj padežni oblik koji unose arhaičnu notu i omogućavaju građenje izrazito ekspresivnih jezičkih konstrukcija.

⁴⁰ *Ustvari* spojeno prema *Pravopisu* Aleksandra Belića (1950: 513).

DATIV

Prema tradicionalnoj definiciji, dativ je padež *namjene*, tj. oblik samostalnih riječi u kome stoji ime pojma kome ili čemu se nešto *namjenjuje, upravlja, usmjerava* (Stevanović 1979: 344), što mu na semantičkom planu daje obilježje *direktivnosti*⁴¹, ali i *perifernosti* budući da u rečenici ne može zauzeti nijednu od centralnih gramatičkih pozicija.⁴² Javlja se u slobodnoj i blokiranoj upotrebi, u kojoj su svi njegovi predlozi, osim *prema*, jednovalentni. S obzirom na karakter odnosa koji se uspostavlja u predložko-padežnoj konstrukciji, dativ pripada grupi padeža *kontakta* jer se njime *konkretizuje priroda kontakta koji predikacija uspostavlja s pojmom obilježenim ovom padežnom formom*. (Piper i dr. 2005: 177). Ta ga osobina povezuje sa predložkim akuzativom i lokativom, koji su suprotstavljeni genitivu i instrumentalu, tj. padežima koneksije.

Pored ovih, opštih i tradicionalnih odrednica dativa, značajan prilog sintaksi padeža dao je i Ismail Palić u monografiji⁴³ koja se bavi sintaksičko-semantičkom analizom ovog padeža u standardnom bosanskom jeziku (2010). To je prva, cjelovita i posve „modernizovana“ studija o funkcijama i značenjima dativa u standardnim jezicima nastalim na štokavskoj osnovi (Pranjković 2011: 200) koja umnogome otvara i osvjetljava složenost jezičke (semantičke i sintaksičke) problematike kada je riječ o ovom padežnom obliku. Ovom prilikom skrenućemo pažnju na osnovnu pretpostavku autora pomenute monografije prema kojoj se dativ u bosanskom jeziku *u cjelini može opisati u okvirima semantičke uloge osobe mete*. (Palić 2006a: 23) Naravno, pozitivan odgovor na ovo pitanje podrazumijevao bi da *dativni referenti mogu biti samo osobe, tj. ljudska bića*, što nije uvijek slučaj. U takvim okolnostima *dolazi da proširenja koncepta osobe mete različitim postupcima semantičke ekstenzije čiji je rezultat 'poosobljenje' (personifikacija) predmeta kojima se onda, isto kao i osobama pripisuje osobna sfera*. (Ibid., 24) Autor stoga zaključuje kako *većina semantičkih potkategorija dativa pokazuje izrazitu sposobnost uklapanja u koncept osobe mete, dok značenja „koja se ne odlikuju takvom sposobnošću (npr. 'alativni' dativ) danas nemaju takvu*

⁴¹ Tj. usmjerenosti i upravljenosti.

⁴² Tj. poziciju gramatičkog subjekta ili direktnog bespredložkog objekta uz prelazni glagol. (Piper i dr. 2005: 176–195)

⁴³ Napomena: U ovom radu smo se koristili nama dostupnim djelovima doktorske disertacije *Dativ u savremenom bosanskom jeziku (sintaksičko-semantički opis)* Ismaila Palića odbranjene 2006. godine na Filozofskom fakultetu u Sarajevu.

poziciju: ona se, dakle, udaljavaju od jezgrenoga značenja dativa, te im je upotreba jako sužena (Palić 2006a: 272).

Subjekatski dativ

To je slobodni dativ⁴⁴ koji se javlja u funkciji logičkog, tj. semantičkog subjekta, označen najčešće enklitičkim oblikom lične zamjenice. M. Ćorac izdvaja ovo značenje smatrajući da se njegovom upotrebom omogućava veća ekspresivnost izraza.⁴⁵ Naime, isticanjem nosioca stanja *transponovanim subjektom* u dativu, biva dominantno njegovo *unutrašnje značenje*. Dativ i tada čuva *opštu nit namjenskog značenja*, ali dobija i stilističku vrijednost. (1968: 55).

a) *Dativ u impersonalnim rečenicama* označava nosioca neke fiziološke potrebe ili stanja i procesa, pri čemu je iskazan oblik lokalizatora tog stanja/procesa.

Primjeri:

1) ... *spava mi se, drijema mi se* (LG, II, 315);

2) ... *smrče mi se* pred očima. (LG, II, 177); 3) *Zamračí mi se* pred očima. (LG, II, 59).

Uz glagole *smrknuti se* i *zamračiti se* uz oblik dativa pojavljuje se lokalizator tih stanja, odnosno procesa u obliku instrumentala (*pred očima*).

b) *Dativ nosioca psihofiziološkog procesa, osjećanja ili raspoloženja*, i to kao:

- Slobodni dativ u impersonalnim rečenicama sa iskazanim kauzatorom u formi zavisne klauze ili poznatim iz konteksta.

Primjeri:

1) *Meni se* to dopadalo (LG, II, 133); 2) *Meni je* to naprotiv *dosadilo* da slušam kako pričaju (LG, II, 53); 3) *Dosadilo mu je* da ih vuče sa sobom (LG, II, 83); 4) A *meni je* *dosadilo* da ih gledam (LG, II, 103); 5) „... *ne sviđa mu se* ovaj put.“ (LG, II, 87); 6) *Tadiji je* već *dodijalo* da ih sluša. (S, I, 82); 7) *Dosadi mi* da ga slušam: (LG, II, 279).

Glagol *dosaditi*, koji se javlja u najvećem broju primjera, zauzima posebno mjesto na unutrašnjem planu Lalićevih romana, u ovom slučaju, kao pokazatelj opšteg psihološkog i

⁴⁴ Termin *slobodni dativ* upotrebljava se u značenju dativa bez predloga prema terminologiji I. Antičić. (2004: 67–97)

⁴⁵ *Dativni oblik subjekta nije ništa drugo do ekspresivna varijanta subjekta. Rečenica s nominativnim oblikom i istim značenjem ne bi imala ekspresivni subjekat kao što ga ima rečenica s dativnim subjektom* (Ćorac 1974: 62).

emocionalnog stanja Lada Tajovića, zarobljenog u svijetu ograničenih mogućnosti kretanja i djelovanja. Stoga se *dosada*, lajtmotivski provlači kroz dijaloge u kojima se nerijetko izražava negodovanje i nemirenje sa postojećom situacijom.

- Slobodni dativ u impersonalnim rečenicama s kopulativnim predikatom i prilogom u funkciji semantičkog jezgra.

Primjeri:

- 1) ... *lijepo mi* je, *žao mi* je što ne mogu da sastavim jednu lijepu pjesmu o samoći (LG, II, 350);
- 2) *Teško mi* je i da dišem kad sam unutra. (LG, II, 371);
- 3) *teško nam* je (LG, II, 511);
- 4) I *krivo mi* je, što da se odlaže kad se sve zna, (LG, II, 524);
- 5) Bilo *mi* je *krivo* i što me prekida (RS, I, 244);
- 6) *žao mi* ga je (LG, II, 456);
- 7) biće *joj* lakše (LG, I, 280);
- 8) *neprijatno mu* je da ga gledamo. (LG, I, 53).

Navedeni primjeri, izdvojeni zbog visoke frekventnosti, pokazatelj su sveopšteg raspoloženja koje dominira i prevladava, pa su i osjećanja tjeskobe, žaljenja, krivice – stalni pratioci junaka *Lelejske gore*, prisutni u svim vremenskim zonama.

- Slobodni dativ u personalnim rečenicama sa iskazanim nominativnim kauzatorom.

Primjeri:

- 1) ... *dosadila mu* je tišina, (LG, II, 53);
- 2) *Meni* je ovo već dosadilo (LG, II, 178); „ ...
- 3) *dopadaš mi* se! ...“ (LG, II, 21).

- Slobodni dativ u personalnim rečenicama s kopulativnim predikatom i pridjevom u funkciji semantičkog jezgra.

Primjeri:

- 1) Glas *mu* nije *neprijatan*, (LG, II, 47);
- 2) „ *Lijep ti* je ortak, baš mi se dopada.“ (LG, II, 258);
- 3) „*Zgodna ti* je Maga, ...“ (LG, II, 23).

c) *Dativ nosioca volje, želje* javlja se u sledećim konstrukcijama:

- Dativ bez predloga uz neprelazne glagole s rječcom *se* u impersonalnim rečenicama.

Primjeri:

- 1) „Ne ide mi se dolje“ (LG, II, 14);
- 2) „U vodu *mi se* više *ne ide* ...“ (S, II, 168);
- 3) zato *mi se ne ide*. (LG, II, 111);
- 4) Put mi je otvoren, ali *mi se ne žuri* (LG, II, 155).

- Slobodni dativ u impersonalnim rečenicama sa kopulativnim predikatom i genitivom s predlogom *do* u funkciji semantičkog jezgra.

Primjeri:

1) ... nije mi do toga, (LG, II, 242); 2) Nije mi više bilo do recepta, (RS, II, 121); 3) ...nije nam ni do jela (R, II, 108); 4) nije im(...) do pravde (R, II, 235); 5) nije mu bilo do šale (S, II, 157);

- Slobodni dativ uz prelazne glagole u medijalnim rečenicama sa iskazanim predmetom volje, odnosno želje u nominativu, koji se u našem primjeru podrazumijeva iz konteksta ali i poznatog objekta u vezi sa kojim se vrši imenovana glagolska radnja.

Primjeri:

1) „Najgore je što mi se puši.“ (LG, II, 486); 2) „Puši se i njima ...“ (LG, II, 486).

č) *Dativ nosioca potrebe, nužde, mogućnosti, umjeća, saznanja*, takođe posjeduje više strukturnih modela:

- Slobodni dativ u impersonalnim rečenicama sa iskazanim predmetom potrebe i sl. u formi klauze s veznikom *da*.

Primjeri:

1) *Ostaje nam još da se žalimo što nijesmo stigli.* (LG, II, 451); 2) *pomaže nam da nađemo nenađeno,* (LG, II, 556); 3) ... *žuri mi se da to skratim.* (R, II, 65); 4) ...*ne žuri im se da izađu* (R, II, 154);

- Slobodni dativ u impersonalnim rečenicama s kopulativnim predikatom i prilogom u funkciji semantičkog jezgra tipa *potrebno, jasno* i sa iskazanim predmetom potrebe u formi zavisne klauze s veznikom *da*, koja se ukoliko nije prisutna, svakako može rekonstruisati bez promjene značenja.

Primjeri:

1) Nije *potrebno da mu se pravdam,* (LG, I, 44); 2) *jasno mi je – izmaštao je neko novo poboljšanje* (LG, II, 497); 3) *inače bi mu jasno bilo da je baš samoća prirodno stanje stvari* (LG, II, 65).

- Slobodni dativ u personalnim rečenicama sa iskazanim predmetom potrebe, odnosno nužde u obliku nominativa.

Primjeri:

1) „*Drugo ti ne treba?*“ „*Drugo mi ne treba.*“ (LG, I, 52); 2) *potrebna im je radna snaga.* (LG, II, 538); 3) *Ugledao je kolibu s provaljenim krovom, a baš takva je nama potrebna.* (LG, II, 29); 4) *ne preostaje mi ništa drugo* (LG, II, 10).

- Slobodni dativ u personalnim rečenicama s kopulativnim predikatom i pridjevom u funkciji semantičkog jezgra tipa *potreban*, sa iskazanim predmetom potrebe, takođe u formi nominativa.

Primjeri:

- 1) *Potreban nam* je, izgleda, neki dokaz. (LG, II,10); 2) „I to mi je *poznato*.“ (LG, II, 150); 3) *poznata mi* je i prije bila, (LG, II, 452).

ć) *Dativ nosioca subjektivnog utiska ili procjene.*

- Slobodni dativ u impersonalnim rečenicama sa iskazanim predmetom o kojem postoji izrečen lični stav, utisak ili procjena i to u formi zavisne klauze s veznikom *da* ili druge rečenice iskazane u kontekstu.

Primjeri:

- 1) *Učini mi se da* se i Jakša osmjehuje (LG, II, 456); 2) *učini mi se da* je on živi, samo umanjen, reljef zemlje na kojem smo (LG, II, 456); 3) *Čini mi se da* se sjećam (LG, II, 456); 4) „... *čini mi se da* su ga ubili.“ (LG, II, 457); 5) „Svakog ljeta sam se kupao tamo, *čini mi se da* me to poslije podmlađivalo i držalo ...“ (LG, II, 457).

Bilježimo visoku frekventnost dativa lične zamjenice prvog lica (*mi*) uz glagole tipa *činiti se, učiniti se, pričiniti* i sl. koja na stilskom planu uvijek otkriva složene značenjske odnose, koji upotrebom upravo ovih glagola pokazuju da je glavni lik Lalićeve *Lelejske gore* aktivni posmatrač i kritičar stvarnosti u kojoj se našao, koja je stoga izložena brojnim promatranjima i stalnim reminiscencijama,⁴⁶ pogotovo u ne tako rijetkim trenucima samoće, kada je preispitivanje sopstvene ličnosti i postupaka jedino što mu preostaje.

- Slobodni dativ u impersonalnim rečenicama s kopulativnim predikatom i vremenskim prilogom u funkciji semantičkog jezgra, sa iskazanim predmetom o kojem se iznosi subjektivni utisak, u formi klauze s veznikom *da*.

Primjeri:

- 1) „Oženi se ...“ „Sad mi je *kasno*, nadao sam se u vas mlađe.“ (LG, II, 528); 2) „*Vrijeme mu* je da se vrati kući, ...“ (LG, II, 488).

U prvom primjeru navodimo i kontekst, iz kojeg je jasno da bi rekonstrukcija u formi klauze glasila *kasno mi je da se ženim*, dok u drugom primjeru imenica *vrijeme* biva upotrijebljena u funkciji vremenskog priloga.

⁴⁶ U značenju prisjećanja, vraćanja u prošlost. (Klajn–Šipka 2008: 1065)

- Slobodni dativ u personalnim rečenicama s iskazanim predmetom o kojem se iznosi subjektivni utisak u formi nominativa.

Primjer:

1) *Sumnjiva su mi ta njegova dobročinstva i mrzim ga.* (LG, II, 302).

d) *Dativ nosioca imena, godina⁴⁷ ili osobine.*

Primjeri:

1) ime *joj* ne zna (LG, II, 529); 2) Ime *joj* je Danica, (LG, II, 143); 3) i gleda kako su *joj* lijepe noge, (LG, I, 175); 4) noge su *joj* tanke, (LG, II, 205).

U zavisnosti od semantičke interpretacije ovi primjeri pored označavanja nosioca imena, osobine (npr. *Ona se zove Danica; Njeno ime je Danica*) mogu označavati i pripadnost, pa stoga ih možemo uvrstiti i u primjere posesivnog dativa.

Predikatski dativ

Riječ je o dativu koji se javlja u funkciji semantičke dopune u semikopulativnom i dekomponovanom predikatu.

U prvom slučaju slobodni dativ se javlja uz semikopulativne glagole tipa *pripadati prisustvovati*,⁴⁸ a u drugom uz semikopulativni glagol *podleći* sa kojim čini dekomponovani predikat.

Primjeri:

1) to može dugo da potraje i zato pripada *neizvjesnoj budućnosti*. (R, II, 70); 2) Po tome izgleda da sav grad i cio svijet pripada *zavjeri* (R, II, 152); 3) nego sam ja pripadao *onoj vrsti komunista* opterećenih predrasudama (R, II, 260); 4) Rista Savova Pejovića uhapsila je bila žandarmerija ... zato što je prisustvovao *razgovoru* (R, II, 309); 5) prisustvovao *komunističkoj skupštini* u Ostrogu (S, II, 41); 6) mora da je baš *toj strasti* podlegao, (R, II, 211); 7) ... i Mileta Šujević iz Crkvine, podlegao *rani* uz put (RS, II, 385).

⁴⁷ U ispitivanim djelima ne pronalazimo primjere dativa u ovom značenju.

⁴⁸ Glagole *pripadati* i *prisustvovati* svrstavamo u nepotpune, tj. semikopulativne glagole (Petrović, Dudić 1989: 90–91; Piper i dr. 2005: 178) koje odlikuje nepotpuno leksičko značenje, *pa im je stoga nužno pridružiti leksičko jezgro kao dopunu kojom će se obilježiti temeljno leksičko značenje predikata* (Jahić i dr. 2000: 367), i to u obliku dativa.

Objekatski direktivni dativ

To je dativ koji se javlja uz različite semantičke klase glagola, imenica ili pridjeva objedinjenih semantičkim obilježjem direktivnosti. Glagoli se javljaju i kao prelazni i kao neprelazni, proste i složene rekcije, imenica je najčešće deadjektivna ili deverbativna, a dativ je u slobodnoj ili blokiranoj uporebi i to sa predlozima *prema* i *ka* u drugom slučaju. *U modelima s prelaznim glagolima direktivni dativ je indirektni objekat, a u modelima s neprelaznim glagolom, imenicom ili pridjevom direktivni dativ je eksplikativna semantička dopuna u svojstvu, u najširem smislu shvaćenog, objekta-cilja statičke ili dinamičke usmjerenosti.* (Piper i dr. 2005: 182).

a) *Dativ indirektnog objekta*, javlja se kao:

- slobodni dativ uz prelazne glagole složene rekcije, pri čemu dativ nije samo *objekat namjene, upućivanja, koristi/štete, već i neposredni primalac objekta iskazanog slobodnim akuzativom.* (Ibid., 183).

Primjeri:

1) ... gunj sam sa sebe poklonio *studentkinji*, (T, 75); 2) „Priviđenje“, reče u sebi i zatvori oči pružajući *mu* priliku da nestane. (T, 22); 3) „ E pa, vrijeme je da *nekome* čestitam slobodu!“ (RS, I, 385); 4) rekoh *profesoru* da sam pročitao njegov prevod (RS, II, 159); 5) Nikola *mu* je bio dao tursku kuću i imanje. (RS, II, 55); 6) predsmrtno priviđenje svih ljepota što ih majka zemlja pruža *svome sinu* i oduzima *pastorčetu*. (S, I, 187); 7) pokazашe sklonost da pruže slobodu *zaraćenim stranama* (S, I, 182); 8) Ti poruči *kafedžiji*, (RS, II, 244); 9) obeća da će *mi* naći tuđi pasoš (RS, II, 340); 10) predstavi *nam* da cijela Crna Gora vapi za bombama. (RS, II, 321); 11) ali da *mu* ne pripisu ništa tuđe (RS, II, 359); 12) pričao *mi* je o đaćkim parama što ih je Staljin pronevjerio ili ih *nekom boljševičkom fondu* ustupio (RS, II, 166); 13) „ ... da nijesi našao nekog da *mu* je prodamo?“ (RS, II, 284); 14) i kad nema šta da *im* pruži (RS, II, 183); 15) „Evo vuljuška“, reče Ico i pruži *mu* je. (RS, II, 239); 16) „ ... Slomio si *mu* rebra i nogu.“ (LG, I, 169).

- U standardnom jeziku dativ s predlogom *prema* javlja se i uz prelazne glagole složene rekcije s obilježjem direktivnosti tipa *osjećati, izraziti* i sl. pri čemu ova značenjska kategorija podrazumijeva posjedovanje, iskazivanje ili upućivanje različitih osjećanja i raspoloženja,

imenovanih oblikom bespredložkog akuzativa u funkciji direktnog objekta, pa se dativ javlja u funkciji adresata, tj. indirektnog objekta.

Primjeri:

1) on nije gajio ni moje sumnje *prema braći* (RS, II, 130); 2) Pokaza čudno i sumnjivo sažaljenje *prema ovom kraju i plemenu*. (RS, II, 385); 3) Strah je učinio da prvu mržnju ... osjetim *prema starome vojvodi*, (RS, II, 178); 4) je li u mom strahopoštovanju, koje sam tada osjećao *prema piscu* ... bilo slutnje (RS, II, 154).

b) *Eksplikativni dativ*, javlja se u funkciji semantičke dopune, označavajući objekat-cilj statičke ili dinamičke usmjerenosti. Razlikujemo nekoliko strukturnih oblika:

- Slobodni dativ kao dopuna uz deverbativne imenice koje su u semantičkoj vezi sa prelaznim glagolom u obliku akuzativa bez predloga.

Primjer:

1) Nikad nije ista, pa da *joj* doznam ime i uzrok (LG, II, 277).

- Za razliku od prethodnog značenja, zastupljeniji su oblici slobodnog dativa koji se javlja kao semantička dopuna neprelaznim glagolima s obilježjem direktivnosti.

Primjeri:

1) S godinama dođe umor i dosadi *mu* prosvjetiteljska dužnost (S, II, 51); 2) zatvorska uprava je često dosađivala *komandi* pitanjima (S, II, 130); 3) imamo dosta razloga da se ne možemo nadati *dobru*, (S, II, 128); 4) nazdraviše *Tadiji* (S, II, 196); 5) ili što *im* je jedno takvo izrično pomirenje sa stvarnošću još nedostajalo (S, II, 103); 6) A to *im* nije smetalo da raspale (S, II, 59); 7) I ne čudim se *tome* (LG, II, 75); 8) drugi su *im* se pridružili (LG, II, 27); 9) Onda su *mu* se rugali iza leđa (LG, II, 56).

- Slobodni dativ ili sa predlogom *prema* u funkciji dopune pridjevu kojim se imenuje osobina, osjećanje, raspoloženje ili odnos usmjeren prema pojmu s imenom u dativu.

Primjeri:

1) poseban životinjski svijet, sluzav, ljigav, *tami odan* (LG, II, 305); 2) *Potreban nam* je, izgleda, neki dokaz (LG, II, 10); 3) da smo mi neka nemoguća vrsta komunista kakve nema na svijetu – *sklona svim krajnostima* (LG, II, 109); 4) Preci su bili *stočarstvu sklona* zemljoradnici od nevolje, (T, 83); 5) To mora da se za nama vuče neki naš mesožderski zadah, *sličan kurjačkom* (LG, II, 123); 6) Sve dotle mi se činilo da je to san, ili neka igra *slična snu*. (LG, II, 271);

7) Mora da su *strogi prema njoj*: (LG, II, 22); 8) Tijelo mu je čvrsto, i sporo, i *ravnodušan prema svemu* (LG, II, 23); 9) „U sebi ste čvrsti, i *prema sebi*, (LG, II, 217); 10) Ostao je i dalje *nasrtljiv*, naročito *prema slabijima*, (R, II, 40); 11) ... a pošto je netaktično da budu *tvrdi prema drugima*, (R, II, 46); 12) osta sasvim *ravnodušna prema našim veličanstvenim projektima* (RS, II, 255); 13) Naročito su *nemilosrdni* bili *prema ženskoj glavi*. (RS, II, 261).

Nominalizacija pridjeva u odgovarajuću deadjektivnu imenicu ne dovodi do promjene značenja i funkcije, što pokazuju moguće rekonstrukcije primjera tipa *nemilosrdnost prema ženskoj glavi*, *ravnodušnost prema našim veličanstvenim projektima*, *nasrtljivost prema slabijima*, *sklonost (ka/prema)*⁴⁹ *stočarstvu*.

Primjeri:

14) ... pa da nas izruče Talijanima kao dokaz *lojalnosti prema velikoj imperiji* (R, II, 292); 15) iznenada pokažu malo *samilosti prema svojoj žrtvi*. (RS, II, 385).

- Slobodni dativ uz imenicu *kraj*.

Primjer:

1) ... tih dana je ovaj žandar iskreno i tajno priželjkivao *kraj podmuklom ..makaronskom vremenu*. “(S, II, 33).

Posesivni dativ

Javlja se u funkciji posesivnog determinatora, najčešće u enklitičkom obliku lične zamjenice, kojim se imenički pojam određuje po pripadničko-posjedničkom odnosu, uspostavljenim sa drugim imeničkim pojmom. Pri tome, pojam u dativu, na sintaksičko-semantičkom planu, zauzima različite pozicije – subjekta, objekta, semantičkog jezgra u kopulativnom predikatu, determinatora rečenične predikacije.

Pored subjekatskog dativa, ovo je još jedno značenje kojem M. Ćorac posvećuje posebnu pažnju⁵⁰ ističući da se njegovom upotrebom, umjesto nominativa prisvojnih pridjeva i zamjenica postiže veća ekspresivnost posesivnosti izraza. Specifično značenje posesivnog dativa ekspresivni je izraz psiholoških stanja likova, što doprinosi emocionalnosti stila (1968: 55).

⁴⁹ Za razliku od kvalitativnog pridjeva *sklon* koji je u savremenom jeziku praćen slobodnim dativom, deadjektivna imenica *sklonost* praćena je dativom sa predlogom *ka* ili *prema* (Antonić 2004: 70).

⁵⁰ O *dativnom atributu* koji jedini od svih padeža ima ekspresivnu funkciju atributa (Ćorac 1974: 85).

Između *posesora* (vlasnika) i *posesuma* (onog što mu pripada) zapažamo sljedeće tipove posesivnog odnosa u jeziku Mihaila Lalića:

- Posesivni dativ kojim se pokazuje odnos pripadništva – posjedništva, tj. vlasništva:

Primjeri:

1) „... kuća *mu* je dva-tri kilometra od granice, ...“ (RS, II, 112); 2) zapalili su *mi* kuću (LG, I, 164).

- Posesivni dativ kojim se pokazuje odnos dio – cjelina.

Primjeri:

1) *Oči mu* se sklapaju, (S, II, 36); 2) čak *mu* se *kosa* na vratu naježila (S, II, 36); 3) *srce mi* je oslabilo (RS, II, 163); 4) *lice mu* je bilo sivo i oprhlo, (S, II, 78); 5) *noge* bi *mu* okrilatile! (S, II, 72);

- Posesivni dativ kojim se pokazuje odnos srodstva, prijateljstva, saradništva.

Primjeri:

1) doznao da su *mu* *roditelji* s četvoro djece odvedeni (S, II, 57); 2) dvaput *mu* je u posjetu dolazila *majka* (S, II, 63); 3) i kako *mi* se zvala *majka* i *majčina majka*. (S, II, 35); 4) *brat mu* je poginuo (RS, II, 106); 5) sve dok *mi* *strina* ne objasni (RS, II, 109); 6) *Stric mi* preporuči (RS, II, 110); 7) a jutros *mi* *sinovac*, Veljko, reče (RS, II, 162); 8) *Kapetan mi* je glup kao peta (RS, II, 176).

- Posesivni dativ predstavljanja.

Primjer:

1) Sad taj naš, Zaro Goričić *mu* je *ime*. (S, II, 189).

Već smo istakli, da se konstrukcije ovog tipa, s obzirom na vrstu semantičke interpretacije mogu svrstati i u primjere subjekatskog dativa (*On se zove Zaro Goričić*).

Upotreba posesivnog dativa umjesto oblika posesivne zamjenice ili pridjeva jezički izraz Mihaila Lalića približava piscima starije jezičke epohe, jer je ista pojava registrovana i kod M. Miljanova (Bigović-Glušica 1997: 274), S. Mitrova Ljubiše (2010: 403) i N. Petrovića (Nenezić 2010: 301).

Spacijalni direktivni dativ

Predstavlja dativ pravca, koji se javlja u funkciji *spacijalnog determinatora kojim se rečenična predikacija određuje s obzirom na onaj aspekt prostornog odnosa koji podrazumeva usmerenost objekta lokalizacije ka lokalizatoru-cilju* bez podataka o tome da li

se on doseže.⁵¹ (Stevanović 1979: 356–357; Piper i dr. 2005: 190). Dativ u ovom slučaju, vršeći funkciju adverbijalne odredbe mjesta označava tzv. *negraničnu direktivnost, tj. opštu usmjerenost ka cilju*. (Jahić i dr. 2000: 387) Iako može biti upotrijebljen bez predloga a ipak označavati prostorni odnos, ipak se u slučajevima određivanja lokalizacije koji su za rečeničnu predikaciju relevantni, upotreba predloga javlja kao obavezno sintaksičko obilježje. Na drugoj strani, prostorni odnos, tj. pravac koji se dativom određuje *predstavlja krajnje poznatu tačku preko koje se radnja dalje neće vršiti, a da li će se radnja završiti ostaje neodređeno*. (Ivić 1957: 148).

a) *Dinamička direktivnost*

- Direktivni dativ sa predlozima *ka* (rjeđe) i *prema* (češće) uz glagole kretanja, usmjerenosti i početno-fazne glagole.

Primjeri:

- 1) ... kako je pošao pravo *k izvoru*, (LG, II, 290); 2) Išli su livadom *prema vješalima* (S, I, 183); 3) Otrčala je pravo *prema katunu*, (LG, II, 21); 4) pođe *prema česmama* (R, II, 203); 5) Pošao je *prema pećini* (LG, II, 240); 6) S kašikom u ruci pođe *prema potoku*, (LG, II, 82); 7) Spuštamo se od stabla do stabla dolje *prema putu i potoku*. (LG, II, 88); 8) Dok su ga sprovodili preko trga, *prema bolnici*, (S, I, 75); 9) ali on je već pošao nizbrdicom *prema kolibi*. (LG, II, 129); 10) pomičem se *prema vratima* (LG, II, 137); 11) uputi se *prema zvuku* (RS, I, 192).

- Direktivni dativ uz glagole kretanja kojima se označava približavanje objekta lokalizacije lokalizatoru-cilju, pojavljuje se i u slobodnoj upotrebi.

Primjeri:

- 1) ... čim se približe *dnu boce* (S, II, 133); 2) Prišao je *starom Reljiću* (S, II, 114); 3) Prišao je *vatri*, (RS, II, 82); 4) ali me ipak vrijeđalo kad sam gledao kako *mu* prilaze stari ljudi (RS, II, 87); 5) često su takvi izgledali oni što *im* se smrt primakla (RS, II, 314).

Upotreba dativa bez predloga uz glagole kretanja vrlo je rijetka, kako u jeziku Mihaila Lalića, tako i u standardnom jeziku, ograničena je na glagole s prefiksom *pri-*. U lingvističkoj

⁵¹ Ivana Antonić napominje da u savremenom srpskom jeziku pojava dativa sa predlogom *k(a)* uz glagole sa semantičkim obilježjem adlativnosti, direktivnosti i dosezanja lokalizatora-cilja, više nije u upotrebi, (Piper i dr. 2005:191), što u jeziku Mihaila Lalića nije slučaj. Nailazimo na primjere tipa: uputismo se na prenoćište *k patujastoj jeli* (LG, II, 452); no se upućuje pravo *k trpezi* (RS, I, 177).

literaturi prisutno je mišljenje da ovakvi primjeri predstavljaju *petrefakte*⁵² zadržane do danas u upotrebi, prema ostalim običnim slučajevima u kojima se neko lice obilježava oblikom dativa.⁵³

Detaljno razmatrajući kategorije dinamičke i statičke direktivnosti u vezi sa predlogom *prema*, Ivana Antonić (2011: 161–178) u pojedinim aspektima predstavila je modificovanu upotrebu dativa u vezi sa ovim predlogom,⁵⁴ koja se razlikuje od one koju ovom prilikom predstavljamo, budući da se oslanjamo na njenu *Sintaksu i semantiku padeža* izloženu u *Sintaksi proste rečenice* iz 2005. godine, kada je riječ o kategorijama statičke i dinamičke direktivnosti.

b) *Statička direktivnost*⁵⁵

Direktivni dativ (slobodni, i sa predlozima *ka* i *prema*), uz glagole okrenutosti i upravljenosti prema lokalizatoru-cilju.

Primjeri:

- 1) Okrenu se *Lelejskoj gori*, (LG, II, 246);
- 2) Čitava je šuma bestidna postala, glave *k zemlji* okrenula (LG, II, 47);
- 3) okrenu se *k meni* (LG, II, 128);
- 4) okrenu se *prema žbunu* (LG, II, 523);
- 5) Okrenuh se *prema Jakši* (LG, II, 523);
- 6) ali je i njega san savladao i blaženstvom mu prelio lice okrenuto *prema nebu*. (RS, I, 179).

⁵² Pojam *petrefakt* ovdje se pojavljuje u svom sekundarnom značenju – ono što je zastarelo (Klajn–Šipka 2008: 940).

⁵³ *Po onome, doduše što kažu naše gramatike izgleda da se i dativ može javiti bez predloga za odmeravanje prostornih odnosa. Činjenica je, međutim, da se danas uz glagole sa značenjem kretanja po mestu upotrebljavaju kao odgovarajuće gramatičke forme dativa imenica koje znače neko lice (vratila se ocu ...) dok bi za iste glagole bilo obično nemoguće vezati imena lokaliteta (npr. Otišao je Karlovcima) ... Ustvari, dativ se javlja uz ovakve glagole uglavnom samo tamo gde je moguće dati odnos protumačiti u smislu osnovnog značenja ovog padeža – značenja namene.* (Ivić 1957:145–157)

⁵⁴ Prema njenom mišljenju, dinamička direktivnost tipa translokativnost (-) podrazumjeva da objekat lokalizacije ne mijenja mjesto u prostoru, tj. ne napušta početni pretpostavljeni lokalizator, već se najčešće kreće u odnosu na svoju vertikalnu osu, zauzimajući pri tom kretanju drugačiji položaj u odnosu na početni, tipa *Okrenuo je glavu prema publici*; dok statička direktivnost sa obilježjem translokativnost (-), podrazumjeva da objekat lokalizacije takođe ne napušta početni pretpostavljeni lokalizator, ali je u fokusu rezultat položaja koji je ostvaren odgovarajućim kretanjem, pa ovoj grupi pripadaju primjeri tipa *Prozori su bili okrenuti prema dvorištu*. (Antonić 2011: 161–178)

⁵⁵ Ovoj grupi pripada i dativ sa predlogom *nasuprot*, za koji nijesu pronađeni primjeri u ispitivanim Lalićevim djelima.

Javlja se u funkciji determinatora rečenične predikacije s obzirom na eksplikativnu okolnost tipa osnov/kriterijum. On u okviru naše analize ne može biti detaljno razmotren, imajući u vidu činjenicu da u građi ne pronalazimo priloške oblike u predložkoj funkciji *shodno, saglasno, sledstveno* i *protivno* sa oblikom dativa, koji se uklapaju u model tzv. *dativa osnova*. Međutim, pojedine problematične i usamljene primjere upotrebe dativa deverbativnih imenica sa predlogom *prema* u jeziku Mihaila Lalića, razmotrićemo u korelaciji sa oblikom lokativa osnove/kriterijuma, kako bismo ukazali na složenije sagledavanje i značenje ovog predloga i kategorija koje ga karakterišu u odnosu na tradicionalne stavove M. Stevanovića, Đ. Daničića.⁵⁶ Čitava dosadašnja lingvistička literatura značenje *osnova* koje se iskazuje predlogom *prema* vezuje isključivo za oblik lokativa, a ne dativa. U pomenutom radu Ivane Antonić, odustaje se od tog stava, kome je inače i sama bila priklonjena u *Sintaksi i semantici padeža* (2005: 119–298). Iako naša građa ne pruža dovoljno primjera koji bi omogućili iscrpniju analizu u cilju preispitivanja odnosa u koje predlog *prema* stupa u ovom značenju sa oblikom dativa/lokativa (?), navodimo one koji će ovom prilikom ukazati na mogućnost posve drugačijeg pristupa ovim padežnim oblicima.

Primjeri:

- 1) ... opljačkaše i kupleraje po crkvama zasnovaše; *prema pričanju* naših otuda i kurira – raj na zemlji izgradiše. (R, II, 305); 2) *Prema pucnjavi*, mogu približno, ili mi se bar tako čini, da zamislim oblike brda i dolina koje se odavde ne vide. (R, II, 147).

Rekonstrukcija tipa, *Ako se usredsredimo na ono što pričaju naši/ na pucanje*, pokazuje da je obilježje direktivnosti, tj. upućenosti i usmjerenosti, prisutno, a ono je jedno od centralnih obilježja dativa kao perifernog, i akuzativa kao centralnog padeža. Ovo tvrđenje je, prema mišljenju Ivane Antonić, glavni putokaz koji bi mogao dovesti do konačne reinterpretacije padežnog oblika koji se slaže s ovim predlogom. Imajući u vidu mogućnost obilježavanja spacijalnosti, kako sa obilježjem translokativnost (+), tako i translokativnost (-), izloženog u poglavlju direktne i statičke direktivnosti, kojima se upućuje na okrenutost, usmjerenost objekta lokalizacije u pravcu lokalizatora-cilja, jasno je da te oblike nećemo smatrati lokativom već dativom. Iako je u navedenim primjerima dativa kriterijuma moguća

⁵⁶ Is. Stevanović (1934:273–276; 1961–1962:319–322), Stojanović (2007: 405–415); Antonić (2004: 67–97) i Palić (2006a).

transformacija predložko-lokativnom vezom *na osnovu*, ili čak lokativnim predlogom *po* (kojim se i obilježava lokativ osnova/kriterijuma), u primjerima koje mi pronalazimo u ispitivanoj građi, dominantnije je značenje usmjerenosti nečega, prema čemu, ili na osnovu čega se određuje i rečenična predikacija. Ukoliko bi se ovi primjeri uveli u semantičko polje lokalizacije, koje karakteriše sedmi padež, obilježje direktivnosti se svakako gubi. Naravno, treba uzeti u obzir i činjenicu da je vrlo nedefinisan, a prema tome i problematičan stav o autonomnosti sintaksičko-semantičkog polja osnova/kriterijuma, koji se često uklapa i podudara sa uzročnim i kvalifikativnim značenjem, pa se najčešće ne tumači zasebno. Ako zanemarimo tu pojedinost, uočavamo da bi zamjena predloga *prema* predlogom *po* dovela samo do potvrđivanja značenja osnova/kriterijuma uz gubljenje obilježja direktivnosti, pa se stoga ne mogu smatrati semantičkim ekvivalentima.

Kako naša analiza, usled nedostatka odgovarajućih primjera, nije pružila kompletan uvid u značenja dativa osnova/ kriterijuma, koji je jedno od krucijalnih pitanja prilikom razmatranja značenja predloga *prema* sa oblikom dativa, odnosno lokativa, ovo pitanje ostavljamo otvorenim uz vrlo značajna zapažanja savremene lingvističke misli koja upućuju na potrebu preispitivanja dosadašnjih stavova.

Instrumentalni dativ

Dativ sredstva javlja se u funkciji instrumentalnog determinatora rečenične predikacije, označavajući sredstvo koje omogućava njenu realizaciju. Upotrebljava se uz predložki izraz *zahvaljujući* kojim se *upućuje na prisustvo pozitivne okolnosti imenovane imenicom u dativu* (Piper i dr. 2005: 192).

Primjeri:

- 1) *zahvaljujući trajnosti* lijepih stvari on će, ... jednim dijelom svoga bića postojati. (S, II, 64);
- 2) Takve su uopšte svuda nade – skoro sve one postoje *zahvaljujući* samo *neznanju* (R, II, 35);

Da je u navedenim primjerima riječ o dativu sredstva pokazuje mogućnost transformacije tipa *uz pomoć trajanja lijepih stvari*, čak i u drugom primjeru koji ukazuje na negativne okolnosti tipa *neznanje (uz pomoć neznanja)* uz koje se upotreba ovog predložkog izraza u savremenom jeziku ne preporučuje.

Kauzalni dativ

Prisutan je u funkciji uzročnog determinatora kojim se rečenična predikacija određuje u vezi sa eksplikativnom okolnošću tipa uzrok.

Primjeri:

- 1) *Zahvaljujući tom popuštanju*, uspjeli su neki naši. (RS, II, 197).
- 2) Mišo nije osuđen na smrt, ... , *zahvaljujući tome* što je bio sestrić predsjednika četničkog suda, (S, II, 63); 3) – Pa znaš, kumašine, *zahvaljujući inatu*, dobro sam: (S, II, 120); 4) *Zahvaljujući toj nošnji*, Crnogorci su bili atraktivni, (RS, II, 29).

Rekonstrukcije tipa *zbog toga što su popustili*, uspjeli su; *nije osuđen zato što je bio sestrić predsjednika* itd. potvrđuju značenje dativa uzroka.

Koncesivni (dopusni) dativ

Riječ je o dativu koji se upotrebljava u funkciji koncesivnog determinatora s obzirom na eksplikativnu okolnost dopuštanja, i to sa predlogom *uprkos*.⁵⁷

Primjeri:

- 1) Njegovi bokovi od litica i siva rebra od vododera ostaju i dalje, *uprkos mojim pogledima* što pokušavaju da ih razore (R, II, 204); 2) *Uprkos mjerama opreznosti* koje sam bio preduzeo, otkriše me jednog dana. (RS, II, 119); 3) Ali to su bile samo misli, skoro ne ni želje, a on je, *njima uprkos*, s dva-tri skoka stigao do panja (S, II, 140).

Poslednji primjer u kojem se predlog *uprkos* pojavljuje u poziciji posleloga, što je rijetka pojava našeg standarnog jezika, pojačava ekspresivnost i izrazitije naglašava da je radnja neočekivano ostvarena, čemu naročito doprinosi izmijenjeni, ili pak „nestandarni“ red riječi.

Etički dativ

Oblik kojim se iskazuje blizak, familijarni odnos prema sagovorniku pomoću enklitičkog oblika lične zamjenice (najčešće), prisutan je u vrlo ograničenom broju primjera, i najčešće iskazuje negativan, ironičan, potcjenjivački ili nipodaštavajući stav preko

⁵⁷ U istraživačkom korpusu dativ sa predlogom *protivno* u ovom značenju nije zabilježen.

propozicionog sadržaja rečenice, što, s obzirom na tematiku Lalićevih ostvarenja, u kojima su glavni likovi uglavnom u stalnoj egzistencijalnoj borbi i sukobu sa stvarnošću, sasvim očekivano.

Primjeri:

- 1) „... Dobro *mi* došli!“ (LG, II, 76);
- 2) „Njuška *mi* tu kao špijun.“ (LG, II, 12); 3) „I vi ste *mi* neko društvo!“ (LG, II, 169);
- 4) „Šta si *mi* ti da mi gledaš nokte?“ (RS, II, 120); 5) ... nikako ta žena ne razlikuje stranke. A, jok! Ona *ti* o tom ne vodi računa. (S, I, 78).

Prisustvo etičkog dativa ukazuje na afektivnu vrijednost iskaza koji postaje emocionalno obilježen. Očigledna je njegova pragmatička funkcija, vidljiva na nadrečeničnom nivou, budući da upotreba ovog bespredloškog oblika nije u sintaksičkoj vezi sa ostalim članovima rečenice. Stoga je itekako opravdan njegov opšti naziv – *pragmatički dativ* – koji uvodi Ismail Palić (2006b: 73–87), i na taj način objedinjuje njegove raznolike funkcije.

Kao što i naši primjeri pokazuju, upotreba ovog dativa nije naročito zastupljena u romanima Mihaila Lalića, jer je on više odlika govornog, a ne pisanog jezika. Karakteriše ga obilježje živo (+) kao i ljudsko (+), označava govornika ili sagovornika oblikom lične zamjenice za prvo ili drugo lice (najčešće jednine).

Prema postojećoj podjeli I. Palića naši primjeri, (izuzimajući prvi, koji ukazuje na pozitivan stav govornika prema sagovorniku iskazan dobrodošlicom) pripadaju grupi *dativa neučtivosti* koji se upotrebljava *kada govornik iz različitih razloga želi istaknuti svoju moć i vlast nad sagovornikom ili svoju ekskluzivnu poziciju u odnosu na njega* (2006b: 78). Na osnovu šireg konteksta, uključujući i nelingvistički, zaključujemo da ga specifikuje i postojanje negativnog raspoloženja i nezadovoljstva govornika, uzrokovanog stvarnim ili pretpostavljenim ponašanjem sagovornika. Otuda nastaje poruga, kao neučtivi postupak i izraz nemirenja sa postojećim stanjem stvari. Stoga se prema sagovorniku zauzima potcjenjivački i omalovažavajući stav (u prvom primjeru *čovjek njuška*, u drugom govornik *omalovažava vrijednost određene grupe ljudi* a u trećem *određenu ličnost u odnosu na sebe*, i u poslednjem primjeru *omalovažava neprisutnu ličnost u vezi sa njenim načinom života*).

Dativ je u Lalićevom jeziku prisutan u svim sintaksičko-semantičkim odnosima i kategorijama koje inače karakterišu ovaj padežni oblik, uz dominantno obilježje direktivnosti, pa je njegova centralna funkcija obilježavanje indirektnog objekta i spacijalnog

determinatora, dok na stilskom planu funkcije subjekatskog, posesivnog i etičkog dativa doprinose naročitoj ekspresivnosti jezičkog izraza.

U okviru subjekatskog dativa koji označava nosioca različitih psihofizioloških procesa, emocija, raspoloženja, potreba, mogućnosti, umjeća i saznanja u ispitivanom korpusu zabilježena je visoka frekventnost dativa lične zamjenice prvog lica (*mi*) uz glagole tipa *činiti se*, *učiniti se*, *pričiniti* i sl. koja na stilskom planu otkriva složene značenjske odnose, koji upotrebom upravo ovih glagola pokazuju da je glavni lik Lalićeve *Lelejske gore* aktivni posmatrač i kritičar stvarnosti u kojoj se našao, koja je stoga izložena brojnim promatranjima i stalnim reminiscencijama, pogotovo u ne tako rijetkim trenucima samoće, kada je preispitivanje sopstvene ličnosti i postupaka jedino što mu preostaje.

Naša analiza, usled nedostatka odgovarajućih primjera, nije pružila kompletan uvid u značenja dativa osnova/kriterijuma, koji je jedno od krucijalnih pitanja prilikom razmatranja značenja predloga *prema* sa oblikom dativa, odnosno lokativa. Kako je osnovni cilj ovog rada bio sagledavanje funkcija i značenja dativa u jeziku Mihaila Lalića, ovo pitanje ostavljamo otvorenim uz vrlo značajna zapažanja savremene lingvističke misli koja upućuju na potrebu preispitivanja dosadašnjih stavova.

Zabilježena je i upotreba koncesivnog dativa sa predlogom *uprkos* koji se pojavljuje u poziciji posleloga, što je rijetka pojava našeg standardnog jezika koja pojačava ekspresivnost i izrazitije naglašava da je radnja neočekivano ostvarena, čemu naročito doprinosi izmijenjeni, ili pak „nestandardni“ red riječi.

Etički dativ kojim se iskazuje blizak, familijarni odnos prema sagovorniku pomoću enklitičkog oblika lične zamjenice (najčešće), prisutan je u vrlo ograničenom broju primjera, i najčešće iskazuje negativan, ironičan, potcjenjivački ili nipodaštavajući stav preko propozicionog sadržaja rečenice, što je, s obzirom na tematiku Lalićevih ostvarenja, u kojima su glavni likovi uglavnom u stalnoj egzistencijalnoj borbi i sukobu sa stvarnošću, sasvim očekivano.

Upotreba dativa u ispitivanom tekstu predstavlja izvjestan pomak u odnosu na tradicionalne stavove prisutne u dosadašnjoj lingvističkoj literaturi. (Stevanović 1979: 344–366) Dublje sagledavanje semantičko-sintaksičkih specifičnosti ovog padežnog oblika u književno-umjetničkom tekstu bilo bi korisno proučiti uz primjenu novih semantičkih klasifikacija tipa – *dativ pogođenog posjednika*, *dativ „ophođenika“*, *dativ iskusioca*, *alativni dativ* (Pranjković 2011: 189–200) zastupljenih u monografiji Ismaila Palića (2010).

AKUZATIV

Temeljno obilježje akuzativa, koje mu u padežnom sistemu obezbjeđuje poziciju jednog od centralnih padeža, jeste funkcija direktnog bespredloškog objekta,⁵⁸ koja i jeste jedna od centralnih sintaksičkih pozicija (Lalević 1962: 65, Gortan-Premk 1971: 19; Stevanović 1979: 366; Arsenijević 2003: 116; Piper i dr. 2005: 195). Karakteriše ga obilježje direktivnosti, tj. usmjerenosti što ga povezuje sa dativom iz grupe perifernih padeža.

Akuzativ se u zavisnosti od svoje funkcije i značenja javlja u sva četiri strukturna lika:

- a) u slobodnoj upotrebi,
- b) u blokiranoj upotrebi,
- c) kao padež vezan obaveznim determinatorom i
- č) kao padež u blokiranoj upotrebi i vezan obaveznim determinatorom.

Imajući u vidu drugi strukturni lik, akuzativ se zajedno sa dativom u blokiranoj upotrebi i lokativom svrstava u grupu *padeža kontakta* jer se njime *konkretizuje priroda kontakta koji predikacija uspostavlja s pojmom obilježenim padežnom formom* (Piper i dr. 2005: 195), koji su suprotstavljeni genitivu i instrumentalu kao *padežima koneksije*.

Subjekatski akuzativ

Funkciju semantičkog subjekta može vršiti oblik bespredloškog akuzativa, i to najčešće enklitički oblik lične zamjenice.

Primjeri:

- 1) Nervira *me* potok, ne čuje se od njega ništa (LG, II, 87); 2) Zašušketa nešto i uplaši *nas* (LG, II, 126); 3) Cipele su *me* začudile (LG, II, 518);

⁵⁸ Kako ističe Lalević, akuzativ („винителни падеж”) jeste padež objekta, kojim upravlja prelazni glagol koji svojim postankom uslovljava potrebu pojave oblika koji će se razlikovati od oblika u kome je ime proizvođača te iste, prelazne radnje. *Jasno je da se ne može zamisliti ni sama radnja, dakle ni sam proizvođač radnje koja se označava prelaznim glagolom ako ne pretpostavimo objekat realizovanja te prelazne radnje.* (Lalević 1962: 65); Prema tvđenju Darinke Gortan-Premk, značenje akuzativa u sintagmama objekatskih odnosa jeste ona kategorija na osnovu čijih se semantičko-sintaksičkih osobina akuzativne sintagme odvajaju od svih ostalih padežnih sintagmi. Ona potvrđuje da je objekat osnovna akuzativna semantička kategorija, a sve ostale su od sekundarnog značaja (Gortan-Premk 1971: 19). *Akuzativ je padež koji se češće od svih ostalih padeža upotrebljava u službi dopune; njime se dopunjavaju glagoli i izrazi od kojih on zavisi. A radnje, odnosno stanja koja se tim glagolima označavaju u cjelini obuhvataju pojmove s imenom u akuzativu, koji ih dopunjava.* (Stevanović 1979: 366); Isti stav zauzima i Antonić ističući da je sintaksičko-semantička funkcija direktnog objekta centralna u ukupnom sistemu sintaksičko-semantičkih funkcija akuzativa (Piper i dr. 2005: 195).

- 4) on je samo slučajni povod koji *me* podsjeti na Solunca (LG, II, 518);
- 5) Najteža mu je glava, kaže – boli *ga* i pada, (LG, II, 174);
- 6) Ispod pazuha *me* muči šuga (LG, II, 9);
- 7) Zastao sam ispod drveta – zagrljih stablo da *me* zadrži; ali ono osta stablo, mokro, hladno i nijemo – baš *ga* briga. (LG, II, 559); 8) Strah *ga* nije potkopao (LG, II, 72); 9) Strah *me* da će odjednom zaplakati (LG, II, 50); 10) Strah *me* uhvati - ne toliko od onih iz sela ... koliko od moje ukočenosti (LG, I, 172).

U prvom, drugom i trećem primjeru, slobodni akuzativ je nosilac psihofiziološkog stanja izazvanog glagolom koji to stanje imenuje (*nervirati, uplašiti, začuditi*), dok gramatički subjekat u svojstvu kauzatora imenuje pojavu van pojma s imenom u akuzativu.

Pored gramatičkog subjekta, bilježimo i primjere u kojima je obavezan i objekat obuhvaćen psihofiziološkim stanjem u obliku akuzativa sa predlogom *na* (*na brata*).

Subjekatski akuzativ se javlja i kao nosilac fiziološkog stanja u personalnim rečenicama sa subjektom-kauzatorom kojim se imenuje fiziološki proces u organizmu (*muči me šuga*), ili pak dio tijela ili organ na kojem se manifestuje dato fiziološko stanje (*boli ga glava*).

Poslednji primjeri ukazuju na nosioca psihofiziološkog stanja koje se imenuje nominativnim oblikom (*briga, strah*).

Predikatski akuzativ

Akuzativ ovog tipa javlja se u funkciji *semantičkog jezgra u kopulativnom predikatu, semantičke dopune u semikopulativnom, i semantičkog jezgra ili dopune u dekomponovanom predikatu* (Piper i dr. 2005: 197).

a) *Akuzativ u kopulativnom predikatu*, sa predlogom *za* uz kopulu, javlja se u funkciji semantičkog jezgra.

Primjeri:

- 1) Zar baš nijesi *za plivanje*? (R, II, 209); 2) A to nije *za prodaju*, (RS, I, 284);
- 3) „Kad je *za pušku*, sve se oprašta.“ (RS, II, 220); 4) Da je bilo *za pare*, il' *za nešto drugo*, nikad ja ne bih naučio one izuvijane riječi (S, I, 179); 5) nije *za pohvalu* (RS, II, 267).

b) *Akuzativ u semikopulativnom predikatu* javlja se u nekoliko strukturnih oblika u jeziku Mihaila Lalića i to kao:

- Slobodni akuzativ najčešće deverbativne imenice uz semikopulativne fazne glagole tipa *početi, završiti, nastaviti, prekinuti*.

Primjeri:

1) Bosanci su započeli *novu igru*: (R, I, 219); 2) jedna od naših grupa još nije završila *utovar* (R, II, 242); 3) Žene kod česme prekinule su *razgovor* i prate nas pogledima (R, II, 302); 4) Traže povod da prekinu *sumorni tok* ratnih dana. (R, II, 333); 5) Lipovšek grčenjem prikupi snagu, ... i nastavi *premetanje* (R, I, 113);

- Akuzativ s predlogom *u, za, na* uz semikopulativne glagole proste rekcije *razumjeti se, spadati* (*'pripadati'*), *zauzeti se, odnositi se, računati*.

Primjeri:

1) ... baš ti se on razumije *u te stvari!* (R, I, 71); 2) Trebalo bi da ga puste – tako je mlad i nesličan ostalima, izdvaja se i odudara, ničim *u naše društvo* ne spada. (R, I, 13); 3) „Biće da se neko *za tebe zauzeo*.” (LG, I, 347); 4) I u snu je čovjek sujetan - ... sklon je da tumači kao da se *na njega* odnosi. (LG, II, 44);

- Akuzativ sa predlogom *za* uz semikopulativne glagole složene rekcije tipa *proglasiti, izabrati, imenovati*.

Primjeri:

1) ... sjuta će me Kojo i Moko proglasiti *za dezertera i razbijača, frakcionaša*, (T, 46); 2) ako dotle Nušić ne bude proglašen *za soc-realistu* i zabranjen (T, 70); 3) odredili su da on bude prva žrtva i proglasili ga *za ustašu* (R, I, 229); 4) Nijesam htio kao Niko, pa da me proglase *za kukavicu* (LG, II, 284); 5) Ako ga sad ubijemo, još će ga proglasiti *za junaka*, (LG, I, 99); 6) da ga proglasi *za Geringa* ili *za neku sličnu zvjerku*. (RS, I, 14); 7) a onda se naljutio i iz inata se proglasio *za komunistu* (RS, I, 15); 8) Bili su me uzeli *za kadidata* (S, I, 179); 9) Izabrali smo *za predsjednika* Ljuba Bakića (RS, II, 252); 10) Izaberite mene *za starešinu* (S, I, 187);

Kao što navedeni primjeri pokazuju, akuzativ sa predlogom *za* u funkciji koplementa (dopune) uz semikopulativne glagole koji označavaju dovođenje nekog pojma u izvjesno stanje, funkciju ili položaj, označavajući drugu rekcijску dopunu, pored slobodnog akuzativa, vrlo su frekventni u jeziku našeg pisca. Sve to, upućuje na zaključak da mnogi Lalićevi junaci bivaju određeni karakterističnom funkcijom ili osobinom (*komuniste, predsjednika, junaka, kukavice* i sl.) koje umnogome upravljaju njihovim postupcima unutar fiktivne zbilje oličene u ratnim vremenima.

c) Akuzativ u dekomponovanom predikatu, pojavljuje se u ispitivanim romanima u slobodnoj upotrebi deverbativne imenice uz semikopulativne glagole tipa *iz/vršiti, dati, voditi, izraziti* itd.

Primjeri:

1) Svu noć su vršili *premetačine* po kućama onih Grka (R, II, 229); 2) dao mi je *prenočište* i *večeru*, (R, I, 39); 3) njegova vojska ..., za koju su laskavci tvrdili da bi izvršila *proboj* (S, I, 83); 4) Prošle godine kad su partizani prodrli u grad i vodili *borbu* oko crkve (S, I, 85); 5) Čemerkić izrazi *svoju namjeru* da pobjegne (S, I, 151).

Rekonstrukcije primjera tipa (*premetali po kućama; prenočili su i večerali* itd.) uz napomenu da je katkad u sistemu teško pronaći odgovarajuću leksemu dekomponovane strukture, pokazuju da transformacijom imenice u radnju koju označava, ne dolazi do promjene smisla, ukoliko je riječ o potpunom semantičko-pragmatičkom ekvivalentu.

Objekatski akuzativ

a) *Akuzativ direktnog objekta*

- *Akuzativ bespredloškog (tipičnog) objekta* javlja se uz prelazne glagole, proste ili složene rekcije u obliku bespredloškog akuzativa, pri čemu se u funkciji druge rekcijske dopune mogu pojaviti svi zavisni padeži.

Primjeri:

I 1) Htio bih da *ga* nađem. (LG, I, 12); 2) Vladika crnogorski zamolio je *ruskoga konzula* (T, 10); 3) gdje su *Fatu Kuštrimovu* kamenovali. (LG, I, 12); 4) skinuo sam *čakšire* (LG, I, 12); 5) digla *nos*⁵⁹ (T, 31); 6) Anja para *šavove* (LG, I, 12); 7) ona *ništa* nije kazala (LG, I, 12); 8) Nije *usta* otvorila (LG, I, 13); 9) „Čitaš *novine*?“ (LG, I, 13); 10) bacih *zakrpu* (LG, I, 13); 11) tek što smo osjetili *slast* te svađe u magli (LG, I, 13); 12) Vasilj je dovukao *suve grane* (LG, I, 15); 13) gledam *vatru* (LG, I, 15); 14) Možda i nijesmo *sve šanse* izgubili. (LG, I, 15); 15) prikupićemo *ostatke* (LG, I, 15); 16) odavno *nikog* nijesam pomilovao (LG, I, 15); 17) Iz Londona sam dobio *medalju*, (T, 35); 18) ima *drhtavu njuškicu* kojom pokušava da *nešto* pita (LG, I, 16); 19) „Što ne pusti *Lada*?“ (LG, II, 16); 20) Napipali smo *neku brazdu* (LG, II, 16); 21) kako magla grize

⁵⁹ Moramo uzeti u obzir da je objekat u ovoj konstrukciji samo uslovan, budući da je riječ o frazeologizmu sa značenjem određene emocije tipa – *naljutiti se*.

zemlju (LG, I, 17); 22) hoće li *Nika* uhvatiti kao *Kuštrima*, (LG, I, 19); 23) gleda *zakrpu* i pipa je kao nevjerni Toma *ranu* (LG, I, 19); 24) ja nazirem *stvari* (LG, I, 21); 25) dolazili su da uspostave *pravu vjeru* (LG, I, 21); 26) podiže *pletenu suknju* (LG, I, 24); 27) Mogu ja *bradu* da obrijem (LG, I, 25); 28) izvuče Veljko *torbu* (LG, I, 27); 29) rađaju *zdravu i lijepu djecu* (LG, I, 28); 30) Ugledao je *kolibu* (LG, I, 33); 31) „Zašto plaviš *livadu*...“ (LG, I, 34); 32) Primijetio je najzad *bradu* (LG, I, 35); 33) navede *Duraša Vukčića* da zatvori *oči* i sabere *životna iskustva*. (T, 54); 34) Vidjeli smo da iste boljke i nevolje tište *bjelaše i zelenaše, pravoslavne i muslimane, Crnogorce i Šiptare, Srbe i Hrvate*. (T, 54); 35) „*Skorup, skorup* da pokupim, a ne *ćiplaku!*“ (T, 59).

- II 1) pripeče *tabane* i pripali *cigaretu* žarom s ognjišta (LG, I, 15); 2) Držao je *pušku* preko koljena (LG, I, 16); 3) nazidao je *branu* od stabala (LG, I, 56); 4) gomilaju *varku* na varku (LG, I, 18); 5) Ono što je sad probudilo *strepnju* u meni (LG, I, 21); 6) sreća nam je davno otkazala *saradnju* (LG, I, 24); 7) kradem bogu *dane* (LG, I, 511); 8) „Kome si *tu poruku* odnio?“ (T, 58); 9) prosto se ljudi naviknu da im neko obavlja *poslove* (LG, I, 26); 10) Jednom od njih pogodih *Vasilja* u sljepoočnicu (LG, II, 33); 11) oni nijesu *ništa* znali o tim zajedničkim kazanima (LG, I, 35); 12) udari sam *sebe* po prstima (LG, II, 237).

U prvoj grupi primjera objekat u vezi sa kojim se vrši glagolska radnja stoji uz prelazne ili fakultativno prelazne glagole, proste prelaznosti različitih semantičkih klasa. Drugu grupu čine primjeri objekatskog akuzativa uz glagole proste i složene prelaznosti. U funkciji druge rekcijske dopune javlja se ablativni genitiv (*preko koljena, od stabala*), dativ indirektnog objekta (*nam, im, bogu*), akuzativ indirektnog objekta (*u sljepoočnicu*) instrumental sredstva (*žarom*), lokativ indirektnog objekta (*u meni, o tim zajedničkim kazanima*).

Na osnovu semantičkog kriterijuma, u sklopu navedenih primjera⁶⁰ u kojima su akuzativne sintagme objekatskih odnosa, razlikujemo *sintagme s objektima konkretnih i apstraktnih odnosa*. (Gortan-Premk 1971: 21). U prvom slučaju upravni glagol označava fizičko ili neko drugo dejstvo kojim se obuhvata objekat, a to je realni ili neki drugi pojam, pod čijim se uticajem objekat mijenja (kamenovali *Fatu*, skinuo *čakšire*, bacih *zakrpu*, dovukao *suve grane*, obrijem *bradu*, plaviš *livadu*, nazidao *branu*, itd.). U okviru sintagmi s objektima apstraktnih odnosa upravnim glagolima se kazuje odnos subjekta prema objektu

⁶⁰ Ovoj klasifikaciji objekatskih sintagmi pripada još jedna potkategorija – sintagme s objektima prostornih i vremenskih odnosa u kojima upravni glagoli označavaju radnje prelaženja, prolaženja, proživljavanja i savlađivanja prostornih i vremenskih pojmova. (Isp. Gortan-Premk 197: 20).

(takođe realnom ili nekom drugom pojmu), međutim, u njima se objekat ne mijenja, već se upravnim glagolom obilježava u kakvom je odnosu prema subjektu (gledam *vatru*, ima *drhtavu njuškicu*, vladika crnogorski zamolio je *ruskoga konzula*, ona *ništa* nije kazala, itd.).

b) *Akuzativ predloškog (netipičnog) objekta* pojavljuje se u sledećim strukturnim modelima:

- Akuzativ sa predlogom *na* uz glagole proste prelaznosti u svojstvu *objekta prihvatanja* ili *objekta napada*, zatim uz prelazne glagole sa semantičkim obilježjem direktivnosti u svojstvu *objekta obuhvaćenog komunikativnom* ili *emocionalnom radnjom* ili uz glagole sa obilježjem kauzativnosti u svojstvu *objekta uticaja*; i na kraju u svojstvu *objekta cilja* uz glagole vizuelne percepcije. (Piper i dr. 2005: 203)

Primjeri:

1) ali je *na sina* odgušio: (T, 7); 2) „... te da vide da sam i u mojim poslednjim trenucima mislio *na njih* ...“ (R, I,40); 3) Nijesam ovlašćen da odgovarim *na pitanja* (R, I, 58); 4) kocka je osvojila čitavo vrijeme ... Prelazi *na Grke* i *na stražare*, (R, II, 219); 5) pa se razviče *na naježenog kelnera* (RS, I, 212); 6) ljutim se *na te vojne birokrate* (RS, I, 226);

7) Mora da je *na nju* uticao bolnički vazduh (RS, 303);

8) drugih pokreta i pojava koje zaslužuju da se pogledaju ili čuju *na ovome našem svijetu*. (RS, II, 361).

- Akuzativ sa predlogom *za* u svojstvu *objekta solidarnosti* u jeziku našeg pisca javlja se vrlo rijetko, uglavnom uz glagol *navijati*.

Primjer:

1) pred punom salom cetinjskog građanstva koje je redovno doazilo da *za nas* navija, (R, II, 276);

- Akuzativ sa predlogom *za* uz medijalne glagole tipa *interesovati se*, *brinuti se*, *strahovati* u funkciji *objekta interesovanja* ili *emocije agensa*.

Primjeri:

1) Brinem i *za takve predrasude* kao što je čast naroda (R, II, 163); 2) Zašto da i brinu *za budućnost*, (LG, II, 527); 3) a već u sledećem trenutku strahujemo *za njega* (R, I, 18).

- Akuzativ sa predlogom *u* pojavljuje se u funkciji objekta uz glagole emocionalnog odnosa tipa *zaljubiti se*; vizuelne percepcije tipa *zagledati se* kao i glagole tipa *nišaniti*, *pogađati* u

značenju *objekta cilja*; zatim uz sentencijalno-prelazne glagole tipa *vjerovati*, kao i uz glagole *konverzije* tipa *pretvoriti se* uz koji dobija značenja *objekta supstituta*.

Primjeri:

- 1) U mladosti se bio zaljubio *u rođaku* (RS, I, 181);
- 2) zagledao se *u njenu razgranatu kandžu* (LG, II, 268); Stanija se zagleda *u nju*, (T, 51);
- 3) nanišani i pogodi *u to* (LG, I, 119);
- 4) Niko *u to* nije vjerovao (LG, I, 89); 5) dok sam još vjerovao *u čovječnost* (LG, I, 308);
- 6) *u starca* se prurušio (LG, I, 242); 7) zato se prurušila *u seljanku* (LG, I, 29); 8) ovako se sve izmetnulo *u podvalu* (LG, I, 52).

- U jeziku našeg pisca u svojstvu *objekta prepreke* javlja se oblik akuzativa sa predlogom *na* uz glagole *naići* i *spotaknuti se*.

Primjeri:

- 1) „Možda su uz put naišli *na prepreku*.“ (LG, I, 97); 2) Pomisliće da smo naišli *na zasjedu* (LG, 553); 3) spotakne se *na kamenje* (LG, II, 435).

c) Akuzativ indirektnog objekta

- U funkciji indirektnog objekta, i to *objekta namjene* pojavljuje se akuzativ sa predlogom *za* i to u dvije semantičke potkategorije. U prvom slučaju pojavljuje se akuzativ sa predlogom *za* i obilježjem živo (+), uz prelazne glagole sa bespredloškim akuzativom u funkciji direktnog objekta i obilježjem živo (-). Drugoj grupi pripada akuzativ sa istim predlogom i obilježjem živo (-) uz prelazne glagole sa akuzativom u funkciji direktnog objekta i obilježjem živo (-). Primjeri prve grupe impliciraju značenje da *neko čini da neko ima nešto*, a druge da *neko namjerno čini nešto da služi nečemu*.

Primjeri:

- I 1) ... da će se nekako uvući u neki dućan bogat čudesima, ... pa da izvlači i odnosi, da mu traje doživotno i preostane *za praunuke*. (LG, I, 38); 2) odlučim da nešto *za Nika* učinim (LG, I, 67); 3) počeo je da se svađa i s tim novim prijateljima – jer su, ... tražili priloge u hrani *za svoju vojsku* (S, I, 52);
- II 1) donosio drva *za vatru* (LG, I, 12); 2) „Imaš li što *za jelo*?“ (LG, I, 23); 3) Nemam ništa *za poklon* (LG, I, 40); 4) Palo im na um da iskopaju jaz *za vodu* (RS, I, 57); 5) dječak je

zažario dva parčeta gvožđa *za zakovice*. (S, I, 44); 6) Kladio bih se da je on tu maramicu uzeo *za uspomenu* na neku pljačku. (LG, II, 492).

- Akuzativ sa predlogom *za* i obilježjem živo (-) u svojstvu *objekta supstituta*, uz prelazne glagole sa značenjem supstitucije i slobodnim akuzativom u funkciji direktnog objekta.

Primjeri:

1) Samo je Ivan ravnodušan, ne da on ni pet para *za svu tu nebesku huku*. (LG, I, 28); 2) „Zašto gladno? Koliko imaš ovaca?“ „Tako mi svete Petke, trideset sam prodao *za žito!*“ (LG, I, 30); 3) mijenja te mekinje *za sijeno* (LG, I, 59); 4) ne zub *za zub*, nego dva zuba *za jedan* (LG, I, 56).

- Akuzativ sa predlogom *za* i obilježjem živo (+/-) u svojstvu *objekta fizičkog i/ili emocionalnog kontakta*, uz prelazne glagole tipa *vezati, držati, pridržavati, hvatati, vući, čupati* ili uz formalno intransitivne oblike ovih glagola u funkciji direktnog objekta i obilježjem živo (+/-).

Primjeri:

1) hvatam se *za grane* (LG, I, 67); 2) Vasilj ga ščepa *za skut* (LG, I, 30); 3) ščepa se *za oba* direkta (LG, I, 54); 4) uhvatio se *za glavu*, (LG, I, 57); 5) osuši se i zelen bor čim se ja *za nega* uhvatim (LG, I, 64); 6) gadno mu je *za uvo* da je hvata (RS, I, 19); 7) Jednom rukom me ščepa *za uvo* ... drugom *za vrat* (RS, I, 20); 8) Grujo Čemerkić, ... uze Jusa *za ruku*, (RS, I, 24); 9) Nićifor ga je ščepao *za gušu* (RS, I, 90); 10) u prolazu me skubne *za uvo* ili *za kosu* (RS, I, 90).

- Akuzativ sa predlogom *za* i obilježjem živo (+) uz prelazne glagole sa slobodnim akuzativom i obilježjem živo (+), pri čemu predložki akuzativ *predstavlja propozicioni objekat koji zastupa kopulativnu predikaciju, dok slobodni akuzativ pored predmetnog objekta predstavlja i proleptički subjekt*⁶¹ (Piper i dr. 2005: 206).

Primjer:

1) i izabrali ga *za sekretara* (LG, I, 81).

- Akuzativ sa predlogom *na, uz* i obilježjem živo (+/-) uz prelazne glagole tipa *prisloniti, osloniti, priljubiti* ili formalno intransitivne oblike ovih glagola u svojstvu *objekta oslonca* ili objekta uz koji nešto prijanja.

Primjeri:

⁶¹ Tj. agens/pseudoagens implicirane kopulativne predikacije, uz presupoziciju namjere. (Vidi: Piper i dr. 2005: 206).

1) naslonim čelo *na koru* (RS, II, 18); 2) zabaci glavu i nasloni je *na gomilu* suvih grana (RS, II, 237); 3) što se *na tarabu* naslonio (RS, II, 248); 4) prisloni se *uz zid* (RS, II, 250); 5) Pomogoh mu dok prisloni leđa *uz zid* (RS, II, 390); 6) pošto nema *na šta* da se osloni: (RS, II, 150); 7) da se osloni *na njihovu pomoć* (RS, II, 174); 8) priljubio se *uz zemlju* (LG, I, 170).

- Akuzativ sa predlogom *u* i obilježjem živo (-) u svojstvu *objekta cilja*, uz prelazne glagole tipa *udariti*, *poljubiti* i sl. sa slobodnim akuzativom i uglavnom obilježjem živo (+), pri čemu se predložki i bespredložki akuzativ nalaze u odnosu dijela prema cjelini.

Primjeri:

1) krv mi udari *u lice* i oči (RS, II, 380); 2) i da šefa *u nos* poljubim (LG, II, 214).

Eksplikativni akuzativ

Akuzativ koji se javlja u funkciji semantičke dopune, tj. komplementa, eksplikatora uz glagole, imenice i pridjeve jeste eksplikativni akuzativ.

a) *Eksplikativni akuzativ kao semantička dopuna glagolu*

- Slobodni akuzativ deverbativne imenice uz prelazne glagole različitih semantičkih klasa.

Primjeri:

1) U tišini se čuje *zujanje* muva nad slamaricama (LG, II, 77); 2) našao je *žalbu* Tamarine majke: (T, 17); 3) „Došla sam da tražim *obnovu* procesa.“ (T, 23).

- Akuzativ deverbativne imenice sa predlogom *za* uz sentencijalno-prelazne glagole tipa *znati*, *odlučiti se*, *založiti se* i sl.

Primjeri:

1) trepće i razmišlja da li da se odluči *za otpor* ili *za lukavo popuštanje*. (LG, II, 422);
2) ne zna *za milost*. (LG, II, 354); 3) oni ne znaju *za šalu*. (LG, II, 161); 4) vatreno bi se založio *za strijeljanje*. (LG, II, 442).

- Akuzativ deverbativne imenice s predlogom *na* uz sentencijalno-prelazne glagole različitih semantičkih klasa.

Primjeri:

1) niko ne pomišlja *na počinak*. (R, II, 313); 2) pošten mladić ne pristade *na bojažljivo izvlačenje* (R, II, 263); 3) dugo je čekao *na odgovor* (RS, I, 15); 4) čitava je

inteligencija bila osuđena na to da se ograniči *na čekanje* (RS, I, 103); 5) Tako je ona, iako odsutna, produžila da utiče *na formiranje* moje ličnosti (RS, II, 308).

- Akuzativ deverbativne imenice s predlogom *u* uz sentencijalno-prelazne glagole, tipa *vjerovati*.

Primjeri:

1) nije da vjerujem *u vradžbine* (LG, I, 26); 2) jer mi uopšte ne vjerujemo *u vaše postojanje* (LG, II, 171); 3) kaže da ne vjeruje *u priviđenje!* (LG, I, 200); 4) „... ne vjeruješ *u poštenje*.“ (LG, II, 217); 5) vjeruju *u mogućnost* ostvarenja marksističkog sna na zemlji. (RS, II, 254).

b) *Eksplikativni akuzativ kao semantička dopuna imenici*

- Akuzativ deverbativne imenice sa predlogom *za* uz imenicu *uopštene apstraktne semantike* koja zahtijeva *semantičku eksplikaciju* (Ibid., 210).

Primjeri:

1) „Privuče me magnet vojne obaveze, mobilizacija *za odbranu* otadžbine, ...“ (T, 66); 2) nema razloga *za strahovanje* (S, I, 23); 3) Jedno vrijeme je Ančić smatrao da im tu čvrstinu daje priroda, ... kao što drugima daje ... smisao *za lak život* (S, I, 32); 4) Sve se to sad okupilo ... željno izgovora *za dangubu* i povoda *za priču i laž* (S, I, 37); 5) Ostao je samo strah *za život* da ga zadrži (S, I, 47); 6) prošla ga je navika na lake izraze i sklonost *za svađe i prepirke*. (S, I, 52).

- Akuzativ sa predlogom *za* kojim se iskazuje namjena, tj. identifikacija imeničkog pojma posredstvom eksplikacije njegove namjene (Ibid., 211), pri čemu se predložki akuzativ javlja kao eksponent relativne klauze.

Primjeri:

1) Bile su to jadne ceduljice, ... , od ružičaste ili zelene hartije *za pakovanje* (S, I, 82); 2) drži pušku kao vilu *za đubre!* (S, I, 38); 3) alke *za spajanje* (S, I, 45); 4) drva *za kuhinju* i *ogrijev*. (S, I, 70); 5) usta sa štrcaljkom *za osvježavanje* velikih bioskopskih sala (S, II, 72); 6) zamišljajući skup svjedoka u klupama *za publiku* (T, 31).

- Akuzativ sa predlogom *na* uz imenicu *uopštene apstraktne semantike* koja zahtijeva *semantičku eksplikaciju* imenice tipa *pravo*.

Primjeri:

1) Niko nema pravo *na pravdu* (LG, I, 54); 2) ukinemo sami sebi pravo *na prezir* i *na ponos* (LG, I, 316); 3) da dokažu svoje pravo *na budućnost* (LG, II, 437).

c) *Eksplikativni akuzativ kao semantička dopuna pridjevu*

- Akuzativ najčešće deverbativne imenice sa predlogom *za* uz pridjeve tipa *spreman*, *raspoložen*, *oran*.

Primjeri:

1) Pošto niko nije bio spreman *za letenje*, (S, I, 129); 2) gospoda orna *za pisanje* (S, I, 35); 3) jer mrtvi su neosjetljivi *za vrijeme* (LG, II, 457); 4) Obično su to slabići, nesposobni *za tučnjave* (LG, II, 506); 5) Nesposoban *za borbu* (S, I, 25); 6) sposobni smo ... *za svađu* (LG, I, 13).

- Akuzativ sa predlogom *za* (pored predloga *po*, koji je u ovakvoj upotrebi vrlo rijedak) uz pridjeve tipa *koristan*, *štetan* u svojstvu *benefcijenta* (onoga koji ima korist) ili *inkomodenta* (onoga koji trpi štetu).

Primjer:

1) kako bi svojim iskustvom mogao biti koristan *za borbu* (S, I, 49).

- Akuzativ sa predlogom *na* uz pridjeve tipa *spreman*, *osjetljiv* i slične koji zahtijevaju semantičku eksplikaciju.

Primjeri:

1) Jednom je tu bio veliki Kuštrim, ... , i brz *na zlo*. (LG, II, 291); 2) moj izgled, ispamećen, izobličen, *na zlo spreman*, (LG, I, 181); 3) Ogorčen je *na neke stvari*, (LG, I, 113).

- Akuzativ prave ili deverbativne imenice sa predlogom *u* uz pridjeve tipa *siguran*, *uvjeren*.

Primjeri:

1) drugovi iz Gizdave su žilavi momci, ubijedeđeni *u pobjedu* (LG, II, 101); 2) Krenuo je, ide pognut i zagledan *u prašinu*. (LG, 301); 3) Obično su to slabići, ... zaljubljeni *u advokatske trikove i paragrafe*. (LG, II, 507).

Spacijalni akuzativ

Prostorni akuzativ javlja se u funkciji spacijalnog determinatora kojim se rečenična predikacija određuje s obzirom na neke od mogućih aspekata prostornih odnosa. (Ibid., 212). Funkciju spacijalnog determinatora ne može vršiti oblik akuzativa bez predloga, što je sasvim u skladu sa normom savremenog jezika.⁶²

⁶² Darinka Gortan-Premk smatra da je ova kategorija morala postojati u opšteslovenskom jeziku, i da se u njemu izgubila s obzirom na činjenicu da ne postoji ili se javlja u vrlo ograničenom broju primjera u istorijskom

1. Smještanje u prostor

1.1. Neusmjerenost – lokativnost – u prostoru

1.1.1. Neposredna prostorna lokalizacija s obilježjem smjera kretanja

U ovom značenju javlja se akuzativ sa predlozima *uz*, *niz* i *kroz* uz glagole kretanja koje karakteriše obilježje dinamičnost (+) i direktivnost (-), pri čemu veza predloga *uz* i akuzativa ukazuje na smjer kretanja *nagore*, *niz* – smjer kretanja *nadolje*, a *kroz* presjecanje lokalizatora po njegovoj unutrašnjosti.

Primjeri:

1) Penjemo se *uz mali nagib* prema mostu, (R, I, 44); 2) Ovako smo se jednom peli *uz brdo* (R, I, 44); 3) najviše su odvukli *niz goru* (LG, I, 94); 4) Strčao je *niz stepenice* (RS, I, 177); 5) svakog dana gazi *niz rijeku* (RS, II, 295); 6) jedan za drugim teturaju *kroz pećine* (LG, I, 11); 7) izmiče mi *kroz neke pore* (LG, I, 12); 8) Sigurno su umakli *kroz zadnji ulaz*, (LG, I, 49).

Akuzativ sa predlozima *uz*, *niz*, *kroz* može se kombinovati i sa glagolima vizuelne percepcije, koji se obično ne dovode u vezu s obilježjem dinamičnosti, ali za njih može biti relevanto obilježje direktivnosti, budući da u kombinaciji s ovim predlozima pored imenovanja vizuelne radnje *impliciraju i pravac u kojem se pogled usmjerava*. (Ibid., 213).

Primjer:

1) Ako se neko spolja privuče i proviri *kroz pukotinu* (LG, I, 39).

1.2. Usmjerenost – translokativnost – u prostoru

1.2.1. Približavanje lokalizatoru s podatkom o doseganju cilja

- Iz našeg korpusa u ovom slučaju izdvajamo primjere akuzativa sa predlozima *u*, *na* i *o* uz neprelazne glagole kada je objekat lokalizacije sam agens/pseudoagens, tj. uz prelazne sa slobodnim akuzativom u svojstvu objekta lokalizacije. Glagoli nose obilježje dinamičnost (+) i direktivnost (+). *Ovim predlozima vrši se istovremeno i neposredna lokalizacija – cilj je u granicama lokalizatora*. (Ibid., 213).

Primjeri:

periodu slovenskih jezika. Do njenog gubljenja vjerovatno je došlo pod uticajem ekspanzije predložko-padežnih veza. (1971:52).

1) Ušli smo *u suvotu* (LG, I, 37); 2) sestrić ga je odveo kolima *u zavičaj* (T, 38); 3) Skliznuli smo *u dolinu* (LG, I, 98); 4) da sam se muka namučio dok sam je doveo *u staru kuću* Tajovića (LG, II, 318); 5) samo mi, ... , ronimo *u tu rasplinitost*, (LG, 11); 6) ako zalutamo *u neki drugi kraj* (LG, I, 18); 7) bacih zakrpu *u maglu* (LG, I, 13); 8) „... idemo i mi *na tu stranu!*“ (T, 73); 8) Izronili smo najzad *na goletiju* (LG, I, 16); 9) Uvijek se negdje izađe – *na neki put* ili *na neku rijeku*. (LG, I, 17); 10) objesi kaput *o jedno rame* (RS, I, 51); 11) udari čukljem *o sto* (T, 136).

- Akuzativ sa predlozima *nad, pod, pred, za, uz* i *među*, koji se kao i u prethodnim primjerima, pojavljuje uz neprelazne i prelazne glagole, pri čemu glagol posjeduje obilježje dinamičnosti i direktivnosti (+). Ovim predložko-akuzativnim vezama određuje se posredna lokalizacija, tj. *cilj je van granica identifikovanog lokalizatora*, (Ibid., 214) a kao njegova smjernica pojavljuje se gornja strana (predlog *nad*), donja strana (predlog *pod*), prednja strana (predlog *pred*), zadnja strana (predlog *za*), bočna strana (predlog *uz*) i više lokalizatora iste vrste ili dijelovi jednog lokalizatora (predlog *među*).

Primjeri:

1) škripnu zubima i nadnese lakat *nad oči* (LG, I, 79); 2) Nagnuo se *nad kotao*, (LG, I, 88); 3) stavi drugu štruglju *pod česmu* (LG, I, 25); 4) Ustanem da se sklonim s puta nekoj od tih grdosija, a druga mi podmetne klizave žile *pod noge* (LG, I, 173); 5) *Pred oči* mi dođe grobljanska ograda (LG, I, 213); 6) Tek smo Turke istjerali, a drugi nam opet *za vrat* zasjedoše, (RD, I, 64); 7) Sjeli smo na smrčeve žile, *uz stablo* (LG, I, 15); 8) Tako sam opet zaplivaio u prazninu, ... , *među sjenke* prohujalih u nepovrat, (LG, II, 298); 9) sklanjao se od turskih potjera čas u pećine, čas u torove, *među stoku, pod snopove* kukuruza (RS, I, 121).

Temporalni akuzativ

Akuzativ se javlja i u funkciji temporalnog determinatora kojim se rečenična predikacija određuje u vezi sa nekim od mogućih aspekata vremenskog odnosa.

Temporalni akuzativ u savremenom jeziku predstavlja oblik koji je vezan za predlog ili determinator, a u nekim slučajevima i za oba elementa. *Ova karakteristika se pojavljuje kao posledica promjene široko shvaćenog vremenskog značenja koje je zastupao nekadašnji slobodni akuzativ, označavajući samo vremensku jedinicu bez njenog preciznog određenja.*

(Arsenijević 2003: 200) Na drugoj strani, sužavanje značenja akuzativa dovelo je do ekspanzije genitivnih sintagmi.

1. Smještanje u vrijeme (temporalna lokalizacija)

1.1. Neposredna vremenska lokalizacija (simultanost⁶³)

1.1.1. *Neposredna vremenska lokalizacija bez predstave o protoku vremena (statično poimanje vremena), odnosno neposredna vremenska lokalizacija uz prisustvo obilježja procesualnost (-)*

- Akuzativom sa predlogom *u* u jeziku Mihaila Lalića označavaju se pojmovi-periodi, uglavnom godišnja doba kojima se uz odgovarajuću predikaciju upućuje na sferu prošlosti, nereferencijalne sadašnjosti i katkad uz obilježje regularnog ponavljanja.

Akuzativ imenice *vrijeme, doba* sa predlogom *u* postaje samostalni vremenski determinator rečenične predikacije kada posjeduje determinator u obliku anaforske zamjenice *to, ono*, posesivnog pridjeva ili zamjenice i pridjeva *staro, novo, prvo, posljednje*, ili u formi genitiva.

Primjeri:

1) dok smo bili na grahovskom frontu *u jesen* 1914, (RS, I, 13); 2) bio je vojnik Javorske vojske *u jesen* 1915. godine (RS, II, 173); 3) U dva-tri navrata, obično *u mrtvu jesen*, uspio sam da ponešto i napišem (RS, I, 132); 4) *U jesen* su izabrani poslanici za skupštinu (RS, II, 298);

5) te je živio *u vrijeme povoljnije* za mesoždere (RS, I, 13); 6) *U posljednje vrijeme* stiže i snaha (RS, I, 40); 7) *U ono vrijeme* tražila se takva tvrda bukovina, (RS, I, 41); 8) Mnogo im je stalo do narodne sloge, kao nama *u ono vrijeme*, (RS, I, 49); 9) gdje se *u doba* Nemanjića pominjala jedna Trepča (RS, I, 21).

Imenice kao što su *vrijeme, doba* imaju opšte vremensko značenje, i za razliku od značenja jedinica vremenske mjere, zastupaju vrijeme koje nije dio određenog sukcesivnog niza (Ibid., 205–206), stoga zahtijevaju obavezni determinator.

Primjer *u jesen 1915. godine*, navođenjem genitivne konstrukcije koja označava vremenski period određene godine, lokalizator u akuzativu, *u jesen*, postaje samo jedan njegov segment, jedan određeni period te godine, na osnovu kojeg se pojam s imenom u

⁶³ Tj. naporedan vremenski odnos prema tumačenju N. Arsenijević. (Isp. 2003: 207).

akuzativu izdvaja od svih ostalih – u ovom primjeru, godišnjih doba. U jeziku Mihaila Lalića katkad se pristupa ovakvom načinu identifikovanja vremena karakterističnog za istorijske tekstove, što, na drugoj strani pokazuje piščevu stalnu vezanost za ključne događaje iz prošlosti.

- Akuzativ s predlogom *na* imenice *dan* s obaveznim determinatorom ili imenica koje označavaju pojmove-praznike.

Primjeri:

1) *Na Božić* je uhvatio po ljepoti čuvenoga Ivanka Grujovića (RS, I, 49); 2) Vlad Drakula ... , koji je *na dan* svetog Vartolomeja 1490. godine ručao u dvorištu (RS, II, 139); 3) Treći put je došla *na dan* polaska (RS, II, 274); 4) Nikola počne pokolj narodnjaka *na dan* izbora. (RS, II, 323).

- Akuzativ sa predlogom *prije* i aproksimativnim kvantifikatorom u svojstvu obaveznog determinatora uz imenice *dan, mjesec, godina*.

Primjeri:

1) saputnici koji su mu *prije neki dan* zavidjeli (R, II, 110); 2) Primijetio sam ih *prije neki dan* (R, I, 165); 3) *Prije neku godinu* je bio uhapšen. (RS, II, 232); 4) *Prije neku godinu, ...* , ubi neki režimlija Šaranović rođaka (RS, II, 312).

1.1.2. *Neposredna vremenska lokalizacija s predstavom o protoku vremena (dinamično poimanje vremena), odnosno neposredna vremenska lokalizacija uz prisustvo obilježja procesualnost (+).*

U ovom značenju akuzativ se pojavljuje sa predlozima *za* imenice *vrijeme* i obaveznim determinatorom, zatim sa predlogom *za* imenice koja označava praznike, predlogom *kroz* i obaveznim determinatorom imenice koja takođe označava vremenski pojam.

Primjeri:

1) *Za to vrijeme* junaštvo je prilagođeno novim tehničkim potrebama, (RS, I, 32);
2) Džana je spremala priganice *za praznike* (LG, I, 44);
3) Pa ćemo ponovo *kroz koju godinu* imati muku da mučimo (R, II, 329).

1.2. Posredna vremenska lokalizacija (sukcesivnost)

1.2.1. Određena posredna vremenska lokalizacija

1.2.1.1. Neposredna⁶⁴ anteriornost (orijentacioni vremenski odnos)

Označavanje vremena anteriornog karaktera akuzativnom konstrukcijom podrazumijeva njegovo smještanje van vremenskih okvira karakterističnih za neki drugi proces, ali sa vrlo malom distancom. Ispitujući dubinsku strukturu ovih primjera, N. Arsenijević napominje da njih ne karakteriše samo informacija o vremenu već i podatak o *mjeri prethođenja* koji se očituje u transformisanoj strukturi (2003: 228).

- Akuzativ s predlogom *pred* uz imenice koje označavaju vremenske pojmove (praznike, djelove dana, godišnja doba), ali i uz deverbativne imenice u značenju vremenske klauze s veznikom *neposredno prije nego što*.

Primjeri:

1) *Pred zoru* smo, ... upali na tursku teritoriju, (RS, II, 287); 2) Mjesečina je izbljedjela *pred svitanje*. (LG, II, 310); 3) „Je li istina da ste u Foču stigli *pred mrak*?“ (T, 135); 4) pope se na panj da im izda poslednja uputstva *pred početak* akcije: (LG, II, 340); 5) „U nedjelju“, rekoh. „*Pred noć*, ovdje“ (LG, 423); 6) kako smo uporno čuvali i sačuvali svoje kože od proljeća do *pred kraj* ljeta. (LG, II, 451); 7) Od straha mi se steže srce kao vazda *pred početak*. (LG, II, 461).

- Akuzativ s predlogom *pod* uz imenice koje označavaju pojmove-periode. U jeziku našeg pisca zabilježili smo upotrebu akuzativa deadjektivne imenice koja označava period čovjekovog života – *starost*.

Primjer:

1) poblesavila je *pod starost* (S, I, 61).

⁶⁴ Momenat neposrednosti je najpresudniji u razlikovanju genitiva s predlogom *prije* i akuzativa sa predlogom *pred*, kako ističe M. Ivić (1978:117–112).

2. Odmjeravanje u vremenu (temporalna kvantifikacija u širem smislu)

2.1. Odmjeravanje dužine trajanja u vremenu (temporalna kvantifikacija u užem smislu)

2.1.1. Longitudinalnost

- Akuzativ s obaveznim determinatorom imenica koje označavaju vremenske jedinice, pojmove periode i periode čovjekovog života *uz rečeničnu predikaciju nesvršenog vida ili pak svršenog ali koja implicira vremensko trajanje*. (Piper i dr. 2005: 223).

Primjeri:

1) *Svu zimu* se branio od te rodbinske veze (S, I, 61); 2) pa nije čudo da su i toga majskog dana mnogi ... pogledivali prema mjestu sa koga su *svu zimu* slušali streljačke plotune (S, I, 144); 3) Mitrović se borio sa smrću *čitav mjesec* dana, (RS, II, 338); 4) Može baš i *čitav mjesec* dana da potraje sa slanama (LG, II, 542); 5) izgubljen je u pomrčini put kojim sam *svu noć* lutao (LG, I, 167); 6) ne preostaje mi ništa drugo nego da se *svu noć* dozivam i raspravljam s jejinama (LG, II, 185).

Vrijeme trajanja glagolskog procesa, iskazano pojmom s imenom u akuzativu, nije uslovljeno oblikom glagola, pa oni mogu biti tranzitivni i intranzitivni, ali je zato ograničen broj imenica koje se javljaju u funkciji vremenskog determinatora (Gortan-Premk: 1971, 142). To su isključivo imenice koje označavaju jedinice za mjerenje dužine vremena ili prirodne vremenske periode.

Važno je napomenuti da su ovim adverbnim akuzativnim vremenskim sintagmama sinonimične adverbne genitivne sintagme, pogotovu kada se determinativima obilježavaju duži vremenski periodi, kao što su mjesec, godina i sl. Isključivo semantički razlozi doveli su do širenja genitivskih na račun akuzativnih sintagmi, jer se genitivom može obilježiti vremenski period neodređenih vremenskih granica, a kao takvo se vrijeme upravo i shvatalo, naročito kada su u pitanju duži vremenski periodi.⁶⁵

U Lalićevom jeziku frekventniji su oblici temporalnog genitiva, što odgovara stanju u današnjem književnom jeziku (Stevanović 1979: 397), za razliku od jezika starijih pisaca, M. Miljanova (Bigović-Glušica 1997: 233), L. Lazarevića (Stanojčić 1973: 51), S. M. Ljubiše

⁶⁵ Kako napominje D. Gortan-Premk, naporedna upotreba akuzativnih i genitivskih vremenskih sintagmi javlja se još od prvih pisanih spomenika, i to na štetu akuzativa u kome ostaju samo imena vremenskih perioda u množini, ili imena kraćih, određenijih vremenskih perioda, mada se i u takvim slučajevima može upotrebiti i genitiv. Ovaj se proces odvijao u istorijskom periodu srpskohrvatskog jezika i nije bio jednakog inteziteta u svim slovenskim jezicima (1971: 157).

(Tepavčević 2010: 409), N. Petrovića (Nenezić 2010: 305) koji su češće upotrebljavali oblik temporalnog akuzativa kao njegov potpun sintaksičko-semantički sinonim.

2.1.2. *Posteriornost u kvantifikativnom smislu*

U jeziku Mihaila Lalića vrijeme koje se vrši nakon radnje označene upravnim glagolom označava se oblikom akuzativa sa predlogom *za* i *kroz* i obaveznim determinatorom, koji predstavlja kvantifikator vremenskih jedinica (dan, mjesec, godina) uz nesvršenu predikaciju.

Primjeri:

- 1) „*Kroz nedjelju dana*, čim to svršiš“ ... „poslaćemo nekog da te dovede gore.“ (LG, I, 64);
- 2) *Kroz sedam-osam nedjelja*, tamo u septembru, počće na zemlji da se miješaju i tek tada će se razumjeti. (LG, I, 68);
- 3) a onda reče: „Da navratim *za dva dana*, (RS, II, 153).

U našim primjerima, kao kvantifikator se javlja broj veći od *jedan*, pa oblik akuzativa prelazi u oblik genitiva množine.

2.2.1. *Periodičnost*

2.2.1.1. *Povremenost (okazionalnost)*

U ovom značenju pojavljuje se predložko-akuzativna konstrukcija tipa *po drugi, treći* itd. *put*, u kojoj je upotreba predloga *po* fakultativna.

Primjeri:

- 1) *Po drugi put* je napadnuta i potpuno razorena štamparija u Nikšiću (RS, II, 318);
- 2) da su se dvaput na tlu Crne Gore stvarale moćne plemenske organizacije; ovo sad izgleda da će se začeti, ili pokušati da se začnu i *treći put*. (RS, II, 123).

2.2.2. *Kontinuiranost*

Trajanje glagolske radnje označene upravnim glagolom obilježava se oblikom akuzativa sa predlogom *po* i obaveznim determinatorom kvantifikatorom imenice *dan*. Iako je imenica u akuzativu u obliku jednine pretpostavlja se da je vremenskih odsjeka na koje upućuju više.

Primjeri:

1) *po cio dan* je bio potišten (RS, I, 63); 1) *po vazdan* praznuju (RS, I, 78); 3) *Ćutim po tri dana, i po deset*, (LG, I, 48).

2.3. Brzina

U ispitivanoj građi, u ovom značenju, najbrojnije su konstrukcije akuzativa i predloga za vremenskih jedinica koje podrazumijevaju veoma kratko trajanje uz svršenu predikaciju.

Primjeri:

1) *Sve im se, za trenutak*, učini dobro (S, II, 24); 2) i ovdje besposlenjaci *za tren* oka ispredoše dvije sasvim različite priče (S, II, 38); 3) *Za trenutak* su stajali ukipljeni, (S, II, 104); 4) Hladna tuga i tišina zavladaše *za trenutak* (S, II, 135).

Ovi primjeri ukazuju na semantičku specifičnost akuzativnih vremenskih konstrukcija koje se javljaju bez *ekspliciranog kvantifikatora* označavajući period veoma kratkog trajanja. *Implicirani determinator* predstavlja jediničnu mjeru, (Arsenijević 2003: 117) tipa *Sve im se, za jedan trenutak, učini dobro*. Kako je riječ o veoma kratkim vremenskim intervalima, vrijeme glagolske realizacije se gotovo preklapa sa vremenom ispoljavanja njenog efekta.⁶⁶

Sa stanovišta stilistike (Ćorac 1974: 89), upotreba predloga *kroz, niz, uz, na i pod* uz oblike akuzativa imenica koje označavaju vremenske jedinice doprinosi ekspresivnosti jezičkog izraza usled promjene primarnog – mjesnog značenja ovih predloga.

Kvalifikativni akuzativ

Akuzativ u funkciji kvalifikativnog determinatora kojim se *imenički pojam određuje u pogledu osobine, a rečenična predikacija u pogledu načina realizacije* (Piper i dr. 2005: 225) pojavljuje se u više strukturnih modela.

- Akuzativ sa predlogom *za*, kojim se u jeziku našeg pisca iskazuje kvalifikacija imeničkog pojma najčešće preko namjene.

Primjeri:

⁶⁶ Nada Arsenijević, tumačeći značenje konstrukcija ovog tipa, akuzativa imenica *tren, čas, mah, trenutak* napominje da je distinkcija, koja postoji u vezi sa upotrebom predloga *za i na*, u ovom slučaju neutralisana. (2003: 117).

1) Meni je potreban razlog *za srdžbu* (LG, I, 65); 2) razrađujemo plan *za upad*. (LG, II, 477); 3) Dobili su dozvole *za kosidbu* (LG, II, 514); 4) pojavi se puteljkom s naramkom lisnatih grana *za telad* (LG, I, 22); 5) gdje ima društva *za razgovor* (RS, II, 303); 6) jer prošla je kroz aparat *za dezinfekciju*, (R, II, 147).

- Akuzativ sa predlogom *na* sa obaveznim determinatorom, ili bez njega, u zavisnosti od semantike akuzativa, uz prelazne i neprelazne glagole.

Primjeri:

1) iako smo mu mi, rođaci, za spas časti Grujovića, *na razne načine*, ..., objašnjavali (RS, I, 12); 2) sve su naše porodice *na zub* uzete (LG, I, 55); 3) Privremeno su otvorene, a zatvaraju se *na preklapanje* (LG, I, 154); 4) negdje smrdi *na podvalu*, (LG, I, 77); 5) pa se poslije podijele plodovi rada *na jednako* (RS, I, 129).

- Akuzativ sa predlogom *u* uz prelazni glagol sa slobodnim akuzativom u funkciji objekta ili uz neprelazni glagol.

Primjeri:

1) navikao je da plete tajne sa svakim posebno i *u četiri oka*. (LG, I, 61); 2) sad sam i ja porazgovarao *u četiri oka* (LG, I, 63); 3) lakše je kad se razgovara *u četiri oka* (LG, II, 420).

- Akuzativ sa predlogom *kroz* uz prelazni ili neprelazni glagol.

Primjeri:

1) Kažu da su starinci govorili ... malo *kroz nos* (LG, I, 66); 2) Govori kao *kroz san* (LG, I, 136); 3) kao da gleda *kroz trepavice*, (R, I, 34); 4) zato Crni gundža *kroz prorijeđene zube*, (R, II, 285); 5) Promrmljao je nešto *kroz zube*, (R, II, 285); 6) kao *kroz maglu* primijeti sjekiru i oživje (S, I, 72); 7) samo je bojažljivo disao *kroz nos* (S, I, 78); 8) i to sve mumlja *kroz zakorjelu bradurinu* (S, I, 83).

- Akuzativ sa predlozima *za* i *pod* koji se javljaju u vrlo ograničenom broju primjera.

Primjeri:

1) grčevito ga hvata *za ruku* (S, I, 132); 2) Ančić se zaboravi i uze *za ruku* jednog od sprovodnika (S, I, 31);

3) U tome ih rastavi Tomeljić uzimajući Tadiju *pod ruku* (S, II, 134); 4) uze me *pod ruku* i povede. (R, II, 325).

Akuzativ propratne okolnosti

Kao determinator propratne okolnosti rečenične predikacije, akuzativ se javlja sa predlozima *uz* (koji može biti i kondezator vremenske klauze) i *kroz* u svojstvu kondezatora klauze s veznikom *i pri tom*.

Primjeri:

- 1) *Uz taj šum*, u kraćim razmacima zaboravljam – nekad sebe, nekad mrtve, (R, I, 9);
- 2) i *uz zvižduke* igra igru (P, I, 55); 3) rukovanje se pretvori u zagrljaje i osu se poljupcima, *uz tapšanje* po leđima. (R, II, 310); 4) Jedne sahranjuješ *uz počasti*, druge strijeljaš *uz bockanja* (R, II, 363); 5) *Uz te šale*, ... idemo bez brige. (P, II, 366); 6) Sastajali su se, razmatrali, držali govore *uz rakiju* (RS, I, 56); 7) radi se igrom *uz pjesmu i šalu*, (RS, II, 129); 8) Tada su ga pronijeli ... *uz pjesmu* (RS, II, 131);
- 9) *kroz suze* se osmjehnula: (LG, II, 253); 10) Ali se mladić ne da zbuniti i *kroz smijeh* pokazuje na nešto još smješnije: (S, I, 106).

Kvantifikativni akuzativ

Akuzativ koji se javlja u funkciji kvantifikativnog determinatora kojim se imenica, pridjev ili rečenična predikacija određuje u vezi sa nekim od aspekata količine u proučavanoj građi zabilježili smo u nekoliko strukturnih modela.

- Slobodni akuzativ imenice koja se javlja u svojstvu kvantifikatora uz partitivni genitiv.

Primjeri:

- 1) zna šta kriju cerade i šta vuku mašine: *džakove* bijelog brašna, pirinča i makarona, *sanduke* municije i oružja (S, I, 5); 2) donese ... *kotlić* mlijeka (S, II, 226); 3) Ako nam neko nekad pruži *parče* hljeba ili *čanak* koprive (LG, II, 41); 4) Dao mi je *čašu* mlijeka (LG, II, 133); 5) Dao mi je *torbu* brašna, *paket* albanskog duvana (LG, II, 183); 6) Iva donese *kotlić* krompira (LG, II, 215);

- Akuzativ imenice kojom se označava neka aproksimativna mjera uz glagole kretanja kojima se pokazuje prostorna udaljenost, ili genitiv te imenice uz numerički kvantifikator.

Primjeri:

- 1) vojnik ustuknu *korak* unazad (R, I, 41); 2) Dovoljno bi bilo da odmakne samo *sto* koraka (R, II, 178).

- Akuzativ sa numeričkim kvantifikatorom *jedan/-u* koji se u pojedinim primjerima podrazumijeva na osnovu konteksta i priloški upotrijebljenim *po* u funkciji kvantifikatora sa obilježjem distributivnosti, pri čemu izdvajamo primjere za dijeljenje jedne količine na jednake djelove različitim licima i sukcesivno izdvajanje podjednake količine iste vrste uz pomoć udvojenog akuzativa i predloga *po* u interpoziciji.

Primjeri:

Završili smo objed i popušili *po cigaretu*, (LG, I, 143); 2) Popušili smo *po jednu* u čast pogodbe (LG, II, 201); 3) popiše *po čašu*. (RS, I, 34); 4) Samo smo ... kupili *po lubenicu* (RS, I, 37);

5) jer on kupuje duše angro, a ne jednu *po jednu*, (LG, II, 274).

- Značenje kumulativnosti⁶⁷ ogleđa se u upotrebi akuzativa brojne imenice sa predlogom *na*.

Primjer:

1) i nikad ih neće naći među strašnim gomilama mrtvih što kuljaju *na hiljade* i hiljade se svakog časa. (LG, II, 415).

Instrumentalni akuzativ

Akuzativ sredstva javlja se u funkciji instrumentalnog determinatora kojim se označava sprovodnik koji agensu omogućuje realizaciju predikacije. Prisutan je u vezi akuzativa imenice koja označava, metaforički i stvarno, dio čovjekovog tijela, i predloga *kroz*, kao i sa predlogom *uz* koji se javlja u svojstvu omogućivača rečenične predikacije, u kombinaciji sa oblikom genitiva.

Primjeri:

1) Zato što se nadam da ću, kad splasnu ova moja pluća, moći još da životarim godinu, dvije, koliko bude, dišući s tobom *kroz istu slamku*. (RS, II, 303); 2) loče svoju supu procijeđenu *kroz brkove* iz kojih mu ispadaju dlake, (R, II, 195).

3) S naporom, *uz pomoć* uspomena izabrala je da zbog nečega isprede Sakijevu sliku (LG, II, 435); 4) a to me navodi na misao da je spisak ... napravila žandarmerija ... *uz stručnu pomoć* Novaka Popnikovića (RS, II, 182); 5) podignuto je ... *uz pomoć, novčanu i svakojaku*, Ljubana Rudaša. (RS, II, 184); 6) pa sam se nadao da ću jednog dana, *uz pomoć* čuda ili slučaja, probuditi tu drugu dušu, (RS, II, 262).

⁶⁷ Kumulacija – 1. cumulatío, gomilanje (Simeon 1969: 728).

Socijativni akuzativ

Akuzativ kojim se označava *koagens*, tj. učesnik koji zajedno s agensom sa kojim stoji u odnosu društva, odnosno u stanju *koegzistencije*, realizuje rečeničnu predikaciju, u jeziku Mihaila Lalića se pojavljuje sa predlogom *uz*, pri čemu je moguće izvršiti transformaciju sa oblikom priloga i predloga – *zajedno sa*.

Primjeri:

- 1) Miljan Bradić, koji je jedini ostao *uz njega*, ... , pričao mi je, (RS, II, 334); 2) Zagalamiše – Nićifor i Simon *uz Novaka*, a Goričići *uz Magića* (RS, II, 378); 3) Samo jedan je ostao *uz Jusa* na imanju (RS, II, 23); 4) „I da vam se sladi onaj Bukur što se *uz njih* privezao?“ (RS, I, 49).

Kauzalni akuzativ

U našem jeziku, kao uostalom i u ostalim slovenskim jezicima, nema posebne akuzativne konstrukcije za obilježavanje uzroka. Kauzalnost, kao relaciona kategorija odlikuje se semantičkom međuzavisnošću, i iskazuje zavisnim uzročnim rečenicama, glagolskim i drugim prilozima, padežnim predloškim i bespredloškim oblicima. Treba imati u vidu i činjenicu da označavanje uzročnosti, uz pomoć akuzativa, na rečeničnom planu nije uvijek jasno izdiferencirano, i često je isprepletano sa ciljnim, namjenskim značenjem, ili pak značenjem osnova, uslova i zamjene. Stoga, treba uzeti u obzir važnost šireg konteksta prilikom semantičke interpretacije, na šta između ostalog, upućuju i brojni autori koji su se detaljnije bavili problematikom ove relacije kategorije.⁶⁸

Akuzativ u funkciji kauzalnog determinatora kojim se rečenična predikacija određuje s obzirom na eksplikativnu okolnost tipa uzrok, češće se pojavljuje sa predlogom *za*, nego sa predlogom *na*, u svojstvu indirektnog uzroka uz prelazne glagole kao što su *kazniti*, *kritikovati*, *zahvaliti* i neprelazne tipa *odgovarati*, *ispaštati*, *svetiti se*, *ljutiti se*.

Primjeri:

- 1) „*Za tu sreću* zahvali meni.“ (T, 31); 2) to mi je lakše nego da gledam pogruženo ljudstvo kako plašljivo zahvaljuje *za varku* što se život zove. (R, II, 378); 3) svi smo grijeshili, ispaštali i *za sebe* i *za druge* (R, II, 335); 4) osveti se *za sve jade* što joj je

⁶⁸ Isp. D. Gortan-Premk (1963–1964: 437–458) i M. Kovačević (1988).

zadao. (S, I, 62); 5) Da se osveti Šemovićima *za zulume* što ih čine srbijačkoj raji (LG, I, 291); 6) Mitraljez je težak razlog – njime se čovjek brzo osveti *za sebe* i *svoje*, a poslije, ako ima malo sreće, može i *za neke druge*. (R, II, 349); 7) Nama je bar serdar Janko zahvalio „*za junačko i slavno držanje*“ (RS, II, 384);

8) dako mi se to odbije *na senilnost* (RS, I, 21).

Transformacijom uzročnih konstrukcija dobijama klauze tipa *zato što si srećan, zahvali meni, ... zahvaljuje zbog varke, ... ispaštali i zbog sebe i zbog drugih* itd.

U skladu sa klasifikacijom uzročnih značenja koja je predstavljena u radu N. Arsenijević (2003: 235) navedeni primjeri mogu se posmatrati u vezi sa aktivnim i pasivnim uzrokom. Naime, uključivanjem semantike upravne glagolske lekseme, primijećujemo da je stanje *sreće* u prvom primjeru nastalo usled određenog postupka govornog lica, pa se kao posledica unutrašnjeg stanja javlja *potreba* za zahvaljuvanjem; kao i u pretposljednem primjeru, mada je ovdje uzrok u vezi sa određenim tipom pozitivno konotiranog ponašanja – *junačkim držanjem*; *osveta* se javlja kao podstrekač zbog *jada*, ili *zuluma*.

Svi primjeri obuhvataju indirektni odnos, jer se na osnovu značenja upravne lekseme uključuje logična uzročno-posledična veza, pa pojam s imenom u akuzativu često imenuje razlog, motiv ili pobudu, tj. spoljašnji stimulans vršenja glagolom označene radnje.

Intencionalni akuzativ

Intencija, tj. namjera ili cilj često se dodiruje sa značenjem uzroka, pa je važno napomenuti osnovnu razliku prema kojoj cilj posmatramo kao *nerealizovani proizvod želja ili htijenja živog agensa*. (Ibid., 239). Kao i kod uzročnog akuzativa, treba imati u vidu da je i intencionalnost akuzativnih konstrukcija izrazito kontekstualno uslovljena.

Namjera i cilj s kojima agens preuzima ono što imenuje rečenična predikacija označavaju se oblikom akuzativa koji se javlja u funkciji intencionalnog determinatora.

- Akuzativ sa predlogom *za* deverbativne imenice u svojstvu eksponenta ili kondezatora intencionalne klauze s veznikom *da* i oblikom prezenta/potencijala ili konstrukcije *s ciljem da* i oblikom prezenta. Intencionalno značenje akuzativ ima i u kombinaciji sa predlogom *u*, uz slobodni akuzativ ili instrumental u funkciji objekta uz prelazne glagole.

Primjeri:

1) On vjerovatno, ne zna baš tačno šta znači stid, iako smo mu mi, rođaci, *za spas* časti Grujovića ... objašnjavali neke stvari. (RS, I, 12); 2) da ja budem taj koji će Cetinjane

naučiti da hladove iskoriste *za plandovanje* kao naši u Leleču ... (RS, II, 59); 3) ... sklonište... To je *za kišu* ... Mislili smo i *za prenočište*, ali nije zgodno. (LG, I, 122); 4) rakije im vazda preostane *za prodaju* i *za prospu*. (LG, II, 484).

5) Otrčali su zabacujući noge *u znak* veselja. (R, II, 324); 6) koja je iznijela bijelu maramu *u znak* predaje (T, 41); 7) Dadoše svakom po dvije kašike *u znak* svečanosti, (R, II, 333).

- Sa predlozima *za*, *na* i *u* i istim značenjem akuzativ se javlja i uz neprelazne glagole.

Primjeri:

1) Ponekad je čovjek prisiljen da se žrtvuje *za ideju* (LG, II, 496); 2) I ovaj put su to proglasili za uvredu bratstva, pa su se složno pokrenuli *za obračun*. (RS, II, 50); 3) Pazarnim danom, subotom su silazile u varoš, *za so*, *za gas*, (LG, I, 91);

4) jer muškarci hajdukuju i ratuju i svete se i čast stiču, ... i odlaze *na školovanja* i *na robije*, (LG, I, 92);

5) Oni zagalamiše – skoro svađa i džapanje, popunjeno psovkama *u znak* pune iskrenosti i najčvršćeg ubjeđenja. (R, II, 349).

Koncesivni akuzativ

Akuzativ u funkciji koncesivnog determinatora kojim se rečenična predikacija određuje s obzirom na eksplikativnu okolnost tipa dopuštanje, javlja se u sklopu konstrukcije *s obzirom na* ili predlogom *uz*.

Primjeri:

1) Komandno osoblje, *bez obzira na doktore*, nanjušilo se, prepoznalo i odmah složilo. (R, II, 228); 2) pušim kad mi se puši, *bez obzira na druge*. (R, II, 210);

3) Najzad im razbi san, svima osim Tadije, koji se *uz svu tu galamu* nije ni makao. (S, I, 194).

Ekspresivni karakter akuzativa sa predlogom *uz*, javlja se usled gubljenja *mjesnog semantičkog elementa značenja* (Ćorac 1974: 99), i dobijanja novog modificiranog – koncesivnog, što je posledica promjene funkcije akuzativa s tim predlogom od strane govornog lica. Ekspresivni sadržaj akuzativne konstrukcije *uz svu tu galamu* ogleda se u koncesivnoj opozitnosti, naglašenoj promjenom značenja predloga *uz* i akuzativa, na šta ukazuje i mogući transform predloga *uz* konstrukcijom *bez obzira na*.

Kondicionalni (uslovni) akuzativ

Akuzativ u funkciji kondicionalnog determinatora kojim se nerealizovana rečenična predikacija određuje s obzirom na eksplikativnu okolnost tipa uslov, u jeziku našeg pisca javlja se sa predlogom *uz* i predlogom *za* označavajući uslov i potrebu koja upućuje na sferu budućnosti.

Primjeri:

- 1) Neki od njih su nekad bili nešto u vlasti i nije da im se nije svidjelo da učestvuju u nasilju: spremajući se da, *uz našu pomoć*, ponovo zajašu na grbaču, krivo im je bilo da neko sramoti te stvari na koje su htjeli da se oslone. (LG, II, 237);
- 2) Nalazio je da su nam i takvi *za nešto* potrebni (RS, I, 153).

Aditivni akuzativ

Akuzativ sa značenjem pridruživanja, dodavanja, tj. uključivanja jedne pojave drugoj javlja se sa predlogom *uz* u strukturi sa sastavnim veznikom *i* i oblikom nominativa ili akuzativa u zavisnosti od subjekatske ili objekatske funkcije.

Primjeri:

- 1) Njihov dolazak dade povod da nam jutros nagrnu komšije, rođaci, kumovi ... – *uz njih* i neki što nam odavno nijesu rođaci. (RS, I, 14); 2) *Uz tu priču* Vuk dodaje i svoje sjećanje: (RS, II, 136); 3) *uz igre* su bile obavezne gužve i čarke i gurnjave. (RS, II, 258).

Komparativni akuzativ

Poredbeni akuzativ u ispitivanim djelima se javlja sa predlogom *na* uz glagol *ličiti*, pri čemu primjeri ovog tipa imaju visoku frekventnost, što ukazuje na postojanje složene tačke gledišta koja pored realne slike predmetnog svijeta često predstavlja i drugu perspektivu u kojoj egzistiraju predmetnosti fiktivne stvarnosti.

Primjeri:

- 1) Lice mu se iskrivi i poče da liči *na blijedi mjehur* u magli. (LG, I, 10); 2) Napipali smo neku brazdu što liči *na stazu* (LG, I, 13); 3) I on čitav, dronjaviji od mene, liči *na potkopanu stijenu*, (LG, I, 48); 4) „Onaj na konju“ , reče Vasilj, „nevjerovatno je kako

liči *na Gizdića*.“ (LG, I, 93); 5) ova što sad nailazi baš ne liči *na omladinu* (LG, I, 106); 6) Pustara liči *na trbuh* gole žene (LG, I, 116); 7) Pogledah ga: samo liči *na Nika*, (LG, I, 170); 8) šuma liči *na rešetke* (LG, 9, 182); 9) mijenja glas i umiljava se i liči *na neku ukletu dušu* (LG, I, 195); 10) svaki prolaznik liči *na šintera* (LG, I, 207); 11) „To sad liči *na ljubavnu priču*.“ (T, 87).

Akuzativ, bespredložki i predložki, koji se u jeziku Mihaila Lalića javlja uz glagolske, imenske i pridjevske lekseme, u dopunskoj i odredbenoj funkciji, odlikuje sintaksičko-semantička raznovrsnost, što pokazuje i njegova klasifikacija na brojne podvrste, što potvrđuje stav (Gortan-Premk 1971: 149) da njegova uloga nije samo funkcija dopune i da stoga ne može biti lišen semantičkog sadržaja, što na stilskom planu rezultira naročitom ekspresivnošću jezičkog izraza.

VOKATIV

Vokativnost, zajedno sa semantičkom kategorijom imperativnosti i interogativnosti pripada naročitom kategorijalnom kompleksu – apelativnosti, tj. veoma složenom sistemu jezičkih sredstava kojima govornik skreće pažnju na sagovornika, na sebe i na svoj iskaz, utičući tako bilo na verbalno, bilo na neverbalno ponašanje sagovornika. U okviru ove kategorije ključna je namjera da se utiče na sagovornika, npr. skretanjem pažnje (vokativnost), informacijom (interogativnost), naređenjem, uputstvom (imperativnost).

Gramatička forma vokativnosti je vokativni izraz, a njegov sadržaj čini *apelativnost u sprezi sa imenovanjem onoga kome je apel upućen* (Piper i dr. 2005: 650). Pri tome, apel se najčešće upućuje živom biću, što ovom obliku daje obilježje *animatnosti*, tj. životnosti. Pored dozivne funkcije, funkcije obraćanja, vokativ služi i za izražavanje emocionalnog i ličnog stava, što njegovom značenju daje i nijansu modalnosti.

Vokativ, tj. vokativni iskaz se realizuje u direktnom govoru *kroz obraćanje adresanta adresatu, tj. kroz njihovu aktivnu dijalošku interakciju* (Vojvodić 2007: 296), a u proznom tekstu pripada upravnom dijelu *tuđeg govora*. Naime, vokativ je smješten u konstrukcije s upravnim govorom, *koje su dvoplani iskazi u kojima su jasno odijeljeni plan autorskog govora i plan tzv. tuđih riječi* (Pranjeković 2002: 100). Upravo zbog toga što vokativ, odnosno vokativna konstrukcija, najčešće sa oblikom imperativa, poziva sagovornika na određeni govorni čin, pogotovo uz glagole govorenja, ili obraćanje sa nekim drugim zahtjevom

(apelom), osnovna njegova funkcija i jeste obraćanje. Govornik vodi „otvaračku repliku” a tekst funkcioniše prema naprijed, najčešće imenovanjem sagovornika, koji se, na osnovu cjelokupnog konteksta podstiče na određenu reakciju. Stoga je važno ispitivati i značenje vokativa na nivou teksta, a ne rečenice, uključujući i autorov govor u analizu, budući da on vrlo često otkriva pojedinosti koje i nijesu uvijek vidljive iz komunikacijskog čina.

Pošto vokativ pripada govorniku (adresantu), a usmjeren je na sagovornika, tj. onoga kome je govor upućen, na *drugog* u komunikacijskom činu, vokativu je mjesto među *apelativima*, odnosno *konativima* (Jakobson 1996: 292), kao svojevrsnom *jezičnom gestu* (Anita Peti-Stanić 2000: 294).

Struktura vokativnog iskaza

Vokativni iskaz prema stepenu složenosti može biti jednočlani, dvočlani ili višečlani (Piper i dr. 2005: 656) tj. može biti formiran kao monoleksički ili sintagmatski model (Babić 2011: 46). U skladu sa svojim kombinatoričkim mogućnostima vokativ može da obrazuje sintagmu, ali ne i rečenicu. On funkcioniše kao samostalan nerečenični iskaz i kada se javi zasebno i kada je dio šireg iskaza. *Pošto je sintaksički neintegrisan u odnosu na širi iskaz u kome se nalazi, vokativ nema ulogu sintakseme i ne utiče na strukturnu organizaciju iskaza* (Ibid., 46).

a) *Jednočlani/monoleksički model vokativnog iskaza*

Funkciju jednočlanog ili monoleksičkog modela vrše antroponimi (primjeri 1–5), apelativi (6–9), zbirne imenice (10–12), lične zamjenice (13–16) ili pridjevi,⁶⁹ a funkciju složenog ili sintagmatskog modela vokativnog iskaza vrši zavisna i zavisnosložena sintagma, sastavljena od imenske riječi i njenog zavisnog člana koji vrši funkciju kongruentnog/nekongruentnog atributa, atributiva, apozicije i apozitiva.

Primjeri:

- 1) Šta bi to, *Dade?* (RS, I, 184); 2) Daj ti, *Čatmo*, ljudima da popiju (RS, I, 347); 3) Sjedi, *Arso* (RS, I, 36); 4) To je davno izmjereno, *Nićifore* (RS, I, 354); 5) Jel de, *Ivo*, davao si i kusom i repatom (S, I, 124);

⁶⁹ Nijesu pronađeni primjeri u kojima pridjev samostalno vrši funkciju jednočlanog vokativnog iskaza.

Upotreba vokativa javlja se u sklopu pitanja, uputstva, naređenja ili pak skretanja pažnje sagovorniku na ono što se iskazom konstatuje. Iako je u slučajevima ovog tipa izostavljen, ili pak nenaglašen emocionalni stav govornog lica, upotrebom antroponima on se može naslutiti, kroz upotrebu skraćenog oblika imena (*Arso, Dade*) kao naklonost, ali na drugoj strani i takvo imenovanje može otkriti izvjesnu netrpeljivost koja postoji od strane govornog lica, a upućena je sagovorniku koga podstiče na reakciju, tj. na određeno ponašanje, verbalno ili neverbalno. Upotrebom punog oblika imena (*Nićifore*) može se naglasiti formalan odnos koji zauzima govorno lice u odnosu na sagovornika, a on se zasniva na održavanju razgovorne distance između učesnika u razgovoru. Naravno, ta distanca je očiglednija upotrebom određenih atributiva ispred prezimena, pa će vokativni iskazi tog tipa biti razmotreni u sklopu sintagmatskog modela.

6) He, *brajko*, (RS, I, 36); 7) Pripazi se ti, *delijo* (RS, I, 53); 8) Idite, *mladiću*, kud vam je volja (RS, I, 84); 9) *Dete*, nemoj da si nakraj srca, (RS, I, 90);

Upotrijebljeni apelativi i u ovim slučajevima upućuju na to da je riječ o formalnom obraćanju pojedincu. Razgovorna distanca nije toliko naglašena kao u slučaju kada vokativni iskaz čini vlastito ime, ili imenice tipa *gospodine, kolega, družę*. I u jednom i u drugom slučaju dominira fatička funkcija jezika,⁷⁰ mada ona nikada nije i jedina, tj. upotreba vokativnog izraza ne tiče se samo komunikacijskog odnosa između govornika i sagovornika koji se uspostavlja, niti su oslovljavanje i obraćanje jedini komunikativni cilj govornika. *Semantika ovog oblika aktivira i uključuje i podsticajnu komponentu, intenciju govornika da aktivira sagovornika* (Ibid., 46). Tu komponentu vokativ dobija u kontekstu rečenice, kao dio imperativnog iskaza ili pitanja, koje aktivira sagovornika i podstiče na određenu reakciju, tj. sudjelovanje u komunikaciji. Izbor ovih leksema svakako je uslovljen društveno-političkim kontekstom. U Lalićevim romanima dominira upravo etiketa socijalističkog vremena, leksema *družę*. Na drugoj strani, izbor leksema *brajko, delijo*, upućuje na pozitivan stav i naklonjenost sagovorniku, dok upotreba apelativa *mladiću* i *dete* upućuje na generacijsku i polnu pripadnost sagovornika na koju govornik skreće pažnju i obraća se najčešće nepoznatom licu.

10) Sprdajte se, *đęčurlijo*, imate čęmu! (RS, I, 23); 11) *Braćo*, nemojte tako! (RS, I, 36); 12) *Ljudi, braćo*, spasavajte! (RS, I, 325);

⁷⁰ *Fatička funkcija* je usmjerena na kontakt, ili kanal prema shemi Jakobsona. Vidi Katnić-Bakaršić (1999: 3).

Kada vokativni iskaz čine zbirne imenice, kao u datim primjerima, koje označavaju kolektiv, riječ je o *neformalnom obraćanju grupi*, pri čemu se najčešće ispoljava određeni stepen bliskosti između učesnika u komunikaciji, budući da je riječ o grupi zatvorenika koja se našla u istom prostoru, vremenu i okolnostima sa govornim licem. Stoga između njih postoji određena ravnopravnost, saučesništvo u zajedničkoj aktivnosti ili pripadnost zajedničkoj grupaciji, pa i familijarnost.

Iako iza vokativa najčešće stoji uzvičnik, on ne mora biti znak uzvične, ili eksklamativne intonacije. M. Babić primjećuje da pravopisno pravilo nalaže da pri pisanju vokativnu formu kojom se obraćamo adresatu možemo označiti zarezom ili uzvičnikom, što nas pri čitanju ne obavezuje na uzvičnu intonaciju (2010: 332). U ovim slučajevima ona je ipak naglašena, što pokazuju dodatni elementi ekspresivne semantike, oblici imperativa *sprđajte se, nemojte, spasavajte*, dakle naredba, molba i poziv u pomoć.

13) *Ti*, misli šta hoćeš (RS, I, 17); 4) *Pazi ti*, more, šta baljezgaš (RS, I, 176); 15) U ime koga dolazite, *vi* (RS, I, 154); 16) „Zapiši ovdje ime svoje, */ti*, što ti zadnje čase broje, ...” (S, I, 154);

Upotreba lične zamjenice u obliku vokativa moguća je u obliku 2. lica jednine i množine. U romanima našeg pisca ona najčešće upućuje na narušen odnos između sagovornika, na nenaklonost, verbalni sukob i nepoštovanje ličnosti kojoj se govorno lice obraća. Stoga je i komunikativna distanca narušena, često se prelazi granica kulture u govornoj komunikaciji, što je za atmosferu sumnje, straha i borbe za opstanak, koju Lalić prikazuje, sasvim očekivano.

b) *Dvočlani, višečlani/sintagmatski model vokativnog iskaza*

Proučavanje složenog modela vokativnog iskaza nudi više mogućnosti, u smislu preciznijeg kategorisanja odnosa prema sagovorniku i govornoj, odnosno komunikativnoj situaciji uopšte, stoga je i pragmatička i komunikativna funkcija, posmatrana u vezi sa kontekstom naglašenija i ne smije se zanemarivati tokom analize.

Posmatran sa pragmatičke strane, a ne sintaksički, vokativ nikada, čak ni u slučajevima prostog oslovljavanja vlastitim imenom, nije jednoznačan, tj. ne služi samo identifikovanju sagovornika, već podstiče sagovornika na određenu reakciju, tj. *govornik ispoljava svoju intenciju aktiviranja sagovornika*. Međutim, tu semantičku stranu vokativ dobija u okruženju, zahvaljujući sintaksičkom modelu iskaza u kojem se javlja, a koji je formulisan kao uputstvo,

zapovjest, savjet, molba, žalba, pitanje, ili u kontekstu koji detaljnije osvjetljava govornu situaciju u kojoj se uspostavlja komunikacija. Čak i u slučajevima kada iskaz nije imperativno obojen, upotreba vokativa može nagovijestiti da je riječ o formalnom izostavljanju imperativa.

Na drugoj strani, vokativ ne samo da podstiče govornika na određenu reakciju, već i sa sociolingvističkog stanovišta, kroz određeni način obraćanja, određenom intonacijom i u određenim uslovima kulture, ili pak nekulture govorne komunikacije, otkriva mnoge pojedinosti govornog lica, npr. pripadnost određenoj društvenoj grupi, njegovom viđenju stvarnosti, nivou obrazovanja, kulturi i šire, psihološkom stanju i sl. pa ima važnu ulogu kada je riječ o psihološkom profilisanju Lalićevih junaka.

Primjeri:

- 1) Poznaješ li me, *striko Pejo*? (RS, I, 148); 2) Šta pametno, *striko Janko*? (RS, I, 186);
- 3) *Lele Pejo, brate izgubljeni! Bratsko krilo salomljeno! Stube tvrdi i uzdani!*(RS, I, 238); 4) Zašto si ih pustio, *pasji sine*? (RS, I, 317); 5) Ne pucaj *stoko*, ne pucaj, *pasji sine*!(S, I, 114); 6) *Sinko moj!* (S, I, 225); 7) Bravo, *braćo robijaši* (RS, I, 346); 8) ali evo veće čudo, *braćo moja* (RS, I, 346); 9) *maj brate i druškane* (S, I, 239); 10) *Ujače mili*, vidio sam komunistu! (S, I, 12); 11) *Kučkini sinovi!* (S, I, 20);

Leksika rodbinske terminologije, kao što primjeri pokazuju, jeste znak da između govornika ne postoji formalna distanca, već se ona narušava familijarnim, tj. odnosom bliskosti, ili se koristi kao potpuna suprotnost osnovnom značenju ovih pojmova, koji su samo sredstvo da bi se istaklo i sa negativne strane opisalo nečije porijeklo i pripadnost, najčešće kroz govorni čin uvrede (*pasji sine, kučkini sinovi*). Na drugoj strani, upotrebom, npr. lekseme *braćo* želi se uspostaviti odnos bliskosti sa sagovornicima koji su se našli u istom okruženju, vremenu i prostoru sa govornim licem i iz tog razloga ne postoji hijerarhija u odnosima, već se ukazuje na izvjesnu ravnopravnost i poštovanje. Upotrebom atributiva (*striko, robijaši*), atributa (*izgubljeni, pasji, moj, moja, mili* – kongruentnih) ili imenskih sintagmi apozicijskog karaktera (*Bratsko krilo salomljeno! Stube tvrdi i uzdani!*) biva još jasnije na čemu se gradi i zauzima određeni stav prema sagovorniku.

Pored osnovne funkcije vokativa, obraćanja, važnu ulogu u razgovornom procesu, u ovom slučaju u strukturi književnoumjetničkog djela ima i *dozivanje*, koje je podtip primarne funkcije ovog padežnog oblika. Kako je dozivanje često u svakodnevnom govoru, kada se nastoji ublažiti prostorna distanca između učesnika u razgovoru, u književnom djelu ono takođe podrazumijeva savladavanje fizičke distance, što se očituje u kontekstu ali i

naročito eksklamativnošću, što bi na usmenom planu bilo ilustrovano podignutim tonom, uzvičnom intonacijom i često dužim izgovorom finalnih vokala ličnog imena.

Primjeri:

12) *De, Musičići, junačka kućo!* (RS, I, 23); 13) *Oj milosni knjaz Nikola,* (RS, I, 64); 14) *Ej, mile, šušmile,* (RS, I, 171); 15) *Sinko moj!* (S, I, 225); 16) *,moj brate i druškane!* (RS, II, 230); 17) *Oj, Golijo!* (RS, I, 171); 18) *Kako si, veliki Muro Čaviću,* (RS, I, 221); 19) *O, Boško, od čuvene kuće te i te,* (RS, I, 353); 20) *De si, Pavle Đurišiću, kurvo talijanska!* (S, II, 24);

Primjeri koje navodimo, na izvjestan način odstupaju od standardne forme koju ima vokativ u funkciji dozivanja u razgovornom jeziku, budući da je predmet našeg proučavanja svijet književnih junaka koji se susreću u specifičnim društvenim okolnostima, koje karakteriše ograničena mogućnost kretanja pa i ograničena mogućnost komunikacije. Stoga su, pored navođenja imena (*Musičići, Muro Čaviću, Pavle Đurišiću*) česte i imenske konstrukcije apozicijskog (*junačka kućo, kurvo talijanska*) ili atributskog (*milosni, moj, veliki, od čuvene kuće te i te*) karaktera koje direktno upućuju na odnos poštovanja/nepoštovanja ličnosti kojoj se govorno lice obraća, tj. pozitivne/negativne emocije koju taj susret prouzrokuje. Dozivanje čak i pojma koji nema svojstvo animatnosti (*Oj, Golijo*), u funkciji je iskazivanja vrijednosti koju taj pojam ima za govorno lice, jer je vezanost za određeno područje (kojem govorno lice pripada ili se na neki drugi način vezuje za njega) u naročitim društveno-istorijskim okolnostima koje Lalić opisuje, vrlo važan momenat koji upravlja psihološkim stanjem njegovih junaka čija složenost u izvjesnoj mjeri uslovljava, na jezičkom planu, složen model vokativnog iskaza, koji je u najvećem broju slučajeva sintagmatski, a ne jednočlani, koji je karakteristika razgovornog jezika.

c) *Skretanje pažnje – monoleksički i sintagmatski model vokativnog izraza*

Strukturu vokativnog izraza koji se javlja u funkciji skretanja pažnje karakterišu oba modela, pa u ispitivanom tekstu nailazimo i na monoleksičke i sintagmatske oblike. Analiza ekscerpiranih primjera je ukazala na još jedno odstupanje od savremenog razgovornog jezika koje karakteriše govor Lalićevih junaka.⁷¹ Ono se opet tiče znatno složenije strukture

⁷¹ Riječ je o junacima (Tadija Čemerkić, Pejo Grujović) koji prolaze kroz razne metamorfoze. Glavni junak *Svadbe* prvo je čovjek zaljubljen u slobodu, bezobziran i samoživ, ispunjen samo jednom mišlju: kako da se iščupa iz zatvora, dok kasnije on postaje član zatvoreničkog kolektiva, zabrinut za sudbinu zajednice. Pejo

vokativnog iskaza, dok je u razgovornom jeziku vokativ u funkciji skretanja pažnje maksimalno redukovan. *Izražen je najčešće prostom konstrukcijom – antroponimom, apelativom ili zamjenicom... On je neočekivan, iznenadni, oštri ton koji unosi preokret u postojeću situaciju. Izrazito je kontekstualno uslovljen, tj. njegovo značenje i biva jasno tek na osnovu konteksta* (Babić 2010: 335).

Skretanje pažnje javlja se kao:

I prekor:

- 1) – *Smiri se, sramoto moja! – prijekorno gundā stric. – Viđi kako se ljudi drže, viđi Čemerkića kako mu ni oko ne trepće. Viđi Vukovića, viđi druge, što da si ti najgori?* (S, II, 118);
- 2) – *Šta si se natrčio tu! – viknu mu. – Samo zapremaš prostor!Kravo! – Zatim pođe prema Ančiću da vidi šta taj tamo izvodi sa onim njegovim dugim šmrkovima bez vode.* (S, II, 112);
- 3) – *Zar se ovako veže? Zar ovako vi umijete? Je l ovo vezanje? – A kako ti misliš! – ljutito odgovori Ančić. – Sabo-o-te-er! Veži ga odmah! Odmah smjesta! Odmah, odmah, odmah, čujete li!* (S, II, 112);

II opomena:

- 4) *Pobili bi se sa zadovoljstvom, i to bi moglo da bude povod rascjepu između bratstava Musičića ... Srećom, tu se zadesio Janko Ujović, neosporni starešina Rudaševića. On samo viknu: „Dokša! Opet ti kavgu, a? ... Izlazi napolje!“* (RS, II, 20);
- 5) *„Ej, ti tamo, mućni glavom! Tako bi se i poturčio, a ne bi znao ...“, no to je samo uvod za nov talas tlapnje* (RS,II, 74);

III upozorenje:

- 6) *Dva čovjeka, ako su makar malo kuražna, mogu jednoga stražara za tren oko osloboditi puške a s puškom... Ej, moj ti, šta se njom ne može učiniti! Ako se Tadija dočepa ruku i nogu, evo vam pretsmrtnu rječcu dajem, dočepaće se i puške i napraviće džumbus od najmanje dva nosila.*(S, II, 121);
- 7) *Još ćemo se mi uhvatiti, kurvo talijanska! Drži mi se!* (S, II, 183);
- 8) *„Nemoj, Dade, da avetaš i da me brukaš pred narodom!“ „Briga je meni i za tebe i za narod... nema Toma ... Rekla je to suvih očiju...* (RS, II, 184);

Grujović je predstavnik generacije koja je poslije borbe sa despotizmom kralja Nikole i poslije teških ratova mogla da vidi ostvarenje svojih ideala, ali i da se razočara u to ostvarenje. Vidi M. Lalić (1997: 111).

9) *Sramotiš mi bratstvo i tu tvoju Partiju – koja te u sto zlija časa primila, a nije znala šta prima. Oli se smirit ili da te ja smirujem, suklati pogana!* (S, II,118);

Dakle, vokativ skretanja pažnje usmjeren je od govornog lica ka sagovorniku sa namjerom da ga podstakne na određenu reakciju ili ponašanje, da obrati pažnju na svoje ili tuđe postupke, koji jesu/nijesu u skladu sa vladajućim kodeksom ponašanja. Skretanje pažnje od strane govornika uključuje i njegovo očekivanje da vokativom imenovani sagovornik reaguje i u budućnosti izvrši akciju koja će dovesti do promjene situacije. Govorno lice, prema tome, služi da upozori ili opomene prisutno lice najčešće radi njegove lične koristi.

Navedeni primjeri pokazuju da, prema Jakobsonovoj terminologiji, vokativ za skretanje pažnje odlikuje fatička funkcija,⁷² tj. značenje obraćanja, koje *nužno pretpostavlja još neku obavijest, još neku strukturu /.../ koja je uzrok uspostavljanju kontakta;*⁷³ zatim konativna, tj. ubjeđivačka komponenta, ali i ekspresivna (emotivna) funkcija,⁷⁴ što pogotovo ilustruju primjeri u kojima dolazi do specifičnog duženja vokala (*Sabo-o-te-er!*), kao i upotrebe uzvika koji su čisto *emotivni sloj jezika*. Naglašena emocionalnost, a samim tim i ekspresivnost vokativnog iskaza, dezaktuelizuje funkciju obraćanja, pa se komunikativno težište sa sagovornika prenosi na govornika i doprinosi izražavanju njegovog emocionalnog stanja.⁷⁵ U djelima našeg pisca česte su vokativne konstrukcije koje upućuju na postojanje sukoba između učesnika u razgovoru, tj. *antipatetički*⁷⁶ markiranog govornikovog odnosa prema sagovorniku, stoga su i pežorativne lekseme i uopšte lekseme negativne semantike (*sramoto, kravo, suklati*) pokazatelji narušenog odnosa koji vladaju između njih i naročito napete atmosfere, u kojoj dominira verbalni sukob.

⁷² *Fatičku funkciju ostvaruju poruke koje služe uspostavljanju, produžavanju ili obustavljanju opštenja, provjeravanju kanala ... privlačenju pažnje sagovornika ili potvrđivanju produžene pažnje s njegove strane, pa se usmjerenje na kontakt (komunikacijski kanal) poruka zasigurno ostvaruje vokativnom formom. Zato fatičku semantiku ima i vokativ* (Hadžiefendić-Parić 2012: 91).

⁷³ Isp. I. Pranjković (2002:101).

⁷⁴ *Ekspresivna funkcija* označava usmjerenost na eminenta poruke. Ona izražava govornikov subjektivni stav prema poruci, ona je usmjerenost na izražavanje njegovih emocija (Katnić-Bakaršić 1999: 2).

⁷⁵ *Vokativ se, dakle, javlja ne samo kao komunikativni aktualizator kojim se izdvaja jedna od obaveznih komponenata, a to je sagovornik (pri čemu i kao sociolingvističko sredstvo pruža informaciju o društvenoj diferencijaciji učesnika u komunikaciji), nego i ukazuje na postojanje specifičnih dodatnih karakteristika komunikacije, subjektivnih stavova ili emotivnih reakcija govornika koje determinišu njegov odnos sa sagovornikom. U tom slučaju vokativ dezaktuelizuje svoje primarno značenje obraćanja – kontaktno, a aktualizuje ekspresivno, služeći kao sredstvo za izražavanje emocionalne angažovanosti govornika, ispoljavanje njegovog emocionalnog stava prema sagovorniku, a time i kao snažna ekspresivna forma* (Babić 2011: 51).

⁷⁶ *Antipatetički odnos* ukazuje na postojanje nenaklonosti i neprijatnih osjećanja među govornicima. (Ibid. 51)

Ekspresivna značenja vokativa

Vokativ sa stilskog aspekta odlikuje ekspresivnost, dakle, jedna od najvažnijih stilističkih kategorija. Vezuje se za pojmove emocionalnosti, izražajnosti, slikovitosti i estetike. Ona je suštinska kategorija, koja se, na drugoj strani često tautološki objašnjava. O. S. Ahmanova ističe da je ekspresivnost postojanje ekspresije, a ekspresivno je ono što sadrži, ispoljava, izražava ekspresiju (Ahmanova 1966: 607). Preciznija definicija pokazuje da ekspresija predstavlja izražajna sredstva jezika, kojima se iskazuje umiljat odnos, šala, ironija, neodobravanje, ignorisanje, familijarnost i sl., što je uslovljeno ili izazvano određenom emocijom. Stoga je najprihvatljivije mišljenje Efimova (1957) koji pod ekspresijom podrazumijeva izražajno-slikovita svojstva govora koja ga razlikuju od običnog, stilistički neutralnog, a pod ekspresivnošću jezičko-stilističku, semantičku i emocionalno ocjenjivačku kategoriju. Treba voditi računa i o tome da se navedeni pojmovi emocionalnosti, izražajnosti, slikovitosti, stilistike, konotacije smatraju njenim sinonimima, ali nijedna sa njom ne stoji u odnosu potpune identičnosti, već samo djelimične kompatibilnosti.

Vokativ, kao nezavisni i umetnuti rečenični član ne odlikuje funkcionalno bogatstvo, ali njegova uloga na pragmatičkom i stilskom planu, u cilju izražavanja ličnog stava govornog lica ne smije biti zanemarena. Ta nijansa modalnosti nije uvijek u funkciji skretanja pažnje, već se vrlo često dezaktuelizuje i vokativ postaje pokazatelj pozitivne ili negativne emocije, uvrede ili pohvale, poziva u pomoć, sastavni dio naredbe, molbe, zahtjeva, blagosiljanja ili kletve, i pokazatelj ličnog odnosa govornog lica prema sagovorniku.

Istraživači ističu tri osnovna značenja vokativa ekspresivnog karaktera: *vokativ emocionalne reakcije*, *semantički ispražnjen vokativ* i *vokativ apostrofiranja* (Babić 2011: 51).

a) *Vokativ emocionalne reakcije*

U ispitivanom književnom tekstu Mihaila Lalića, vokativ ovog tipa doprinosi karakterizaciji likova, predstavljajući najrazličitije emocije i raspoloženja govornika i njegov odnos prema sagovorniku, tj. *sredstvo je kvalifikacije sagovornika od strane govornika* (Ibid., 51).

Primjeri:

1) *Noću, kad joj se sin vratio iz šume, stara je na njega izbljuvala toliko otrova da mu se i vazduh koji diše učinio gorak. „Kučko, kučko! – siktala je. – Predaj se, kučko, ili me utuci! Neću ja, nekrste, da me zbog tebe toljagaju. Predaj se, ili me, evo, sad ubij!Što da živim, koju sreću da doživim, kad sam poganog nekrsta rodila? De, ubij, kučko, de!“ (S, II, 62);*

2) *Šta je, tikvani, bukvani, balvani božji, šta ste zinuli? (S, II, 27);*

3) *Sokoliću moj, spasioče ti tolicni, orao te ponio! (S, II, 242);*

U prvom primjeru oblik vokativa (*kučko*) koji je iz domena leksike pogrdnog značenja, ukazuje na izuzetnu napetost, uzbuđenje, nemir i prezir koji govornik (u romanu majka) upućuje sagovorniku (sinu). Ponavljanje istog oblika, koji predstavlja imenica ženskog roda, upućena osobi muškog pola, naročito naglašava psihičko stanje i snažne negativne emocije govornog lica, koje narušavaju ne samo odnos roditelj-dijete već predstavljaju vrijeđanje i narušavanje etičkih normi komunikacije. Istu pojavu, upotrebom leksema *tikvani, bukvani, balvani božji*, čijim metaforičkim prenosom bivaju obilježeni sagovornici koje odlikuju osobine beznačajnih, nesnalažljivih i glupih ljudi, vrši se njihova *hiperkarakterizacija* od strane govornog lica. U trećem primjeru, deminutivom i hipokoristikom *sokoliću*, kao odredbom apozicijskog karaktera, naglašava se pozitivan stav zahvalnosti, divljenja govornog lica, koji je vidljiv i bez navođenja konteksta.

b) *Semantički ispražnjen vokativ*

Osnovna karakteristika semantički ispražnjenog vokativa jeste da on u stvari ne podrazumijeva sagovornika, iako je imenovan, jer on samo odslikava snažnu emotivnost govornog lica. Stoga su oblici ovih vokativa najčešće idiomatski izrazi, kojima upravlja njihovo ustaljeno značenje. Otuda je i njihova upotreba, pogotovo apstraktne imenice *bog* i konkretne *majka*, kojima se govornik vraća kao svom prapočetku, izvoru, i jedinoj nadi u teškim okolnostima egzistencijalne borbe i nemoći, očekivana i česta u govoru, pogotovo u unutrašnjim monolozima Lalićevih junaka. Upotrebom ovih leksema u različitim kontekstualnim uslovima može da se izražava bol, strah, žalost, veliko uzbuđenje, ushićenje, radost (Ibid., 55). Izrazi *Sačuvaj Bože, Gospode Bože*, nijesu dio obraćanja, niti molitve, već služe za izražavanje nesaglasnosti, nemirenja sa postojećom situacijom. Na drugoj strani, upotrebom ovih ali i mnogih drugih leksema, koje za govorno lice imaju naročit značaj, vrši

se funkciju *olakšanja* govornika, čime se on oslobađa od viška negativne energije. Upotrebom leksema *brate*, ne označava se osoba sa kojom je govorno lice u najbližem srodstvu, već neko ko je zbog sličnih okolnosti, vremenskih ili prostornih veoma blizak govornom licu koje u njemu pronalazi utočište.

Primjeri:

- 1) „Bračo, nemojte tako” (RS, II, 36); 2) „Ajde, brate ...” (RS, II, 83); 3) ... sačuvaj Bože (RS, II, 196); 4) „Majko božija, ružni li su ovi krebeči!” (RS, II, 222); 5) „Ljudi, braćo, spasavajte!” (RS, II, 325); 6) ... ali evo veće čudo, braćo moja (RS, II, 346); 7) „Ljudi moji, može li se pobjeći odavle?” (S, II, 71); 8) „Bože, kako sve prolazi, čak i mržnja!” (RS, II, 15); 9) – Gospode Bože! – ljuti se Mašan i mrmlja. (S, II, 82);

c) Vokativ apostrofiranja

Treći tip vokativnog izraza karakteriše obraćanje neživim stvarima, apstraktnim pojavama, neprisutnim licima kao sagovornicima, čime se postiže naročita dinamičnost i emocionalnost izraza.

Primjeri:

- 1) „U nepovrat, u daljine, prašćaj majko, zbogom sine; zbogom brda i doline, zbogom krvav Kolašine!” (S, II, 114); 2) „Duša plače, srce cvili, zbogom družo, zbogom mili...” (S, II, 114); 3) „Partizani, crni vrani, crni su vam došli dani...” (S, II, 78); 4) „Lako ti je njemačka aždajo, perutati ptice prepelice...” (RS, II, 157); 5) 6) „Oj, prokleta zemljo, propala se!” (RS, II, 82); 7) „Oj, milosni knjaz Nikola, ne daj tvojim junacima...” (RS, II, 64);

Iako je vokativ ovog tipa česta pojava u književnoumjetničkom tekstu, u ispitivanim djelima našeg pisca ne nailazimo na primjere obraćanja apstraktnim pojavama, stvarima, izvan pjesničkih tekstova, koji su sastavni dio romana koji su nam poslužili kao građa.

U pjesničkim tekstovima govorno lice se oprašta od domovine, apostrofirajući one pojmove koji za njegovo poimanje života imaju najveću vrijednost, a to su lekseme *doma*, *porodice*, *otadžbine* i sl. U takvim slučajevima, u kojima se vokativnost izražava imenicom koja ne znači živo, ili znači biće koje nema sposobnost razumijevanja, riječ je o personifikacijama, u kojima apelativnost⁷⁷ nije stvarna, već samo prividna. Ona predstavlja

⁷⁷ Tj. namjera da se djeluje na sagovornika.

slabiji vid apelativnosti koji u primjerima ovog tipa ustupa mjesto izražavanju emocionalnog stava.⁷⁸

Stihovi kojima se suprotna, neprijateljska strana prikazuje kao nemoćna, slaba, sa evidentnim svršetkom postojanja, karakteristični su za svijet Lalićevih junaka, koji na taj način prkose neprijatelju, iako se ti stihovi ne čuju u prisustvu druge, dakle, neprijateljske strane. Često je i obraćanje neprisutnim ličnostima prema kojima se od strane govornog lica iskazuje naročiti odnos divljenja, naklonosti i poštovanja (poslednji primjer).

Upotreba vokativnih konstrukcija u cilju skretanja pažnje sagovornika, ostvarivanja direktivnosti ili postizanja ekspresivnosti neodvojivo je povezana sa pragmatičkim okolnostima. U ispitivanim djelima Mihaila Lalića obraćanje neživim pojmovima, koje smo imenovali kao vokativ apostrofiranja, pripada oblasti ekspresivne sintakse i javlja se u pjesničkom jeziku, pa takve pojmove uzimamo personifikovano. Na drugoj strani, ekspresivnost je uvijek prisutna u vokativnim obraćanjima bićima koja mogu da ih razumiju, i ogleda se izborom ekspresivne sintakse ili eksklamativnom intonacijom (vokativ emocionalne reakcije, semantički ispražnjen vokativ).

Vokativ često ima otvaračku funkciju, jer govorno lice kroz imenovanje sagovornika i zauzimanje određenog odnosa ima za cilj odgovarajuću reakciju i verbalnu aktivnost sagovornika. Zbog toga vokativnost ima veoma važan pragmatički status u verbalnoj komunikaciji. Vokativni iskaz stoga, bez obzira na strukturu, monoleksičku ili sintagmatsku, daje tonalnost cjelokupnom saopštenju i pokazuje kakav je opšti stav govornika prema sagovorniku. U djelima našeg pisca vokativni iskaz najčešće nije usklađen sa govornom situacijom i očekivanjima sagovornika, budući da se gradi na verbalnom sukobu i iskazivanju negativnog i nerijetko neprijateljskog odnosa među sagovornicima.

⁷⁸ *Izražavanje emocionalnog stava jeste važna i česta funkcija vokativnih izraza, prema kojoj je vokativnost takođe, na specifičan način povezana sa kategorijom modalnosti (...) tamo gde apelativnost slabi, odnosno gde ona postaje fiktivna zbog prirode onoga kome je vokativni izraz prividno upućen, iako ga on ne može razumeti (...) osnovni smisao upotrebe vokativnog izraza jeste u izražavanju emocionalnog stava i imenovanju onoga na šta se taj stav odnosi* (Piper i dr. 2005: 651).

INSTRUMENTAL

Instrumental pripada tzv. perifernim padežima, s obzirom na nemogućnost zauzimanja centralnih sintaksičkih pozicija u rečenici – gramatičkog subjekta ili direktnog bespredložkog objekta uz prelazne glagole.

Njegov strukturni lik javlja se u sva četiri vida:

- a) kao slobodan padežni oblik,
- b) kao padež vezan predlogom,
- c) kao padež vezan obaveznim determinatorom i
- č) kao padež vezan i obaveznim determinatorom i predlogom.

Instrumental pripada padežima koneksije, u grupi padeža koji se javljaju sa predlogom i povezuje se sa genitivom, označavajući povezivanje dvije posebne pojave po nekom specifičnom odnosu. (Piper i dr. 2005: 237) Samim tim, suprotstavljen je padežima kontakta – dativu, akuzativu i lokativu.

Opšte značenje instrumentala u našem jeziku jeste značenje zajednice,⁷⁹ iz kojeg se izvode dva osnovna – socijativ i oruđnik (Belić 1959: 99; Stevanović 1979: 421). Naime, svaka upotreba ovog padežnog oblika pretpostavlja i glavni pojam, kojem je instrumental uvijek pratilac, kao saučesnik u radnji ili kao oruđe kojim glavni pojam vrši radnju. Shvaćeno na ovaj način, instrumental uvijek implicira značenje zajednice dva pojma, bez obzira na njihovu nejednaku ulogu na osnovu koje se i nalaze u toj zajednici.

Uloga pojma s imenom u instrumentala uslovljava jedno od dva osnovna značenja. *Ako je pojam saučesnik u radnji, ili je suimalac iste osobine – on s glavnim pojmom čini pravu zajednicu, zajednicu ili društvo u onom smislu kako se ona uvek shvata, i to je socijativ. Ako je pak pojam u bilo kome pogledu samo sredstvo za vršenje dotične radnje, onda je to instrumental za oruđe* (Stevanović 1979: 422).

Klasifikacija instrumentala u našoj analizi, sprovedena je putem semantičko-sintaksičkog kriterijuma izvedenog na osnovu frekventnosti zabilježenih primjera u

⁷⁹ Mišljenje starijih gramatičara (Daničića, Miklošića, Maretića) da je osnovno značenje instrumentala zapravo označavanje mjesta ili prostora koje se ogleda upotrebom prosekutiva, odavno je prevaziđeno. M. Stevanović i M. Ivić u analizama, koje su ključne za razumijevanje ovog padežnog oblika, daju primaran značaj obliku instrumentala u užem smislu, tj. instrumentalu oruđa. Osnovna semantička kategorija srpskohrvatskog instrumentala po kojoj se današnji srpskohrvatski instrumental suprotstavlja ostalim padežima, a oko koje se, dijahronično posmatrano, grupišu ostala značenja koja obuhvata instrumental bez predloga jeste kategorija poznata pod imenom „oruđa“ (Ivić 1954: 7).

romanima Mihaila Lalića i usklađenih sa osnovnim semantičkim tipovima koje obrazlažu Vera Antonić u *Sintaksi padeža* (2005), i Milka Ivić u djelu *Značenja srpskohrvatskog instrumentala i njihov razvoj* (1954) koje je i osnovno polazište za tumačenje značenja i funkcija ovog padežnog oblika.

Subjekatski instrumental

Instrumental ovog tipa u ispitivanom tekstu se javlja najčešće u pasivnim konstrukcijama, uz trpne pridjeve, bliže određuje subjekatski pojam, pri čemu može vršiti i funkciju apozitiva u okviru pridjevske sintagme, predstavljajući njen zavisni, odredbeni pojam. Stoga se pored vezanosti za subjekat često odnosi i na uzrok vršenja glagolom označenog procesa.

Primjeri:

- 1) usprave se stijene obasjane *suncem*, (LG, I, 23);
- 2) jesu li se omladile stare šljive osmuđene *paljevinom* (LG, I, 44);
- 3) Uznemiren *mojim pokretom*, skoči Vasilj (LG, II, 47);
- 4) prosto ne znam dokle dopirem izmučen *jezom i vrtoglavicom i nemilosrdnom glavoboljom* (LG, II, 231).

*Predikatski/predikativni instrumental*⁸⁰

- Predikatski instrumental javlja se uz glagole tipa *učiniti, stvoriti, postati, pretvoriti se, nazvati, proglasiti* koji obilježava šta postaje izvjestan pojam, kakav nov fizički, psihički ili društveni lik stiže, stvarni ili prividni, u trenutku vršenja glagolom označenog procesa (Ivić 1954: 147). Veoma niska frekventnost ovih primjera, svedena na upotrebu instrumentala uz glagole *zvati i nazvati, predstavljati se*, ukazuje na gubljenje predikatskog instrumentala u korist konstrukcija sa oblikom nominativa ili predložskog akuzativa, u zavisnosti od prirode i značenja upravne glagolske riječi.⁸¹

⁸⁰ Termin *predikatski* dat je u klasifikaciji instrumentala Ivane Antonić, a *predikativni* u podjeli koju predlaže Milka Ivić, koja je u sintaksičkom smislu opravdanija, budući da ukazuje na funkciju predikativa, tj. imenskog dijela predikata, dok termin *predikatski* uključuje i glagolski i imenski dio odnoseći se na funkciju predikata (Up. Ivić 1954:147–158; Piper i dr. 2005: 239–240).

⁸¹ *Da li će se instrumental danas upotrebiti ili neće zavisi u prvom redu od glagolske upravne reči. Izvesni glagoli, naime, eliminisali su potpuno instrumental – isp. u književnom jeziku glagol 'pretvoriti (se)' (pretvoriti se u kostur) – kod drugih, opet, nominativ odnosno akuzativ u konstrukciji s predlogom potiskuju instrumental (postao je lopov, smatraju ga za lopova).* (Ivić 1954:158).

Predikatski instrumental javlja se i uz semikopulativne fazne glagole tipa *početi, nastaviti, završiti* koji je u našim primjerima fakultativno praćen predlogom *s(a)*.

Primjeri:

1) i sve češće sretam ono što neki zovu *predosjećanjem*, (LG, I, 21); 2) vreba me i naziva *izdajnikom*. (LG, I, 161); 3) uzeo moj lik i glas da joj se mojim imenom *predstavlja* (LG, II, 319);

4) Oni su svoje propovijedi počinjali *veličanstvenim basovima* (LG, I, 21); 5) jedva čekam kad će već jednom početi *s jelom*. (LG, I, 48).

Pojam *s* imenom u instrumentalu dopunjuje smisao predikata, predstavlja njegov obavezni sastavni dio i označava izvjesno ime koje ne mora biti pravo niti stvarno odgovarati pojmu kome se pripisuje (Ivić 1954: 147), dok uz fazne glagole deverbativna imenica može biti kondezator dopunske objekatske klauze ili pak može biti zamijenjena oblikom akuzativa (*početi da jedemo, početi jelo*).

Objekatski instrumental

Riječ je o instrumentalu koji se javlja u funkciji objekta uz pojedine semantičke klase glagola. Treba napomenuti da je katkad teško razlikovati objekat od sredstva u vezi sa kojima se glagolska radnja vrši.⁸²

- U ovom slučaju može se govoriti samo o instrumentalu netipičnog objekta koji se javlja u svojstvu *subjektovog zastupnika u ostvarivanju medijalnog glagolskog značenja*. Glagoli koji zahtijevaju instrumentalnu objekatsku dopunu, iako raznorodni tipovi, pripadaju istoj semantičkoj osnovi jer se njima otkriva *pojam koji je i sam zahvaćen vršenjem medijalne radnje koju subjekat ostvaruje, pojam na kome se čin vršenja ispoljava ostajući pritom na njemu, u njegovoj sferi*. (Ibid., 101).

Još jedan važan momenat, koji se tiče objekatske funkcije instrumentala uz neprelazne glagole kretanja, jeste potpuna zahvaćenost ovog padežnog oblika značenjem kretanja. Pri

⁸² Stevanović objekatsku funkciju instrumentala objašnjava naporedo sa funkcijom sredstva, pri čemu navodi da funkciju nepravog objekta vrši instrumental u primjeru *Sumnjivo vrte glavom*, a funkciju sredstva ima instrumental u primjeru *Rafo nestrpljivo odmahnu glavom*; dok je glagol *mahati* u analizi M. Ivić i I. Antonić upravo glagol koji zahtijeva objekatsku dopunu u instrumentalu (*mahati rukama/maramicom*), što je jedna od mnogobrojnih potvrda semantičke isprepletanosti, ili neizdiferenciranosti u slučajevima ovog tipa. (Isp. Stevanović 1979: 423–429; Ivić 1954: 101–120; Piper i dr 2005: 245)

tome, instrumental uz glagole ovog tipa ne shvatamo objekatski u pravom značenju te riječi, jer je u ostvarenju radnje irelevantan momenat *ciljnosti*.⁸³

U zavisnosti od prirode upravne glagolske riječi svi glagoli koji zahtijevaju instrumentalnu objekatsku dopunu mogu se podijeliti u dvije grupe. Prvu čine glagoli kretanja⁸⁴ koji označavaju *izvođenje ritmičkih pokreta svojstvenih organima, i pri tome ne izazivaju predstavu o sprovođenju vršenja radnje koju ostvaruje vršilac preko nekakvog oruđa*, dok glagoli druge grupe mogu da se jave ne samo u vidu neprelaznih glagola već i u aktivnim konstrukcijama u kojima dobijaju i pojam koji označava objekat i pojam koji označava sprovodnika. (Ibid., 106). Za razliku od prve grupe, u kojoj instrumental predstavlja pojmove-organe koji stoje u odnosu integralne zavisnosti prema subjektu, instrumental uz glagole druge grupe označava ne samo pojmove organe, već i pojmove predmeta i živih bića.

Primjeri:

- 1) Mašem *glavom i rukama* (LG, II, 171); 2) Mahnuh mu *rukom* (LG, II, 242); 3) stalno mašu *maramama* (LG, I, 49); 4) brzo trepće *očnim kapcima* (LG, I, 75); 5) drveće ... zaškiljilo *očima* da je bolje vidi (LG, I, 24); 6) Ivan se prekrsti *lijevom rukom* (LG, I, 72); 7) Klimnuh *glavom* (RS, I, 154).

- Funkciju objekta vrši i instrumental sa predlogom *nad* uz deverbativne imenice kao što su *vlast, pobjeda*, koje su u semantičkoj vezi sa glagolima čija rekcija zahtijeva objekatsku dopunu u obliku slobodnog akuzativa ili predložskog lokativa.

Primjeri:

- 1) Bez toga se ne bi moglo, jer mi smo narod koji bi se raspršio od dosade ako barem povremeno ne proslavi pobjedu *nad nekim*. (RS, II, 277); 2) počeo da utvrđuje svoju vlast *nad Crnom Gorom* (RS, II, 342); 3) Kolašin je već bio originalna batinaška varoš gdje nošenje toljage, mačuge ili kijače nije samo vladajuća moda nego i spoljni znak nacionalne ispravnosti i četničke vjere u talijansku, njemačku, englesku, japansku ili

⁸³ M. Ivić ističe da ciljnost pretpostavlja neku radnju koja se izvodi sa ciljem da se obavi neki posao, pa i dovođenje izvjesnog pojma sa strane, tj. objekta u vezi sa akcijom i čini istovremeno i pravu svrhu njenog ostvarenja. Glagolska radnja, u ovom slučaju, vrši se ili spontano, bez određenog cilja, kao npr. fiziološka radnja (*migati očima*), ili je ciljnost irelevantna, već sam momenat izvođenja vršenja dobija primarni značaj. Ona to pokazuje na primjeru glagola *tresti (tresti ćilimom)* koji označava radnju koja ima objekat, ali dopušta mogućnost da se cijela situacija medijalno koncipuje, tj. da se njen objekat ne shvata u prvom redu kao pojam čije je dovođenje u vezu s ostvarenjem akcije *tresti* i osnovna svrha tog ostvarenja, već samo pojam na kome se ovo ostvarenje ispoljava, tj. manifestuje. (1954: 102–103).

⁸⁴ Isp. M. Ivić (Ibid., 101–120).

američku – bilo čiju – pobjedu *nad ruskim i jugoslovenskim komunizmom*. (S, I, 39); 4) spotakao se i izgubio vlast *nad svojim nogama* (S, I, 48).

Eksplikativni instrumental

Eksplikativni instrumental se javlja u funkciji semantičke dopune uz glagole (*prijetiti*), deverbativne imenice tipa *želja* i *potreba* sa predlogom *za* i pridjeve tipa *zadovoljan*, *zanesen*, pri čemu deverbativna imenica u instrumentalu predstavlja kondezovanu dopunsku klauzu s veznikom *kako*.

Primjeri:

- 1) vazda mu se prijetilo *otpuštanjem* iz državne službe (RS, II, 406);
- 2) Naše tadašnje bezazleno osjećanje zadovoljstva nije kod nas izazivalo nikakvu potrebu *za nekim novim ili većim zadovoljstvom* (RS, II, 406);
- 3) Pošto skoro niko nije strašan ni dovoljno zadovoljan *slikom* koju vidi u ogledalu, (RS, II, 406); 4) Gomila, kaja je dotle ćutala, zanesena *posmatranjem*, shvati da je igra završena, (RS, II, 258).

Instrumental *posmatranjem* u posljednjem primjeru, pored funkcije eksplikatora funkcionije i kao kauzalni determinator, jer se javlja u sklopu pridjevske sintagme koja vrši službu apozitiva.

Ablativni instrumental

U jeziku Mihaila Lalića zabilježeni su i primjeri tzv. ablativnog instrumentala koji označava izdvajanje jedne pojave iz mnoštva drugih na osnovu određenih karakteristika, a javlja se sa predlogom *među*.

Primjeri:

Među njima se ističe mladić crne kose (R, II, 108); Imali smo i prije, *među ljudima*, neke takve (LG, II, 139); Nadao se da će mu vratiti revolver i čin i vlast, sve dok ga ne uguraše u grupu razoružanih stražara, u kojoj se on isticao kao tucanj *među kašikama*. (S, I, 139).

Kao semantički ekvivalent instrumentalu sa predlogom *među* i značenjem ablativnosti javlja se genitiv sa predlogom *od* i ekspliciranim ili impliciranim determinatorom u formi univerzalnog kvantifikatora (*Od svih njih* se ističe mladić crne kose).

Spacijalni instrumental

Instrumental mjesta javlja se u funkciji spacijalnog determinatora kojim se rečenična predikacija određuje u vezi sa nekim od mogućih aspekata prostornog odnosa.

a) Prosektiv (neposredna prostorna lokalizacija)

Instrumental mjesta, prosektiv, označava mjesto pređeno izvjesnim kretanjem, što uključuje kategoriju dinamičnosti, čime se ovaj oblik izdvaja od svih padežnih mjesnih konstrukcija, osim lokativa sa predlogom *po*⁸⁵ koji takođe uključuje predstavu o dinamičnosti.

- Prosektiv se javlja uz glagole kretanja, i to uz imenice bez predloga, koje označavaju veći, neomeđen prostor, sa značenjem mjesta koje se prelazi kretanjem, uz glagole prostiranja, ili uz bilo koji glagol čija se radnja odigrava u prostoru i vremenu paralelno sa implicitnim kretanjem kojim se dati prostor prelazi. (Ivić 1954: 121).

Primjeri:

- 1) „... Idemo *šumom* do puta.“ (LG, II, 504); 2) Ivan hoće da idemo *šumom* (LG, I, 36);
- 3) Ne idu *putem* nego pored puta (LG, I, 92); 4) Stari put se spušta *hladovinom* između drveća (LG, I, 91); 5) *Dolinom* su se tih jutara odigravali veliki sabori (LG, I, 21); 6) ali je on već pošao *nizbrdicom* prema kolibi (LG, I, 135); 7) Pošli smo *stranom*, (LG, II, 141); 8) *Uzbrdicom* pođe brže (LG, II, 141); 9) mogu da idu s njome *putem* (LG, II, 143); 10) Jedni idu *brdom*, drugi *livadama* (LG, II, 216); 11) Mogao bi da naiđe usamljeni četnik *ljetnjim putem*, (LG, II, 254);
- 12) ... dok se sve moje rasipa *prostorom* (LG, II, 297).
- 13) *Padinom*, između čobana što se dozivaju, spustili smo se u dolinu (LG, I, 112); posrće *putem* (LG, II, 298).

- Instrumental se javlja i uz glagole koji znače *pružanje po kakvom prostoru, na kojem se mesto menja, zauzima cela površina ili samo izvesne tačke* (Belić 1950: 331).

Primjeri:

- 1) Ivan misli da se sklonio negdje oko Vučjeg potoka, ... , *albanskom granicom*, (LG, I, 123).

⁸⁵ Isp. Milka Ivić (1951–1952: 173–212).

U primjerima obje grupe prosekutiv bi mogao biti zamijenjen brojnim predložko padežnim konstrukcijama (*u, po* + lokativ; *kroz, niz, uz* + akuzativ) budući da on predstavlja kategoriju sa najviše potencijalnih sinonimskih odnosa (Stanojčić 1967: 121).

b) Posredna prostorna lokalizacija

Neodređena posredna prostorna lokalizacija

- Instrumental sa predlogom *među* označava da je mjesto lokalizacije spoljašnjost koja je u kontaktu sa više lokalizatora, iste vrste, ili više djelova istog lokalizatora, bez podataka koje su strane lokalizatora u pitanju. Instrumental karakteriše oblik množine imenice koja označava kako predmetne tako i žive realije. (Piper i dr. 2005: 249).

Primjeri:

1) (Čitavo nastrano razvijanje s preokretima od početka do svijesti, svojstveno samo ljudskom rodu – vratilo se na prapočetak blizu nule: ...) nemušti gluvi, slijepi život, nesvjestan sebe i svijeta i trajanja, šćućuren u snu, slici smrti, *među brdima* što se nadimaju i potocima što nadolaze. (R, II, 30); 2) Neke glave se pojaviše da vide šta je zapelo, a *među njima* i folksdojčer (R, I, 37); 3) *Među prstima* me žulja grančica, (R, I, 48); 4) Jeste grabulja, ... našli smo joj se *među zupcima*, (R, I, 48); 5) To se događa pred kupatilom, pored kazana za dezinfekciju, *među mršavim golaćima* (R, II, 110).

Instrumental u ovim primjerima može biti ekvivalentan genitivu sa predlogom *između* (*između brda, između prstiju, između zubaca*), mada treba imati u vidu i mogućnost socijativnog značenja, pogotovo u primjerima instrumentala koji označava žive realije (*s njima i folksdojčer, u društvu mršavih golaća*).

Određena posredna prostorna lokalizacija

- U ovom značenju javlja se instrumental sa predlozima *pred, za, nad, pod, uz* statične i dinamične glagole, pri čemu glagole kretanja karakteriše odsustvo obilježja ablativnosti, adlativnosti, cilja i perlativnosti,⁸⁶ jer se njima ukazuje na to da je mjesto lokalizacije spoljašnjost lokalizatora, dok je pozicija objekta lokalizacije odmjerena prema njegovoj

⁸⁶ Tj. presjecanje unutrašnjosti lokalizatora.

prednjoj, zadnjoj, gornjoj ili donjoj strani. (Ibid., 250). Nije rijedak slučaj da se ovi predlozi kombinuju i sa instrumentalom imenice, ili zamjenice sa obilježjem živo (+).

Primjeri:

1) čuje se njegovo tapkanje *pred kolibom*. (LG, I, 34); 2) *Pred kućom* Boja Mumla zastaju neki (LG, I, 215); 3) *pred staricom*, kuvalo se raščerečeno dijete (LG, I, 85); 4) bocnu kljuse i potjera ga *pred sobom*. (LG, I, 71); 5) „Pognuo si je *pred Talijanima*.“ (LG, II, 519);

6) idem *za njima* nekud unazad (LG, I, 21); 7) pa se kao pseto opet *za mnom* uputi (LG, II, 201);

8) Od magle su ostali dugi repovi *nad prodolima* (LG, I, 23); 9) Jedna djetinja radost od toga prosijava kroz bradatu šumu *nad stazom i proplancima* (LG, I, 30); 10) je li lozar ispružio glavu *nad ognjištem* (LG, I, 44); 11) *nad prvim spratom* je izbočina, (LG, I, 70);

12) baš nam je lijepo bilo *pod tom jelom* pored vatre. (LG, I, 16); 13) Ako je *pod tim jastukom* od kamena, ... ostao pramičak njene zalutale duše (LG, I, 30); 14) Osjeća se puteljak *pod nogama*, (LG, 15); 16) Ležim na suncu, *pod nebom* (LG, I, 56); 17) Spavamo i dalje *pod drvećem* (LG, I, 122); 17) Unutra su mu se pokidali neki klikeri, ... igraju mu *pod potiljkom* (LG, I, 141); 18) Dode mi tijesno u toj knjizi, u toj koži, *pod krovom* gdje sjenke crno kolo vode (LG, I, 146); 19) Strmina klizi *pod nogama*, (LG, II, 575).

Označavajući mjesto cijelog toka predikacije (+) (Ibid., 250) instrumentalne konstrukcije sa predlozima *pred*, *za*, *nad* i *pod* komutabilne⁸⁷ su sa oblikom genitiva i predlozima *ispred*, *iza*, *iznad* i *ispod*.

Temporalni instrumental

Instrumental ovog tipa javlja se u funkciji temporalnog determinatora, kojim se rečenična predikacija određuje u vezi sa nekim od mogućih aspekata vremenskog odnosa. U djelima Mihaila Lalića, oblikom instrumentala bez predloga, ističemo obilježavanje sledećih vremenskih kategorija:

⁸⁷ *Komutabilan* adj. (e. *commutable*) – koji se daje komutirati (Simeon 1969: 682).

1. Neposredna vremenska lokalizacija s predstavom o protoku vremena (simultanost)

- Dinamično poimanje vremena, najčešće je obilježeno instrumentalom jednine imenice *vrijeme*, koja se pojavljuje kao opšti temporalni lokalizator, ili nekom od konvencionalnih vremenskih jedinica tipa *dan*, *mjesec*, *godina*.

Primjeri:

1) umjesto da se *vremenom* naviknem – ja nazirem stvari kojih nema (LG, I, 21); 2) *Vremenom* su se navadili na kafane (LG, II, 485); 3) Dosta mi ga je bilo *godinama*. (LG, II, 324);

- Oblici instrumentala imenica *dan* i *noć*, iako prvobitno označavaju neposrednu vremensku lokalizaciju sa obilježjem procesualnost (+), danas imaju priloško značenje.

Primjeri:

1) „*Danju* je to bilo ...“ (LG, I, 111); 2) tako ćemo lakše opaziti ako nam se neko nezvan *noću* u šumu uvuče. *Danju* nam niko ne može prići ... *noću* ako dođe (LD, I, 122); 3) *noću* dođe (LG, I, 127); 4) dojadio mi je taj njegov pas arlaučući sa šljemena – *danju* i *noću* (LG, I, 131)

Vremensku kategoriju simultanosti potvrđuje moguća zamjena instrumentala konstrukcijom *tokom* sa oblikom genitiva (*tokom vremena*, *tokom godina*, *tokom noćim tokom dana*).

2. Odmjeravanje u vremenu – longitudinalnost (temporalna kvantifikacija u užem smislu) i regularnost (temporalna frekvencija)

- Instrumentalni oblik imenice *godina* vrši funkciju priloške odredbe za mjeru vremena, budući da odgovara na pitanje – koliko dugo?. Dužina trajanja predikacije je u primjerima ovog tipa neprecizirana, pa ostavlja utisak o beskrajnoj dužini vremenskog toka, naročito u pogledu trajanja. M. Ivić takođe napominje da je karakteristična činjenica da je uz množinske oblike instrumentala nemoguće upotrijebiti atribut kojim bi oni bili bliže određeni, jer bi se na takav način izgubio utisak pune nepreciznosti (1954: 131). Kontekst je od presudnog značaja prilikom određivanja kategorije kojoj pripada ovaj instrumental, koji isto tako može označavati neposrednu vremensku lokalizaciju s predstavom o protoku vremena.

Primjeri:

1) kolibe su oronule – po tome izgleda da su već *godinama* napuštene. (LG, I, 23); 2) Drukčije izgleda kad se uđe unutra: prostrano ... *godinama* i možda od postanka negaženo. (LG, I, 122); 3) nesloge koje ona *godinama* sije (LG, II, 513).

- Takođe, nailazimo i na primjere, niske frekventnosti, slobodnog instrumentala koji obilježava vrijeme kada se određena radnja vrši.

Primjer:

1) *Pazarnim danom, subotom* su silazile u varoš (LG, I, 91).

Sa dijahronijskog gledišta, temporalni i spacijalni instrumental tijesno su povezani, usled značenja momenta dinamičnosti. Međutim, za razliku od spacijalnog instrumentala koji je dobro očuvao obilježje dinamičnosti, i ostao živa kategorija u jeziku, temporalni genitiv je *uglavnom izgubio dinamički karakter svog vremenskog značenja i počeo je da se gubi kao posebna padežna kategorija* (Ibid., 133). Stoga se u ispitivanom tekstu rijetko upotrebljava, što je bio slučaj i u jeziku starije crnogorske književnosti. (Bigović-Glušica 1997: 233; Nenezić 2010: 323)⁸⁸.

Situacioni instrumental

U ovom slučaju instrumental se javlja u funkciji situacionog determinatora kojim se rečenična predikacija određuje u vezi sa situacionom okolnošću.

- Pored instrumentala imenice *okolnost* sa predlogom *pod* i obaveznim determinatorom, u jeziku našeg pisca, bilježimo visoku frekventnost primjera ovog padežnog oblika sa predlogom *pred*, i to posebnog situacionog značenja – *činiti nešto u nečijem prisustvu*. (Piper i dr. 2005: 254). Instrumental sa istim predlogom javlja se i uz prelazni glagol *pohvaliti* sa značenjem određenog *verbalnog čina u prisustvu drugih*.

Primjeri:

1) Ja u tome osmijehu opazih plamičak ironije i spremih se da pružim odbranu *pod nepovoljnim okolnostima*. (RS, II, 154);

⁸⁸ Međutim, u jeziku S. M. Ljubiše opseg upotrebe temporalnog instrumentala je znatno širi nego u savremenom književnom jeziku. (Isp. Tepavčević 2010: 437–438). Na drugoj strani, i kod nekih Lalićevih savremenika zabilježena je frekventna upotreba najraznovrsnijih prosekutiva, kao u jeziku Ć. Sijarića (Muratagić-Tuna 1998: 115).

- 2) /Ova vojska što se kreće, *pred fazizmom* pobjeć neće.../ (RS, II, 184); 3) Pošto su bile neostvarljive, moje želje da poletim, da riskiram, da se pokažem *pred drugima* (RS, II, 197); 4) Trebalo je dosta da prođe dok sam shvatio da je obratno: da su poklade svečanost rastanka od djetinjstva i mladosti, ... , i prelazak u surovi svijet „prakse“, to jest ... klanja, dranja, ponižavanja i klečanja *pred ubicama*. (RS, II, 197); 5) „Nemoj, Dade, da avetaš i da me brukaš *pred narodom!*“ (RS, II, 207); 6) jesam li spremio tu besjedu što ću je *pred sudom* održati (RS, II, 272); 7) Hoće li time da isproba i *pred nekim* pokaže svoj uticaj (RS, II, 273); 8) mi smo se nekažnjeno junačili u sudnici *pred punom salom* cetinjskog građanstva (RS, II, 276); 9) opsuje na italijanskom da se pohvali *pred našima* (RS, II, 244).

Kvalifikativni instrumental

Instrumental koji se javlja u funkciji kvalifikativnog determinatora određuje rečeničnu predikaciju s obzirom na način realizacije, a imenski pojam po specifičnoj osobini.

a) U jeziku našeg pisca izdvajamo slobodni instrumental koji se javlja u funkciji priloške odredbe za način, uz napomenu da diferencijacija načinske odredbe ili sredstva koje, svojom dopunskom funkcijom omogućava vršenje glagolom označenog procesa, katkad može biti određena samo na osnovu konteksta i onog momenta kome se u datom slučaju daje prednost.

Primjeri:

- 1) Zgledasmo se *zakrvavljenim očima* (LG, I, 98); 2) gleda me *zakučastim pogledom* (LG, I, 125); 3) Kažu da su starinci govorili *takvim muklim glasovima* (LG, I, 66); 4) *prigušenim glasom* reče: (LG, I, 191); 5) moljakali su *drhtavim glasovima* (LG, I, 22); 6) Sad me sve to odozdo, hladno sreta, *blijedim pogledom*, (LG, I, 57); 7) začudi se Ivan i pogleda me *crvenkastim očima* (LG, I, 58); 8) upita *podrugljivim glasom* (LG, I, 103); 9) Tako preko čistine prelazimo *sporim hodom* (LG, I, 133); 10) „*Trčecim korakom*, pretecite ih!“ (LG, I, 163);

1) ili je dremovan, pa *vikom*, na silu, hoće da se probudi (LG, I, 13); 2) Mirko se poslije *cviljenjem* izvlači da manje plati (LG, I, 35); 3) zasmiju se iznenada nekoj šali kazanoj *šapatom* (RS, II, 12); 4) ispriča im neku od onih šala što se samo *šapatom* kazuju (RS, II, 185);

5) Tako i kamen *krišom* plače (LG, I, 176);

Instrumental s obaveznim determinatorom, u primjerima prve grupe, po pravilu je zamjenljiv sa prilogom odgovarajuće semantike (npr. *podrugljivim glasom – podrugljivo, trčećim korakom – trkom*), dok obaveznog determinatora nema u primjerima druge grupe, iako su ti oblici instrumentala takode zamjenljivi priložima. (*vikom – veoma glasno; cviljenjem – molećivo; šapatom – veoma tiho*).

U posljednjem primjeru druge grupe, *krišom* je prilog, ali po porijeklu instrumental u funkciji kvalifikativnog determinatora. Ovoj grupi pripadaju i prilozi *kradom, širom, silom, listom* (Piper i dr. 2005: 256).

b) Kao druga, vrlo važna i frekventna upotreba kvalifikativnog instrumentala javlja se, prema terminologiji M. Ivić instrumental *karakteristične pojedinosti* (1954: 200) sa predlogom *s(a)* i eksplicitnim ili implicitnim obaveznim determinatorom. On vrši odredbenu funkciju i bliže određuje imenicu sa kojom je uspostavljen *odnos cjeline*. (Ibid., 206).

Primjeri:

1) Ogroman je i pogrbljen, *s dugim vratom* (LG, I, 76); 2) mladić *s naročitim darom* za strane jezike (LG, I, 86); 3) „Je li to plećati jedan ... *s velikom glavom?*“ (LG, I, 125); 4) Ovaj tu, *s magarećim licem* (LG, I, 153); 5) Mršav je, iznuren, *s kukastim nosom*, (LG, II, 243); 6) Ugledao je kolibu *s provaljenim krovom*, (LG, I, 33); 7) Bulji u kapu i kokardu *s ukrštenim kostima*, (LG, I, 24); 8) Miris nas doprati do krčevine *s ogorjelim panjevima*. (LG, II, 574):

Obavezni determinator u svim primjerima javlja se u formi pridjeva (*dugim, naročitim, velikom, magarećim, kukastim*), kojim je označen integralni, neotuđivi dio – tijela živog bića ili drugog neživog pojma, uz imenicu u funkciji identifikatora. Za razliku od kvalifikativnog genitiva⁸⁹ kod kojeg je naglasak na cjelini pojma, kod kvalifikativnog instrumentala ovog tipa pažnja se usmjerava na sastavni dio pojma koji se kvalifikativno određuje. (Piper i dr. 2005: 257). Na drugoj strani, dok se instrumental *karakteristične pojedinosti* upotrebljava u svim

⁸⁹ M. Ivić napominje da je oblast koja pripada kvalitativnom genitivu vrlo ograničena i svedena ma usamljene primjere kod kojih je riječ o otkrivanju osobine koja se u datoj situaciji uzima kao karakteristika cjelokupne ličnosti. Na drugoj strani, instrumental *karakteristične pojedinosti* otkriva karakteristiku jednog posebnog sastavnog dijela date cjeline. *Osnovna karakteristika kvalitativnog genitiva je, naprotiv, otkrivanje osobine karakteristične za samu datu cjelinu (ličnost). Ovakav odnos između ova dva padeža objašnjava i proporciju u pogledu opsega njihove upotrebe. Instrumental obuhvata i slučajeve kad se radi o osobinama, bilo datih organa, bilo predmeta koji čine u izvesnom smislu celinu s ličnošću o kojoj je reč, i slučajeve kad se otkriva okolnost u kojoj se dati pojmovi organi odnosno sastavni delovi nalaze* (1954: 204–205). Značenje okolnosti instrumentala obrađujemo u kategoriji instrumental prapratne okolnosti, u skladu sa klasifikacijom koju predlaže M. Stevanović, (1974: 440) a zatim i I. Antonić (Piper i dr. 2005: 259).

slučajevima, kvalifikativni (tj. kvalitativni prema terminologiji M. Ivić) genitiv se javlja isključivo ako su pojmovi-organi u pitanju. (Ivić 1954: 204).

Instrumental propratne okolnosti

U Lalićevom jeziku nailazimo na instrumental koji se javlja u funkciji determinatora propratne okolnosti rečenične predikacije.

a) Osnovni semantički model predstavlja instrumental s predlogom *s(a)* najčešće deverbativne imenice, kojom se glagolska radnja određuje preko okolnosti koje je prate ili preko neke osobine, raspoloženja pripisanih agensu dok vrši glagolsku radnju. Kao semantički ekvivalent ovog instrumentala javlja se klauza sa veznikom *i/a/ali (da) pri tom* i značenjem propratne okolnosti. (Piper i dr. 2005: 259).

Primjeri:

- 1) konac što ga je Anja *s mukom* udjenula (LG, I, 19);
- 2) neko *s tugom* na nas misli (LG, I, 82); 3) Bulji *sa strahom* u moju bradu, (LG, I, 24);
- 4) gleda me *s nevjericom* (LG, I, 213); 5) Vratio sam se *s nadom* da ću u Pustari zateći Nika (LG, I, 125); 6) „Lako je tebi“, reče *sa zavišću*. (LG, I, 137); 7) On nam je pokazao *s ponosom* (LG, I, 77).

Instrumentalnom konstrukcijom *s mukom* iskazuje se okolnost pod kojom se vrši radnja (*konac što ga je Anja udjenula i pri tom se namučila*).

Instrumentalne konstrukcije *s tugom*, *sa strahom*, *s nevjericom*, *s nadom*, *sa zavišću*, *s ponosom* označavaju raspoloženje, osobinu ili voljni momenat koji se pojavljuje kao pratilac agensa tokom vršenja radnje (*neko na nas misli i pri tom osjeća tugu*).

Kao i u prethodnim slučajevima, i ovdje dolazi do interferencije značenjskih kategorija, pogotovo u prvom primjeru, gdje je naglašeno i kvalifikativno značenje, pored propratne okolnosti, stoga je i opravdano što neki autori⁹⁰ ne razdvajaju ove primjere izvan kategorije kvalifikativnosti.

b) U rijetkim slučajevima, instrumental sa predlogom *sa* pojma koji predstavlja predmetnu ili živu realiju, pojavljuje se naporedo sa lokativno-predloškom konstrukcijom u funkciji obaveznog determinatora u svojstvu lokalizatora, pri čemu cjelokupna struktura ima obilježje prateće okolnosti.

⁹⁰ Isp. kod M. Ivić (1954: 101–120).

Primjeri:

1) *S kašikom u ruci* pođe prema potoku, (LG, I, 87); 2) vidio sam ga kako ulazi *s tašnom u ruci* i traži me (R, II, 194); 3) goli stoje u redovima, *s odjećom i obućom u rukama* (R, II, 243); 4) pobježe, *s nekim dronjcima u rukama* (R, II, 302); 5) To privuče i drugu djecu, ..., pa žene *s bebama u naručju* (R, II, 268).

Značenje prateće okolnosti u funkciji kvalifikativnog determinatora vidljivo je i u rekonstrukciji tipa *Pođe prema potoku a pri tom je imao kašiku u ruci*.

Kvantifikativni instrumental

Ovaj padežni oblik javlja se i u funkciji kvantifikativnog determinatora rečenične predikacije, i to u obliku slobodnog instrumentala imenice *šaka i kapa*, pri čemu ova frazeološka konstrukcija dobija značenje priloga *mnogo* i vezuje se za okolnost *davanja nečega nekome u velikim količinama*.

Primjeri:

1) – Četnici, partizani, milicajci, žabari, sve što nosi pantalone za nju važi kao jedna stranka. Daje, brate, i *šakom i kapom*, onom ko prije stigne i stalno joj je puna kuća. (S, I, 74); 2) Pored toga pričalo se u Crnoj Gori i da smo se prodali za pare – da nam Pašić daje i *šakom i kapom*. (RS, II, 330).

Instrumental sredstva (oruđa)

Označavanje sredstva, tj. oruđa čini jedno od ključnih obilježja ovog padežnog oblika. Njime se označava instrument/sredstvo/oruđe kojim se agens služi u realizaciji predikacije, i stoga se pojavljuje u funkciji sprovodnika. Takođe, njime se može označiti i posrednik koji agensu omogućuje realizaciju predikacije, a to je uloga omogućivača, prema terminologiji M. Ivić (1954: 10).

a) *Sprovodnički instrumental*

- Slobodni instrumental kojim je označen pojam sprovodnik, instrument, odnosno sredstvo kojim agens vrši radnju stavljajući ga u akciju koja je jednaka izvođenju same akcije, kako u aktivnim, tako i u pasivnim konstrukcijama (Piper i dr. 2005: 261). Pojam sprovodnik pri

tome uspostavlja odnos jedinstva sa agensom u trenutku vršenje radnje. U funkciji pojma sprovodnika, koja je dopunska, nalazi se pojam-organ, pojam-predmet, prevozno sredstvo uz glagole kretanja ili apstraktni pojam.

Primjeri:

1) ja mu *lijevom rukom* pritiskujem bradu (LG, II, 137); 2) *nogom* snažno udari zemlju (LG, II, 141); 3) *potiljkom* kamen pritiskujem (LG, II, 239); 4) gura me *laktom* (LG, II, 15); 5) *šapom* trlja oči, (LG, I, 15); 6) zavežljaj ... driješi ga *skeletskim prstima* (LG, II, 87); 7) prikriva *tijelom* brze pokrete ruke (LG, II, 88); 8) Najteža mu je glava – mora *rukom* da je pridržava. (LG, II, 141);

9) *Nožem* sam je otkinuo (LG, II, 12); 10) Iz jednog stabla, čiju je šupljinu pokrio *lisnatom granom*, (LG, II, 27); 11) *vrećom* je pokrio glavu (LG, II, 33); 12) samo se čuje kako kopka *motikom* (LG, II, 34); 13) „ ... lako bi ti njega smakao. Hoćeš li?“ „Neću bogami! Nemam čime. „ „*Puškom!*“ (LG, II, 36); 14) „Trebalo bi je *mokrim konopcem*“ (LG, II, 58); 15) ni *sjekirom* načetog drveta nema (LG, II, 122); 16) *Kaišem* smo mu vezali laktove (LG, II, 137); 17) *vretenom* bocnu kljuse (LG, II, 170);

18) Nešto su *kolima* odvezli (LG, II, 94);

19) Sve se tako popravlja *čudesnim bojama* vatre (LG, II, 15); 20) *Snom* ne mogu da skratim te sate (LG, II, 192); 21) Događa se da i bez nasilja, prosto *strahom* ili *prevarom*, preokrenu čeljade (LG, II, 553).

- Značenje sprovodnika dobija i instrumental koji se javlja u govornom činu zakletve ili kletve. Bilježimo njegovu visoku frekventnost, pri čemu pojam s imenom u instrumentalu na vrednosnom planu predstavlja ono što ima primarni značaj u svijetu u kojem egzistiraju Lalićevi junaci. Instrumental zakletve, stoga, nije padežna forma koja se polako gubi kao u savremenom crnogorskom jeziku. Magijska funkcija jezika, očita je u primjerima ovog tipa, u kojima data riječ predodređuje ličnost pojedinca i vezuje se za pojmove poštenja, čovječnosti koji su ključni u metatekstu Lalićevih romana.

Primjeri:

1) Stari je trik ta „časna riječ partizanska“ ... Vjerovali smo da je svako pošten, naročito kad se *njome* zakune (LG, II, 51); 2) Kaže: kumim te *bogom i svetim Jovanom*, izlazi

...“ (LG, II, 61); 3) a oni su se zaklinjali *očima*, i *djecom svojom*, i *obrazima*, (LG, II, 139); 4) a ti si ga kumio *bogom* i *svetim Jovanom Krstiteljem* (LG, II, 330).

Prilikom određivanja sprovodničke funkcije instrumentala, presudan momenat čini pitanje *jedinstva sa subjektom*, koje mora biti obavezno uspostavljeno. Pojmovi s imenom u instrumentalu neodvojivo su vezani za vršioce radnje do te mjere da se njihova uloga pri vršenju jednači sa ulogom vršioca. Tako, u prvom primjeru *rukom pritiskujem bradu*, vršilac radnje je prvo lice jednine lične zamjenice, tj. *ja*, lice koje vrši akciju, ili radnju *pritiskivanja*. Postavlja se pitanje – kakva je uloga *ruke*? Ona ne vrši označenu akciju, jer ona pripada vršiocu, ali s druge strane ona *zastupa* vršioca prilikom izvođenja označene akcije. Ona zapravo sprovodi vršenje koje se pripisuje vršiocu, jer njome sam subjekat ostvaruje vršenje glagolske radnje nad objektom. *Pojam-sprovodnik ima u izvesnom smislu izrazito zavisnu ulogu u vršenju i ne može se nikako shvatiti kao pojam koji uz subjekat, naporedo s njim, dakle na izvestan način samostalno, utiče na realizaciju glagolske radnje.* (Ivić 1954: 9–10).

b) *Omogućivački instrumental*

Druga podvrsta instrumentala sredstva, *omogućivački instrumental*, javlja se u slobodnom obliku, uglavnom kao druga reksijska dopuna uz prelazni glagol sa slobodnim akuzativom u funkciji direktnog objekta. Za razliku od sprovodničkog instrumentala, njime je označen *pojam-omogućivač koji ne istupa jedinstveno s agansom, već predstavlja samo pomoćno sredstvo u vršenju radnje.* (Piper i dr. 2005: 263). Stoga, ovaj oblik instrumentala dozvoljava parafrazu tipa *činiti nešto pomoću, uz pomoć, uz upotrebu, na osnovu, posredstvom, služeći se, putem nečega.*

Primjeri:

- 1) Šoferi kao po komandi istrčашe da se u tri-četiri krčme pored puta potkrijepe rakijom, koju su po ustaljenom običaju, plaćali *naftom* ukradenom iz svojih vozila a ne *novcem* (S, I, 23); 2) Ima s njome dvoje djece, napravili su kuću u Peći, ..., sve mu je *sudom* uzela, (RS, I, 22); 3) tako je *pismom* namamio dva partizana na dogovor (LG, II, 484).

Pojmovi s imenom u instrumentalu (*naftom, novcem, sudom, pismom*) su samostalni prema subjektu, pa imaju sasvim drugačiju funkciju od one koju karakteriše sprovodnički instrumental. Naime, ovi pojmovi predstavljaju sporedne ali i odlučujuće pomoćne faktore

(Isp. Ivić 1954: 13–14), koji naporedo sa subjektom omogućuju realizaciju glagolske radnje *plaćati uzeti, namamiti*.

Funkcija omogućivačkog instrumentala, s obzirom na isticanje okolnosti, uslova i prije svega načina pod kojima se glagolska radnja vrši, jeste odredbena, a jedinstvo sa subjektom nije obavezno kao što je to slučaj sa sprovodničkim instrumentalom koji ima dopunsku funkciju.⁹¹

Socijativni instrumental

Značenje socijativnosti, tj. zajednice ili društva, kao što smo istakli u uvodu, drugo je ključno obilježje ovog padežnog oblika. Odnos društva, ukoliko ga posmatramo iz perspektive vršioca radnje, karakteriše povezanost lica koja vrše istu akciju, pri čemu se nužno pretpostavlja *istovjetnost* u vremenu i načinu, na osnovu pratilačkih momenata glagolske radnje, za oba učesnika u ostvarenju date akcije. (Ibid., 164).

Odnos društva, u zavisnosti od prirode glagolske radnje, može se posmatrati kao socijativni odnos neposrednog i posrednog tipa. Prvi karakteriše glagolska radnja koja je po prirodi jedinstvena i zahtijeva dva partnera koji će je ostvariti i koji će se na osnovu njenog vršenja povezati odnosom društva. Odnos posrednog tipa, obuhvata kontakt između članova zajednice koji je uspostavljen nezavisno od glagolske radnje, pa se kao posledica tako uspostavljenog kontakta ostvaruje jedinstveno vršenje glagolske radnje.⁹² Stoga, razlikujemo dvije osnovne kategorije u okviru instrumentala društva – socijativ neposrednog i socijativ posrednog tipa.

a) *Socijativ neposrednog tipa – instrumental partnerstva*

- Kao osnovni model, socijativni instrumental ovog tipa javlja se sa predlogom *s(a)* uz glagole čija semantika podrazumijeva odnos partnerstva tipa *družiti se, igrati se, oprostiti se,*

⁹¹ Instrumental omogućivača nije više produktivna kategorija u našem jeziku. Naime, postoji težnja da se kategorija instrumentala oruđa svede na sprovodnički instrumental, dok se omogućivački tip zadržava i zamjenjuje konstrukcijama *pomoću, putem* i sl. (Ibid., 30).

⁹² Posmatrano iz perspektive mogućnosti učešća nekog partnera u vršenju, M. Ivić razlikuje tri vrste glagolskih radnji: 1. *socijativne* – tj. one koje zahtijevaju množinu, odnosno vezu učesnika određene radnje (*sastati se*); 2. *fakultativno socijativne* – koje se mogu izvoditi u društvu ali ne moraju (*ići*); 3. *nesocijativne* – koje se ne mogu izvoditi u društvu (*kijati, vrisnuti*). *Kad je u pitanju socijativni instrumental neposrednog tipa glagolska upravna reč može biti socijativnog karaktera ili fakultativno socijativnog. Kad je u pitanju socijativni instrumental posrednog tipa – samo fakultativnog karaktera.* Glagoli koji nemaju socijativni karakter ne mogu ni dobiti socijativni instrumental (Ibid., 166).

pozdraviti se, pomiriti se, (po)svađati se, sprijateljiti se, (po)tući se, i sl. i glagoli tipa *komunicirati, saradivati* i sl.

Primjeri:

1) Prvih dana je izgledalo da se osuđenik pomirio *sa smrću*. (S, II, 48); 2) i već u trećoj partiji se dvaput posvađa i pomiri *sa Momčilom Lukićem*. (S, II, 54); 3) Ja bih se lako pomirio *s njome* (LG, II, 69); 4) i tu se upoznao *sa komunistima Jeremićem, Vukaševićem, Tajovićem i nekim prebeglim* iz Plava. (S, II, 60); 5) „Možda se igraju *s nama...*“ (S, II, 170); 6) Rundovi ovčarski ... navikli da se kolju *s vukovima* (LG, II, 21); 7) „Viđaš li se *s Nikom*“ (LG, II, 31); 8) dođe vrijeme da se i *s njima* oprostimo (LG, II, 177); 9) ima da se bori *sa šipražjem* (LG, II, 122).

- Isti tip instrumentala javlja se i uz odgovarajuće deverbativne imenice tipa *druženje, susret, razgovor*, koje se nalaze u različitim sintaksičkim pozicijama.

Primjeri:

1) Zamorni su susreti *sa ljudima*. (LG, II, 22); 2) da proslavim susret *s tobom* (LG, II, 467); 3) Mi što smo nekad jedva čekali da zapodjenemo razgovor *sa čovjekom*, (LG, II, 34); 4) obnavlja ... sliku vječno mlade snage i uporne borbe *s vremenom* (LG, II, 56);

- Instrumental s predlogom *s(a)* uz sentencijalno-prelazne glagole ili prelazne glagole s akuzativom ili lokativom u funkciji objekta. Ovdje je riječ o predikaciji *čijom se realizacijom uspostavlja odnos partnerstva između agensa i realije u instrumentalu (koagensa), ali, u načelu nisu isključene ni predikacije koje se realizuju u odnosu partnerstva*. (Piper i dr. 2005: 265). Instrumental se javlja uz glagole tipa *dogovoriti se, diskutovati, razgovarati, razmijeniti* i sl.

Primjeri:

1) on to *s pticom* a ne *sa smrću* razgovara (LG, II, 300); 2) pošalji ga da malo *s Galjom* porazgovara. (LG, II, 59); 3) nije *sa Zarom* govorio (LG, II, 86); 4) on kažnjava Ivana i mene – ne samo kad mu se suprotstavimo nego i kad se slažemo *s njime*. (LG, II, 124); 5) Jedan od sprovodnika riješen da se složi *sa svim i svačim*, odobri i ovo (S, II, 31).

- Instrumental sa predlogom *s(a)* uz prelazne glagole sa slobodnim akuzativom u funkciji direktnog objekta. Riječ je o glagolima koji označavaju predikacije čijom realizacijom agens uspostavlja odnos partnerstva između dva učesnika (van njega samog), tj. realije u akuzativu (koobjekat) i realije u instrumentalu (koobjekat). (Ibid., 266).

Primjeri:

1) suočiš se *s đavolom* (LG, II, 12); 2) Sve što je bilo, ... , razmekšalo se i rastopilo na toj vatri, krčka se na njoj i miješa se *s njenim dimom*. (LG, II, 19); 3) „Treba da se poveže *s ljudima*“ (LG, II, 71); 4) dok se sve moje rasipa prostorom i sjedinjava *sa svjetlošću*. (LG, II, 297).

- Glagol *oženiti (se)* koji podrazumijeva uspostavljanje određene vrste partnerskog odnosa zahtijeva oblik slobodnog instrumentala, pored mogućeg obilka bespredložkog akuzativa.

Primjeri:

1) Oženio se *miraždžikom* (LG, II, 527); 2) pa da sina oženi *nekom drugom* (LG, II, 373).

b) *Socijativ posrednog tipa – instrumental društva*

Instrumental sa predlogom *s(a)* uz glagole čija semantika podrazumijeva aktivnost koju čovjek može obavljati u društvu, pri čemu je moguća eksplicacija lekseme *zajedno*; i instrumental s predlogom *s(a)* u strukturama tipa *biti/zajedno u društvu s nekim*.

Primjeri:

1) htjela je da ide *s njim* u društvu, (LG, II, 57); 2) mogu da idu *s njom* putem (LG, II, 145); 3) „Gubi se nekud *s tim djetetom!*“ (LG, II, 216);
4) Vasilj i Ivan su bili *sa mnom* (LG, II, 49); 5) kao što se često događa ljudima kad su *s njim* u društvu (RS, II, 228).

c) *Instrumental cjeline*

Ovim tipu pripada instrumental s predlogom *s(a)*, i to imenice koja označava mladunče neke žive vrste, koja se javlja uz imenicu koja označava odraslog muškog ili ženskog predstavnika te vrste. Oni istupaju jedinstveno, u sintaksičko-semantičkom pogledu, te ukazuju na postojanje međusobne povezanosti.

Primjeri:

1) ne skupljam ja ... ni majke *s djecom* (LG, II, 209); 2) da posjetim Ivu *s Malim* (LG, II, 40).

Kauzalni instrumental

Instrumental uzroka javlja se u funkciji kauzalnog determinatora kojim se rečenična predikacija određuje s obzirom na eksplikativnu okolnost tipa uzrok. (Ibid., 269).

U jeziku Mihaila Lalića, ovaj padežni oblik označava uzrok vršenja glagolske radnje u nekoliko slučajeva:

- Slobodni instrumental, deverbativne ili deadjektivne imenice kojima se označava izvjesna aktivnost, unutrašnje raspoloženje i osobina, u svojstvu kondezatora uzročne klauze (*zato što*).

Primjeri:

1) sve što ima stekao je *radom*, (LG, I, 81); 2) zanio se *poslom*, (LG, I, 34); 3) Pročuo se *hrabrošću i ratnom srećom* (LG, II, 195); 4) idem da nadoknadim ono što sam izgubio *kolebanjem*. (LG, II, 213).

Prvi primjer, pored uzročnog, sadrži i značenje kvalifikativnosti, jer se pored kauzatora, otkriva i način kako je *nešto stečeno – radom*.

- Upotreba instrumentala uz glagol *hvaliti se*, ostatak je nekadašnje vrlo raširene kategorije kauzalnog instrumentala, koja se u savremenom jeziku svela na mali broj ustaljenih konstrukcija, u kojima se uzročno značenje prepliće sa značenjem instrumentalne okolnosti. (Ibid., 267).

Primjeri:

1) Uzgred se hvali *pećinama* (LG, I, 27); 2) kao Bojo Mumlo kad se hvali *imanjem, konjem, livadama, sinovima, uljanikom*. (LG, II, 128);

- Padežni oblik *srećom*, takođe je ostatak nekadašnjeg kauzalnog instrumentala, i njime se upućuje na čitav splet situacionih okolnosti koje su prouzrokovale vršenje glagolske radnje.

Primjer:

1) Ima još desetak tih pećina – uplaših se da će sve redom htjeti da nam pokaže. *Srećom*, on ih zaboravi. (LG, I, 27);

- Uzrok glagolske radnje može biti označen i predložko-instrumentalnim konstrukcijama, sa predlozima *pod, nad, pred*, mada je inventar imenica u instrumentalu u ovom slučaju vrlo ograničen.

Primjer:

1) Takav je rat – sve *pod njim* brzo stari i propada. (LG, I, 23).

2) dođe meni da lelekнем *nad pustinjom* (LG, II, 43).

3) Sve to blijedi *pred velikim jedinstvom* o kojem ispreplitani glasovi pjevaju. (LG, II, 91);

U vezi sa predlogom *pod* i oblikom instrumentala imenice *rat*, značenje uzroka, teško je odvojiti od odredbe okolnosti (*ratnih uslova*) pod kojima se glagolska radnja vrši.

Glagol *leleknuti* semantički se sasvim podudara se glagolima *tugovati*, *jadikovati*, *rastužiti se*, pa oblik instrumentala – *pustinja* i predlog *nad* vrše funkciju izazivača⁹³ određene emocionalne reakcije. U ovom slučaju to je pustinja, tj. samoća Lelejske gore, koja vrši aktivan uticaj na psihičko stanje Lada Tajovića.

Ablativni karakter instrumentalne konstrukcije vidljiv je u vezi sa predlogom *pred*, kojom jedinstvo kao uzročnik dovodi do stanja označenog glagolom *blijedi*.

- Upotreba instrumentala bez predloga uz refleksivne glagole tipa (*za*)*baviti se nečim*, koja je frekventna u jeziku našeg pisca, ukazuje na tijesnu povezanost između instrumentala sprovodnika i uzroka, koja ukazuje na činjenicu da se iz kategorije sprovodnika mogla razviti i kategorija uzroka. (Ivić 1954: 97).

Primjeri:

1) Bolje bi bilo da smo se zabavili *nečim drugim, vojskom, frontom*, (LG, II, 45); 2) nego da se *nečim* zabavim u dokolici. (LG, II, 253).

Brojna, i unekoliko pomjerena značenja instrumentala uzroka, (okolnosti, način, cilj, sprovodnik) rezultat su njegovog gubljenja u savremenom jeziku, usled opšte tendencije sužavanja semantičkog polja ovog padežnog oblika (Ibid. 98–99).

Intencionalni instrumental

Određivanje rečenične predikacije, s obzirom na namjeru, odnosno cilj vrši se oblikom slobodnog instrumentala imenice *posao*, uz glagol kretanja. Nailazimo i na slučaj upotrebe iste imenice u instrumentalu, sa predlogom *za*, uz glagole kretanja koji označavaju *traganje za nečim*.

Primjeri:

1) silazila je *poslom* do varoši (LG, II, 320);

2) pa bi se seljaci razišli *za poslom* a oficirčići i besposlenjaci *za hljebom*, (LG, II, 328).

⁹³ M. Ivić smatra da je pojam *izazivač* mnogo podesniji od termina *uzrok*, jer bolje precizira osnovnu semantičku vrijednost ovog padeža. (Ibid., 72).

Iako označavanje cilja ne pripada neposredno kategoriji uzroka, treba imati u vidu da predstavljanjem cilja kome se teži vršenjem glagolske radnje, biva istovremeno predstavljeno i ono što *podstiče subjekat* na vršenje date akcije (*posao, hljeb*, u našim primjerima).

Upotreba instrumentala u jeziku Mihaila Lalića ukazuje na njegovu zastupljenost u brojnim sintaksičko-semantičkim odnosima, pri čemu je itekako zapažena tendencija sužavanja njegovog semantičkog polja, svođenjem instrumentala oruđa na sporovodničku funkciju, gubljenje kauzalnog instrumentala i interferencija značenja načina i sredstva, sredstva i objekta, načina i okolnosti, uzroka i cilja vršenja glagolom označene radnje.

LOKATIV

Lokativ pripada grupi perifernih⁹⁴ padeža, usled nemogućnosti obilježavanja centralnih sintaksičkih pozicija – gramatičkog subjekta i bespredložkog objekta uz prelazni glagol. Zbog svoje blokirane upotrebe (s predlozima *na, u, o, po, prema* i *pri*) i obilježja *obuhvatnosti*, zajedno s dativom čini grupu dvostruko obilježenih padeža u sistemu, a takođe je i neposredni korelat genitivu iz grupe centralnih padeža, kojeg takođe odlikuje kategorija obuhvatnosti.

Pored upotrebe blokirane predlogom, lokativ može biti praćen i obaveznim determinatorom. Prema osnovnim koncepcijama specifičnih odnosa koji se imenuju lokativnim predlozima, on pripada *padežima kontakta* jer se njime *konkretizuje priroda kontakta koji predikacija uspostavlja* s pojmom u lokativu. (Piper i dr. 2005: 273). Stoga se povezuje sa predložkim dativom i predložkim akuzativom, koji se suprotstavljaju genitivu i instrumentalu tj. padežima koneksije.

Subjekatski lokativ

Lokativ koji se javlja u funkciji semantičkog subjekta, u jeziku Mihalila Lalića nalazimo u sledećim rečeničnim konstrukcijama:

- Uz glagole tipa *vidjeti, nalaziti* (u značenju *vidjeti*), pri čemu se lokativ pojavljuje sa predlogom *u*.

⁹⁴ Tj. marginalnih, prema terminologiji M. Ivić (1961: 39) i T. Batistić (1972: 10).

Primjeri:

1) „Ja ne vidim baš nikakvog uživanja *u mijenjanju*, a ni koristi ...“ (RS, II, 221); 2) ne vidi nikakvo junaštvo *u tome* što nam je štampar za pare složio to što smo mu poručili, (RS, II, 255);

Rekonstrukcija prvog primjera pokazuje da *Mijenjanje ne nudi baš nikakvo uživanje*, i da *govorno lice na nalazi junaštvo u određenom postupku*, tj. da (predočeni) *postupak ne nudi baš nikakvo junaštvo*, u drugom primjeru, ukazuje na stvarnu semantičku vrijednost subjekta, tj. lokativa koji se može transformisati u oblik nominativa, a da se značenje i smisao rečenice ne promijeni.

- Uz glagole tipa *javljati se, pojavljivati se*, takođe sa predlogom *u*.

Primjer:

1) izabrao je poslednji trenutak da mi se *u Tadijinom liku* javi (RS, II, 394);

- U strukturama iz govornog jezika;

Primjer:

1) Moj brat Obro potamnje *u licu* od zajadluka (RS, II, 224);

- tj. *Lice mog brata Obra je potamnjelo*.

- Lokativ sa predlogom *o* u „idiomatizovanim strukturama“ tipa *riječ je o ..., radi se o ...*, u značenju takođe idiomatizovane strukture tipa *u pitanju je* (Ibid., 274).

Primjeri:

1) Ančić, koji je jedva izdržao da se ne nasmije kad je bila riječ *o „drugoj glavi“*, naljuti se (S, I, 44); 2) Nego, nije sada riječ *o davanju*, (S, I, 128).

Nominativni oblik padežnom transpozicijom ukazuje na funkciju lokativa ovog tipa – *kad je bila u pitanju druga glava; nije sada u pitanju davanje*.

Navedene lokativne konstrukcije sa predlozima *u* i *o* stoje u korelaciji sa *nuklearnim elementom rečenične strukture* (Batistić 1972: 129), jer primjenom određenih postupaka rekonstrukcije prelaze u nominativ subjekta.

Predikatski lokativ

U Lalićevom jeziku bilježimo u rijetkim primjerima oblike lokativa u kopulativnom, semikopulativnom i dekomponovanom predikatu, i to u funkciji semantičkog jezgra u kopulativnom, semantičke dopune u semikopulativnom, i semantičke dopune ili semantičkog jezgra u dekomponovanom predikatu.

a) *Lokativ u kopulativnom predikatu*

- Uglavnom se pojavljuje sa predlogom *u* i to imenice *zatvor*; pri čemu se lokativna konstrukcija može transformisati u glagolski pridjev *zatvoren*.

Primjeri:

1) To striko Luka, da nije *u zatvoru*, ne bi dozvolio (LG, I, 126); 2) Činilo mi se da sam *u zatvoru* (R, I, 22); 3) *u zatvoru* su tri Kalabreza (R, I, 52); 4) Bio je ovdje *u zatvoru* obučar Vukašević, (S, I, 81);

Učestalost ove predložko-lokativne konstrukcije, na unutrašnjem planu svih ispitivanih Lalićevih romana ukazuje na postojanje statičnog svijeta ograničenih mogućnosti, lišenog svjetlosti i slobode, koje je oličeno pojmom *zatvor*, pa njegova upotreba doprinosi potpunijem sagledavanju „dubinske“ strukture djela.

- Funkciju semantičkog jezgra uz kopulu, kao i u prethodnim primjerima, vrši lokativ sa predlogom *u*, kojim se označava prostorni lokalizator, uz semikopulativno *je* (*nalaziti se*), kao obavezni determinator, čijim bi izostavljanjem bio narušen rečenični smisao.⁹⁵

Primjeri:

1) Vasilj je *u selu*, (LG, I, 117); 2) sud je *u Kolašinu*, (LG, I, 147); 3) korijenje nam nije *u zemlji* (LG, II, 186).

- Lokativ sa predlogom *u*, i to u funkciji semantičkog jezgra uz kopulu, sa obaveznim determinatorom; Lokativna konstrukcija se javlja *u svojstvu posesora uz semikopulativno 'je'* sa značenjem 'imati' (Piper i dr. 2005: 275).

Primjer:

1) da ih podsjeti da je država *u bijelim mangupskim rukama* (RS, II, 182).

b) *Lokativ u semikopulativnom predikatu*

- Lokativ sa predlogom *na* uz semikopulativne glagole tipa *zasnivati se, temeljiti se, ostajati*.

Primjeri:

1) sva su srodna srca montirana *na istim ili bliskim talasima*; kad se razidu po svijetu, svako ostaje *na istom talasu* (RS, II, 214); 2) i kad je poredak u prirodi počivao *na sigurnijim temeljima* nego danas (RS, II, 151).

⁹⁵ Umjesto glagola *biti* može se upotrijebiti glagol *nalaziti se*. Tatjana Batistić ističe da se upotreba glagola *biti* češće javlja jer drugi glagol postavlja veće zahtjeve u pogledu konkretnosti pojmova i u poziciji subjekta i u poziciji lokativa. Te restrikcije proizilaze iz činjenice da u slučaju glagola *nalaziti se*, za razliku od semantičke amorfности *biti*, postoji jasnije značenje smještenosti (1972:18).

c) Lokativ u dekomponovanom predikatu

- Primjeri lokativa u dekomponovanom predikatu su vrlo rijetki u ispitivanim djelima našeg pisca. Svedeni su na lokativne konstrukcije sa predlozima *u* i *na* i značenjem *biti u opadanju*, tj. *biti na okupu*.

Primjeri:

1) njihova je plima bila *u opadanju* (RS, II, 292);

2) svi su *na okupu* u stanici (RS, II, 376).

Oblici *u opadanju*, *na okupu* vrše funkciju semantičkog jezgra u kopulativnom predikatu sa kojim istovremeno čine dekomponovani predikat (*Plima je opadala; Svi su se okupili*).

Objekatski lokativ

Lokativ koji vrši funkciju indirektnog (nepravog) objekta (Batistić 1972: 18; Stevanović 1979: 468; Piper i dr. 2005: 277) predstavlja veoma frekventnu kategoriju u jeziku Mihaila Lalića.

- Lokativ sa predlogom *o* upotrebljava se uz glagole kojima se označavaju različite *komunikativne, kognitivne, intelektualne i perceptivne radnje*, (Piper i dr. 2005: 277) koje dijelimo u nekoliko grupa:

I glagoli proste prelaznosti/proste rekcije tipa *govoriti, pričati, (pro)misliti, sanjariti, sanjati, čuti*, kao i uz *brinuti (se)*;

Primjeri:

1) Svrši se i ta vrsta zabave, pa počеше *o krađama* (T, 152); 2) Ne znam zašto *o tome* govorimo (LG, I, 58); 3) koji opet priča *o opreznosti* (LG, I, 100); 4) Čim počnem da mislim *o nečem drugom* (LG, I, 108); 5) „Ja sam te spise proučavao i znam više no što misliš *o svima vama*.“ (T, 141); 6) Već sat ili dva sanjarim *o tom vremenu* (LG, II, 522); 7) sanja *o stvaranju* nečeg boljeg na zemlji (LG, II, 287); 8) Sve ono što sam čuo *o njemu* (LG, II, 361); 9) danas nema potrebe da se neko *o tome* brine (RS, II, 198);

II glagoli proste prelaznosti i složene rekcije sa socijativnim instrumentalom u funkciji prve rekcijske dopune tipa *dogovoriti se, razgovarati*.

Primjeri:

1) razgovaram s Jakšom *o čemu bilo* (LG, II, 494); 2) razgovarali smo *o nečem drugom* (RS, II, 219); 3) a i da se raspitamo i pogodimo *o svemu* (RS, II, 198);

III glagoli složene prelaznosti i složene rekcije sa bespredloškim akuzativom u funkciji direktnog objekta koji vrši funkciju prve rekcijske dopune tipa *pitati, obavijestiti*.

1) pokušava da nešto pita i sazna *o bližnjima* (LG, I, 12); 2) Jovićević je izgleda, *o svemu* tačno obavijestio knjaza (RS, I, 100); 3) moći bez muke da obavijesti Njemce *o pravom stanju* stvari (S, II, 155);

IV glagoli složene prelaznosti i složene rekcije tipa *govoriti, pričati* sa bespredloškim dativom u funkciji indirektnog objekta koji se javlja u poziciji prve rekcijske dopune.

Primjeri:

1) na svoj način zaslužio da se *o njemu prvom* govori (S, II, 51); 2) pričao mi je *o đaćkim parama* (RS, II, 166); 3) *O tome* nijesam nikom pričao (RS, II, 275); 4) „Kad mi neko priča *o onome* što ima da bude, ...“ (R, I, 40).

Upotreba lokativa sa predlogom *o* u objekatskoj funkciji uz navedene oblike glagola čini ga ekspresivnom varijantom *gramatičkog objekta*, mada je ekspresivnost umanjena usljed česte upotrebe. (Ćorac 1974: 88)

Sasvim je očigledna tendencija svođenja upotrebe lokativa sa predlogom *o* na funkciju dopune (nepravog objekta), uz tzv. glagole *u pitanju*, (Batistić 1972: 43–46), tj. glagole govorenja i mišljenja (u širem smislu). Ta tendencija odlika je savremenog jezika pa prema tome i jezika našeg pisca, u kojem su sva druga značenja i funkcije lokativa sa ovim predlogom zabilježeni u vrlo ograničenom broju primjera.

- Lokativ s predlogom *na* uz glagol *svirati*, tj. instrument označen lokativom ima funkciju indirektnog objekta.

Primjeri:

1) svira *na tamburici* kad su im igranke (RS, II, 41); 2) Neko je uzeo da svira *na češlju* (R, II, 146).

- Lokativ sa predlogom *po* uz glagole tipa *(po)milovati, udariti, tresnuti*, čija rekcija zahtijeva i oblik akuzativa bez predloga u funkciji direktnog objekta.

Primjeri:

1) osjetih kako me ona bez snage pomilova prstima *po potiljku* (LG, II, 266); 2) dođe mi da ga pomilujem *po glavi* (LG, II, 15); 3) on zamišlja kako bi ga sa slašću zviznuo

po matoroj njokalici i s uživanjem zveknuo *po čelu* i raspalio *po labrnji* da mu zube saspe u travu. (LG, II, 510).

Eksplikativni lokativ

Riječ je o lokativu koji se javlja u funkciji semantičke dopune uz glagole, imenice i pridjeve.

a) *Eksplikativni lokativ kao semantička dopuna glagolu*

- Eksplikativni lokativ pojavljuje se uz glagole različitih tipova, pri čemu glagoli iz prethodnog poglavlja koji označavaju komunikativne, kognitivne, perceptivne radnje, kao i intelektualno-emocionalna stanja predstavljaju i eksplikativni i objekatski lokativ, pa ovom prilikom navodimo primjere sa glagolima koji nijesu navođeni u okviru objekatskog lokativa.

Primjeri:

1) *o čemu* svjedoči pripovijetka Iva Andrića (RS, II, 141); 2) Borko, kao da čita šta *o njemu* mislim (RS, II, 354); 3) ali oni su nešto načuli *o nezgodnim postupcima* osvetljivih šumokradica (RS, II, 386); 4) Izvijestio je *o tome* Mitrovića, (RS, II, 334);

- Lokativ s predlogom *u* uz glagole tipa *pretjerivati, uživati*.

Primjeri:

1) Ponekad mi se čini da namjerno pretjeruje *u tome* (LG, I, 72); 2) namjerno pretjeruje *u toj sklonosti* da se ponizi (LG, II, 414); 3) pa da uživa *u tuđoj svađi* (RS, II, 16); 4) da uživa *u mirisima* korijena (RS, II, 52); 5) sastavljao neki od svojih zajedljivih spisa i uživao *u pakosti* (RS, II, 125).

- Lokativ sa predlogom *u* uz prelazne glagole tipa *probuditi (u nekome nešto); uhvatiti (nekoga u nečemu), pomagati (u nekoj aktivnosti)* sa slobodnim akuzativom u funkciji direktnog objekta.

Primjeri:

1) Tada se probudi *u njemu* drugi, sasvim suprotan strah (S, I, 100); 2) Izgleda da su se od pucnjave i leševa probudile snage mržnje *u toj vodi* (R, I, 10); 3) Ono što je sad probudilo strepnju *u meni* (LG, II, 21).

4) ili su mu podmetnuli špijunažu, ili su ga stvarno *u njoj* uhvatili (R, II, 207); 5) Pretpostavljam da su ga *u bjekstvu* uhvatili (R, II, 213); 6) Oko njih se odmah stvorio njihov posebni životinjski svijet ... klizi ispod kupinjaka, ... pipa, nagriza, razjeda i pomaže *u laganom razaranju*. (LG, II, 305).

Lokativ sa predlogom *u*, imenica koje označavaju živo (+) u prvoj grupi primjera, uz napomenu da imenica *voda* dobija to obilježje personificiranom mogućnošću *mržnje*, predstavljaju konstrukcije koje zahtijevaju poseban osvrt. Naime, oblici lokativa *u njemu*, *u meni* upućuju na činjenicu da se dato stanje, osjećanje ili raspoloženje označeno oblikom akuzativa (*strah*, *strepnju*) vezuje za subjekat i to *samo u situaciji o kojoj se upravo referiše* (Antonić 2008: 12), dok bi se oblik lokativa *u toj vodi* mogao odnositi na osjećanje koje se vezuje za subjekat i van referentne situacije, tačnije ostavljaju mogućnost da su *snage mržnje ponovo* probuđene. U prvom slučaju, kao što ističe Batistić (1971: 57) ovom modelu ekvivalentna je parafraza sa posesivnim pridjevom ili zamjenicom (*njegov strah*, *moja strepnja*), dok u vezi sa oblikom *u toj vodi*, shodno viđenju izloženom u pomenutom radu I. Antoniće (2008) postoji mogućnost umetanja priloga *ponovo* – *Pucnjava i leševi su učinili da ona (voda) ponovo osjeća snagu mržnje*, čime se mijenja i bazična struktura rečenice koja postaje složena.

b) Eksplikativni lokativ kao semantička dopuna imenici

- Lokativ sa predlogom *o*, pojavljuje se u najvećem broju primjera kao dopuna uz imenice tipa *razgovor* i *priča*.

Primjeri:

1) ali on više ne obnovi naš razgovor *o Crnoj Gori* (RS, II, 159); 2) da im održim govoranciju *o potrebi* sloge i međusobne trpeljivosti (RS, II, 195); 3) u čemu ja vidim dokaz *o postojanju i neprestanom pulsiranju* sila (RS, II, 365); 4) Htio je pošto-poto da me uvuče u duboko zamršeno raspravljanje *o četvrtoj dimenziji i besciljnoj besmislici* vasion (LG, II, 211).

5) dođe odnekud kao priča *o nečem nejasnom, nepovratnom*, što je nekad lijepo bilo. (LG, I, 12); 6) mora da po selu kruži neka smiješna priča *o mojoj provali* kod Boja Mumla (LG, I, 307); 7) Iz tog susreta planu priča *o poštenju i karakteru* kao nečemu što je na cijeni (R, II, 254); 8) Ja sam mislio da je priča *o Psećem groblju* izmišljena (R, II, 305); počeo da prenosi petokolonaške priče *o ruskim porazima* (S, II, 11); 9) izvukli su

iz dna pamćenja stare pjesme *o starim gladima* (LG, II, 48); 10) zavadio ga s dobrotvorima, čak i neke oficire i ugledne domaćine zavedene predrasudama *o slobodi* i slavopojkama *o Rusiji*. (RS, II, 223); 11) Ruga se on to našim pjesmama i predrasudama *o moralu* (LG, II, 515).

Eksplikativni karakter lokativnih konstrukcija vidljiv je u mogućnosti umetanja pojašnjenja tipa *koji*, tj. *koja govori o*, (*priča koja govori o mojoj provali*) iako je u slučaju sa imenicom *razgovor* navedena eksplikacija tautološkog tipa.

c) Eksplikativni lokativ kao semantička dopuna pridjevu

- Lokativ sa predlogom *u* javlja se u funkciji dopune uz pridjeve tipa *uporan, izdržljiv, oprezan, grub, siguran, čvrst* i sl.

Primjeri:

1) a ako bude *uporan u traženju* tog priznanja – još će mu se i narugati (S, I, 113); 2) Od mene je *u svemu izdržljiviji*, pa i *u tome* (LG, II, 402); 3) pokajah se što nijesam bio oprezniji *u tim pohvalama* đavolu (LG, II, 337); 4) uobražen bez razloga, *grub u licu*, (LG, II, 148); 5) Ona nije baš bila sasvim sigurna *u zanatu* (LG, II, 207); 6) Najgore je što ja nijesam *čvrst u sebi*. (LG, II, 286).

Spacijalni lokativ

Riječ je o lokativu koji se javlja u funkciji spacijalnog determinatora, određujući rečeničnu predikaciju u vezi sa nekim od mogućih aspekata prostornog odnosa. Izražavanje *statičnih prostornih relacija*, ujedno je i osnovno značenje ovog padežnog oblika (Pranjković 2013: 3).

Lokativne konstrukcije mjesnog značenja koje se javljaju u rečenicama u svojstvu ispustivih determinatora, T. Batistić naziva *adverbijalima* (1972: 25). U takvim slučajevima, kako uz prelazne, tako i uz neprelazne glagole, ispuštanje lokativa ne dovodi do narušavanja rečeničnog smisla, za razliku od funkcije lokativa kao mjesne dopune, usljed čijeg ispuštanja može biti izmijenjeno ili narušeno značenje rečenice. Stoga, kriterijum ispustivosti u glavnom određuje funkciju mjesnog lokativa u primjerima koje izdvajamo u jeziku Mihaila Lalića, pri čemu je funkcija adverbijalnog mjesnog lokativa najzastupljenija.

1. Neusmjerenost – lokativnost – u prostoru

1.1. Neposredna prostorna lokalizacija

- U ovom značenju bilježimo primjere lokativa sa predlozima *u, na, o, pri* uz glagole *biti (nalaziti se), stanovati, boraviti, živjeti, biti smješten, stajati, ležati, ostati*, čija semantika zahtijeva prisustvo lokalizatora, ali i uz druge glagole uz koje je prisustvo lokalizatora fakultativno. Obilježje glagola jeste dinamičnost (+/-) i direktivnost (-).

– Predlog *u* upućuje na unutrašnjost lokalizatora.

Primjeri:

1) Šta li traži *u mojim gudurama*, (LG, II, 301); 2) *U katunu* svijetle vatre i ćafkaju psi. (LG, II, 143); 3) krompir je slan, bruni se i rastapa *u ustima*. (LG, II, 101); 4) Čujem samo isprekidane glasove kao da negdje *u daljini* zloslutni pas zavija (LG, II, 79); 5) on drži pištolj *u ruci* (LG, II, 49); 6) Mislim da je *u Gubavčevoj pećini* (LG, II, 37); 7) Čak i meni se u početku pričinjalo da su *u Gubavču* sjenke crne i zloslutne, (LG, II, 269); 8) Kroz pukotine *u brvnima* vidi se livada (LG, II, 33); 9) sasvim se nejasno čuje kao nešto što se kreće *u daljini*. (LG, II, 12); 10) To je prirodno, jer se on iznenada našao *u svojoj sredini i materiji* (LG, II, 14); 11) opazio je Ivan nešto *u blizini* (LG, II, 15); 12) *u magli* se rasu pahuljica sive dlake (LG, II, 16); 13) Izliječili su je *u bolnici, u Opštinskoj bolnici* (LG, II, 29); 14) što sam je samu ostavio *u zapaljenom Beogradu* (LG, II, 28); 15) Žena njegova, negdje je *u logoru, u Albaniji* (LG, II, 33); 16) ima rezerve *u torbi* i vatre *u krvi* (LG, II, 481);

– Predlog *na* podrazumijeva gornju ili katkad bočnu površinu lokalizatora, ali se pojavljuje i uz imena toponima i institucija.

Primjeri:

1) „... Nemam ogledala osim *na bari* ... „, (LG, II, 86); 2) po tome znam da je on negdje unutra, *na tavanu* ili u izbi (LG, II, 59); 3) Glas mu škripi kao da nož *na brusu* oštri (LG, II, 55); 4) uspomene ... plivaju *na talasima* i pojavljuju se *na drugim mjestima* (LG, II, 11); 5) Sve što je bilo, ... razmekšalo se i rastopilo *na toj vatri*, krčka se *na njoj* (LG, II, 19); 6) Zrnevlje, s mukom izvučeno iz zelena klasja, suši se ispred kuća *na prostrtim ponjavicama*. (LG, II, 123); 7) *Na Lomu* je tiho, (LG, II, 202); 8) Škola je bila *na Zaravni*, pet-šest metara iznad ceste. (T, 65).

9) Ustao sam, probudio ljude i pošao *na čelu* kolone: ako dođe do saslušavanja da se nemam čime braniti. (T, 47).

Poslednji primjer zahtijeva poseban osvrt, usled upotrebe predloga *na* i oblika lokativa imenice *čelo* uz glagol kretanja *poći*, čija semantika ne dozvoljava upotrebu padežnog oblika sa obilježjem nedirektivnosti. Umjesto očekivane akuzativne konstrukcije sa predlogom *na* ciljnog značenja, ili dativne sa predlogom *ka* ili bez njega, pisac, vjerovatno vođen semantikom prethodnog glagola (*probudio ljude ... na čelu kolone*) supstandardno upotrebljava oblik lokativa.

– Lokativ sa predlogom *o* označava označava bočnu površinu lokalizatora koja se kružno obuhvata ili je lokalizator posebnog, često klinastog, oblika.

Primjeri:

1) Zgulih pušku s onog što hramlje kao da je visila *o drvetu* (R, II, 327);

Lokativ se ovdje pojavljuje u funkciji mjesne dopune, čijim bi ispuštanjem bio narušen smisao rečenice, a supstitucija nekim drugim padežnim oblikom nije moguća (Batistić 1972: 22–23).

– Lokativ sa predlogom *pri* u savremenom jeziku označava mjesto uz imenice *zemlja* ili *dno*, *vrh* u funkciji *fragmentizatora* (Piper i dr. 2005: 283).

Primjeri:

1) *pri zemlji* je sigurnije nego na krevetima (LG, II, 34); 2) Stabla su se *pri dnu* izvila u lukove, (LG, II, 211);

Isti predlog, može označiti mjesto *drugačije vrste* (Stevanović 1979: 500) i pri tome ima semantičku vrijednost ekvivalentnu genitivu s predlogom *kod*, ali ne u značenju *u blizini* pojma uz čije ime stoji, već u značenju posjedovanja čega.

Primjeri:

1) nema nikakvog sječiva *pri sebi* (S, I, 27); 2) pa vas zato pocmeka toliko koliko ima metaka *pri sebi* (S, I, 30); 3) Sad nemam *pri sebi* takvog oružja (LG, II, 338); 4) nek i dalje zadrži *pri sebi* vaške koje je othranio (LG, II, 453).

– Lokativ s predlogom *prema* označava mjesto na suprotnoj strani od pojma u odnosu na koji se to mjesto određuje, tj. kazuje da se nešto vrši, zbiva li nalazi preko puta toga pojma ili da nešto po mjestu stoji s njim naporedo. (Stevanović 1979: 497)

Primjeri:

1) Mogao bih možda prosjeći žicu *prema konjušnici* (R, II, 220); 2) Avetinjski kvart, čije su nam granice *prema jugu* i *prema sjeveru* nepoznate (R, II, 248); 3) Dva brijega,

koji su dugo bili jedno, pružaju se uporedo *prema istoku* (R, II, 323); 4) Trgli smo se i nagnuli jedan *prema drugom* (RS, II, 240); 5) sjede na panj *prema suncu* (LG, II, 412).

1.2. Neposredna prostorna lokalizacija s obilježjem prostiranja po površini lokalizatora

U ovom značenju upotrebljava se lokativ sa predlogom *po*:

– uz glagole tipa *prosuti, razliti, razmazati* koji pokazuju da je prostiranjem zahvaćena cijela površina lokalizatora.

Primjeri:

1) neki se namazali crnim glibom *po obrazima* (LG, II, 201); 2) *Po nosu i po čelu* nagaravljen je od kotla. (LG, II, 85); 3) a voda iz štrugalja prskala je za njom *po travi* oko puta (LG, II, 26); 4) pljusak zaklapara *po daskama i lokvama* (LG, II, 33); 5) Suze su mu kapale *po prašini* (LG, II, 42).

– uz glagole tipa *crtati, pisati* koji označavaju radnju koja se ostvaruje po lokalizatoru koji predstavlja ravnu površinu.

Primjer:

1) Pustara liči na trbuh gole žene kako ga crtaju francuski slikari ili mangupi beogradski *po klozetskim zidovima* (LG, II, 121);

– uz glagole kretanja uz koje označavaju da je kretanjem u različitim smjerovima zahvaćena cijela površina lokalizatora.

Primjeri:

1) *Po proplanku* se bjelasaju oglodane kosti, (LG, II, 491);

2) Dok sam gledao ta kućišta i crvene tačkice *po bljušturi i po šljivovom lišću*, (LG, II, 317); 3) i poslije su se hvalili *po komšiluku* (LG, II, 274); 4) a samo ja lud ludujem *po planini* (LG, II, 202); 5) Gorak je to med, opali me *po praznoj utrobi* (LG, II, 175); 6) da čujemo šta se čini *po svijetu* (LG, II, 123);

Odavno je zapaženo da postoji sličnost upotrebe mjesnih konstrukcija *po*+lokativ i prosekutiva, koja proističe iz zajedničkog obilježja dinamičnosti. Prema tome, u pojedinim slučajevima kada se spacijalni lokativ sa predlogom *po* javi uz glagol kretanja, njegovo značenje najbolje se čuva supstitucijom instrumentala (Ivić 1954: 122; Batistić 1972: 33).

– Uz različite glagole, kada označava lokalizator u množini označava da je zahvaćeno više istovrsnih lokalizatora rasutih u prostoru.

Primjeri:

1) Moju su majku poslali u Foču da me traži *po grobljima pravoslavnim i muslimanskim, po šumama i potocima*. (T, 157); 2) „... , Umjesto onoga što je zračilo uhvatila se *po stvarima* kora od tuge i strepnje (LG, II, 32); 3) *Po ivicama* je ostalo iskidanog konca (LG, II, 19); 4) *Po ogradama* se sunčaju nove ponjave (LG, II, 77); 5) pa mi se smrači pred očima od jezivih mravinjaka što mi progmižaše *po krastama*. (LG, II, 102).

Temporalni lokativ

Lokativ se javlja u funkciji temporalnog determinatora i određuje rečeničnu predikaciju u vezi sa nekim od mogućih aspekata vremenskog odnosa. U jeziku našeg pisca, lokativ svoje temporalno značenje može imati u vezi sa predlozima *u, na, po i pri*, kojima se uglavnom obilježava simultanost, tj. neposredna vremenska lokalizacija. Gubljenje osnovnog mjesnog značenja predloga transpozicijom značenja uslovljava pojavu ekspresivne vrijednosti lokativne temporalne odredbe. (Ćorac 1972: 91)

- Lokativ sa predlogom *u* uz temporalne jedinice tipa *trenuci, budućnost, prošlost, djetinjstvo, dani*, zatim deverbativne imenice tipa *borba, hod*, imenicu *početak* označava vrijeme u kome nešto biva, pri čemu se može odnositi bilo na cijeli vremenski razmak označen pojmom s imenom u lokativu ili samo na dio vremenskog pojma njime označenim.

Primjeri:

1) Valja zbog nekih izbora koji će se održati *u dalekoj budućnosti*, (LG, II, 243); 2) tješi me to što je *u prošlosti* bilo sličnih nesrećnika (LG, II, 332); 3) „I *u prvoj borbi* zarobio Talijana.“ (LG, II, 77); 4) *U hodu* se manje misli (LG, II, 89); 5) Sve je jasno, stvari stoje gore nego što je mislio, dosta slično onom što sam ja govorio *u trenucima* kad me savlada ogorčenje. (LG, II, 61); 6) ranjen *u decembarskim demonstracijama* (LG, II, 167); 7) da se svojina poštuje i imovina štiti da se ne cijepa jedinstvo naroda *u sudbonosnim danima* ... (LG, II, 44); 8) Ne znam je li to bilo *u snu*, ili *u ranom djetinjstvu*, (LG, II, 139); 9) u mom sjećanju obnavlja čudesan prizor stalnog pokreta, sliku vječno mlade snage i uporne borbe s vremenom koji sam pri prvom susretu, negdje davno *u djetinjstvu*, naslutio u njegovom hujanju. (LG, II, 56);

10) Glas mu nije neprijatan kao *u početku*, (LG, II, 51); 11) Čak se i meni *u početku* pričinjalo da su u Gubavču sjenke crne (LG, II, 269);

12) pramičak njene zalutale duše koja me *u snu* posjetila (LG, II, 30); 13) davi *u snu* (LG, II, 136).

Vremenski karakter lokativne konstrukcije *u snu*, ili pak *u prvoj borbi*, *u hodu* može se tumačiti i kao odredba okolnosti, ali kako je u samom kontekstu naglašeno značenje temporalnosti, ipak ih svrstavamo u reprezentativne primjere temporalnog lokativa.

Kao semantički ekvivalent lokativu tipa *u početku* javlja se isti padežni oblik sa predlogom *na*.

– Lokativ sa predlogom *na* pored vremenskog karaktera koji je niske frekventnosti u ovom slučaju u jeziku Mihaila Lalića, često sadrži i značenje okolnosti u kojima se glagolska radnja vrši.

Primjeri:

1) *na suncu* glad nije tako mučna kao u magli. (LG, II, 17); 2) kad sam ja to *na javi* ili u snu prevideo ovu sliku. (LG, II, 521);

– Lokativ sa predlogom *o*, koji u ispitivanim djelima, u funkciji vremenske odredbe nije naročito zastupljen, označava vrijeme kada se vrši, ili u toku kojega se vrši ili zbiva glagolska radnja o kojoj je riječ.

Primjeri:

1) Plemena brdska i primorska, ... , *o praznicima* su slala ljude na Cetinje, (RS, II, 61);
2) gledajući kako se *o praznicima* nadmeću plemenski predstavnici u bacanju kamena. (RS, II, 62);

– Lokativ sa predlogom *po* u savremenom jeziku, označavajući vremenski karakter radnje, češće pripada kategoriji posteriornosti, međutim, u jeziku našeg pisca takva upotreba nije zastupljena izuzev u pojedinim, usamljenim slučajevima, dok je obilježavanje vremenskog toka u kome nešto biva ili se vrši mnogo češće.

Primjeri:

1) Nema nikog *po ovoj kiši* (LG, II, 38); 2) one sad vrtoglavaju i posreću *po pomrčini* (LG, II, 45); 3) jer od straha se čovjek šćućuri, a ne traži *po noći* i *po kiši* gdje će kavgu zametnutu. (LG, II, 72); 4) Ne znam ni *po danu* da li bih ih prepoznao (LG, II, 386).

Međutim, upotreba lokativa imenica *dan*, *noć*, *kiša* sa predlogom *po* (u značenju *kada je dan*, *noć*, *kiša*) nesumnjivo predstavlja i okolnosti u kojima se radnja vrši, odnosno zbiva. (Stevanović 1979: 489).

– Lokativ sa predlogom *pri*, uglavnom deverbativnih imenica, koji je više vremenska odredba nego odredba okolnosti, javlja se kao ekvivalent, sintaksički i semantički, genitivu sa predlogom *za*, mada je u savremenom jeziku pretežnije upotreba konstrukcije *za vrijeme* sa oblikom genitiva.

Primjeri:

1) Trebalo je da ga potražimo *pri povratku* iz Loma; (LG, II, 123); 2) uvijek je *pri povratku* imao da ispriča nešto novo, (LG, II, 126); 3) *Pri povratku* sa suda, (LG, II, 149); 4) *Pri povratku* naiđoh na nečiji povrtnjak (LG, II, 183); 5) ali se nadam da će se neke stvari uprostiti *pri izradi*. (LG, II, 186); 6) Uostalom sve što je ljudsko bar dvaput je smiješno – *pri nastajanju*, i kad zastari. (LG, II, 186); 7) *Pri tom tumananju*, da se ne izludi, spasavaju privremeni ciljevi, (LG, II, 193); 8) To mu dođe da su svjedoci pri dvoboju (LG, II, 231); 9) Izgleda da i patroldžije hvata jeza *pri pomisli* da je tu nađen mrtav čovjek (LG, II, 269); 10) Kokoške su se probudile, ... Prelete ono koliko mogu, rasperušane, i posrću *pri spuštanju* na zemlju. (LG, II, 501); 11) ježili smo se *pri pomisli* da se bez toga neće proći (LG, II, 506); 12) Bradu je obrijao, ... da mu ne smeta *pri radu*. (LG, II, 514); 13) Patrljnulo ga je stablo *pri padu*, a moglo je i gore biti. (LG, II, 533); 14) u mom sjećanju obnavlja čudesan prizor stalnog pokreta, sliku vječno mlade snage i uporne borbe s vremenom koji sam *pri prvom susretu*, negdje davno u djetinjstvu, naslutio u njegovom hujanju. (LG, II, 56);

Situacioni lokativ

- Lokativ ovog tipa javlja se u funkciji situacionog determinatora određujući rečeničnu predikaciju s obzirom na ukupnu situacionu okolnost (Piper i dr. 2005: 289) zabilježen je u vezi sa predlogom *pri* i lokativom imenice *svjetlost*.

Primjer:

1) Sretali smo se samo noću, *pri svjetlosti* vatre s ognjišta i zvijezda, nikad danju (LG, II, 389).

- Okolnost posebnog tipa, upravo značenje *koncesivnosti*, bilježimo u jeziku našeg pisca, koja je za savremeni jezik vrlo neobična (Stevanović 1979: 503), budući da je u potpunosti zamijenjena konstrukcijom *i pored* sa oblikom genitiva.

Primjer:

1) *Pri svem tom* na njihovim licima se nijesu primjećivali tragovi neke naročite brige ili utučenosti, otac i sin su razgovarali sasvim mirno, kao da nagađaju hoće li biti kiše ili tako nečeg što ne zavisi od njihove volje i snage. (S, II, 111).

Kvalifikativni lokativ

U ovom slučaju lokativ ima funkciju kvalifikativnog determinatora koji određuje rečeničnu predikaciju s obzirom na način realizacije.

- Način vršenja glagolske radnje uz koji se katkad kazuje i propratna okolnost, označava se lokativom sa predlozima *u*, *na* i *po*.

Primjeri:

1) On me gleda kad ne pazim, i vidi me kako ja neću, i sudi me *u potaji*. (LG, II, 511);

2) Čuveni Miloš Bjelomužević, ..., koji je ... čitav vijek proveo *u borbi* (RS, II, 146); 3)

Najzad se probudih sav *u znoju*. (LG, II, 187); 4) Na nekim mjestima izgleda kao da gusla, zatim počinje i da pjeva *u desetercu*: (LG, II, 126); 5) Sjetih se pištolja, ali onaj me drži *u šahu* – samo čeka da učinim potez. (LG, II, 49);

6) „Nemoj da ginem *na božjoj pravdi!*“ (LG, II, 443); 7) „... samo da te puste *na miru* i da te ne zovu u akcije.“ (S, I, 106); 8) više bih volio da je tiho, da *na miru* gledam selo (LG, I, 53); 9) „Onome lupežu kaži da ostave Ivu *na miru...*“ (LG, II, 320);

10) Možda je baš u dosluhu, predviđeno, dogovoreno, *po planu* se ostvaruje (LG, II, 217);

U prvom primjeru, uz glagol *suditi*, koji se javlja u značenju prelaznog glagola *ocjenjivati (koga)* (Isp. Petrović–Dudić 1989: 108) lokativ *u potaji* mogao bi se transformisati u načinski prilog *potajno*. Uz glagol *provesti*, u drugom primjeru, umjesto lokativa *u borbi*, mogao bi se upotrebiti glagolski prilog *boreći se*, ili pak načinska klauza *tako što se borio*, koji su pokazatelji značenja i funkcije lokativa u ovom slučaju. Oblici *u znoju*, *u desetercu*, *u šahu* takođe iznose kvalifikaciju vršenja radnje označene upravnim glagolima *probuditi se*, *pjevati* i *držati*.

Veza lokativa i predloga *na*, označena frazeološkom konstrukcijom nudi mogućnost dvojake transformacije tipa – *na božjoj pravdi* – *pravedan*, *nedužan*, *nedužno*, pa bi funkcija ove konstrukcije u prva dva slučaja bila atributsko-priloška, a u trećem priloška.

Rekonstrukcija lokativa *na miru*, i *po planu* omogućava transformaciju oblikom načinskog priloga *mirno* i *planski* u primjerima – ... *da mirno gledam selo* i *planski se ostvaruje*.

- Na drugoj strani, lokativ sa predlogom *u*, može biti vezan za imenice, i njih određivati, pa u takvim slučajevima njegova funkcija nije priloškog već pridjevskog karaktera.

Primjeri:

1) Bolničarke su neprijatne, uvrijeđene žene već *u godinama*, (R, II, 151); 2) kao da će im se sunce roditi kad se on pojavi i zauzme centralno mjesto *u spektaklu* (RS, I, 63); 3) da će barem neko od našeg plemena naći svoje pravo mjesto *u istorijskim događajima* (RS, I, 225).

Sve načinske lokativne konstrukcije imaju stilističku vrijednost koja se ogleda u naročitoj ekspresivnosti jezičkog izraza, do koje dolazi usled kombinovanja primarno mjesnih predloga sa imenicama apstraktnog ili vremenskog pojma.

Lokativ propratne okolnosti

U našem korpusu zabilježeni su i rijetki primjeri lokativa u funkciji determinatora propratne okolnosti rečenične predikacije (Piper i dr. 2005: 291) koji se javlja se sa predlogom *u* deverbativne imenice u svojstvu kondezatora klauze s veznikom *i/a (da) pri tom/a da*.

Primjeri:

1) *U ljutnji* mi se pričinjava (R, II, 149); 2) drijemam *u razgovoru* kao luda (LG, II, 424); 3) naiđe zatvorenička kolona *u pratnji* tenkova (S, II, 157).

Instrumentalni lokativ

Interesantni su i slučajevi upotrebe lokativa koji se javlja u funkciji instrumentalnog determinatora i označava posrednika, ali katkad i sprovodnika koji omogućava realizaciju radnje upravnog glagola. U jeziku našeg pisca, u ovom značenju lokativ se upotrebljava sa predlozima *po* i *na*.

Primjeri:

1) Ratko izađe i ništa ne reče – šta da poruči i *po kome* (R, I, 35);
2) Viču predaj se i zovu me *po imenu* (LG, II, 383); 3) mašu i dozivaju neke naše *po imenu* (LG, II, 183); 4) zna ga samo *po imenu* (R, II, 302); 5) Svakog ih znam *po imenu*

(RS, II, 248); 6) a zna Jama ... *po imenu* sve studente crnogorske iz Beograda (RS, II, 319);

7) svira *na tamburici* kad su im igranke (RS, I, 41);

8) Branko ih *na zašiljenom prutu* izvlači kao ribe i nudi me (LG, II, 40).

Prvi primjer, *po kome* predstavlja posrednika sa obilježjem živo (+) u vršenju glagolske radnje označene glagolom *poručiti*. Oblici lokativa *po imenu*, označavaju – sredstvo⁹⁶ tj. ono pomoću čega se vrši radnja *zvanja*, *dozivanja* i ali i *prema čemu*, tj. *s obzirom na šta* se vrši radnja glagola *znati*. Sredstvo koje omogućuje vršenje radnje *sviranja* i *izvlačenja* označeno u posljednjim primjerima oblikom lokativa sa predlogom *na*.

Kauzalni lokativ

Riječ je o lokativu koji vrši funkciju kauzalnog determinatora, određujući rečeničnu predikaciju u vezi sa značenjem uzroka (Piper i dr. 2005: 293) mada u jeziku Mihaila Lalića često ima i značenje šire situacione okolnosti.

Uzročno značenje lokativa zabilježeno je u vezi sa predlogom *u* imenica koje označavaju čovjekove unutrašnje fiziološke, psihološke i mentalne pobude uz glagole svjesne, voljne akcije (Ibid., 293); kao i imenice *nedostatak* pri čemu se označava indirektni uzrok tipa *razlog*; a zatim i uz predlog *po* imenica koje upućuju na indirektni uzrok tipa *motiv*, uz podrazumijevano značenje osnova/kriterijuma.

Primjeri:

1) nemaju vremena da se stide *u velikom strahu* od pada. (LG, II, 77); 2) Ona je na svoj način živa i luda je – *u zanosu* pokušava da se otrgne i poleti (LG, II, 412); 3) Predložio sam *u zanosu* da na mjesto Ljuba Bakića izaberemo Marka Dakovića. (RS, II, 252); 4) Zaista je čudno to što je Miklja sačuvala tajnu; *u tom čudu* ima i moje zasluge (LG, II, 440); 5) Prvi plotuni opaljeni bez vidljivog cilja i *u grozničavoj žurbi* da se nadoknadi ono što je *u zabuni* propušteno (S, I, 162); 6) Brzo spustih ruku da ga nehotice ne ubijem, i vratih pištolj u futrolu da ga namjerno ne ubijem *u ljutini* što nadođe. (LG, II, 52);

⁹⁶ Isp. Stevanović (1979: 490); Primjeri tipa *zove po imenu* nijesu ubrojani u kategoriju instrumentalnog lokativa u *Sintaksi padeža*, (Piper i dr. 2005) čiju smo klasifikaciju lokativnih vrsta prihvatili uz izvjesne korekcije, na koje upućujemo na osnovu mišljenja M. Stevanovića i T. Batistić.

7) Laž se kroji po starom kalupu, daleko starijem od zidina Atlantide, pa kroz tri-četiri naraštaja, kada primi lokalne boje i imena postaje predanje i izvor za istoriju *u nedostatku* drugih podataka. (LG, II, 191);

8) *Po njegovoj želji*, ostavili su ga kod izvora (R, II, 82); 9) „... Puške se sad nose *po kazni* ...“ „Neko *po kazni*, neko od volje ...“ (LG, II, 537).

T. Batistić ističe da je visoka frekvencija javljanja lokativa sa predlogom *u* u direktnoj vezi sa činjenicom da se u toj konstrukciji kao leksički eksponenti javljaju lekseme raznovrsne semantike usled specifičnog leksičkog značenja ovog predloga koje je u izvjesnom smislu neodređeno tj. *ovisno od pojma s kojim se nalazi u konstrukciji ili od nekog drugog elementa u relevantnom rečeničnom okruženju*. (1972: 173)

Lokativ osnova (kriterijuma)

Lokativ osnova/kriterijuma, pored spacijalnog i temporalnog lokativa, u jeziku Mihaila Lalića, jedna je od najfrekventnijih vrsta ovog padežnog oblika. I pored činjenice što se u tradicionalnim gramatikama ona ne ispituje zasebno (Aleksić, Stanić 1961; Lalević 1962, Stevanović 1979, Stanojčić, Popović 2011) s obzirom na frekventnost upotrebe i mogućnost razgraničavanja semantičkih odnosa između dativa i lokativa, (Antonić 2011) mi je ovom prilikom analiziramo zasebno, stalno imajući u vidu bogatstvo srodnih značenjskih nijansi – *vremena, okolnosti, uzroka, načina i osnova*.

Lokativ osnova/kriterijuma javlja se u funkciji determinatora kojim se rečenična predikacija određuje s obzirom na okolnost tipa *osnov/kriterijum*. U ovom značenju upotrebljava se sa predlozima *po* i *prema* kao eksponent klauze *na osnovu toga šta/što/koji/kako/koliko*, što još jednom potvrđuje semantičku iznijansiranost sa već navedenim značenjima u funkciji priloške odredbe upravnog glagola, što će pokazati rekonstrukcija prve grupe zabilježenih primjera.

Primjeri:

I

1) *Po onome* što se čuje izgledalo je da jači slabijima gule kože, (LG, II, 22); 2) kolibe su oronule – *po tome* izgleda da su već godinama napuštene. (LG, II, 23); 3) Ne očekuje nas i nema nikakvih znakova *po kojima* će poznati da smo to mi a ne oni od kojih se

sklanja. (LG, II, 24); 4) ništa se o našem boravku ne može zaključiti *po tim razbacanim kostima*. (LG, II, 127);

Pored značenja osnova, iskazanog navedenim lokativnim konstrukcijama prisutno je i značenje *uzroka*; u prvom primjeru zbog izvjesnog zvuka *izgledalo je* ili *činilo se* da jači slabijima gule kože; u trećem primjeru nijesu prisutni *znakovi zbog kojih, tj. na osnovu kojih* bi se nešto moglo poznati; zatim značenje načina; u drugom primjeru *na osnovu toga kako i koliko su kolibe oronule* upućuje se na zaključak da su *odavno napuštene*; ali i oba značenja, i načinsko i uzročno, u četvrtom primjeru u kojem se *po načinu, tj. na osnovu toga i zbog toga kako su kosti bile razbacane* ne može doći do izvjesnog zaključka.

II

1) *Po suši* je narod nanjušio da nailaze paljevine (LG, II, 46); 2) Rekao sam, bez razmišljanja, šta bi *po pravdi* trebalo da se uradi; (LG, II, 58); 3) Ona njegova žena izade i ščepa se za oba direkta da ne uđem preko nje žive – *po tome* znam da je on negdje unutra (LG, II, 59); 4) *Po sjećanju* našoh šumsku stazu prema međi (LG, II, 160); 5) Jedan od njih, vičan zakonu kao Ilija Naftadžija, nabraja šta sam počinio i *po kojim se propisima* to kažnjava. (LG, II, 233); 6) Znalo se, *po smradu* se osjećalo, vidjelo se gdje se okupljaju muve i psi (LG, II, 244); 7) Jakša ju je prepoznao *po neosjetnom mirisu* dima (LG, II, 561); 8) Samo se Ivan ne slaže da smo narod izgubili. *Po njegovom* ispada da je to nemoguće, (LG, II, 113).

Suša u prvom primjeru pored toga što predstavlja osnov vršenja radnje označene glagolom *nanjušiti*, ujedno je uslov vršenja radnje označene glagolom *nailaziti*; Lokativ deadjektivnih i deverbativnih imenica (*pravda, sjećanje, propisi, smrad, miris*) u narednim primjerima ove grupe uglavnom pored značenja osnova/kriterijuma otkriva i način vršenja glagolske radnje. U posljednjem primjeru *po njegovom*, na osnovu šireg konteksta podrazumijeva se lokativ imenice *mišljenje* (*Na osnovu toga kako on misli ispada da je to nemoguće*).

III

1) *Po boji* glasa čini mi se da je to čovjek koji se davi (LG, II, 47); 2) *Po glasu* se vidi da je mrzovoljan: (LG, II, 52); 3) Poznaće me odmah *po glasu, po bradi*, (LG, II, 142); 4) Ne govori ništa, a *po licu i po hodu* se vidi da i on strahuje od zasjeda. (LG, II, 77); 5) Pošto smo mi navikli da zaključujemo *po znacima* a ne *po riječima*, možda nas je isti znak prevario. (LG, II, 81).

Načinsko značenje odlikuje i primjere ove grupe (*na osnovu toga kako govori, kako hoda*) koji su kod starijih gramatičara i posmatrani kao *sredstvo, unekoliko posebne vrste, i ono prema čemu, odnosno s obzirom na šta se vrši glagolska radnja* (Stevanović 1979: 490).

IV

1) tri godine je čekao da ga prime u SKOJ, a druge su primali za tri mjeseca ili za manje, *prema nacionalnom* i *đavo bi ga znao kakvom ključu*. (LG, II, 73); 2) Odavno ih slušam i *prema glasovima* zamišljam kakva su im lica bila. (LG, II, 91); 3) ja ne mogu da ne poštujem njegovo smjelo pipanje po mraku i postavljanje proizvoljnih putokaza više *prema simetrijama* nego *prema činjenicama*. (RS, II, 306).

Veza predloga *prema* i lokativa (*nacionalnom kakvom ključu, glasovima, simetrijama, činjenicama*) nedvosmisleno označava *na osnovu čega se vrši ili biva ono što se kazuje upravnim glagolom*. Stevanović ističe da se u ovoj funkciji naporedo s predlogom *prema* upotrebljava predlog *po* s istim oblikom samostalnih riječi, koji u ovom slučaju imaju sinonimsku vrijednost (1979: 498).

Upotreba lokativa u vezi sa predlogom *prema* i značenjem osnova pojedinim sintaksičarima omogućila je reinterpretaciju dosadašnjeg tumačenja dativa i lokativa. I. Antić (2011: 161–178) u unekoliko izmijenjenom pristupu u odnosu na onaj koji je izložen u *Sintaksi padeža* (2005) primjere koje mi ubrajamo u lokativ osnova/kriterijuma deverbativnih imenica ili onih koje predstavljaju predmetnog referenta (propis, zakon i sl.) posmatra kao dativ, a ne kao lokativ. Razlog takvom tumačenju jeste ključno obilježje direktivnosti, koje posjeduje dativ, a koje isključuje lokativno-lokacionu komponentu (Antić 2011: 176) na drugoj strani, ali i mogućnost sintaksičko-semantičke transpozicije predloga *prema* priloškim jedinicama u predloškoj funkciji – *shodno, saglasno, sledstveno* koje idu s dativom.⁹⁷ S obzirom na činjenicu da se i dativ može upotrijebiti uz glagole mirovanja prilikom razgraničavanja značenja dativa i lokativa, ističe da se odnos mirovanje – kretanje, dativ – lokativ⁹⁸, ne može se smatrati relevantnim u ovom slučaju, jer i dativ karakteriše obilježje translokativnost (-) kao i lokativ, o čemu smo već govorili u poglavlju o

⁹⁷ Antić navodi primjere tipa *Ređala je papire prema delovodnom broju*; ili *Prema kazivanju profesora Jovanovića često su se sastajali i razgovarali*; oblike sa predlogom *prema* tumači kao dativ. *Metajezickim testom sintaksičko-semantičke parafraze u kojem se značenje osnova kriterija padežne forme s predlogom prema predlogom po, doprinelo je, čini mi se, uverenju da i uz predlog prema ide lokativ, a ne dativ. Očigledno je da parafraza s predlogom po nije potpuni semantički ekvivalent budući da se takvom parafrazom samo potvrđuje značenje osnova/ kriterija*. (Isp. Antić 2011: 175).

⁹⁸ Isp. Stevanović (1934: 273–276; 1961–1962: 319–322).

dativu. Međutim, mi i dalje smatramo da se ova obilježja ne smiju zanemariti ili pak smatrati manje važnim prilikom sintaksičko-semantičke analize, jer se u pomenutoj analizi prilikom objašnjavanja kategorije translokativnost (-) koji posjeduje i dativ kao primjer uzimaju glagoli okrenutosti upravljenosti i usmjerenosti (Up. Antonić 2011: 161–178), što je u nauci odavno utvrđeno. Prostorno značenje dativa i lokativa, zasnovano na obilježjima direktivnosti i nedirektivnosti i dalje je osnovni kriterijum njihovog razgraničavanja.⁹⁹ Značenje cilja, koje na osnovu rekonstrukcije navedenih primjera autorka izvodi, jeste prisutno¹⁰⁰ mada je ovakva rekonstrukcija od sekundarnog značaja. Naša analiza primjera iz Lalićevog jezika, takođe je uključila i moguća značenja i sekundarne rekonstrukcije lokativnih oblika osnova, koje se nameće, svojom semantikom, kao osnovno, dok ostala značenja – uzroka, cilja, načina, okolnosti bivaju implicirana kontekstom.

Na drugoj strani, kategorija osnova/kriterijuma koja nema status autonomnosti u savremenoj sintaksičkoj literaturi, što ističe i sama autorka (Ibid., 175) ne pruža mogućnost rekonstrukcije ovog tipa, prema kojoj bi se predlog *prema* prilikom označavanja osnova povezo sa oblikom dativa, a ne lokativa.

Komparativni lokativ

Oblikom lokativa i predloga *pri* i *prema* može se označiti poredbeni odnos između dva pojma, pri čemu se pojam s imenom u lokativu izvaja po stepenu zastupljenosti izvjesne karakteristike, osobine ili pojave.

Primjeri:

- 1) Kakvi su da su partizani – *pri vama* su bijelo perje! (LG, II, 170); 2) Donijeli su luka, i hljeba i maslinki, ali se sve to zaboravi *prema zelenim džanarikama*, čiji je sok spas od žeđi. (R, II, 351); 3) I sve bi se to moglo nekako otrpjeti i zaboraviti *pri mnogo većoj mucu* koja je snašla zatvorenike poslije Mirovićeve izdaje. (S, I, 50);
- 4) Kakav Mažino i tarakovina, *prema onoj tvrđi neprolaznoj* (RS, II, 191); Priuze daha i pojača do urnebes – ranjeni konj nije ništa *prema njegovoj samotničkoj srdžbi i rici* u predvorju mraka, straha i vječnog hlada. (R, II, 288):

⁹⁹ Isp. I. Pranjković (2013: 50–60).

¹⁰⁰ *Ako se usmerimo na ono što kaže profesor Jovanović (i to uzmemo kao verodostojno).* (Antonić 2011: 175).

Pored oblika lokativa i predloga *pri* i *prema*, mogla bi se upotrijebiti lokativna konstrukcija *u poređenju* i oblikom instrumentala sa predlogom *s(a)* – *Kakvi su da su partizani – u poređenju sa vama su bijelo perje*, itd.

Upotreba lokativa u jeziku našeg pisca ukazuje na zastupljenost u skoro svim značenjskim odnosima koji inače karakterišu ovaj padežni oblik i u savremenom jeziku, mada su zabilježeni i rijetki, ali za našu analizu itekako značajni primjeri njegove supstandardne upotrebe.

II SINTAKSA GLAGOLSKIH OBLIKA

U procesu kombinovanja jezičkih jedinica u smislene kontekstualno uslovljene *minimalne jezičke strukture*,¹⁰¹ posebno mjesto pripada glagolu čija upotreba na stilskom planu doprinosi naročitoj izražajnosti, jezgrovitosti i figurativnosti jezičkog iskaza. Mnogobrojne mogućnosti izbora na nivou rečenice, zavisne od leksičkog značenja (radnje, stanja i zbivanja) i specifičnih gramatičkih kategorija (aspekta, dijateze, temporalnosti, modusa itd.) obogaćuju cjelokupnu stilistiku glagola, koja ih s pravom posmatra kao jednu od fundamentalnih vrsta riječi koju odlikuje bogat i raznovrstan stilistički potencijal (Tošović 1995: 7). Odavno je uočeno da je glagol *kao leksičko-gramatička vrsta riječi jedan od najvažnijih strukturnih elemenata gramatički oblikovanog iskaza, a time i jezika i njegove komunikativne funkcije* (Isaćenko 1960: 7–8). Kako se u osnovi svake komunikacije nalazi proces, jasno je da se on najadekvatnije može izraziti glagolom, *jer on omogućuje da se predmetno okruženje, pojmovna realnost izrazi u njenoj punoj dijalektici* (Tošović 1995: 7).

Brojna lingvistička razmatranja koja se bave funkcijom i značenjem riječi u našem jeziku, prednost daju ili imenicama ili glagolima, što je imalo kao rezultat brojne teorije o dominaciji imenica ili glagola u sistemu vrsta riječi. Međutim, opšte analize ovog tipa, za naše istraživanje nemaju posebnu važnost. Stoga, navodimo mišljenje Belića koji govori o stvarnom značaju glagola, bez obzira na dotadašnje „lingvističke sporove“¹⁰² i pri tome ističe

¹⁰¹ Pod pojmom minimalne rečenične strukture podrazumijevamo rečenicu onako kako se ona posmatra u okviru analize diskursa, uzimajući u obzir značenje koje ona dobija u kontekstu. (Isp. Savić: 1993).

¹⁰² Pozivamo se na mišljenje Vinogradova koji ističe da je pogrešna pretpostavka koja predikativnost posmatra kao osnovno obilježje rečenice i tako potvrđuje teoriju o dominaciji glagola, jer je pitanje predikativnosti kao sintaksičke kategorije vrlo sporno (Виноградов 1972: 339); dok Budagov ne daje prednost ni jednoj ni drugoj vrsti riječi jer smatra da i imenice i glagoli izražavaju stvarnost i na taj način *zajedno koegzistiraju* (Будагов

sledeće: *Idući za logičarima, koji su zbog suđenja i zaključivanja dali naročiti značaj glagolu, i mnogi su gramatičari stavljali glagol na prvo mesto u redu vrsta reči: ali se mi i tu, kao i svugde drugde, moramo osloboditi od svih sporednih obzira i posmatrati glagol samo prema onim osobinama koje on u jeziku ima. Odmah moramo primetiti da je značaj glagola zaista veliki: glagol je čitava sistema oblika u indoevropskim jezicima i u indoevropskom prajeziku. On se uvek javlja u primenjenom ili, kako bi se moglo reći, u realizovanom obliku: ili kao verbum finitum (lični glagolski oblik) ili kao participum (glagolski pridev) ili kao infinitivus, za koji znamo da je, bar po poreklu svom, neka vrsta glagolske imenice* (Belić 1998: 68).

Gramatičke kategorije vida (aspekta), roda (dijateze), vremena (temporalnosti) i načina (modusa) odlika su isključivo glagolskih riječi, dok ih gramatičke kategorije lica, broja i roda povezuju sa imenskim riječima, budući da i oni posjeduju oblike jednine i množine, a radni i trpni glagolski pridjev imaju i gramatičke nastavke za označavanje sva tri roda (Stanojčić, Popović 2011: 109). Primarna funkcija glagolskih riječi jeste predikatska koja na taj način biva nerazdvojivo povezana sa imenskom riječju koja je upotrijebljena u funkciji subjekta, te sa njom čini neraskidivo jedinstvo, kada se ima u vidu činjenica da svaka rečenica posjeduje ta dva člana koji i daju rečenici potrebnu informativnost i sadržajnost. Na pitanje da li u rečenici subjekat ili predikat predstavlja suštinsku bit, tj. osnovu rečeničnog sadržaja, smatramo da ove rečenične funkcije, slično odnosu imenica – glagol, funkcionišu po principu međusobne uslovljenosti i povezanosti.¹⁰³ Ukoliko se ovaj problem postavi na funkcionalnostilističku ravan, očigledno je da u knjiženoumjetnikom stilu dominiraju glagolske konstrukcije koje *uspješno koegzistiraju* (Будагов 1965: 313) sa imenskim konstrukcijama, pa su i jedne i druge u komunikacijskom procesu apsolutno neophodne, jer obje služe jeziku i mišljenju. Budagov stoga ističe da radnja ne može postojati bez materije, kao što ni materija ne egzistira u statici (Ibid., 314).

1965: 313). Vrlo su značajna zapažanja povodom antiteze imenica (deverbativna) – glagol sa stanovišta stilistike koja prednost daje glagolu jer je jezik građen na glagolskim imenicama *melodijski siromašan i bezličan* (Винокур 1928: 75).

¹⁰³ O specifičnom karakteru ovih odnosa, ne opredjeljujući se za dominaciju imenica ili glagola, Isačenko ističe sledeće: *Naravno, duboka razlika između glagola i imena, konkretno imenica, ne može se svesti na čistu formalnu opoziciju. Jer glagol, kao leksičko-gramatička kategorija riječi, označava u najuopštenijem i najapstraktnijem obliku određen krug pojava objektivnog svijeta – procese koji protiču u vremenu, tj. kretanje. Ime, i prije svega, naravno, imenica, u prvom planu označava – takođe u uopštenom i apstraktnom obliku – drugi, ne manje određen krug pojava objektivne stvarnosti - 'predmetnost', odnosno sa gledišta materijalističke gnoseologije, na kraju krajeva – supstancu ili materiju. Znamo da su materija i kretanje dvije strane jedne te iste pojave, da je jedno bez drugog nezamislivo...* (Исаченко 1960: 9).

Proučavajući odnos glagolskih i pridjevskih riječi u indoevropskoj fazi razvitka, Belić ističe da se iz osnovnog značenja prave glagolske riječi koje se tiče obilježavanja i pripisivanja glagolske radnje kao osobine licu ili predmetu, vidi da je njeno značenje bilo prvobitno participsko bezvremensko pripisivanje radnje kao osobine (Belić 1998: 75–76). Međutim, u ličnim glagolskim oblicima radnja dobija i stalne pratilačke momente vremena, mjesta i načina koji proističu iz same glagolske aktuelizacije (tj. realizovanosti). Ističući verbum finitum kao najglavniju funkciju glagola, Belić je smatrao da bi se sve glagolske riječi mogle nazvati predikatskom riječima. (Ibid., 80). Na drugoj strani, mogućnost upotrebe glagola u odredbenoj i dopunskoj funkciji ne dopušta predloženu promjenu termina.

Glagolski oblici predstavljaju osnovne jedinice u rečeničnoj strukturi za obilježavanje temporalnosti zbog svoje gramatičke kategorije vremena. *Vremenskim oblicima glagola u predikatskom izrazu gramatikalizovano se iskazuju različite vremenske lokalizacije u kojima je lokalizator vrijeme govora, objekat lokalizacije je vrijeme događanja onoga što znači glagolska leksema u predikatu, a orijentir je vremenski odsečak koji konkretizuje odnos između lokalizatora i objekta lokalizacije: simultanost, anteriornost ili posteriornost s mogućim užim konkretizacijama.* (Piper 2005: 747: 748) Kako u rečenici, pored glagola, postoje i druge jedinice sa vremenskim značenjem, među njima se uspostavlja *hijerarhija vremenskih lokalizacija*.

Vrijeme govora predstavlja ključni moment koji određuje vršenje glagolske radnje smještajući je u sintaksički indikativ ili relativ u zavisnosti od toga da li se za vremenski lokalizator uzima trenutak/vrijeme govora, ili neki drugi momenat, tj. vremenski period koji prethodi ili slijedi vremenu govorenja. Na drugoj strani, glagolski oblici iskazuju i nerealizovanju radnju u vidu zapovijesti, mogućnosti, tvrdnje, pretpostavke, uvjerenosti, i označavaju pri tome stav govornog lica, tj. tipičan modus. Dosadašnja lingvistička proučavanja – Belića, Musića, Stevanovića – potvrdila su stav da glagolska vremena mogu imati modalni karakter, kao i da glagolski načini mogu biti vremenski upotrijebljeni.

Naša analiza obuhvata tumačenje kako pravih, tako i prenesenih značenja glagolskih oblika. Smatra se da je glagol upotrijebljen u pravom vremenskom značenju onda kada označava vrijeme svojstveno tom obliku, dok prenesena, sekundarna značenja karakteriše *upotreba jednog vremenskog oblika koji se obično označava nekim drugim glagolskim oblikom.* (Ibid., 749) Važnu ulogu u određivanju značenja ima kontekst koji može da modifikuje vremensko značenje predikata koji u tom slučaju biva upotrijebljen u *varijantnom*, odnosno kontekstualnom značenju.

Upotreba glagolskih oblika za označavanje određene vremenske kategorije, kao i drugih jedinica vremenskog značenja u književno-umjetničkom stilu, više nego u drugim funkcionalnim stilovima, upravlja njegovom prostorno-vremenskom organizacijom, pri čemu dolazi do izražaja sposobnost umjetničke kreacije.

Književno djelo, naime, predstavlja fiktivnu stvarnost u kojoj se na sasvim drugačiji način organizuje neka od tri vremenske dimenzije. Trenutak govora se prema tome određuje uslovno, kao i ono što mu prethodi ili slijedi u tom imaginarnom odrazu realnog svijeta, pa se principi ustrojstva vremenskih jedinica usložnjavaju. Stoga se, pogotovo u književno-umjetničkom stilu primjećuje preplitanje prošlih, sadašnjih i budućih događaja, što je nerijetko uslovljeno pozicijom pripovijedača, koja može biti aktivna ili pasivna, u zavisnosti od toga da li je pripovijedač jedan od likova romana (Lado Tajović u *Lelejskoj gori*) ili zauzima određenu distancu (Niko Doselić u *Raskidu*).

Dakle, hronologija događaja može biti određena u odnosu na neku ličnost u djelu ili u odnosu na samog autora.¹⁰⁴ Različiti vidovi kombinovanja pozicije autora i likova u djelu rezultiraju usložnjavanjem kompozicione strukture.

U romanima Mihaila Lalića, na planu prostorno-vremenske organizacije, primjećujemo dominantnu unutrašnju tačku gledišta jer se događaji prikazuju uglavnom iz perspektive sadašnjosti, glavni junaci proživljavaju svoje unutrašnje drame u vremenu govora, vremenu kada se o njima pripovijeda. Međutim, kao naročit vid usložnjavanja kompozicione strukture česti su “izleti u prošlost” pa se retrospektivnim kazivanjem otvara spoljašnja tačka gledišta koja omogućava likovima da tumače događaje sa izvjesne vremenske distance. Stoga, u ispitivanim romanima često dolazi do spajanja različitih vremenskih planova i onda kada su subjekat koji opisuje i opisivani subjekat objedinjeni u jednom istom licu.

Vremenske karakteristike ovog tipa ukazuju na činjenicu da se na ideološkom planu sve uglavnom vrednuje s pozicije sadašnjosti, što znači da su događaji prikazani u sadašnjosti kauzatori određene predstave o svijetu i budućim događajima u kojima borba protiv zla, oličena u revoluciji ima ključnu ulogu.

Revolucija je i vremenski i prostorno mnogodimenzionalna, polivalentna, mnogouzročna i mnogoposljedična, tako da bi se mogla uporediti s eksplozijom, koja dugo traje i daleko odjekuje. Umjetnička djela i književna djela mnogu odraziti samo pojedine

¹⁰⁴ Pripovedač može da menja svoje pozicije sukcesivno zauzimajući tačku gledišta čas jedne, čas druge ličnosti; pripovedač se istovremeno može da služi i svojom sopstvenom vremenskom pozicijom. U tom se slučaju u pripovedanju iskorištava sopstveno autorovo vreme, koje se ne podudara sa individualnim vremenom nekoga lica. (Uspenski 1979: 97–98)

njene fragmente, spoznaje, odbljeske, odjeke prema kojima se može naslutiti veličina i značaj društvene promjene koju je započela. Započela a ne završila, jer je završetak u nesagledivoj budućnosti. (Lalić 1997: 185).

Nagovještaj borbe, pobjede dobra nad zlom i vizija svijetlije budućnosti javlja se u epiloškoj granici *Svadbe, Ratne sreće, Lelejske gore*, dok smrt glavnih junaka romana *Raskid* i *Tamara* zatvara krug sa izvjesnom sumnjom u borbu i ostvarenje ideala, pa se oni pojavljuju, svojom tematikom, kao opozicija. Na taj način oni izlaze iz primarnog semantičkog polja u kojem revolucija ima najveći značaj u životu glavnih likova.

Stoga, nije slučajno dat govor Tadije Čemerkića o revoluciji na kraju romana *Svadba* u kojem dominira upotreba futura I i prezenta koji fiksira sinhronu tačku gledišta uvodeći čitaoca u centar zbivanja, kao da se vrijeme unutar tog govora zaustavlja:

– ... *Ovo je, ljudi moji, revolucija!* ...

– *Revolucija ... mučio se i dalje s tim mađijskim imenom pokušavajući da pred ovim siromašnim pametima otključa i otkrije njegov bogat unutrašnji sadržaj.*

– *To je da nas neće guliti pojedinci izvježbani da devet koža skinu s radnog naroda, nego ćemo mi njima da skinemo i ono što su prije rata nagulili s naših leđa, a to bogami i nije baš sitnica! A onda se neće raditi po zakonima što su ih oni sačinjeli za svoju potrebu, nego ćemo da isfabrikujemo naše zakone za našu potrebu. Eto, zato ja kažem da je crveni barjak proletera u neku ruku svatovski barjak ...* (S, I, 258).

Potpuno drugačija slika karakteriše epilošku granicu romana *Raskid* u kojem pogled zamagljuje “prazno nebo” koje nikada nije bilo “tako ružno”. Indikativnom upotrebom preteritalnih vremena, aorista i perfekta, autor nagovještava raskid, tj. smrt Nika Doselića koji uviđa uzaludnost borbe i patnje i stoga svjesno ruši sve veze sa stvarnošću:

On povuče obarač. Pucanj nije čuo. Svijet više nije postojao. (S, II, 352).

Imajući u vidu izložene stavove o upotrebi glagolskih oblika, kategoriju temporalnosti i uopšte vremenskoj organizaciji književno-umjetničkog teksta, naše razmatranje uključuje analizu glagolskih oblika (vremena, načina, pridjeva i priloga, kao i infinitiva) koji u najvećoj mjeri određuju vremenski plan i vremensku dimenziju kako rečenice, tako i konteksta. Analiza je sprovedena s obzirom na kriterijum zastupljenosti i stilske vrijednosti koju određeni glagolski oblici dobijaju na rečeničnom planu.

PREZENT

Visoka frekventnost prezentskih oblika u romanima Mihaila Lalića pokazatelj je dinamične narativne zbilje u kojoj čitalac stiče utisak da se događaji odvijaju pred njegovim očima, u trenutku govora, “sada i ovdje” iako uvijek ne pripadaju sadašnjosti. Present, prema tome, kao i u savremenom standardnom jeziku (Stevanović 1974: 559; Piper 2005: 352) ima veoma stabilno mjesto u sistemu glagolskih vremenskih oblika.¹⁰⁵

Iako vremenska odrednica označena terminom *sadašnjost* nije najpodesniji pojam za definisanje glagolskih vremena, zbog svog apstraktnog karaktera,¹⁰⁶ ipak možemo potvrditi da se u slučaju indikativnog prezenta imperfektivnih glagola iskazuje *prava sadašnjost*. (Barić 1997: 408). Kada se gramatičke kategorije posmatraju prema vremenu o kojem se govori, riječ je o stilski neobilježenoj upotrebi (Ibid., 409), kao što je slučaj i sa indikativnim značenjem ostalih vremenskih glagolskih oblika.

Indikativni prezent

Upotreba prezenta u sintaksičkom indikativu u jeziku Mihaila Lalića vezana je i za upravni govor, kao i za prikazivanje događaja iz perspektive nekog od likova romana, čime se intenzivira neposrednost, vjerodostojnost i upečatljivost opisa i umanjuje stilaska nemarkiranost glagola u prezentu.

¹⁰⁵ Pored toga, od svih glagolskih oblika on se najviše upotrebljava u funkciji iskazivanja radnji izvan svoje primarne funkcije – bilo zbog vremenske relativne upotrebe, bilo zbog vremenskog transponovanja (Piper 2005: 352).

¹⁰⁶ Na apstraktnost ovog pojma i problematičnost u traženju sveobuhvatne definicije ukazali su tvorci sintaksičke teorije glagolskih oblika kod nas – A. Belić, M. Stevanović, A. Musić. Ovom prilikom navodimo mišljenje Stevanovića koji se usled dvosmislenosti i stoga nemogućnosti sagledavanja ovog vremenskog pojma u potpunosti, opredjeljuje za drugi, obuhvatniji i precizniji pojam – *vrijeme govorenja*. *Može se zapaziti da za orijentaciju u određivanju vremena radnje, odnosno stanja (ili osobine) mi uzimamo vremenski period govorenja, a ne jedan trenutak, odn. momenat, zbog toga što su ti termini mogli biti, i bili su, i ostaju uzrok mnogih nesporazuma (...) Filozofsko svođenje vremena na trenutak, do kojeg je sve prošlost a od kojeg počinje budućnost, u stvari isključuje i postojanje sadašnjosti, a to je i po suštini i lingvistički besmislica. Isto je tako nemoguće obeležiti tačno odakle počinje i gde se završava sadašnjost (...) Zato mi, ali ne samo mi, i govorimo o razmaku govorenja, kao o periodu prema kome se radnja određuje po vremenu. Taj razmak, odnosno vremenski period govorenja u svakoj je prilici drukčiji. Kada ga definišemo u vezi sa druga dva lingvistički relativna perioda, s periodom prošlosti i periodom budućnosti, dolazimo do zaključka da je on svakako drukčiji od njih. Prošlost potiče od iskona i teče do trenutka govorenja, a budućnost ide u beskonačnost, dok je sadašnjost samo neodređenog trajanja.* (1979: 557–558) Prema tome, lingvistička sadašnjost nije tačno određen vremenski period, nego ona zavisi od toga šta se za nju u svakom datom slučaju uzima. (Stevanović 1957–1958: 31)

Primjeri:

1) Svaki čas nam *stiže* neko odnekud, (RS, I, 13); 2) *Galame* moji Grujovići i svadljivi Čemerkići, vrletni Magići, i slatkorječivi Popnikovići (RS, I, 14); 3) *Zaudara* na rakiju, čas na lozu, čas na šljivovicu, kud god se okreneš. *Udiše se* pržen šećer i zagorijelj, te *podsjeca* na djetinjstvo čovječanstva s badnjacima i božićnim svečanostima ututkanim u snjegove. (RS, I, 15); 4) To ga sad ta njegova partija *šalje* na skupove (RS, I, 19); 5) *Lutam* i *prolazim* po nekim pećinama od pramenja, vijugavim hodnikom koji *se penje i spušta* (LG, I, 9); 5) Sad *znamo* gdje smo (LG, I, 13); 6) Sad *je* sve dobro i lijepo. *Igraju* sjenke po brvnima, a to je kao u djetinjstvu, kao u vodenici, kao uoči Arandelovdana, (LG, I, 25); 7) „To sad *liči* na ljubavnu priču.” (T, 87); 8) „Pa se još *smijuljiš!* (...) Koji Aleksa? (...) Čemu *se kreveljiš?*” (T, 90); 9) „*Odazivam se* vašem pozivu, ...” (T, 127); 10) Sekretarica nakadašnja, Emilija, zvana Mila, iako je nevidljiva, ipak je tu: *osjeća se* i *čuje se* kako *diše* i kako *se* od nje *širi* izvjesna toplina s mirisom jasmína. (T, 144); 11) „...*kumim* te bogom i svetim Jovanom, izlazi mi iz kućel!” (LG, II, 56); 12) – *buni se* nemušti narod *žlijezda*, *ne slaže se* s odlukama glave, *kuka*, *stenje*, *šišti* kao zmijsko kolo. (LG, II, 208); 13) Ljutito *vrišti*, *otima se*, *jadikuje*, *cvili*, *moli*, *zakljinje se* da to više nikad *neće*. (R, II, 114); 14) Nešto mnogo *leleču* i Grkinja *kuka* (R, II, 192); 15) *kune* nas udovica Šimunova, (R, II, 311); 16) Čekajući *oslušujemo* pokolj i lelek iz dolina: granje, žbunje i kamenje, sve nekud *ide* a *ne zna* kud *ide* – zašto *kuka*. (LG, II, 535); 17) Uzalud *molim*, *ne čuju* me ili *se ne slažu*. (R, II, 85);

18) Danas Tamara *ima* više nego ikad. Više *nijesu* egzotične, romantične, izuzetne, ništa od toga: *prodaju* cvijeće, *prodaju* šibice, ili novine, ili *šetkaju* mameći goste pred sumnjivim lokalima (T, 144).

Najočigledniji primjer upotrebe indikativnog prezenta jeste svakako upravni govor u kojem se lako može otkriti vremenska pripadnost radnje iskazane prezentom (Tanasić 2005: 359) budući da se u dijaloškoj formi radnja određuje neposredno prema vremenu govorenja.

Kada se ima u vidu kategorija *osobnosti* radnje, u ekscerpiranim primjerima prezentske oblike ilustruju glagoli *subjektnog* ali i *objektnog razreda*,¹⁰⁷ pri čemu drugi imaju stilsku

¹⁰⁷ Glagoli subjektnoga razreda označavaju radnju, stanje i zbivanje živih pojmova, a glagoli objektnog razreda neživih (Barić 1997: 225).

nosivost jer učestvuju u konstituisanju personifikacije (*hodnik se penje i spušta, sjenke igraju*) i doprinose figurativnosti i slikovitosti jezičkog izraza, u kojem neživi pojmovi tvore viziju realne egzistencije dobijajući obilježja živih realija.

Stilsku markiranost dobijaju glagoli *smijuljiti se, kreveljiti se* (8. primjer) usled svoje pejorativne semantike čija stilistička vrijednost nije uslovljena poljem temporalnosti, već indikatini prezent to obilježje dobija u kontekstu rečenice.

Sintaksički indikativ glagola *znamo, igraju i liči* (5, 6. i 7) potvrđuje prilog *sad*, čije je primarno značenje sadašnjost. (Tanasić 2005: 354)

Izrazitu stilsku obilježenost imaju glagoli *moliti, stenjati, kukati, kleti, kunuti, šištati, vrištati, cviliti* koji su potvrda glagolske sinonimije, koja na rečeničnom nivou dovodi do gradacijskog nizanja radnji, i stanja, koje su pokazatelj uzburkanog emotivnog stanja Lalićevih junaka na širem kontekstualnom nivou.

Onomatopejski karakter većine ovih glagola u potpunosti se uklapa u sumornu atmosferu leleka i kuknjave koji se projektuju i na opise prirode pa u sprezi sa njihovim zvučanjem i značenjem doprinose slikovitijem prikazivanju romanesknog svijeta.¹⁰⁸ Na taj način, pisac izbjegava jednoličnost, monotonost i stereotipnost jezičkog izraza i pojačava raznovrsnost kazivanja.

U navedenim primjerima izdvajamo sledeće sinonimske parove *buni se – ne slaže se; leleču – kuka*; kao i nizove *vrišti – cvili – moli*. Oni se javljaju ili u sklopu užeg konteksta označavajući akumulativnu ili gradacijsku sinonimiju, ili pak u širem kontekstu i kompletnom tekstu, sve u cilju karakterizacije junaka, slikovitijih opisa prirode i događaja i kompletnog pojačavanja značenja, što je u okviru lingvističke terminologije obilježeno pojmom *amplifikacije*.¹⁰⁹

Stilska neobilježenost indikativnog prezenta u ispitivanom tekstu umanjena je kada se specifična semantika ovog glagolskog oblika razmotri u kontekstu (užem i širem) u kojem on učestvuje u građenju stilskih figura do složenih odnosa glagolske sinonimije. Stvaranje utiska neposrednosti i vjerodostojnosti opisanih događaja, nezamjenljivost drugim oblikom, budući da nema sintaksičko-semantičkog ekvivalenta, ide u prilog činjenici da indikativni prezent u

¹⁰⁸Ekspresivno obojeni glagoli tipa *moliti se, kumiti, kleti, kunuti* (1. l. jd. ind. prez.) u znatnoj mjeri karakterišu epski dijalog i imaju vrlo značajnu funkciju u kompoziciji epske narodne pjesme, jer se njima postiže *živost, uvjerljivost i neposrednost epskih izvještaja* (Burić 2012: 35).

¹⁰⁹ Simeon navodi šest različitih značenja ovog termina, od kojih su za našu analizu najznačajnija sledeća: 3. pojačavanje izraza, njegovog značenja i izražajnosti dodavanjem sinonima, atributa ili komparacijom; 4. u stilistici i poetici; gomilanje ili nizanje nekoliko sličnih atributa koji pojačavaju obilježje pojave (Simeon 1969 I: 60).

našoj građi može biti izrazito stilematičan oblik, pogotovo kad se posmatra u široj kontekstualnoj situaciji.

Pripovijedački prezent

Pored označavanja apsolutne ili prave sadašnjosti, prezent (imperektivnih i perfektivnih glagola) može biti upotrijebljen i u sintaksičkom relativu¹¹⁰ kojim se obilježava relativna ili nepravda sadašnjost (Barić 1997: 408). Za razliku od indikativnog prezenta, relativni se upotrebljava od glagola oba vida, pri čemu je relativni prezent perfektivnih glagola znatno rjeđi. Najčešće se upotrebljava u pripovijedanju pa se stoga naziva pripovijedački, narativni ili istorijski prezent. On označava svojevrsnu *gramatičku metaforizaciju* (Piper 2005: 754) do koje dolazi usled vremenske transpozicije, ili prenesenog značenja svojstvenog perfektu. Stoga, pripovijedački prezent odlikuje stilska markiranost koja omogućava slikovito, izražajno i dinamično prikazivanje događaja koji u se vršili ili izvršili u prošlosti, usled čega se njegova upotreba kvalifikuje kao *transponovana* ili *metaforična*.

Primjeri:

I

- 1) Pojave koje je dotle lako podnosio, postajale su tajanstvene. *Ne razumije* državu, opštinu, delegate, trgovinu, trotoare prekrivene automobilima pored kojih *se* jedva *provlači*. (T, 6);
- 2) Tih dana je Đuraš Vukčić, student prava, bio zauzet čudnim poslom: *čuva* ludaka, pacijenta psihoanalitičara, doktora Klajna, a ludak miran kao anđeo, uplašen od nečeg i pokajnički raspoložen. (T, 15);
- 3) Ustao je Tomaš Radačić, *oslanja se* na štap i *hramlje, kašlje, uzima* papire od Vukčića, *gleda ih i prelistava, traži* početak, *mršti se* (T, 43);
- 4) Stanija reče: „Bila je s njom jedna pavisoka, u vojničkim čakširama, muškobanja s kapom do vjeđa, *naramkuje*, na pušku *se naslanja*.” (T, 52);
- 5) Sve se smanjilo, samo se oči uvećale, *kolutaju* i kao da *ne gledaju* šta je ispred njih, no nekud dalje – u nekakvu fantaziju, u psihologiju, u buduće događaje. (T, 142);
- 6) Primijetili su, *čulje* uši, *bulje* oči, *došaptavaju se, skreću* pažnju jedan drugom (T, 154);
- 7) Željni smo bili i promjena – kao svak kome nije sve potaman i ko *misli* da zbog nečeg *zaslužuje* bolje. (RS, I, 13);
- 8) To je novembar 1915, kiša, magla, tukli smo Cubera kod Bijelog Brda i Rejnela na Čemernici i opet Rejnela kod Kušića, i Šisa i

¹¹⁰ Riječ je o radnjama koje su se vršile u prošlosti a ne u vremenu govorenja. (Stevanović 1979: 562)

Sarsića, ali što je bolje kad delegat srpske vrhovne komande Petar Pešić *javlja* svojim u Srbiju da su crnogorske trupe nesigurne (RS, I, 18); 9) Drmnu Baca iz sitog drijema, pa ga *pita*: (RS, I, 19); 10) Svima onima što *slušaju*, čak i ženama, bješe krivo što su Kući na taj način stekli prvjenstvo (RS, I, 24); 11) Najzad smo stigli na Cetinje. Varoš tiha, niko *ne viče*, niko na nas *ne zamahuje*, nema nikog da nas *tjera*, ni da *se čudi* što smo došli ... Prosto nam *se osmjehuje* vjerolomna ratna sreća: vrijeme lijepo, miholjsko ljeto – *izlazimo* na Orlov krš i *lutamo* kroz kupinjake. (RS, II, 272–273); 12) Prvo pomislih – *šali se!* Zatim – *varaju* ga oči. (LG, I, 13); 13) Postigli ste samo to da brže *mlatite* jedni druge. (LG, I, 150); 14) Pogledah ga ... Jedna pruga sunca *prelazi* mi ispod kvrge koja *označava* kukasti nos – od toga *izgleda* da *se kezi i uživa* (LG, I, 151); 15) Pred njom je ustao i *stoji*, čak se, evo, u težnji da što jače udari, *propinje* na nožne prste, (LG, I, 216); 16) –Dobar lov sam imao. Dade mi kapu, a poslije i pušku (...) *Nudi* mi i cipele, ali nekakve male i nezgodne za moju nogu. (S, II, 224); 17) I četnička graja koja je dolazila odozdo sa balvana, stišala se, umorili su se valjda. Više *se ne osjeća* zadah izgorelog baruta. Puščani dim se digao od zemlje. *Čuje se* Rijeka kako neumorno *tuče* kamenjem i talasima u temelje okrvavljenog zida na lijevoj obali. Pomalo to *liči* na uspavljivanje u gruboj drvenoj kolijevci, koja po neravnom terenu i rasklimatana, *lupa* i *škripi* kad se zanjiše. (R, I, 34); 18) To je otsjaj onih što *se bore* za nas pao i *daje* nam malo ljudskog dostojanstva. Umjesto da sami...Bolje je ne misliti o tome, o ničemu. (R, I 88); 19) Zatim ču starca s ponjavom kako *kune*: (R, I, 88); 20) Tada istrča neko bos prema stražaru. *Viče* usput i pominje bolesnog čovjeka, na njemačkom, i *viče* – o ranjenom, o transportu, Šiptarima i Međunarodnom pravu. Nešto poznato pojavljivalo se ponekad u tom glasu, ali se ubrzo gubilo. (R, I, 160); 21) Vidio sam tada da *se on plaši*. (R, I, 167); 22) ali ja sam te večeri bio nepovjerljiv prema svima i pakostan, i stalno mi se vrtjelo u glavi: *smatraju* nas za budale! (RS, I, 272); 23) Sretao sam trezvenjake, bogomoljce, ugledne građane, sveštena lica – *lažu, mažu, kunu se* krivo, pa *vrđaju* kao šeprtlje kad ih *uhvatim*, a pijanica *se rastoroče*, pa *ne štedi* ni svoje ni tuđe. (T, 154);

II

1) Slučaj treba kao jabuku, pomisli, *zgrabiš* i *zagrižeš* prije nego si pomirisao. (R, I, 351); 2) Jutros su Zatonci donijeli nekog Vukolića, *kažu* da je iz Međe. (R, I, 143); 3) Uzgred su srknule gutljaj loze, te im se od toga razvedrilo često zamagljeno žensko nebo. *Zveknu* tepsijom da *se jave*, *zasmiju se* iznenada nekoj šali kazanoj šapatom, s

neugašenim osmjehom *dođu* dvije ili tri zajedno *da pokupe* prazne čase i da ih punima *zamijene*. (RS, I, 15); 4) – oni što su protiv volje postali mete još neispaljenih metaka, *sjete se* da su partizani daleko i da nema razloga za strahovanje, *ožive*, *raspričaju se*, poneki *zapjeva* mangupsku pjesmu o mamljenju djevojaka. (S, II, 23); 5) Neki *ostave* milione, pa im je uzalud: nasljednici kuće *rasprodaju*, pare *smažu*, ili im to kurve *dignu*, ili kartaši, tek poslije *ostanu* jadniji no što su bili (RS, I, 165);

U primjerima prve grupe, u kojima se javlja pripovijedački prezent imperfektivnih glagola, njegov relativni karakter vidljiv je iz govorne situacije i u kontekstu koji smo ovom prilikom navodili kako bi se izbjegla mogućnost dvojakog tumačenja. U većini navedenih primjera, prezent koji označava nepravu sadašnjost javlja se naporedo sa nekom drugom preteritalnom radnjom i često funkcionira u tzv. *preteritalnom okviru*,¹¹¹ kao u 17. primjeru u kojem je glagol *osjeća se* vremenski „omeđen” oblicima perfekta 3. l. jd. *dolazila je*, *stišala se*, 3. l. mn. *umorili su se* u inicijalnoj poziciji i perfekta *se digao* (3. l. jd.) u finalnoj, čime se jasno pokazuje da je glagol u prezentu upotrijebljen kao gramatička metafora.

Prezent ovog tipa često se pojavljuje u imperfekatskim nizovima (Radovanović 1990: 167–178) kao u 3. primjeru prve grupe (*hramlje*, *kašlje*, *uzima ... gleda*, *prelistava*, *traži*).

Pripovijedački prezent,¹¹² u romanima Mihaila Lalića, označava ne samo radnje koje su se vršile u određenom trenutku u prošlosti, već i one koje su se izvršile, i njegova upotreba u jeziku našeg pisca ni po čemu nije neobična. Međutim, drukčiji odnos,¹¹³ i njegovu ograničenu upotrebu Stevanović konstatuje za jezik novijih pisaca, ističući da se pripovijedački prezent mnogo više upotrebljavao u narodnim pjesmama i pripovijetkama, kao i u Vukovom jeziku u cjelini (1979: 563).

Prezent perfektivnih glagola, pored krnjeg perfekta, jedini je glagolski oblik koji predstavlja pouzdano mjerilo da je riječ o sintaksičkom relativu, jer se njime ne može označiti vrijeme govora, odnosno apsolutna sadašnjost. (Belić 1990: 318)

¹¹¹ P. Piper koristi ovaj termin za slučajeve kada oblik pripovijedačkog prezenta imperfektivnih glagola ima ispred i/ili iza sebe svršen glagol u preteritalnom obliku. (2005: 756) B. Tošović detaljnije razmatra ovaj pojam u poglavlju Gramatička stilistika glagola (1995: 190–201) navodeći mišljenje Jevgenije Šendels koja daje širu razradu gramatičke metafore. Pod metaforom u gramatici ona podrazumijeva prenošenje gramatičkog oblika sa jednog vida odnosa na drugi u cilju stvaranja slikovitosti (Šendels 1972: 51). Jedan od prvih koji uvodi ovaj pojam je Roman Jakobson. (Tošović 1995: 194)

¹¹² Koji je inače vrlo živa kategorija i u vasojevičkom govoru (Stijović 2007: 169).

¹¹³ S obzirom na činjenicu da je u vasojevičkom govoru zabilježena njegova visoka frekventnost (Stijović 2007: 168) kao i u svim istočnojugoistočnim govorima (Stevanović 1934–1935: 85–89).

Takođe, treba voditi računa i o tome da prezent perfektivnih lagola, kao i imperfektivnih u sintaksičkom relativu ima samo značenje svoga vida, a vremensko značenje dobija od glagola uz koje se upotrebljava ili iz cjelokupne vremenske situacije.

U navedenim primjerima II grupe vremensko značenje prošlosti prezentu daju oblici aorista i perfekta, dok je kod prezenta I grupe primjera, vremensko značenje vidljivo na osnovu aorista, perfekta, imperfekta ili pak vremenskih odredbi tipa – *tih dana* (2. primjer), *novembar 1915.* (8), *tada* (20. i 21), *te večeri* (22).

Samim tim što pripovijedački prezent iskazuje radnju, stanje ili zbivanje koje se odnosi na prošlost, on biva upotrijebljen izvan svog osnovnog značenja, pa je za razliku od sintaksičkog indikativa, kao i svaki drugi vremenski glagolski oblik prenesenog značenja, izrazito stilski obilježen.¹¹⁴

Glagolska sinonimija, koja je, kao što smo već istakli, najčešće vidljiva tek u širem kontekstu, u analiziranim djelima, često se uočava i u užem, odnosno rečeničnom kontekstu, kao u posljednjem primjeru I grupe. Glagoli *lažu*, *mažu*, *kunu se krivo*, *vrđaju* u ovom „imperfektivnom lancu” iskazuju modifikovano primarno značenja onog glagola koji je na početku niza, a to je glagol *lagati*; prema tome glagol *mažu* svojom polisemantičnom (višeznačnom) prirodom dobija značenje „iskrivljene istine”; glagol *kunu se* tek u vezi sa prilogom *krivo* mijenja svoje osnovno značenje „govoriti istinu pod zakletvom” pa taj glagol u kombinaciji sa prilogom *krivo* funkcioniše kao njegova apsolutna opozicija koja uslovljava promjenu značenja; glagol *vrđaju* uključuje i značenje „izbjegavanja istine” što se takođe dovodi u vezu sa osnovnim glagolom ovog niza – *lagati*, pa i on, kao i glagoli *mažu* i *kunu se* biva stilski markiran, i na slikovitiji način prikazuje dominaciju laži kod ljudi „od ugleda” (*Sretao sam trezvenjake, bogomoljce, ugledne građane, sveštena lica*).

Glagolska stilaska figura ponavljanja,¹¹⁵ koja je karakteristika pjesničkog jezika, ima svoje mjesto i u proznom tekstu, pogotovo u Lalićevom djelu, čiji pojedini fragmenti i funkcionišu na principu poetizacije narativnog teksta. Ponavljanje glagola *viče* na početku naporednih parataksičkih rečenica naglašava ono što je u fokusu – informacija o ranjenom čovjeku. Dakle, ovdje je prisutna anafora prezentskog tipa kojom se potencira značenje datog iskaza (Tošović 1995: 330)

¹¹⁴ Na njegovu stilističku vrijednost upućuje i E. Barić (1997: 408).

¹¹⁵ Ako se svjesno naruši uobičajeno, ustaljeno ulančavanje glagola u rečeničnom (stihovnom) nizu, odnosno ako se glagol upotrijebi tamo gdje ga ne očekujemo ili se nađe u neuobičajenim sintaksičkim sklopovima, nastaju glagolske stilske figure (Tošović 1995: 329).

Postupak deglagolizacije¹¹⁶ javlja se u kontekstu 18. primjera (*Umjesto da sami ...*). Izbjegavanjem glagola, kao osnovnog konstituenta rečenice pisac pribjegava vrlo neobičnom postupku – izostavljanju glagola, čime iskaz postaje pomjeren u tom smislu što formalno nestaje glagoličnost (Tošović 1995: 355), mada se ona jasno nazire u dubinskoj strukturi, čime se ne narušava smislenost jezičkog iskaza, koji se i dalje može dekodirati. Odsustvo glagola u izvjesnoj mjeri, i u zavisnosti od konteksta, dovodi do nedorečenosti jezičke poruke, koja pojačava asocijativnost i čitateljsko koautorstvo (Ibid., 356). Asocijativnost je u pomenutom primjeru pored deglagolizacije naglašena i spoljašnjim znakom, jer pravopisnim znakom (...) na kraju rečenice pisac asocijaciju ostavlja do kraja otvorenom.

Poseban osvrt sa stilističkog stanovišta zaslužuje i oblik prezenta imperfektivnih glagola *tuče, liči, škripi* u 17. primjeru. Prezentski oblici učestvuju u građenju personifikacije (*rijeka tuče*), poređenja (*rijeka liči na kolijevku*) i glagolske metafore *lupa i škripi* koja nastaje na osnovu auditivnih asocijacija.

Pojava glagolskih metafora proučavana je od strane brojnih lingvista ali i pisaca koji su bili svjesni da je *metaforički potencijal glagola velik i da ima fundamentalan značaj za metaforiku uopšte* (Tošović 1995: 126). Stoga pojedini istraživači smatraju da glagol čini osnovnu snagu u izražajnom postupku (Vuković 1967: 3). Zapaženo je i da se glagolske metafore grade od emocionalno neutralnih glagola (Smirnova 1966: 77) pa one jezički izraz našeg pisca čine ne samo sažetim, jasnim i izražajnim, već i emocionalno obojenim.

Kvalifikativni prezent

Pored indikativnog i pripovijedačkog prezenta, koji predstavljaju veoma frekventne oblike u našem korpusu, izdvaja se i kvalifikativni prezent koji obuhvata radnje koje važe za svako vrijeme,¹¹⁷ ili pak one koje se vrše u određenim prilikama, kada se za to stvore uslovi, što i određuje njihov relativni karakter.

I Indikativna/svevremenska upotreba

Primjeri:

- 1) izgleda da je to hvaljeno gostoljublje osobina zaturenih plemena, koja *drže* do sebe (RS, I, 13);
- 2) otac Baca Krstova – tako on meso *ždere* gdje god stigne (RS, I, 166);
- 3)

¹¹⁶ Deglagolizacija se u Lalićevom jeziku najintenzivnije sprovodi u okviru nominativnih iskaza. (Isp. 37)

¹¹⁷ Kvalifikativan je svaki prezent kojim se bilo kome i bilo čemu pripisuje kakva osobina. Mogli bismo ga nazvati i svevremenim, jer on opisuje *izuzežno dugo trajanje i stalnost onoga što se njime iznosi, čime ne gubi svoj indikativni karakter*. (Stevanović 1974: 570)

Vrijeme je gavran za mene – uvijek *pronađe* neki nov način da me *glođe* i *razara*, da me *rastavlja* na djelove kao što kaplja kamen dube. (LG, I, 149); 4) „Jači – *tlači*. Tu je glavno da najgori budu gore, ulizice ispod njih, a poštenu s glupacima i bogaljima sasvim na dnu. (LG, I, 150); 5) – Bože, kako sve *prolazi*, čak i mržnja! (RS, I, 16); 6) *Postoji* i tamo zakon, i *sudi se* po zakonu (RS, I, 270); 7) *Postoje* zakoni klime i klijanja i *zna se* gdje koja biljka raste (LG, I, 150); 8) kori ga guslar po čijem mišljenju *se* tuga i rakija *ne trpe* i *ne sastaju* (S, I, 259); 9) Pjesme *se* lako *pamte* i daleko *stižu* (S, I, 261).

U datim primjerima prezent glagola oba vida pripisuje subjektu određenu osobinu (*plemena drže do sebe*, *otac Baca Krstova ždere meso*; *Vrijeme glođe i rastavlja*) ili pak upućuje na izvjesne iskustvom dokazane istine (*jači–tlači*, *da sve prolazi*, itd.) koje imaju karakter poslovice, stvarnih ili nastalih pišćevom umjetničkom kreacijom, kod kojih je izražen svevremenski karakter.

II Relativna upotreba

Primjeri:

1) *desi mi se* to i danju: čim *stanem* murvi ispod grana i *naslonim* čelo na koru, pred zatvorene oči mi *dođe* neko od prošlih i za sobom *dovede* druge, (RS, I, 22); 2) To su u stvari uspomene, ali ponekad se sasvim otkinu od svoga vremena i postanu halucinacije. (RS, I, 22); 3) On se isceri i obliznu usne kao Kačaranda kad je bestidan od pića na svadbama, kad *zadirkuje* žene, *ruga se* trezvenjacima i *ismijava* umjerene: (LG, I, 148); 4) Svaki drugi dan *dolaze* jedna kola da nas *odvezu* na previjanje. (R, I, 132); 5) *Ogledujem* se samo u časi čorbe, prije nego je *uznemirim* kašikom. (R, I, 180); 6) u oblačne dane čovjek nikad pravilno *ne osjeća* proticanje vremena. (R, I, 230); „*Ne jede* vuk meso po poruci” (R, I, 246).

Oblici prezenta označavaju radnje koje se vrše onda kada se stvore uslovi, koje se ponavljaju po izvjesnoj sklonosti ili navici rečeničnog subjekta. U 3. primjeru uočavamo glagolsku sinonimiju jer prezentski oblici *zadirkuje*, *ruga se*, *ismijava* pripadaju istom semantičkom polju i obilježavaju nipodaštavajući odnos prema objektima radnje.

Modalni prezent

Glavni akteri svih Lalićevih romana predstavljaju likove koji su skloni stalnom preispitivanju sopstvenih postupaka. Stoga, iskazivanje ličnog stava omogućava sagledavanje njihovog unutrašnjeg, psihološkog profila.

Kao što je u razgovornom jeziku nemoguće izbjeći lični stav govornog lica, tako je i u književnom jeziku, ili preciznije u književno-umjetničkom stilu. Stoga je i modalni prezent oba glagolska vida u ispitivanom tekstu vrlo frekventan oblik koji ukazuje na pretpostavke, sumnje, namjere, uvjerenosti, sigirnosti, želje, zapovijesti itd. govornog lica ili subjekta rečenice.

Primjeri:

1) „*Ne da* niko bolje za gore.” (R, I, 284); 2) „Ni dva oka, gospodine sudija *ne vide* jednako. (T, 136); 3) „Dakle, ideš samo tako – da budeš prisutan...” „Da *statiram*, a ne da *briljiram*” (RS, I, 270); 4) izađoh pred kuću da ih *ispratim* (RS, I, 270); 5) poći ću u Katun Jablan da *vidim* Nedu, da *porazgovaram* (LG, II, 297); 6) On je prekonoć pošao da *tumara* naokolo (LG, II, 52); 7) Neka mu *da* samo vreću žita. (LG, I, 32); 8) Samo da *ne razgovara* s nama. (LG, I, 39); 9) „Nek *se* žene *preudaju*.” (R, I, 62); 10) „Nek *ide* onaj svijet u đavola!” (R, I, 62); 11) „... nek *jede* govna!” (R, I, 266); 12) „Ajde da *idemo*, ljudi!” (R, I, 13);

6) od njih *mogu da pobjegnem* bar donekle (LG, II, 10); 7) To tamo *mora da liči* na neki visoki balkon, ili na čardak ni na nebu mi na zemlji, s kojeg *može da se gleda* (LG, II, 13); 8) *Treba da produžimo*, ali suton je i magla se zgusnula (LG, II, 16); 9) Ivan *hoće da idemo* šumom, (LG, II, 32); *Hoće da izgubi* vjeru u ljude. (LG, I, 34).

Modalni prezent se javlja u samostalnim rečenicama, ali je ipak mnogo češći u zavisnim gdje obično vrši službu dopune upravne rečenice s modalnim glagolima u predikatu. (Stevanović 1979: 568).

U prvom primjeru, odrični oblik prezenta glagola *dati*, pojedini istraživači svrstavaju u kategoriju sintaksičkog indikativa (Stojićević 1951: 36–37). Prihvatajući Stevanovićevo mišljenje, smatramo da glagol *dati* u odričnom obliku ne označava radnju koja se vrši u trenutku govora, već radnju čije vršenje subjekat negira. Samim tim, takva radnja je

nerealizovana i predstavlja njegov lični stav, odnosno modus, pri čemu se naglašava i svevremensko značenje, ukoliko se posmatra u širem kontekstu.

Oblikom prezenta u narednim primjerima ističe se uvjerenost, namjera, želja i zapovijest govornog lica. Posebno su značajni, zbog svoje stilske vrijednosti, primjeri u kojima se naglašava zapovijest govornog lica (7, 9, 10, 11. i 12. primjer) u kojima uočavamo *fonološku elipsu*, tj. dekonstrukciju posljednjeg samoglasnika (*a*) u rječci *nek* i početnog suglasnika (*h*) u rječci *ajde*. Ove rječce, u kombinaciji sa oblikom prezenta predstavljaju *imperativne metaplazme* (Tošović 1995: 348). Uvođenjem oblika karakterističnih za razgovorni jezik postiže se živost i uvjerljivost pripovijedanja u kojem se katkad uočava funkcija olakšanja (10. i 11. primjer) prema kojoj jezik predstavlja „ventil” za otpuštanje negativnih emocija. U takvim govornim situacijama sasvim je očekivana upotreba vulgarne leksike.

Modalnu, a ne vremensku upotrebu prezenta s veznikom *da*,¹¹⁸ s kojim se naporedo upotrebljava i oblik infinitiva (mada je znatno rjeđi u jeziku našeg pisca), bilježimo i uz modalne glagole uz koje prezent vrši funkciju predikatske dopune, što pokazuju primjeri druge grupe. Modalni glagoli zapravo služe za *modifikaciju* kakve druge radnje uspostavljajući modalni odnos *između radnje označene samoznačnim glagolom i subjekta* (Silić–Pranjaković 2007: 185).

Futurski prezent

Najmanju frekvenciju bilježimo u slučaju tzv. futurskog prezenta, odnosno prezenta za budućnost, koji označava nerealizovanu radnju, ali u vremenskoj situaciji u kojoj se upotrebljava on gubi modalnost, pa te primjere, ukoliko postoji vremenski moment koji upućuje na budućnost tumačimo kao vremensku, a ne modalnu upotrebu.

Primjeri:

- 1) „Snađi se kako sam znaš, a ja *se* sutra *predajem* četnicima.” (S, II, 57); 2) – ... Nema ti spasa! Šipak! Mafiš! Sutra Njemci *stižu* (S, II, 134); 3) „Danas *idemo* kod Čifluka Hadži-Bakče.” (R, II, 208).

¹¹⁸ Vrlo interesantna zapažanja u vezi sa naporednom upotrebom infinitiva i prezenta s veznikom *da* daje Karabolić poredeći sintaksu glagola nepotpunog značenja u hrvatskom i njemačkom jeziku na primjeru modalnih glagola (Karabolić 2011: 171–185).

Na osnovu analiziranih značenja i funkcija prezenta, možemo zaključiti da ovo glagolsko vrijeme u romanima Mihaila Lalića, s obzirom na izrazitu frekventnost upotrebe, činu osnovu prilikom oblikovanja romaneskne stvarnosti u kojoj sadašnjost, apsolutna ili relativna, u potpunosti preovladava druge dvije vremenske dimenzije. Kao osnovni konstituent rečenice, tj. njen glavni dio, prezent ima važnu ulogu u građenju stilskih figura i postupaka koji utiču na ekspresivnost jezičkog izraza. Prisustvo glagolske sinonimije čak i na rečeničnom nivou razbija monotoniju i jednoličnost u pripovijedanju.

Preoblikovanje realnog vremena u fiktivno, koje se odvija na posve drugačijim principima, zahvaljujući brojnim stilskim rješenjima, omogućava da umjetnička kreacija doživi svoj najskladniji izraz.

PERFEKAT

Perfekta u našem jeziku predstavlja glagolski oblik kojim se najčešće obilježava vremenska dimenzija prošlosti, pa stoga postepeno istiskuje iz upotrebe ostala preteritalna vremena (aorist, imperfekta, pluskvamperfekta). Njegova sintaksičko-semantička uloga bila je predmet sporenja mnogih čuvenih lingvista¹¹⁹, u prvom redu mislimo na Belića,¹²⁰ Stevanovića i Musića, koji su svojim zapažanjima, bez obzira na različita tumačenja, dali ogroman doprinos sintaksi glagola uopšte.

Usled nedovoljno jasnog i neodgovarajućeg termina za glagolsko vrijeme kojim se označava prošlost, preuzetog iz latinskog jezika, perfekta je i prilikom definisanja osnovnog značenja bio predmet brojnih naučnih mimoilaženja.¹²¹ Na drugoj strani, Belić (1990: 312–315) ne prihvata mišljenje Musića da se perfektom kazuje sadašnja gotovost perfektivne radnje ili sadašnje stanje subjekta bez obzira na vrijeme kad se radnja izvršila. (Musić: 1926, 128). On takođe ističe da se u pripovijedanju, ono što se iznosi perfektom uzima kao pripovijedačeva primjedba, da se njime ne pripovijeda već samo konstatuje (1927: 80). Nasuprot takvom stavu, Belić ističe da perfekta po pravilu predstavlja sastavni dio priča i da tada pripada sintaksičkom relativu, kao perfektivni ili imperfektivni prezent. Razlika

¹¹⁹ Isp. kod M. Petija (1984–1985:109–126).

¹²⁰ *Mogu reći da nigde moje neslaganje sa g. Musićem nije tako veliko kao u shvatanju perfekta, ne samo u razumevanju njegova osnovnog značenja, nego tako isto, ako ne još više, – njegovih funkcija.* (Belić 1990: 312).

¹²¹ Detaljnije o tome raspravlja Stevanović (1979: 582–584).

između perfekta imperfektivnih i perfektivnih glagola, samo je u razlici njihovog aspekta, a ne u razlici perfekatskog značenja. Stoga je i rezultativnost perfektivnih glagola u njihovoj osnovi, to važi podjednako i za perfekat, i aorist i perfektivni prezent, dok su od imperfektivnih glagola nerezultativni svi oblici koji se od njih grade.

Pomenuti stav odnosi se na upotrebu perfekta u indikativu, tj. pravom razgovoru, dok se u pripovijedanju koristi relativni perfekat. *Pričanje pripada prošlosti; ono pripada prošlosti uvek, i po tome što je pričanje, odmah se shvata kao da pripada prošlosti. Ono se ne odmerava prema pravoj sadašnjosti i sve se radnje u njemu određuju prema prošlosti u kojoj se sve dešava. Tako i perfekat. U pričanju nestaje u njemu veze sa sadašnjošću. Zato se glagol 'je' može propustiti u pričanju, jer se njime izražava sadašnjost; ali kada se i to 'je' upotrebljava u pričanju perfekat u pričanju nema nikakve veze sa sadašnjošću.* (Belić 1990: 315). Za razliku od Musića, Belić smatra da se perfekat u pripovijedanju ne odmjerava prema sadašnjosti pripovjedačevoj. Čak i kada se to desi, taj dio pripovijedanja prelazi u razgovor, pa umjesto perfekta u relativu imamo sintaksički indikativ.

Ova tvrđenja ukazuju na mogućnost razlikovanja indikativne i relativne upotrebe perfekta. U prvom slučaju oblicima perfektivnih ili imperfektivnih glagola u vrijeme govorenja konstatuje se da se neka radnja vršila ili izvršila prije toga vremena, u prošlosti. Ukoliko između vremena govorenja i radnje u perfektu postoji neki momenat označen ili vidljiv u govornoj situaciji, radnja se određuje kao prošla prema tom momentu, pa takve primjere ubrajamo u oblike relativnog perfekta.

Za razliku od Belića, koji upotrebu krnjeg perfekta smatra spoljnim znakom relativne upotrebe, Stevanović to mišljenje osporava, navodeći pri tom primjere indikativne upotrebe u kojima čak i perfekat svršenih glagola označava radnju koja se izvršila naporedo sa nekom drugom radnjom u prošlosti. (1979: 598).

U jeziku Mihaila Lalića upotreba indikativnog perfekta, s obzirom na pripovjedačku sadržinu djela, vrlo je neodređena i zastupljena je u ograničenom broju primjera, koji bi se, ukoliko se uzme u obzir širi kontekst mogli tumačiti i kao sintaksički relativ. Kao i kod ostalih vremenskih glagolskih oblika, njegova upotreba u osnovnom značenju nije stilski obilježena, dok se kod relativnog perfekta uočava izvjesna stilogenost.

Indikativni perfekat

Primjeri:

1) No evo *je došao* čas da zažalimo za dobrim vremenom kad *su* promjene *bile* dobre i rijetke, kad gosti *nijesu dolazili* ni glasove *donosili*. (RS, I, 13); 2) Kakve je pameti, čudim se što i do sad *nije taptisao* nekog nepoznatog da ga proglasi za Beringa (RS, I, 17); 3) Napolju sunce *progrijalo* između dva oblaka, trava mu *se oveselila* pa *uzigrala* – evo oblaka. (RS, I, 21); 4) *Strčao je* niz stepenice i *požurio* prema Dolovima. (RS, I, 165); 5) „Evo me zrno *oprznilo*, ne mogu preteći da mi je Bog ujak!“ (RS, I, 289); 6) A ustvari – eto ništa, baš ništa *nijesmo izmislili*... (LG, I, 25); 7) Oči *su mu se zamutile* i *došle* crvene od mržnje. Njegovo pjegavo lice *se iskrivilo* pod nakostrešenom ridom kosom. *Drhtale su* mu blijede usne, a posebno od toga neki mišićni grč *je tresao* koštunjavu donju vilicu. (R, I, 10); 8) Sve čemu *su se nadali*, sva ona sreća svijeta, i mir što *su ga zamišljali*, i ogromni sunčani prostori – *smanjivali su se* sa svakim zamahom i *tamnjali su* pred očima i u zemlju *se pretvarali*, u tu mrku zemlju iz dubine. (R, I, 20).

Relativni perfekat

Primjeri:

1) Sinoć *su došli* i moji sinovci, Veljko i Ivo, iz Beograda – te bar za njih ne brinemo. (RS, I, 13); 2) Svi su glrati i svi važni – ili *su negdje predvodili* u pljačkaškim pohodima, ili *su nešto nadziravali* kad *se* cesta *probijala*, ili *su se* čitavog života *pripremali* da negdje nekom komanduju, (RS, I, 14); 3) Sva ona lupeštva za koja *su ga sumnjičili* i *vezivali* dok *smo bili* na grahovskom frontu u jesen 1914 – *bile su* ovce, koze, dviska, jarac, tele nečije zalutalo izvan tora – nikad novac. (RS, I, 16); 4) Otac mu *je*, Krsto pokojni, *bio* ista vrsta čovjeka, samo *je imao* više sreće, *te je živio* i *završio* u vrijeme povoljnije za mesoždere. (RS, I, 17); 5) Taj dan *smo* veliku krčevinu *napravili* od desnog krila generala Rajnela. (RS, I, 18); Đoko *je* tada, mislim, *imao* samo dvije godine, i *nije znao* ništa o ratu, ni o smrti, ni o stvarnosti. (RS, I, 18); 6) Docije *sam doznao* da mu *je* taj čibuk *poklonio* kralj Nikola. (RS, I, 23); 7) Onda *se* Turcima *dosadilo* – a nije ni čudo – pa *su* leđa *okrenuli*. Naši *su* ih u trku *stizali* i glave im *otkidali*. Tu *je* on, Ako Goričanin, tri glave *ubrao* za tren oka (RS, I, 23); 8) Samo se Obro i ja *nijesmo osjećali* oštećeni – *nijesmo* mi tada *znali* ni šta su Kući, ni šta nas košta njihova prednost. (RS, I, 24); 9) *Znao sam* već i prije toga da je vojvoda Đurko

Vejović opasan i jednouman (RS, I, 166); 10) Otada *sam se osjećao* kao krivac (RS, I, 167); 11) ali ja *sam* se godinama potajno *stidio* od zapadne braće koja *su* u pjesmi *sačuvala* uspomene kako *su* ih naši martolozi i prebjezi, poturčeni i nepoturčeni, *zarobljavali* i *palili* kao Barbarezi. Od toga stida *sam ozdravio* tek u prošlom ratu, kad *su* nam oni sa zapada *došli* kao austrijski martolozi. (RS, I, 168); 12) Tek ujutru nam *je pokazao* u daljini rasturenu planinčinu (RS, I, 288); 13) Juče, prekjuče, svakog dana, *govorio je* to isto, istima. (R, I, 148); 14) Evo i nešto čudnije od toga: cijelim putem, na tome prvom prolasku kroz Sandžak, ja *sam osjećao* da je Lasta živa (RS, I, 289); 15) Zatim se sjetih Nika, pećine i jabuka u Gubavču. *Slušao sam* kišu i *gledao* kako Anja bijelim prstićima, naviklim na dirke, para šavove stare kabanice. Usne *su* joj *bile* stisnute, zbog onih gnjida i vašaka, lice blijedo. *Odrezala je* parče tkanine i dugo *se dvoumila* mjereći gdje je najnužnije da ga stavi (...) *Zatvorio sam* oči i *pitao se* – ima li nečeg između njih i je li to ljubav? (...) *Osjetio sam* kako zavidim Niku. (LG, I, 10); 15) Jug Jeremić i Minjo Zatarčić i ja – mi *smo* i onda *predosjećali* da život nema mnogo darova za nas. (R, I, 227).

Oblici relativnog perfekta, glagola oba vida, odlikuju se visokom frekvencijom upotrebe u analiziranim djelima Mihaila Lalića. Na drugoj strani, upotreba indikativnog perfekta rjeđe se sreće, što je i sasvim očekivano s obzirom na već iznijete stavove o osobenostima ovog glagolskog oblika.

Primjeri indikativnog perfekta sadrže oblike čija se radnja određuje kao prošla prema vremenu govorenja, dok ovaj oblik upotrijebljen u sintaksičkom relativu jasno upućuje na momenat koji postoji između vremena govorenja i radnje označene perfektom, pa se prema tom momentu radnja određuje kao prošla (1. prilog *sinoć*; 2. kompletna govorna situacija; 3. vremenska odredba *jesen 1914.* itd.), a ne prema vremenu govorenja.

Indikativni perfekat glagola *zamutiti se*, *doći*, *iskriviti se* (7. primjer) kazuje stanje, osobinu koja nastaje kao rezultat vršenja glagolske radnje i mogao bi se svrstati u oblike kvalifikativnog perfekta.

Stilsku neutralnost indikativnog perfekta umanjuje prisustvo stilskih figura poput personifikacije u 3. primjeru (*trave se oveselila, pa uzigrala*), pojava glagolske sinonimije u 4. primjeru (*strčao je, požurio*), kao i izrazita ekspresivnost krnjeg perfekta u 5. primjeru (*oprznilo*).

Relativni perfekat u 7. primjeru, koji se odnosi na Aka Goričanina i pripovijedanje o njegovom junaštu, predstavlja eufemizam, kojim se umanjuje i modifikuje stvarno značenje, pa se kazuje da Ako nije *ubio* već je *ubrao tri glave za tren oka*, čime se umanjuje negativna konotacija njegovog postupka, i izbjegava imenovanje pojave koja se smatra *suviše delikatnom* (Katnić-Bakaršić 1999: 85).

Upotreba krnjeg perfekta u većini primjera relativnog perfekta nema ekspresivnu vrijednost, jer je takav oblik perfekta uslovljen ili punim oblikom koji mu prethodi ili je sadržan u povratnoj rječci *se*,¹²² pa bi upotreba prezenta pomoćnog glagola *je* bila i stilski i gramatički sasvim suvišna.

Smjenjivanje perfekta i prezenta, tj. prošlog i „sadašnjeg“ vremena, koje uočavamo u većini navedenih primjera obje grupe, kao i upotreba perfekta imperfektivnih glagola, ne tiče se samo specifičnih odnosa koji vladaju na sintaksičko-semantičkom planu, već imaju značaj i u poetici samog djela, odnosno književno-umjetničkog teksta. U zavisnosti od određenog aspekta (glagolskog vida) glagolski oblici u oblasti poetike dobijaju posebno značenje.

Promjena glagolskih oblika, u prvoj grupi 2. primjer (*čudim se, nije taptisao*) u drugoj 1, 2, 8, 15. primjer (*došli su, ne brinemo; pripremali, komanduju* itd.) tj. prošlog i sadašnjeg vremena pokazuju da prezent označava *fiksaciju* tačke gledišta sa koje se daje opis, kao da se vrijeme unutar tih prikazanih radnji, odnosno *scena* zaustavlja upotrebom prezenta. Perfekat, na drugoj strani, opisuje promjene do kojih dolazi u svakoj novoj *sceni*, i *određuje kontekst u kojoj ona treba da bude doživljena*.¹²³ (Uspenski 1979: 104–105). Kao što je slučaj i u svakodnevnom govoru, razgovornom jeziku, pripovijedački prezent ima za cilj da uvuče slušaoca, tj. čitaoca u radnju-priču, i postavi ga na ono mjesto na kome se nalazi junak priče.

Upotreba perfekta imperfektivnih glagola tipa *drhtati, tresti* (7. primjer indikativnog perfekta), *nadati se, zamišljati, smanjivati se, tamnjati* (8. primjer iste grupe), kao i glagoli *sumnjičiti, osjećati* (3. i 8. primjer relativnog perfekta) pokazuje da se cijela radnja zbiva u prošlosti u kojoj pričalac zauzima sinhronu poziciju. (Ib. 108). Imperfektivnim vidom postiže

¹²² Pomoćni glagol u ovom slučaju nestaje glasovnim putem. Enklitike *se* i *je* u međusobnom dodiru, u položaju iza akcenatske riječi na koju se naslanjaju, posle gubljenja suglasnika *j* između dva *e* i sažimanja samoglasnika svode se na *se*. Umjesto *se je*, piše se i izgovara samo *se*.

¹²³ Uspenski daje vrlo interesantno poređenje: *Ovde se struktura pripovedanja može da uporedi sa prikazivanjem dijapozitiva koji su povezani nekakvom sižejnom linijom: pri prikazivanju svakog dijapozitiva vreme se zaustavlja, ali je u razmacima između prikazivanja izvanredno kondezovano (vrlo brzo teče). Drugačije rečeno, neprekidan vremenski tok ovdje je predstavljen u vidu diskretnih kvanta, između kojih je vreme veoma zgusnuto.* (1979: 105).

se *efekat produženog vremena*¹²⁴ kao da se sam čitalac smješta unutar opisivane radnje i postaje njen sinhroni svjedok, utisak koji se, uostalom, postiže i upotrebom pripovijedačkog prezenta.

Modalni perfekat

Primjeri:

- 1) Možda i *nijesmo* mnogo *izgubili*, nego je to samo privremen izgled. (LG, I, 9);
- 2) Vrijeme je, ljudi, da se razilazimo dokle nam rakija *nije* na nos *udarila*. (RS, I, 21);
- 3) Možda *nijesu* ni *opazili* kako je uplašena (LG, II, 22);
- 4) Možda nas *je opazio* (RS, II, 29);
- 5) Možda i duže *nije pušio* (LG, II, 50);
- 6) „Valjda mu je *nijesi dao?*“ (LG, II, 56);
- 7) Za mene je ostala *Engleska gramatika* – sigurno *je pripadala* Zaru (LG, II, 83);
- 8) – 8) Izgleda da *si dolijao* (S, II, 42);
- 9) S čumom *se vezali*, a od gube *raspadali!* (S, I, 104);
- 10) – Kako sročili – *ispale* mu oči – dometnu Tadija. (S, II, 262);
- 11) „... *Zaklela se* zemlja raju da se tajne sve saznaju.“ (T, 137).

Perfekat može biti upotrijebljen i modalno i gubeći svoje vremensko značenje iskazuje lični stav govornog lica, tj. subjekta rečenice koji se u našem korpusu obično javlja kao pretpostavka, uvjerenost, sigurnost u vršenje i izvršenje radnje (1–7. primjera).

Katkad nailazimo i na slučajeve u kojima krnji perfekat ima imperativnu, tj. optativnu službu i koji se odlikuje naročito naglašenom emocionalnošću iskaza. U našem primjeru (9. i 10. primjer) on se javlja u kletvi, koja s obzirom na svoje osnovno značenje, aktivira magijsku funkciju jezika¹²⁵ i iskazuje dejstvo negativnih emocija usmjerenih ka sagovorniku.

Perfekat u poslovicama (gnomama) koji se javlja u posljednjem primjeru, tumačen u određenom kontekstu, može imati modalno značenje, mada je naravno naglašeniji njegov svevremenski karakter, pošto gnome važe za svako vrijeme, pa su vremenski neodređene.

Perfekat u jeziku Mihaila Lalića predstavlja najproduktivnije preteritalno vrijeme, koje nema posebnu stilsku izražajnost, pogotovo u svom osnovnom značenju, zbog svoje *apsolutno normativne prirode* (Radulović 1994: 131) pa se s pravom smatra *prilično*

¹²⁴Termin je preuzet od Uspenskog (Ibid., 109).

¹²⁵ Bugarski ovu jezičku funkciju objašnjava vjerovanjem u iskonsku vezu između oznake i označenog (2003: 40).

bezbojnim i stilski irelevantnim vremenom (Bašanović-Čečović 2013: 342). Nasuprot ovom značenju, relativni perfekat, pogotovo imperfektivnih glagola, omogućava primjenu različitih postupaka koji omogućavaju neposrednost u prikazivanju događaja, dok upotreba krnjeg perfekta, sem u gramatički opravdanim uslovima, naglašava ekspresivnost jezičkog izraza.

AORIST

U našem savremenom jeziku aorist služi za iskazivanje radnji koje su se izvršile neposredno prije momenta govora i radnji koje su se izvršile znatno prije tog momenta, za razliku od perfekta koji označava prošlu radnju *bez podataka o vremenskom razmaku između njenog vršenja i momenta govora* (Piper i dr. 2005: 424). Prema tome, možemo izdvojiti dva vremenska značenja – indikativno i relativno. Ako vrijeme radnje određujemo prema vremenu govorenja, tj. ako se ona izvršila¹²⁶ prije trenutka konstatovanja riječ je o pravom, osnovnom vremenskom značenju, a ako se određuje prema nekom drugom momentu (vidljivom ili pretpostavljenom) riječ je o relativnom aoristu.

Aorist u standardnom jeziku predstavlja relativno stabilno glagolsko vrijeme, i pored toga što se gubi u većini slovenskih jezika i zamjenjuje svojim sintaksičkim sinonimom – perfektom. Njegova produktivnost naročito karakteriše jezik umjetničke književnosti, pa je prema tome, i u jeziku našeg pisca aorist vrlo frekventan glagolski oblik i po svoj prilici stilski obilježen. Njegov stilistički potencijal jeste u osnovnom svojstvu koje ga odvaja od perfekta, a to je iskazivanje doživljene prošle radnje, čak i onda kada ona nije stvarno doživljena, ali je govorno lice predstavlja kao takvu (Stevanović 1974: 624; Piper i dr. 2005: 424). Prikazujući doživljene radnje postiže se ekspresivnost jezičkog izraza, pa aorist predstavlja glagolski oblik koji služi za *izrazito ekspresivno izlaganje*. (Stevanović 1979: 626).

Relativni aorist

Ekspresivnost koja se postiže upotrebom aorista perfektivnih glagola jedan je od osnovnih razloga njegove produktivnosti u romanima Mihaila Lalića, u kojima smo

¹²⁶ Treba napomenuti da se aorist katkad javlja i od imperfektivnih glagola, ali je ipak neuporedivo češća upotreba aoristaglagola perfektivnog vida. (Stevanović 1979: 607–620).

zabilježili brojne primjere sintaksičkog relativna, što je svakako i očekivano, jer je on neuporedivo češći u jeziku lijepe književnosti.

Primjeri:

1) *Zastade* ga čudno zagledanog u tavanicu, *prekri* ga čaršavom preko glave i *istrča* da dovezu kolica. (T, 137); 2) Iz neprozirnih tama zaborava u mutno sjećanje Đurađa Vukčića *izroni* veseli student sa Cetinja Minja Đurović (T, 138); 3) *Zgrabi* upijač i *zamahnu*. (T, 91); 4) Vukčić *uzdahnu* i *popravi* kosu: (T, 87); 5) Tada *ču* tanak srebrnasti glas nekadašnje sekretarice (T, 83); 6) Osmjeh im *izbljedje* dok su gledali mrtve iznad vododera. (R, I, 316); 7) Još su se skanjivali, a tada podoficir *zgrabi* kramp i njegovom oštricom *ocrta* prostran kvadrat. (R, I, 20); 8) U sljedećem trenutku *zaboravi* je. (R, I, 29); 9) Tako *stigoše* do pogažene trave na kojoj su jednom sjedjeli. (R, I, 58); 10) Tada *istrča* neko bos prema stražaru. (R, I, 160); 11) Jedna kolona odozdo *ispali* puške i *iščeze* prije nego su stigli da joj odgovore. (R, I, 310); 12) Tamo se opet *podigne* graja i vidjelo se kako mašu rukama. Pokazivali su niz rijeku na obalu. Zatim se *čuše* i neki drugi povici, a vojnici zadovoljno *zagraktaše* spuštajući zadimljene puške k zemlji. (R, I, 19). 13) Poslije *se obrete* pred Velikom Pećinom, u kamenitom Klinu iznad Međe, i sasvim jasno *vidje* nad izvorom razgranati javor sa lišćem žutim kao jagorčevina. (R, I, 12); 14) Sjutradan u svitanje *napade* on s dvanaest pušaka, (S, I, 262); 16) Potkovom kundaka *udarih* ogorelu kvrgu – ona se uz škripav šum *zdrobi* i crna prašina *prosu se* po raspukloj zemlji. Potsmijeh se od toga *ne izgubi*, čak se raširio. (LG, I, 151); 17) *Uspravih se* s puškom ispred sebe – tako uvijek, kad mi dođe teško, dovodim stvari u red. Drveće *zastade* u hodu a livada i tišina *legoše* na svoja uobičajena mjesta. (LG, I, 151); 18) Prvo *stiže* zatamnjenje, pa skoro sumrak, i za njim pljusak *zaklapara*¹²⁷ po daskama i lokvama koje *se* odmah *stvoriše*. (LG, II, 21); 19) sjetio sam ga se tek osam godina docnije, kad Princip *ubi* Ferdinanda i Sofiju i *pokrenu* velik lanac patnje i nesreće po svijetu. (RS, I, 272); 20) Malo *potraja*, pa *se navuče* drugi oblak i *poduhnu* hladan vjetar sa sjevera. Goveda *se naježiše*, *uskoprca se* golo žbunje, začuđeno kako se zima povampirila. (RS, I, 21).

¹²⁷ Kako je originalno izdanje određenog djela najvrednosniji dokument na kojem se temelji naučna analiza, ovom prilikom skrećemo pažnju na to da je u Nolitovom izdanju romana *Lelejska gora* iz 1957. godine na ovom mjestu upotrijebljen oblik glagola *zalapara*, dok je u sledećim verzijama slova greška ispravljena.

U svim navedenim primjerima jasno se vidi da su radnje označene oblicima aorista izvršene u nekom drugom vremenu, a ne u vremenu govorenja. To zaključujemo na osnovu govorne situacije, konteksta u kojem se on upotrebljava, ili na osnovu određenog „spoljašnjeg“ znaka relativnog vremena, korelativa tipa *tada*, *onda*, *poslije*, *zatim* i sl. Govorno lice iznosi doživljenu radnju pri čemu se stiče utisak da se ona odigrala pred njegovim očima, ili ju je to lice na neki drugi način doživjelo, *konkretno ili umjetnički*. (Stevanović 1979: 624).

Kako primjeri pokazuju, uz aorist se susreću oblici perfekta ili narativnog prezenta, pri čemu je neposrednost doživljenih radnji naglašenija kada se aorist javi naporedo sa oblikom prezenta, jer aorist u tom slučaju daje okvir određene slike koja na taj način postaje uočljivija (Piper i dr. 2005: 426). Uz perfekt on upućuje na stvarni momenat vršenja glagolske radnje i fiksira vremensku dimenziju prošlosti.

Naša dosadašnja analiza se pored sintaksičko-semantičkih odnosa bavila i pitanjem stilističke vrijednosti glagolskih oblika, pa ćemo stoga, sa tog stanovišta, posebno izdvojiti nekoliko primjera.

Glagol *izroniti* (2. primjer na širem kontekstualnom planu jeste potvrda glagolske sinonimije uz pomoć koje pisac izbjegava stereotipnost, monotonost i jednoličnost kazivanja, što bi bio slučaj da je umjesto ovog glagola upotrebio npr. glagol *pojavi se*. Ista pojava prisutna je i u vezi sa glagolom *izblijedjeti* (6. primjer) koji je javlja kao sinonim glagolu *nestati*.

Glagolska metafora, kao veoma moćno sredstvo ekspresivno-emocionalne markiranosti iskazanih radnji i stanja, prisutna je u 12. primjeru u kojem se *vojnici* porede sa *pticama koje grakću* čime se postiže nadasve slikovito i nesvakidašnje izražavanje, što uvećava stilogenost ovog oblika. Metafora koja se gradi na osnovu prenesenog značenja dovedenog u vezu sa vodom, uz poseban auditivni utisak, prisutna je u primjeru *pljusak zaklapara* (18. primjer).

Izrazitu stilsku obilježnost ima personificirani opis prirode koja pred snagom čovjekove moći, oličene u oružju, mirno i poslušno zastaje (17. primjer).

Modalni aorist

Nekategorijska upotreba aorista kojim se označava uvjerenost, pretpostavka tj. lični stav govornog lica rijetko se sreće u ispitivanom jeziku. Modalnim aoristom se označava

nerealizovana radnja, koja, ukoliko do njene realizacije dođe, pripada budućnosti.¹²⁸ Međutim, njim se ne određuje vrijeme, već stav govornog lica, tj. uvjerenost da će se dogoditi ono što se tim oblikom kazuje. Vremenski se obilježava stav govornog lica, a ne sama radnja. (Stevanović 1974: 626; Piper i dr. 2005: 429).

Primjeri:

- 1) „*Izgoresmo bez baruta*“ (R, I, 220); 2) „... *Oдох* ja dolje da tražim mlijeka. (LG, II, 128); 3) *Mare moja, oдох* u marine... (R, I, 292).

Mogućnost da označi blisku prošlost, dočaravanje doživljenosti glagolske radnje, dinamičnost i neposrednost prikazanih događaja jesu ključne osobenosti aorista u odnosu na perfekat, koje mu obezbjeđuju stabilno mjesto u sistemu glagolskih vremena, pogotovo u književno-umjetničkom i razgovornom stilu izražavanja.

Na polju stilistike glagola, aorist je uključen u odnose koji tvore glagolsku sinonimiju i metaforu pa stoga doprinosi sveukupnoj izražajnosti i stilogenosti jezičkog izraza kojim se odlikuje ispitivani tekst.

IMPERFEKAT

Imperfekat je glagolski oblik koji se gradi isključivo od imperfektivnih glagola i označava radnju koja se u prošlosti vršila i koja je trajala naporedo sa nekom drugom prošlom radnjom, označenom ili preteritalnim glagolskim oblikom, ili nekim „spoljašnjim“ znakom preteritalnosti.

Kao njegov sintaksičko-semantički sinonim upotrebljava se pripovijedački prezent, što je uglavnom i uslovilo njegovo gubljenje u većini govora srpskohrvatskog jezičkog područja i književnog jezika uopšte (Stevanović 1974: 633).

U jeziku Mihaila Lalića, imajući u vidu jezik njegovih odabranih romanesknih ostvarenja, pronalazimo sasvim specifičnu situaciju, kada je upotreba imperfekta u pitanju. Naime, vasaševićki govor odlikuje vrlo intenzivna upotreba ovog oblika, što je jedna od njegovih glavnih karakteristika (Stijović 2007: 174). Stevanović primjećuje da je Lalić jedan od pisaca koji su svoje jezičko osjećanje poistovijetili i ujednačili s jezičkim osjećanjem kulturne sredine u kojoj je živio i stvarao, a koja nije poznavala upotrebu imperfekta. Stoga

¹²⁸ Stoga se kod hrvatskih gramatičara za ovo značenje aorista koristi termin *futurski aorist* (Barić 1997: 410).

su sva njegova kasnija izdanja imala sve manje primjera za označavanje ovog glagolskog oblika, usled *književne nivelacije u jeziku*. Do te promjene je došlo i pored činjenice što je kod njega, *kao kod pisaca iz kraja sa širokom upotrebom imperfekta, vrlo živo osećanje i za sintaksičku sadržinu i za posebnu stilsku vrednost*. (Stevanović 1979: 634).

Prvo obuhvatnije proučavanje jezika i stila Mihaila Lalića, sadržano u doktorskoj disertaciji Milorada Ćorca, tiče se vrlo važne konstatacije da naš pisac upotrebljava imperfekat samo u *Zlom proljeću*, dok ga u drugim djelima upotrebljava toliko da predstavlja pravu rijetkost, ili ga uopšte ne upotrebljava. Na taj način, Lalić se udaljava od vasojevičkog govora. Ćorac uzrok tome vidi u njegovom karakterističnom stilu pripovijedanja u kojem se radnje prikazuju ubrzano, dinamično i živopisno, pa u skladu sa tim on upotrebljava oblike aorista, perfekta i narativnog prezenta (1968: 42).

Kako se imperfekat u našem istraživačkom korpusu rijetko upotrebljava, on pripovijedanju daje posebnu živopisnost, neposrednost i doživljenost događaja koji se prikazuju, što potvrđuje visok stepen njegove stilske markiranosti.

Budući da označava radnje koje se određuju kao prošle ne prema vremenu govorenja, već prema nekom drugom vremenu ili momentu preteritalnosti, on se upotrebava u sintaksičkom relativu.¹²⁹

Relativni imperfekat

Primjeri:

- 1) Oni što su uzdaleka posmatrali ovog malo čudnog njemačkog stražara sa nakrivljenim šljemom kako se u šetnji udaljava od svog objekta, *ne nađoše* na njemu ništa (S, II, 219);
- 2) Na nekim mjestima izgleda da gusla, zatim počinje da pjeva u desetercu: „Fazli asli obolio ljuto, od ka' ono srca junačkoga, na pustu *se* pušku *oslanjaše* ... (LG, II, 121);
- 3) „... Poslednji put se pogledasmo licem u lice, a tada vidjesmo da to nijesu naša braća i naše sestre, da to nije krv naše krvi, da su to otpadnici i nevjernici, krvavo sjeme Satanino, jer im iz očiju sijevaše zlikovački pogled, iz duše im tinjaše poganstvo, a usta im *bjehu* žedna nevine krvi braće svoje.“ (LG, II, 226);
- 4) „*Imaše* velike nokte, a gaće mu raskopčane, sve mu se vidi kako visi ...“ (LG,

¹²⁹ Samo značenje imperfekta dugo je bilo sporno, pa pojedini lingvisti i dalje vide mogućnost njegove upotrebe u sintaksičkom indikativu i relativu (Piper i dr. 2005: 432–433).

II, 258); 5) Prije, kad smo baš imali posla s fašistima, njega tamo nigdje *ne bijaše*. (R, II, 362); 6) *pričaše se* da Krsto ima veze s lupežima u Kučima (RS, II, 13); 7) *Nadaše se* Tomo nesrećni da će ipak preživjeti, (RS, II, 15); 7) *Bijaše* zaista ljepotica, ... čim sam je vidio, jasno mi je bilo (RS, II, 22); 8) Izuzetak samo *činjaše* neki pukovnik Mijušković. (RS, II, 29); 9) On ti nekako uopšte *gledaše* na Crnogorce mrko poprijeko. (RS, II, 29); 10) zato je takav bio, iako se on *ne kazivaše* da je od našijeh strana. (RS, II, 29); 11) *Vikaše* neki na njih da umuknu, ali one pokazaše da su složne i orne za svađu. (RS, II, 58); 12) – A što *znađaše* nekakve pjesme, - iščašio sam vilice smijući se, (S, II, 112); 13) Kad se sjetim kako *se šetkaše* s Njemcima u onom avijatičarskom kožuščiću što ga je dobio od Engleza, pa kako *gledaše* u nas s onijem prezrenjem, (S, II, 189).

U svim navedenim primjerima, imperfekat iskazuje prošlu nesvršenu radnju, predstavljajući je u samom toku njenog vršenja, a govorno lice, na taj način, ovim oblikom sugerira da je autentični svjedok dešavanja o kojem saopštava. Ta sugestija i jeste ono što imperfektu daje značenje doživljenosti (Piper i dr. 2005: 431) i što rečenični sadržaj čini afektivnim.

Imperfekat pripovijedanju daje naročitu živost, pogotovu u slikanju različitih duševnih stanja i raspoloženja (ljutnje, bijesa, mržnje) pa čitalac ima utisak da događaj priča očevidac. Otuda se djelovi teksta u kojima se javlja ovaj oblik odlikuju ekspresivnošću jezičkog izraza. Iako ga karakteriše funkcionalnostilistička *jednostranost* (Tošović 1995: 266) on predstavlja izvanredno izražajno sredstvo kojim se u pripovijedačkoj prozi izbjegava monotonija i postiže jezgrovitost i neobičnost rečenične forme, pogotovo kada se posmatra u odnosu na najproduktivnije preteritalno vrijeme (perfekat), koje je u ovom pogledu stilski neutralno.

PLUSKVAMPERFEKAT

Pluskvamperfekat predstavlja stabilan oblik u sistemu glagolskih vremena, prema mišljenju Sreta Tanasića (Piper i dr. 2005: 411) koje se u tom pogledu razlikuje od mišljenja većine naših gramatičara. Pomenuti lingvista ističe da u stručnoj literaturi nijesu precizno definisani dometi upotrebe ovog preteritalnog oblika, što je dovelo do opšteg zaključka da je pluskvamperfekat u nestajanju na srpskohrvatskom govornom području (Stevanović 1979: 640). Uzrok takvom stavu vidimo u činjenici što se ovaj oblik posmatrao u odnosu na perfekat, pa se zbog ne tako velike frekvencije koja inače karakteriše perfekat, izgradilo

mišljenje o postepenom izumiranju pluskvamperfekta. Stoga, Tanasić s pravom napominje da *ova dva preteritalna oblika imaju svoje posebne, relativno odvojene domene upotrebe i za ocjenu njihove stabilnosti u jeziku ne može se uzimati u obzir ta relativna frekvencija*. (Piper i dr. 2005: 411)

Pluskvamperfekat označava radnju koja se izvršila, ili vršila (rjeđe) u prošlosti prije neke druge preteritalne radnje, koja je imenovana ili pretpostavljena iz cijele jezičke situacije. Stoga, njegovu upotrebu karakteriše sintaksički relativ.¹³⁰ Pluskvamperfekat se po pravilu javlja u složenoj rečenici jer tek u odnosu na drugi predikat koji znači prošlu radnju može da ispolji svoju specifičnu semantiku, jer takva rečenica sadrži potrebne *sintaksičke okvire* (Ibid., 412). Naravno, to ne isključuje njegovu pojavu u prostoj rečenici, samo u tom slučaju označavanje prošle radnje u odnosu prema drugoj, takođe prošloj radnji, mora biti vidljivo u vanrečeničnom kontekstu.

Upotreba pluskvamperfekta u našoj građi, pokazuje da je on u odnosu na imperfekat produktivniji oblik, ne kao što je to slučaj sa perfektom, aoristom i narativnim prezentom, ali svakako stepen njegove zastupljenosti pruža dovoljno materijala za sagledavanje njegovih sintaksičko-stilskih osobenosti.¹³¹

Relativni pluskvamperfekat

Ono što pluskvamperfekat čini specifičnim u odnosu na druga preteritalna vremena jeste naglašena anteriornost radnje koja se njime iskazuje. U svim primjerima koje navodimo, pisac upotrebljava radni glagolski pridjev isključivo perfektivnih glagola, dok je s obzirom na mogućnost dvojake upotrebe glagola *biti*, pretežnija varijanta sa perfekatskim oblikom, dok je imperfekat ovog glagola u sastavu pluskvamperfekta znatno rjeđi.

¹³⁰ U vezi sa ovom tvrdnjom treba napomenuti i da pojedini gramatičari smatraju da pluskvamperfekat može biti upotrijebljen u indikativu, ukoliko se pojavi u prostoj rečenici, a u kontekstu nije naglašena neka druga preteritalna radnja. Povodom slučajeva ovog tipa, Tanasić ističe da ne postoje uvijek potrebni uslovi za proglašavanje iskazane radnje za relativnu, pa se prema tome ne može sva vremenska semantika nekog glagolskog oblika uvijek sagledavati kroz opoziciju teorijskih postupaka indikativ/relativ. (Piper i dr. 2005: 416)

¹³¹ Smatramo da je vrlo važno napomenuti da je najveći broj primjera za pluskvamperfekat, kako kod Stevanovića (1979: 640–647) tako i kod Tanasića (Piper i dr. 2005: 411–423), preuzet upravo iz djela Mihaila Lalića, uključujući i djela koja nijesu ušla u naš korpus (*Zlo proljeće, Hajka*). Stoga, iznenađuje činjenica da ovom obliku nije poklonjena posebna pažnja u disertaciji M. Ćorca (1968), s obzirom na njegovu izuzetnu stilsku markiranost.

Primjeri:

1) *Bješe* moj brat Obro *naoštrio* sjekirčinu i zaletio se da siječe murvu (RS, I, 22); 2) Još u toku govora *bješe* u mraku *napipao* onaj njemački šljem te začuđeno zamlatara njime: (S, I, 224); 3) Tadiji s drugovima *bjehu ostavili* najbolja mjesta u vrhu „sofre“ i pod prozorom. (S, I, 256); 4) *Bili su* već *prošli* kad se dosjetiše i nekoliko grubih glasova zarika istovremeno: (R, I, 15); 5) Pri kraju *bili su* komunisti već *promukli* i jedva su mogli da odgovore posljednjima. (R, I, 16); 6) *Dim se bio zgusnuo*, kroz njega se jedva nazirala četnička gomila na balvanima. (R, I, 19); 7) Jedna četnička grupica *bila je sišla* na obalu, a za njom oprezno priđoše vojnici. (R, I, 19); 8) Nož mu *je bio ostao* u džepu i on spusti ruku da se uvjeri. (R, I, 101); 9) I ima svud usput mladika koje *su se bile nadvile* nad rijekom: (R, I, 54); 10) *Bila je zaboravila* da drži torbu na leđima. (R, I, 55); 11) Šofer *je bio ušao* u kola. (R, I, 65); 12) Jedan klanac kiše *bio je prošao* prije njih uz klisuru. (R, I, 66); 13) *Bili su izašli* iz klisure u proširenu polimsku ravnicu. (R, I, 67); 14) *Čuo je bio* o tom masovnom strijeljanju, ali nejasno. (R, I, 91); 15) Šumićev kašalj opomenuo me da se vratim: naša grupa *bila je već odvojena*. (R, I, 158); 16); *Bio sam se pognuo*, s osjećanjem trenutne slabosti u koljenima, ali se uspravih. (R, I, 159); 17); *Bile su nam se zadesile* neke knjige (...) čitali smo ih po drugi put. (R, I, 163); 18) „Aha, *bjeh se zamislio*“, reče Radević. (T, 119); 19) *Nas je on bio izbrisao* iz računa, mislio je da smo u Bosni i u grobovima. (LG, II, 74); 20) „*Zapeo si bio* iz petnih žila da odvučeš Veljka s terena ...“ (LG, II, 67).

Analiza eksceranih primjera pokazuje da dominantnija konstrukcija (perfekat glagola *biti* + radni glagolski pridjev glagola koji se mijenja) u manjoj mjeri ističe ličnu doživljenost radnje (Ostojić 1976: 245) za razliku od konstrukcije sa oblikom imperfekta pomoćnog glagola *biti* u prvom dijelu ovog složenog glagolskog oblika, koji se u takvim slučajevima odlikuje izraženijom ekspresivnošću (*bješe naoštrio*, *bješe napipao*, *bjehu ostavili*, *bjeh se zamislio*). Imperfekat doprinosi arhaičnom prizvuku koji slikovitije i stilski efektnije prikazuje dešavanja koja pripadaju prošlosti.

Osobeno svojstvo ovog glagolskog oblika jeste iskazivanje prošle radnje čiji je rezultat *dezaktuelizovan*¹³² jer se u međuvremenu, nakon njegovog izvršenja, desila druga koja je poništila njen rezultat, tipa *Bio sam se pognuo, ali se uspravih* (16. primjer). Pluskvamperfekat se ovdje upotrebljava da bi se naglasila neaktuelnost njim iskazane radnje,

¹³² Termin je preuzet od S. Tanasića (Piper i dr. 2005: 413).

jer da nije bilo potrebe da se to istakne mogao bi biti upotrijebljen i oblik perfekta. (Piper i dr. 2005: 413)

Zamjena oblikom perfekta u većini navedenih primjera nije moguća bez promjene značenja,¹³³ jer bi se u znatnom broju primjera izgubio pojam o redosledu događaja predstavljenih oblikom pluskvamperfekta i perfekta, aorista ili prezenta, koji se pojavljuju kao drugo preteritalno vrijeme.

Ono što pluskvamperfektu daje izrazitu stilsku vrijednost jeste arhaizacija jezičkog izraza u kojem je prisutan, snažna lična doživljenost događaja o kojima se pripovijeda kao i naglašena ekspresivnost, pogotovo u slučajevima sa imperfektom glagola *biti* u prvom dijelu ovog oblika. Kako je njegova frekventnost u romanima Mihaila Lalića izrazitija u odnosu na jezik drugih pisaca, kako starije, tako i novije književnosti,¹³⁴ njegovo prisustvo ukazuje na specifično stilsko obilježje Lalićevog jezika.

Raznovrsna upotreba preteritalnih glagolskih oblika (perfekta, aorista, imperfekta i pluskvamperfekta), sa poštovanjem brojnih sintaksičko-semantičkih zakonitosti koje ih odlikuju i na osnovu kojih se razlikuju, dokaz je efektnog umjetničkog izraza izgrađenog na osnovama skladnog i preciznog stila koje karakterišu jezik Lalićevog romanesknog stvaralaštva.

FUTUR I

Futur I predstavlja glagolsko vrijeme koje zbog svojih specifičnih značenjskih mogućnosti čini vrlo frekventan glagolski oblik u Lalićevom djelu. On označava da će se neka radnja vršiti ili izvršiti u budućnosti, *posle vremena u kome se govori, ili na koje se misli* (Stevanović 1979: 646). Radnja koja je izrečena ovim glagolskim oblikom, složenim od prezenta pomoćnog glagola *htjeti* i infinitiva glagola koji se mijenja, nije realizovana, što mu uvijek daje značenje modalnosti. Ipak, ukoliko lični stav – modus, nije naglašen, futur I posmatramo kao sintaksički indikativ (I slučaj), odnosno relativ (II slučaj).

¹³³ U vezi sa tom mogućnošću detaljnu analizu sprovela je M. Ivić (1980: 94).

¹³⁴ U jeziku M. Miljanova pluskvamperfekat je najređe preteritalno vrijeme (Bigović-Glušica 1997:285), dok je u jeziku N. I Petrovića osrednje frekvencije (Nenezić 2010: 358); rijetki su primjeri njegove upotrebe i kod Ć. Sijarića (Stevović 1997: 137) i Č. Vukovića (Radulović 1994: 126).

Indikativni futur I

Analiza ekserpiranih primjera pokazuje da se futur I često sreće u vremenskoj, indikativnoj upotrebi u kojoj se radnja određuje kao buduća u odnosu na vrijeme govora, pa se u tom slučaju njime iskazuje apsolutna ili prava budućnost, i to od glagola oba vida (Barić 1994: 415).

Primjeri:

- 1) Tako i Baco ima zasluga koje *će ostati* nepriznate. (RS, I, 16); 2) *Platiće* za to jadni narod guzom svojom koja je odavno navikla da plaća za gospodske gludopere. (RS, I, 164); 3) Sve što mora da se trpi, *trpjeću* i ja. (RS, I, 165); 4) „Naš Nikola nije naivan, kao ni vaš, no stari lisac – *neće* on to *riskirati* iako nas baš ne voli.“ (RS, I, 270); 5) „Đavoli, đavoli,“ smijala se, „svašta li *ćete* vi *izmisliti!*“ (LG, I, 25); 6) „*Rodiće* kad ga posadimo.“ (LG, I, 150); 7) „I ovu bluzu, nju *ćeš* sutra *vidjeti!*“ (S, I, 224); 8) „*Neće ostati* ni kamen na kamenu.“ (R, I, 77); 9) „*Propištaće* i zmija pod kamenom, a narod – gotovo je s njime.“ (R, I, 77); 10) „*Videćemo* tu tvoju čast.“ (T, 36); 11) „Ajde, ajde, *izdržaćeš* i to malo, ...“ (T, 37).

Relativni futur I

Ukoliko radnja iskazana futurom I pripada budućnosti u odnosu na neko prošlo vrijeme, taj futur nazivamo *pripovijedačkim* ili *istorijskim*, i tada je svakako riječ o relativnom vremenskom značenju, koje je izrazito stilski obilježeno, budući da se javlja samo u pripovijedanju.

Relativan je i futur koji označava budućnost u odnosu na neku takođe nerealizivanu, buduću radnju, kod koje je modalnost jače naglašena.

Primjeri:

- 1) Stvari su se svodile na obično: jedna grupa komunista koji ginu, kad drugo ništa ne mogu da učine; jedan čovjek u toj grupi *osjetiće* vrele kugle kao desetak užarenih ražnjeva, a odmah zatim više ništa *neće osjećati*. (R, I, 7–8); 2) dometnu Tadija strepeći još uvijek da *će* onaj *bubnuti* nešto krupnije i pokazati u kakvom je stanju. (S, I, 261); 3) te me je zajedljivo upitala jesam li spremio tu besjedu što *ću* je pred sudom *održati*. (RS, I, 270).
- 4) „Eh, ako budem te sreće da ga još jednom vidim, šta li *će* mi *reći?*“ (S, I, 260);

Upotreba pripovijedačkog futura osobenost je i jezika starijih crnogorskih pisaca (Bigović-Glušica 1997: 287; Nenezić 2010: 359–360; Tepavčević 2010: 493–494).

Kvalifikativni futur I

Ukoliko se ovim oblikom označavaju radnje koje su se u prošlosti vršile po nekoj sklonosti, običaju, navici ili koje su se ponavljale ističe se njegov kvalifikativni karakter.

Primjer:

1) On se isceri i obliznu usne kao Kačaranda kad je bestidan od pića na svadbama, kad zadirkuje žene, ruga se trezvenjacima i ismijava umjerene: nek mjere oni i neka čuvaju zdravlja, on *će* svejedno za sve njih *spremiti* mrtvačke sanduke i *pratiće* ih, jednoga za drugim, do groba: *napiće se* svaki put na njihovim grobovima i *otpjevaće* im svoju naročitu liturgiju: (LG, I, 148).

Modalni futur I

Svakako najčešći primjeri upotrebe ovog oblika u jeziku našeg pisca vezani su za lični stav govornog lica, odnosno subjekta rečenice kojim se iskazuje zapovijest, uvjerenost, sigurnost, namjera, pretpostavka, dopusno, voljno značenje itd.

Primjeri:

1) „Sprdajte se, đečurlijo, imate čemu! Ama, neka, i vama *će* vaši tako, *viđecete!*“ (RS, I, 24); 2) „Sigurno *ću* ih *uvjeriti*, mogu ja to!“ (RS, I, 271); 3) Možda *ćeš čuti* nešto o meni. Možda *će* mi jednom *oprostiti*. (LG, I, 19); 4) Iznad nas su kliznule zvijezde po nepoznatim putevima koje *će* moj sin možda *otkriti*, (LG, I, 146); 5) –Bogami, *nećeš mrdnuti* dok ne smaknemo ono što sam spremio! (S, I, 224); 6) „Sigurno *ćemo se sresti.*“ (T, 157); 7) Možda *će* čitavog života posle *zamišljati* Srbe prema našoj slici: (R, I, 153); 8) Izlinjati sa svijeta u snu, bezbolno i neprimjetno – možda je to najpametnija od svih želja. Jednom *će* je valjda nekim tehničkim trikom *ostvariti*. *Ostaće* samo šume. U njihovom zamršenom zelenilu *zavladaće* mir bar prividno. (R, I, 88); 9) „Ako jednom pomeneš dabogda – *stegnuću* te da ti duša izađe!“ (R, I, 89); 10) „Ako lješ nađu, nek im je na poklon, ali pušku *neće naći*; a ako lješ ne pronauđu, živi *će se pojesti* misleći da sam umakao. (S, I, 217); 11) „Ako me bar malo voliš, *nećeš poći!*“ (RS, I, 271); 12) Mislim da se, bar do mraka, *neće usuditi* da izađe odatle. (LG, I, 23).

Rečice *možda, valjda, sigurno* posmatramo kao spoljni znak modalnosti futura kojim se iskazuje pretpostavka (*možda, valjda*) i sigurnost, odnosno uvjerenost (*sigurno, bogami*) u vršenje onoga što se njime izriče.

Želja i namjera kao lični stav govornog lica ogledaju se pogotovo u primjerima sa karakterističnim veznikom *ako* i *da* (9, 10, 11. i 12. primjer).

Gnomski futur I

Lalić rijetko upotrebljava futur I u poslovicama, koji pored naglašene modalnosti, u određenom kontekstu može imati i indikativno, odnosno relativno značenje. Barić ovaj oblik futura naziva *svevremenskim*, napominjući da se njime izriče *svevremena relativna budućnost*. (1994: 416)

Primjeri:

- 1) „Svud je rečeno, Učini zlo – *kajaćeš se*, Učini dobro – *kajaćeš se*, Ako zlo ne učiniš – *nastradaćeš*“ (T, 119).

U našem korpusu nailazimo i na oblike tzv. *krnjeg futura* (Ćorac 1982: 205) koji nastaje elizijom infinitiva iz ovog glagolskog oblika, koji usled procesa skraćivanja jezički izraz čini jezgrovitijim i upečatljivijim, što samom futuru daje naročitu stilsku obilježnost. Naravno, rečenična konstrukcija ne gubi na svojoj informativnosti, jer se izostavljeni glagol podrazumijeva iz cjelokupne jezičke situacije, odnosno u kontekstu.

Primjeri:

- 1) „Odmah izlazi, i to bez riječi! (...) Evo i ja *ću*. (RS, I, 21); 2) „Rakijice, rako, volim te opako; ja *ću* tebe, rako, u trbuh ovako, a ti mene, rako, u potok polako ...“ (LG, I, 148).

Futur I se u jeziku Mihaila Lalića pojavljuje u svim značenjskim nijansama karakterističnim za savremeni jezik. (Stevanović 1979: 646–652). U pravom, vremenskom značenju on je stilski irelevantan oblik, dok mu se stilaska nosivost ne može odreći kada se upotrijebi za označavanje buduće radnje u odnosu na prošlost, tj. kada se javi u svojstvu pripovijedačkog ili istorijskog futura. Izuzetna markiranost, kao što pokazuju izdvojeni

primjeri karakteriše oblike krnjeg futura, pa njegova upotreba u ispitivanom jeziku ukazuje na značajan stilistički potencijal ovog glagolskog oblika.

FUTUR II

Futur II predstavlja glagolski oblik koji se u jeziku Mihaila Lalića javlja u vrlo ograničenom broju primjera. Njime se iskazuju nerealizovane uslovne ili hipotetične radnje do čijeg realizovanja dolazi posle vremena govorenja, u budućnosti (Stevanović 1979: 656). Nerealizovanost radnje upućuje na njegovu modalnost, a vremensku upotrebu karakteriše mogućnost sintaksičkog relativa, pošto za njegovo funkcionisanje nije relevantan momenat govora. (Piper i dr. 2005: 444).

Relativni futur II

Futur II u ispitivanoj građi uglavnom označava radnje koje će se vršiti ili izvršiti u budućnosti kao istovremene, anteriorne u odnosu na drugu buduću radnju.

Primjeri:

- 1) „Kajaćeš se ti za viceve – kad *budeš plaćao*.“ (R, I, 147); 2) Sad će mu bolje vjerovati kad *bude pričao* o natamniku. (LG, II, 394); 3) „Sjetićeš se kad te *bude počeošalo*.“ (RS, II, 44); 4) Dok *bude trajalo* da se pije i da se glode, ... sigurno neće biti svađe. (RS, II, 187);
- 5) Ko *se bude kolebao* – ostaće sigurno praznih ruku i praznog stomaka, pa će se kajati kad već bude kasno za kajanje. (LG, II, 340);
- 6) Kad *bude došlo* da se puca, gledaću prvo jednog od njih. (LG, II, 210).

Navedeni primjeri pokazuju da se druga buduća radnja, prema kojoj se određuje i orijentiše radnja iskazana oblikom futura II, iskazuje oblikom futura I. Relativni futur II označava istovremenost u vremenskim rečenicama sa veznikom *kad* (1, 2, 3, 4) ili relativnim rečenicama (5).

Anteriornost radnje futur II u odnosu na radnju predikata upravne klauze, iskazuje u poslednjem primjeru (6). Glagolski vid i veznici imaju važnu ulogu prilikom uspostavljanja vremenskih odnosa. U poslednjem primjeru futur II je građen od perfektivnog glagola *doći* a u glavnoj, upravnoj rečenici predikat je imperfektivnog vida. Tako se zahvaljujući vidskoj

vrijednosti glagola u futuru II lako uspostavlja odnos sukcesivnosti, pa je moguće povezivanje klauza nespecifičnim veznikom *kad*. (Piper i dr. 2005: 447).

Futur II u uslovnim rečenicama

Futur II se smatra prvenstveno modalnim oblikom, tj. uslovnim načinom, zbog vrlo frekventne upotrebe u uslovnim rečenicama, ali mu se ni u tom slučaju ne odriče u potpunosti vremensko značenje¹³⁵ (Stevanović 1979: 656).

Primjeri:

- 1) „Ako *budeš zatezala* – skuplje će te koštati.“ (LG, II, 422);
- 2) „Ako ja *ne budem dolazio*, utoliko gore po tebe: bićeš sama po cio dan.“ (RS, II, 302);
- 3) Sad se Obrad Tanjić odvojio da još jednom pokuša da se objasni i izvuče – ako *bude imao* sreće da mu naiđe onaj, jedan u hiljadu, normalan čovjek među četnicima. (S, II, 102);
- 4) - (...) naći će se neko da mene osveti, ako *bude trebalo*. (S, II, 68).

Iako vidske kombinacije glagola koji vrše funkcije predikata u složenim rečenicama imaju važnu ulogu u uspostavljanju vremenskih odnosa koji se njima iskazuju, u uslovnim rečenicama uloga vida znatno je oslabljena, upravo zbog naglašene hipotetičnosti. U našim primjerima futur II je znatno češći od imperfektivnih glagola, i on tada označava radnju koja je, ukoliko dođe do njenog vršenja, istovremena s nekom budućom radnjom. Međutim, u pojedinim slučajevima, futur II označava i pretpostavljenu radnju (1. primjer) za koju se tek iz konteksta, jezičke situacije u kojoj se upotrebljava, može tvrditi da uslov (*ako budeš zatezala*) prethodi onome što nastaje pod tim uslovom (*skuplje će te koštati*), pa radnja iskazana oblikom futura II prethodi radnji glavne rečenice.

Upotreba futura II u Lalićevom jeziku znatno je umanjena usled toga što se kao njegova sintaksička opozicija neuporedivo češće pojavljuje perfektivni prezent, i to u hipotetično-vremenskim i sličnim rečenicama, čime se približava jeziku drugih savremenih crnogorskih pisaca.¹³⁶

¹³⁵ S. Tanasić napominje da je u našoj gramatičkoj literaturi, pa i u većini posebnih radova o futuru II, nepodijeljeno mišljenje da ovaj oblik u uslovnim rečenicama ima modalno značenje, ali se bez obzira na to svuda govori o vremenskim odnosima koji se uspostavljaju između radnje njime iskazanje i radnje u funkciji predikata upravne klauze. (Piper i dr. 2005: 449).

¹³⁶ Ista pojava karakteriše i jezik Janka Đonovića (Bašanović-Čečović 2013: 349).

Primjeri:

1) „Kroz nedjelju dana, čim to *svršiš* (...) poslaćemo nekog da te dovede gore.“ (LG, II, 64); 2) Kad *vidi* – teško da će ostati ravnodušan. (LG, II, 361); 3) ako *prevlada* druga strana, ona mračna – pokazaće pismo komandiru (LG, II, 362); 4) „Neće škoditi ako *se zbuniš*, sve se prašta.“ (LG, II, 372).

GLAGOLSKI NAČINI

IMPERATIV

Imperativ u jeziku Mihaila Lalića, s obzirom na veoma visoku frekvenciju upotrebe, omogućava sagledavanje ovog glagolskog načina u brojnim semantičkim nijansama zapovijesti, naredbe, zabrane, molbe, želje, savjeta, dozvole, komande i sl.¹³⁷

Kao dominantan i ključan oblik polja imperativnosti (Tošović 1990: 292), imperativ predstavlja jedini glagolski oblik koji u svom osnovnom značenju vrši apelativnu funkciju.¹³⁸ Semantičku strukturu ovog oblika karakteriše – zavisnost govornika od adresata (tj. postojanje mogućnosti ili nemogućnosti da sablesjednik izvrši radnju) što se iskazuje u formi kategorične ili blage zapovijesti; zainteresovanost govornika koji želi da se radnja vrši ili izvrši; mogućnost izbora, jer adresat radnju može vršiti ili ne vršiti. (Andrejeva 1973: 125–127)

U skladu sa osnovnim svojstvima apelativnosti i pobuđivanja na vršenje radnje, imperativ se definiše kao glagolski oblik kojim se iskazuje podsticaj nekome na vršenje kakve radnje (Piper i dr. 2005: 453). Lalićev romaneskni svijet odlikuje širok spektar imperativnih modalnih značenja, u kojima se on javlja u svojoj primarnoj funkciji.

¹³⁷ Hrakovski i Volodin izdvajaju šest imperativnih značenja: naredbu, molbu, uputu, prijedlog (faktivnu kauzaciju), odobravanje i savjet (pemisivnu kauzaciju). (Hrakovski/Volodin 1986: 145)

¹³⁸ Apelativna, odnosno konativna funkcija usmjerena je na primaoca poruke. Komunikacija, u takvim slučajevima, ima za cilj da na neki način djeluje na primaoca, da „apelira“ na njegova osjećanja ili misli i da izazove određenu reakciju. Katnić-Bakaršić ističe da su u verbalnoj poruci tipična jezička sredstva apelativne funkcije vokativ, 2. lice jd. ili mn. i imperativ (1999: 3).

Zapovijest, naredba

Primarno značenje imperativa jeste izricanje zapovijesti, naredbe ili pak komande i to u najčešćem morfološkom obliku imperativa, 2. licu jednine ili množine. Zapovijest je katkad kategorična, podstaknuta intenzivnim emocionalnim nabojem koji cjelokupnu rečeničnu strukturu čini ekspresivnijom, pri čemu dolazi do izražaja psihičko stanje uznemirenosti, ljutnje i srdžbe Lalićevih likova.

Primjeri:

1) „Đakša! Opet ti kavgu, a? (...) *Izlazi* napolje!“ (RS, I,21); 2) „Odmah *izlazi*, i to bez riječi!“ (RS, I, 20); 3) „*Ćut*“, dreknu Boračić. (R, I, 34); 4) „*Vodite* ih u jarugu!“ (R, I, 67); 5) „*Daj, daj* (...) *Pustite* mi to!“ (R, I, 68); 6) *Idi* dođavola, mislio sam. (R, I, 119); 7) „*Idi* svojim putem i – gotovo“(R, I, 138); 8) „*Sjedi! Miruj!* Koji ti je đavo?“ (R, I, 326); 9) „*Udri*, šta čekaš, Niko, Ćoro!“ (R, I, 320); 10) „*Sakrij* nož, ludače!“ prosikta Šumić. (R, I, 74); 11) „*Kolji* ga nekako, držim mu usta.“ (R, I, 251); 12) „Ali zbog čega ti je tijesno od mene, *objasni* mi!“ (R, I, 138); 13) „*Pođi* kod Grkinja da vidiš šta ima za ručak. *Pitaj* je li ‘spanaki’ ili neki drugi ‘splačinaki’. Brzo.“ (R, I, 138);

Poslednji primjeri (12. i 13) kazuju zapovijest koja nije tako snažnog inteziteta kao u svim prethodnim slučajevima u kojima uglavnom njenim vršenjem dolazi do promjene postojeće situacije u kojoj likovi napuštaju prostor u kojem su se dotad nalazili (*izlazi, idi*), mijenjaju svoj položaj (*sjedi, miruj*) ili čine radnje koje u potpunosti mijenjaju narativnu stvarnost u kojoj egzistiraju (*kolji*). Uzvična intoniranost imperativnih iskaza ukazuje na emotivno stanje govornog lica koje na taj način daje posebnu snagu i doživljenost izrečenih naredbi.

Molba

Modalno značenje imperativa prisutno u govornom činu molbe takođe ima za cilj promjenu postojećeg reda stvari, i korišćenjem nekog „spoljašnjeg“ znaka molbe (*tako ti boga, molim te* i sl.) govori o značaju koji bi imalo vršenje, odnosno izvršenje radnje za govorno lice.

Primjeri:

1) „Neka ih, Vučko, tako ti boga, *ne diraj* decu...“ (RS, 20); 2) „*Ne ginite*, braćo moja, zbog mene – nema mene!...“ (RS, I, 288); 3) – *Slušaj*, pa nemaš ni gusala, *batali!* *Ostavi* kad te molim, *nemoj* da si takav! (S, 261); 4) *Pusti* me, Crni, molim te – s tom tvojom travom! (R, I, 164); 5) „*Sažali se* još jedanput“, zamoli Vukčić, (T, 44);

U prvom primjeru umjesto odričnog imperativa *ne diraj*, kao njegov sintaksičko-semantički sinonim pojavljuje se imperativna rečca *nemoj*¹³⁹ sa oblikom prezenta sa veznikom *da*, ili oblikom infinitiva. (Ibid., 454)

Savjet, uputstvo

Naredba iskazana oblikom imperativa može biti i rezultat govornikove želje da dotična radnja bude izvršena u cilju pozitivnog učinka po lice kome se namjenjuje. U tom slučaju ona dobija karakter savjeta ili uputstva.

Primjeri:

1) Ako si zakasnio, *požuri* pa ćeš stići (S, I, 259); 2) *nek mjere* oni i *neka čuvaju* zdravlje, (LG, I, 148); 3) „A ti *se strpi*, mladi gospodine“ (R, I, 21); 4) „Samo ti *pazi* pozadi“ (R, I, 296); 23) 5) „*Drmni* ga bolje, tvrdo je zaspao!“ (R, I, 309); 6) „*Skloni se* bar! *Bježi* mu s nišana!“ (R, I, 320); 7) „*Gore pogledaj!*“ (R, 310).

Pored karakterističnog morfološkog lika (2. l. jd.) izvjesna zapovijest, želja, i sl. može biti posredno upućena i 3. l. jd. ili mn. opisnim oblikom uz pomoć konstrukcije prezenta i rečce *neka*, kao što je to slučaj u 2. primjeru (*neka mjere, neka čuvaju*).

¹³⁹ Zapovijest, odnosno želja, tj. jedno i drugo izražavaju se rječcom *nemoj*, koja je, prema mišljenju Stevanovića, po porijeklu imperativ (dobijeno od *ne mozi*) ali je ipak postala imperativna rječca koja se javlja u funkciji odričnog imperativa bilo kog glagola koji se najčešće podrazumijeva ili dobija dopunu u predikatu u obliku infinitiva ili prezenta s veznikom *da*. (Stevanović 1979: 679)

Želja

Iskazivanje želje, htijenja i sl. takođe se pored imperativa iskazuje opisnom formom (*neka*+prezent) ili nešto rjeđe veznikom *da* sa 1. l. mn. prezenta. U tom slučaju, značenje imperativnosti pojačano je prisustvom imperativne rečice *hajde*.

Primjeri:

- 1) Ako, ako, *nek plamti* za sreću, za svagda! *Ajde* ljudi, *ajde* drugovi, *da krećemo* s ove stope! (S, I, 255);
- 2) He-ej, *zeleni se*, Kome, *veseli se*,/nek sve muško s puškom *sastavi se!* (S, I, 262);

Fonološkim skraćivanjem, ili destrukcijom finalnog samoglasnika (*a* u rječci *nek*) ili inicijalnog suglasnika (*h* u rječci *ajde*), tj. prisustvom *imperativnih metaplazmi* (Tošović 1990: 339) postiže se upečatljivost i živost jezičkog izraza, pa se odstupanjem od norme standardnog jezika Lalić u govoru svojih likova približava vasojevićkom govornom idiomu. (Stijović 2007: 62, 86)

Poseban stilski efekat koji odlikuje jezik Mihaila Lalića jeste ponavljanje glagola u imperativu, ali i cjelokupnih rečeničnih struktura. Ponavljanje je posebno zabilježeno u vezi sa imperativom glagola *ići*, čijom upotrebom likovi pokušavaju da promijene stvarnost koja ih okružuje i da odagnaju sve ono što se javlja kao uzročnih njihove emotivne nestabilnosti i razdraženosti.

Primjer:

- 1) Imao je više sreće, pomisli, zavidim mu. Bolje je da kogod ima sreće, *idi* dođavola!... Ako zaurlam, kao onaj tamo, možda ću štogod zabušiti. Ali ja neću da plašim ljude i iz inata neću, *idi* dođavola!... Neću da me nose, i da gledam jatrose s noževima, *nek idu* dođavola! (R, I, 352);
- 2) „*Idi* bolje, *idi* moro, *idi* nečista silo, *lomi* vrat u Lelejsku goru, gdje ovca ne bleji, gdje se sjekira ne čuje, gdje konji ne ržu, gdje pjetlovi ne pjevaju.“ (LG, I, 199).

Ponavljanje uslovljava postojanje određene sheme prema kojoj se modeluje tekst, pa tako u prvom primjeru zapovijedni način, kao i njegov opisni oblik (*nek*+prezent) naglašava atmosferu predaje glavnog junaka romana *Raskid*, koji nakon ovog snažnog emotivnog bunta, tragično prekida sve veze sa stvarnošću.

Ponavljjanje u 2. primjeru javlja se u službi građenja formulaičkog teksta čija sadržina aktivira metajeziku, magijsku i ekspresivnu jezičku funkciju. (Katnić-Bakaršić 1999: 2) Karakterističan jezički kod, oneobičen ponavljanjem, „magijska“ veza između oznake i označenog, naglašena emotivna slojevitost jezika doprinosi naročitoj atmosferi „mita i legende“ o Lelejskoj gori.

Na osnovu analize ekserpiranih primjera, može se izvesti opšti zaključak o kategoriji imperativnosti u jeziku Mihaila Lalića. Imperativ predstavlja primarni način iskazivanja imperativnosti, pri čemu ga karakteriše najveći *stepen gramatikalizovanosti u odnosu na druga jezička sredstva sa značenjem podsticanja nekoga na nešto* (Piper i dr. 2005: 661). Najtipičniji vid iskazivanja imperativnosti jeste svakako zapovijest sa naglašenom direktivnošću, eksplicitnošću izražavanja i naročitim socijalnim statusom sagovornika koji omogućuje govornom licu nametanje svoje volje. Oslabljen intezitet direktivnosti prisutan je u molbi, u kojoj govorno lice nije u mogućnosti da se predstavi kao neko ko je u poziciji da prinudi sagovornika na određeno ponašanje, odnosno djelovanje.

Uvođenjem metaplazmi, ponavljanjem, uzvičnom intonacijom i izraženom ekspresivnošću, imperativ u ispitivanim tekstu postaje stilski markiran oblik.

POTENCIJAL

Potencijal u našem istraživačkom korpusu predstavlja vrlo frekventan glagolski oblik, kao i u savremenom jeziku (Piper i dr. 2005: 457). Modalnost ovog glagolskog oblika, kondicionala, uslovljena je dominantnim značenjem mogućnosti, a zatim i želje, uvjerenosti, gotovosti, namjere, pretpostavke i sl. u vršenje, odnosno izvršenje glagolske radnje. Pri tome, pojedini tipovi modalnosti iskazuju se u *potencijalnom okviru proste rečenice*, a drugi u složenim rečeničnim strukturama. Često je vrlo teško utvrditi o kojem modalnom značenju je riječ, bez uključivanja kontekstualne situacije, pa čak i u tom slučaju značenje određujemo samo približno. Na drugoj strani, upotrebom potencijala u sekundarnom, vremenskom i to relativnom značenju, isključuje se značenje modalnosti.

Modalni potencijal

Preplitanje modalnih značenja, naročito uvjerenosti i sigurnosti u vršenje onoga što se kazuje oblikom potencijala, prisutno je u većini odabranih primjera. Stoga ih navodimo bez

posebnog semantičkog razgraničavanja, uz napomenu da se različita značenja smjenjuju i u okviru složenih rečenica koje se nalaze u međusobnom dodiru.

Primjeri:

1) – Drukčije mi *ne bi vjerovali*. (LG, II, 20); 2) – Da nije lišća *raspoznao bih* im lica. (LG, II, 215); 3) – Sami *bi se odbranili* (LG, II, 518); 4) *Dali bi* mu svoje krvi kad *bi mogli* i *pridružili bi* mu *se* bjegstvom¹⁴⁰ (R, I, 18); 5) „Možda *bih* i ja *ostao* – što da ne!“ (R, 343); 6) „Ja *bih* sad *pokušao* nešto“ (R, I, 62); 7) Dobro *bi bilo* da izađe. (R, I, 18); 8) *Htio bih* da ga nađem, (LG, II, 9); 9) „Kad *bi* svi *pošli* istovremeno, jedni preko ceste, a drugi k rijeci – neki *bi se* ipak *spasio*.“ (R, I, 13); 10) Nema nikakvog razloga za to, a ako *bi* ga *imalo* – sigurno *bi* im *odredili* jaču pratnju. (R, I, 21); 11) „Imam tamo sina, činovnika. *Izbavio bi* on mene.“ (R, I, 62); 12) Poslije toga *cijenili bi* malo više i ove koji su ostali, jer bili su mu drugovi. Četnici *bi se uplašili*, naročito oficiri: jedan tako ogorčen čovjek *imao bi* poslije da kaže gadnih stvari o njima. Sigurno *bi počeo* da ih lovi iz zasjede (R, I, 18); 13) „*Ne bih* te ja, Tomo, *optužio* za dezerterstvo“, reče Kumašin, „no za drugo“ (T, 47); 14) O tome nikom nijesam pričao, i bolje je što nijesam, jer *bi* me sigurno *uzeli* na sprdnju, (RS, I, 272); 15) Fino *bismo se ispružili* da pljuckamo (LG, II, 13); 16) „*Sačekali bismo* dok prođe magla.“ (LG, II, 14).

Pretežno značenje mogućnosti prisutno je u početnim primjerima (1–5), dok značenje želje pronalazimo u potencijalu *bih pokušao* i *bi bilo* u kojima je naglašena želja, htijenje da se određena radnja izvrši (6–8); značenje uslova pronalazimo u 9. i 10. primjeru. Međutim, pored uslova u 10. primjeru ne možemo isključiti i značenje sigurnosti i uvjerenosti u ono što se potencijalom iskazuje. Stoga je i u narednim primjerima vrlo teško odrediti granicu između pretpostavke, mogućnosti, namjere, sigurnosti i uvjerenosti, značenja koja se određuju na osnovu šireg konteksta.

Lalić, sasvim u skladu sa normom književnog (standardnog) jezika upotrebljava pravilan morfološki lik potencijala u 1. i 2. licu množine sa oblikom *bismo* i *biste*, iako je odavno ukazano na dosta čestu pojavu oblika *bi* i to u *govornom jeziku skoro svih naših*

¹⁴⁰ Iako je u više prilika isticano da se Lalić u prvim verzijama romana *Svadba* i *Raskid* pridržavao rješenja koja predlaže Aleksandar Belić u *Pravopisu srpskohrvatskog književnog jezika* (1950), u slučaju imenice *bjegstvo* ne nalazimo potvrdu u pomenutom Pravopisu, pa ovaj oblik tumačimo kao supstandardnu upotrebu, koja je sa primjenom fonetskog pravopisa izašla iz upotrebe.

*sredina, pa i najvećih kulturnih centara*¹⁴¹ (Stevanović 1979: 687), pa se može govoriti o unifikaciji pomoćnog glagola u potencijalu i svođenju šest glagolskih oblika (*bih, bi, bi, bismo, biste, bi*) na jedan (*bi*) (Tošović 1990: 304).

Pripovijedački potencijal

Potencijal ima posebnu stilsku obilježnost u slučajevima kada označava realizovane radnje, koje su se u prošlosti vršile po nekom običaju, sklonosti, navici, što govori o njihovom relativnom i kvalifikativnom karakteru i opravdava naziv preteritalni ili pripovijedački potencijal (Stevanović 1979: 692).

Primjeri:

- 1) *Već bi izašao* ili *bi ga neko zvao*. (LG, II, 501);
- 2) *Poslije bi kroz prodrt oblak zasjalo sunce i vjeverice su izlazile iz dupalja da se igraju po mokrom drveću* (R, I, 163);
- 3) *Reče da bi bolje bilo da zavežem, ja ga podsjetih da je on prvi počeo i da obično on prvi počinje*. (LG, II, 9);
- 4) *Grijesi dolinske sekte, koje su nabrajali, teški i sve teži, najzad bi ih sasvim razgnjevili. Tada bi se skupili u kovitlac i počinjali klanje*. (LG, II, 17);

Transpozicija potencijala u polje temporalnosti doprinosi izrazitoj stilističkoj vrijednosti ovog oblika, koji upotrebljen van svog osnovnog značenja, aktivira specifičnu vremensku dimenziju preteritalnosti, i na taj način gradi ekspresivan jezički izraz.

NELIČNI GLAGOLSKI OBLICI

INFINITIV

Infinitiv, bezličan i nepromjenljiv glagolski oblik, po porijeklu glagolska imenica, imenuje glagolsku radnju *na najneutralniji način među glagolskim oblicima*. (Piper i dr. 2005: 470). Karakteriše ga vrlo sužen domen sintaksičkih funkcija – građenje futura I i određenih tipova složenih predikata, kao i nespecifična funkcija subjekta.

¹⁴¹ Povodom ove pojave Stevanović ističe da je sasvim prirodno da se jedan oblik koji je zajednički većem broju gramatičkih lica, proširi i na ostala, jer lična zamjenica, subjekat ili neki drugi momenat jasno određuju na koje se lice odnosi ono što se iskazuje oblikom potencijala (1979: 687).

Kao što je već istaknuto, u analizi prezenta, naporedo sa ovim glagolskim oblikom, infinitiv se u jeziku našeg pisca pojavljuje uz glagole nepotpunog i modalnog značenja kao njihova dopuna u predikatu. U tim slučajevima, infinitiv doprinosi izraženijoj arhaizaciji i ekspresivnosti jezičkog izraza, međutim, u jeziku Mihaila Lalića on nije odabrano stilsko opredjeljenje, kao što je slučaj kod drugih savremenih crnogorskih pisaca (Bašanović-Čečović 2013: 354; Radulović 1994: 111) kada imamo u vidu da je u svim slučajevima moguće naporedne upotrebe ovog oblika i prezenta, zastupljenija konstrukcija prezenta i veznika *da*.

Primjeri:

- infinitiv uz sve oblike glagola *htjeti*;

1) Tu pojavu ja sam sebi nijesam mogao a ni *htio objasniti* (RS, II, 176); 2) niti im je briga *hoće* li im neko *zamjeriti* (RS, II, 187); 3) „*Hoćeš* li ti *pokušati*?“ (R, II, 176);

- infinitiv uz glagol *moći* i *dati* u značenju prvog glagola;

1) „*Mogu* nas *pobiti* zajedno s njima.“ (R, II, 50); 2) s njim se i moj bol obnovi, i trzaji koje *ne mogu savladati*. (R, II, 93); 3) Ni jagnje *nijesam mogao zaklati*, (R, II, 232); 4) „*Tebi se ne može* ništa *dokazati*.“ (R, II, 20); 5) Napolju tetura blijedo sunce, ali svejedno *se gledati ne da* (R, II, 63);

- infinitiv uz oblike glagola *morati*;

1) „*Mora biti*, jer inače – diže se ovo sve odozdo, anarhija...“ (R, II, 168); 2) ja, brate, *moram krasti* (R, II, 174); 3) Uskoro se ne zna gdje je ko počeo, što ko tvrdi i od čega se brani, pa se na tom mjestu svađa između novog svetog Save i njegovog trubača *mora prekidati* u korist živaca (S, II, 59); 4) te *je morao plesti* debele „urivke“ od kostrijeti (S, II, 91);

- infinitiv uz bezlično upotrijebljene oblike glagola *trebati*, *valjati*;

1) zaboravlja da *treba napraviti* čvor (S, II, 95); 2) *treba pasti* na koljena (S, II, 99); 3) a te slike su bile toliko zamazane da je ispod njih *valjalo napisati* „Tama u tunelu“ (S, II, 81); 4) Svi su složni da rat ne pomenu, kao što *ne valja pomenuti* vuka ili zmiju (RS, II, 34)

U romanima Mihaila Lalića uz nepotpune glagole tipa *misliti*, *željeti*, *zaboraviti*, *znati*, *namjeravati*, *odlučiti*, *smjeti*, *umjeti* neuporedivo češće se upotrebljava dopuna u obliku prezenta s veznikom *da*, dok je oblik infinitiva prisutan u vrlo ograničenom broju primjera, uglavnom uz glagol *smjeti*: „*Zar se ne smije naložiti*?“ (LG, II, 550).

Takođe, slabiju frekvenciju upotrebe u odnosu na prezentsku konstrukciju, infinitiv ima u funkciji dopune imperativu *nemoj(te)*.

Primjeri:

- 1) „*Nemojte reći* da smo k Bosni!“ (LG, II, 511); 2) – *nemoj mi se time hvaliti!* (LG, II, 412); 3) *Nemoj mi reći* (LG, II, 479); 4) „*Nemoj se ništa kolebati* nego putuj!“ (RS, II, 322).

Infinitiv, opet naporedo s prezentom i veznikom *da*, pronalazimo i kao dopunu modalnim priloškim izrazima.

Primjeri:

- 1) *nema smisla braniti* ono što ne može da se brani (S, II, 44); 2) *nije sramota reći* (R, II, 13); 3) kad je život tako jadan i kad se može *bambadava izgubiti* (R, II, 228).

Očigledno je da infinitiv predstavlja *ekonomičnije jezičko sredstvo* koje omogućava izbjegavanje višestrukog ponavljanja konstrukcije *da* + prezent, čime dobija i stilsku vrijednost (Fekete 2011: 124). Međutim, njegova sužena upotreba ne remeti rečenični sklad, jer se jezik Mihaila Lalića odlikuje dobrim jezičkim osjećanjem i opštom jezičkom kulturom koja je pokazatelj izgrađenog pripovijedačkog stila, koji se ne temelji na strogo formulisanim principima upotrebe određenih oblika, pa je to slučaj i sa upotrebom infinitiva.

GLAGOLSKI PRIDJEVI

RADNI GLAGOLSKI PRIDJEV

Osnovna, glagolska služba glagolskih pridjeva, radnog i trpnog, tiče se građenja složenih glagolskih oblika – perfekta, pluskvamperfekta, futura II i potencijala, koja je predstavljena u pojedinačnoj analizi ovih glagolskih oblika.

Radni glagolski pridjev, kao i trpni, javlja se vrlo često i u funkciji pravog pridjeva, pri čemu dobija i osnovne karakteristike imenskih riječi. Tačnije, kada stoji uz imenicu i bliže je određuje on ima funkciju pravog pridjeva, a prema tome i oznake imenskih riječi – roda, broja i padeža.

U ekscerpiranoj građi često nailazimo na oblike radnog glagolskog pridjeva koji imaju pridjevsku funkciju i značenje, pri čemu njegovu službu mogu vršiti neprelazni glagoli perfektivnog vida. (Stevanović 1979: 696)

Primjeri:

1) Dugo, neodlučno svitanje bez jutra i bez dana, *zакržljalo*, počelo je najzad da se pokajnički povlači, (LG, II, 11); 2) Vrane su bježale s mjesta i sklanjale se po *ogoljeloj* jovovini, (LG, II, 18); 3) pusti da joj slap s česme oblije *preplanule* listove (LG, II, 20); 4) noću mi naiđu buljuci šašave neke misli bez veze, bez pameti, slične *pomahnitalim* ovcama. (LG, II, 41); 5) I on čitav, dronjaviji od mene, *izgladnio*, liči na potkopanu stijenu (LG, II, 48); 6) trijebi vaške po *progoreloj* košulji (LG, II, 108); 7) Sidoh od izbe – (...) miriše na *prevrelo* đubre (LG, II, 257); 8) Još se gdjegdje vidi *ogorelo* kamenje. (LG, II, 305); 9) šolju ispere *vrelom* vodom (LG, II, 344); 10) pun je lokava, papaka i *ugnjilih* crijeva. (LG, II, 256); 11) Tako sam opet zaplivaio u prazninu, među sjenke *prohujalih* u nepovrat, (LG, II, 287); 12) Vučem se desno, pa lijevo, preko izbrežina, između rupčaga, pored *izumrlih* mravinjaka, i stijena (LG, II, 315); 13) to sjećanje je, ako ćemo pravo, mutna zbrka prizivanja *minulih* dana (LG, II, 351); 14) Ali one *odrasle* kifte prosto ne mogu da zažalim (LG, II, 436); 15) Došao sam iz pozadine, (...) sa *zastarelim* pojmovima komunista iz 1935, (R, II, 83).

Svi oblici radnog glagolskog pridjeva (osim u 9. primjeru) u atributskoj funkciji grade se od perfektivnih glagola. Međutim, u slučaju koji se tiče instrumentalnog oblika *vrelom vodom*, pridjev *vrelom*, građen je od osnovnog nesvršenog oblika glagola *vreti*; naime, ovdje dolazi do pomjeranja osnovnog značenja, jer nije riječ o *vodi* koja je *vrela na vatri* ili kako drugačije, već o *vodi velike toplote*. (Ibid., 698)

Na širem kontekstualnom planu, upotreba atributa uopšte, pa prema tome i radnog glagolskog pridjeva u toj funkciji, doprinosi izuzetnoj slikovitosti, živopisnosti i bogatstvu pripovijedačkog izraza, pri čemu je pored referentne, aktivirana i estetska i emotivna jezička funkcija koja ne naglašava samo „opštu informativnost“ teksta, već i složenije ekspresivno-emotivne odnose na kojima se zasniva jezička poruka (Katnić-Bakaršić 1999: 4).

TRPNI GLAGOLSKI PRIDJEV

Trpni glagolski pridjev, pored glagolske, vrši i pridjevsku službu – atributa, apozitiva, atributsko-priloške odredbe ili pridjevskog dijela predikata. U ispitivanom tekstu odlikuje se

visokom frekvencijom upotrebe, što govori o bogatstvu determinativnih formi koje upotpunjuju piščev jezički izraz dajući mu specifičnu značenjsku notu koja doprinosi slikovitosti i izražajnosti kasanog.

Primjeri:

1) I ta magla, (...) *zagušena* svojim dimom (LG, II, 16); 2) Ostalo je samo šupljikavo hladno nešto, *umiješeno* od vremena i prostora (LG, II, 16); 3) Lopurje je brzo obraslo *nagnojenu* zemlju (LG, II, 19); 4) Telečar je iza kolibe, iza one najveće, *pokrivene* lubom preko dasaka (LG, II, 22); 5) Bile su bez čobana, sasvim *zaboravljene* već odavno. (LG, II, 41); 6) *zbunjena* od sreće (LG, II, 213); 7) stijena s *osušenom* mahovinom. (LG, II, 315); 8) Osvijetlih *pognutu* glavu (LG, II, 40); 9) neka *iznurena* vojska jedva čeka da negdje nasjedne i završi ratovanje *otegnuto* do beskraj (LG, II, 424); 10) Veljko reče *podignutim* glasom (LG, II, 436); 11) Ne žuri, nego korača *pognuta* od jada (LG, II, 440); 12) šašave neke misli bez veze, bez pameti, slične *pomahnitalim* ovcama. (LG, II, 41); 13) liči na *potkopanu* stijenu (LG, II, 48); 14) huji rijeka (...) *zagušena* preprekama (R, II, 53); 15) *Izlomljena, iskošena*, koplja kiše zasvjetlucaše (R, II, 61); 16) Došao sam iz pozadine, s *okupirane* teritorije, *opterećen* crnogorskim predrasudama, (R, II, 83); 17) Liči na *zamršen* pokolj, (R, II, 98).

Za razliku od radnog, trpni glagolski pridjev se u jeziku našeg pisca gradi se od glagola oba vida, tj. *od svih prelaznih glagola, i ne samo prelaznih aktivnih glagola već i prelaznih medijalnih* (Stevanović 1979: 700). Upotrijebljen u pridjevskoj funkciji, trpni glagolski pridjev označava osobinu objekta na kome se vršila ili izvršila osnovom glagola označena radnja i predstavlja aktivno stilsko-jezičko sredstvo.

GLAGOLSKI PRILOZI

GLAGOLSKI PRILOG SADAŠNJI

Budući da se glagolski prilog sadašnji u ispitivanom tekstu upotrebljava vrlo često, on predstavlja veoma efikasno stilsko rješenje na kojem se umnogome zasniva ekonomičnost rečenične strukture, jer, kao što je poznato, umjesto ovog oblika, najčešće se može upotrijebiti hipotaksička rečenica (Stevanović 1979: 709).

Po stepenu zastupljenosti, najfrekventija je upotreba glagolskog priloga sadašnjeg koji označava istovremenost radnje u predikatu i one koja se njim iskazuje, pri čemu je najčešće prisutno i značenje uzroka i načina na koji se glagolska radnja vrši, pa vremenski momenat nikada nije samostalna semantička jedinica.

Primjeri:

1) Probudih se sasvim, i sjedoh *čekajući* da se ponovo javi. (LG, II, 43); 2) Čak i kad se žale, čine to *napadajući*. (LG, II, 49); 3) Gladan sam kao obično, ali to me ne sprečava da mislim na druge stvari i da se lijepo zabavljam *gledajući* kako Lim teče. (LG, II, 52); 4) to je samo njegov način da nam da nešto za jelo, a da nam pri tom ne pokaže kako je opazio da smo gladni i da nas ne ponizi *čekajući* da sami zatražimo. (LG, II, 72); 5) drijemaju i stalno im se spava – tako će, *spavajući*, izginiti. (LG, II, 109); 6) samo je Vasilj uganuo ruku, *spuštajući se* s hrasta, (LG, II, 120); 7) Nešto niže, *padajući* u provaliju, voda počinje da leleče. (LG, II, 121); 8) Ponekad bi Joko zakasnio, čekao sam ga na prozoru *gledajući* kako suton mijenja dolinu *pretvarajući* je u nepoznat kraj pun nekih zbrkanih uspomena. (LG, II, 121); 9) govori kao kroz san, *zastajući* iznenada, *nastavljajući* kad izgleda da je završio. (LG, II, 130); 10) izgubio sam mnogo vremena *pokušavajući* da uhvatim jednog od njih, (LG, II, 158); 11) Primijetih da kroz škrgut govore *unjkajući* staroslovenski. (LG, II, 159); 12) pa opet zapnem *gurajući* pred sobom glavu kao vodenički kamen (LG, II, 165); 13) Htio sam za taj lavež da ga kaznim nekom jačom dozom straha i već sam se bio zaboravio *uživajući* u toj stvari. (LG, II, 313); 14) „I pjevalo se, vilice su razglavili *pjevajući*.“ (LG, II, 388); 15) Razidoše se i ostali, neki nečujno, neki *šuškajući*, (LG, II, 230).

U svim ekscerpiranim primjerima glagolski prilog sadašnji gradi se od imperfektivnih glagola, javlja se u funkciji priloške odredbe i ima isti subjekat kao i predikat na koji se ta radnja odnosi.

GLAGOLSKI PRILOG PROŠLI

Kao i u savremenom jeziku, (Stevanović 1979: 724; Piper i dr. 2005: 467) glagolski prilog prošli, u Lalićevom jeziku, za razliku od glagolskog priloga sadašnjeg, ima suženu frekvenciju upotrebe. Ono što je takođe uočljivo kada se ima u vidu kompletan ispitivani tekst, jeste činjenica da je Lalić jedino u romanu *Svadba*, dakle, u svom prvom romanesknom

ostvarenju, često upotrebljavao ovaj oblik, dok je u ostalim analiziranim djelima njegova upotreba vrlo ograničena.

Glagolski prilog prošli, koji se u našem korpusu javlja od perfektivnih glagola, u odnosu na radnju upravnog glagola najčešće označava *vrijeme koje dolazi iza onoga što sam znači* (Stevanović 1979: 724) tj. *ima determinativnu vremensku funkciju u odnosu na radnju datog predikatskog glagola – obaviještava da se ona na vremenskoj osi postavlja iza radnje imenovane glagolskim prilogom* (Piper i dr. 2005: 467).

Primjeri:

- 1) svi naši porazi, *počevši* od Španije, izazvani su nemanjem municije. (S, II, 177);
- 2) *Iskoračivši* prema kamionu, žandar, kao da se nečeg dosjeti, lupi se po čelu, (S, II, 34);
- 3) *Vrativši* se iz zarobljeništva, odmah se oženio nerotkinjom (S, II, 51);
- 4) skide s glave zakorjelu čoškastu šajkaču i, *mlatnuvši* se njome po dlanu, istrese jedan dio prašine koji je sadržala. (S, II, 105).

U posljednjem primjeru, pored označavanja vremena, kazuje se i način vršenja glagolske radnje iskazane upravnim glagolom *istresti*.

Prema stepenu zastupljenosti, izdvajaju se primjeri u kojima glagolski prilog prošli u odgovarajućem sintaksičkom spoju određuje način ili uzrok vršenja radnje na koju se odnosi.

Primjeri:

- 1) Taslač još ništa nije shvatio, polako se spušta na zemlju *ispruživši* nogu ispred sebe. (LG, II, 515);
- 2) *Ispršivši se*, Ančić mu tihim glasom i nasamo saopštava da je kraj i bez toga blizu – (S, II, 90);
- 3) Na to je stari Reljić, *potkočivši se* štapom jer ga same noge nijesu dobro držale, glasno i iz dubine rekao: (S, II, 93);
- 4) Tada mu upade u oči da je podmazana bolje nego druge i, *posumnjavši*, on gurnu ruku u šupljinu. (S, II, 82);
- 5) *Izbacivši* sav gnjev u tome, pošto se okrenuo u krugu oko neke svoje iskrivljene osobine, on se sad mnogo mirnije obraća, (LG, II, 91).

Uzročno značenje se ostvaruje u ogovarajućoj kontekstualnoj situaciji, jer ga ovaj oblik *sam sobom ne izražava*, (Piper i dr. 2005: 468) kao ni glagolski prilog sadašnji. Međutim, i kada određuje uzrok, glagolski prilog prošli ne gubi vremensku komponentu.

Ono što se može zaključiti u vezi sa glagolskim prilogima, prošlom i sadašnjem, jeste da nikada ne gube svoju primarnu funkciju vremenskog označavanja, a sva ostala značenja, nijesu njihovo specifično obilježje, već proističu iz konkretnih okolnosti njihovog *semantičko-sintaksičkog otelotvorenja* (Ibid. 469).

III SLOŽENA REČENICA

KOORDINACIJA

Principi kombinovanja jezičkih jedinica u jedinicu višeg reda – rečenicu, predstavljaju centralni problem našeg sintaksičko-stilskog osvrtu na jezik Mihaila Lalića. Sagledavanje i analiza složene rečenice sa vođenjem računa o kontekstu u kojem se upotrebljava pokazaće specifičnosti piščevog jezičkog izraza, koji je u težnji da dostigne najskladniji oblik često bio modifikovan, o čemu svjedoče brojna izdanja Lalićevih romana.

Koodinacija karakteriše nezavisno-složene, odnosno naporedne rečenice koje su nezavisne po sintaksičkom odnosu, u čemu je ujedno i njihova osnovna razlika u odnosu na subordinarane, zavisno-složene rečenice.

Prije jezičko-stilske analize neophodno je napomenuti da se naša podjela nezavisno-složenih, koordiniranih, rečenica dijelom udaljava od tradicionalne¹⁴² jer u okviru odnosa koordinacije posmatramo sledeće tipove rečenica:

1. *sastavne (kopulativne) rečenice*, kojima se označavaju smisaono paralelni ili uzastopni sadržaji sa odnosom implikacije povezani veznicima: *i, pa, te, ni, niti*;
2. *suprotne (adverzativne) rečenice* kojima se označavaju kontrastni ili nepodudarni paralelni sadržaji povezani veznicima *a, ali, nego, no* i *već*;
3. *rastavne (disjunktivne) rečenice* kojima se iskazuju paralelni sadržaji od kojih je po pravilu samo jedan ostvarljiv u datim okolnostima; povezani su veznicima *ili* i *bilo (da)*;
4. *gradacione rečenice* kojima se označavaju dva sadržaja pri čemu drugi ima veću komunikativnu vrijednost; povezuju se korelativnim veznicima *ne samo ... nego/no/već*, ili nekorelacionim *a kamoli, a nekmoli, a tim prije* itd.;
5. *objasnidbene (eksplanativne) rečenice* kojima se označavaju dva sadržaja, od kojih drugi vrši pojašnjivačku funkciju¹⁴³ pri čemu se najčešće povezuju veznicima *to jest* i *odnosno, a/i to*.

¹⁴² Ovdje mislimo na podjelu M. Stevanovića koja uključuje zaključne i isključne rečenice, koje se posmatraju kao podvrsta sastavnih i suprotnih rečenica. (1979: 747–781). Mi prihvatamo podjelu koju predlaže M. Kovačević koji smatra da nema nikakvog naučnog osnova izdvajati *zaključni i isključni semantički podtip* a da pri tom nije izdvojen neki od njemu nadređenih semantičkih podtipova (1998: 39). Prema njegovom mišljenju izdvajanje ovih rečenica u posebne grupe *kompromituje* samu klasifikaciju, jer ekskluzivna i konkluzivna značenja *ni po čemu nisu vrednija od drugih a neizdvojenih u vrste značenja nezavisnosloženih rečenica (kao npr. vremenskog, uzročno-posljedičnog, mjesnog i sl.) da bi rečenice s tim značenjima dobile status čak i podvrsta unutar pojedinih koordiniranih rečenica* (Ibid., 58).

Navedena podjela nastaje na osnovu primjene kriterijuma jedinstva forme i semantike, kao sintaksički najrelevantnijeg u okviru odnosa koordinacije, pri čemu status određene vrste koordinirane rečenice dobijaju samo one koje imaju *specifične veznike koji postaju nosioci specifične semantike* (Kovačević 1998: 13).

Sastavne rečenice

Sastavne, tj. kopulativne rečenice su po svojoj sadržini istosmjerne. Između njih mogu biti uspostavljeni različiti smisaoni odnosi – *vremenski, uzročno-posljedični, mjesni, zaključni, dopusni* i dr. (Kovačević 1991: 45) Mogu biti *sindetske* (povezane veznicima *i, pa, te, ni, niti*) i *asindetske* (tj. bez veznika).

U jeziku Mihaila Lalića zastupljeni su svi navedeni semantički tipovi sastavnih rečenica, u *bezvezničkoj*, asindetskoj formi ili povezani karakterističnim veznicima. Upotreba određenih veznika, njihova reduplikacija u pojedinim slučajevima dovodi do ekspresivnosti jezičkog izraza, pa se može prihvatiti stav M. Ćorca da su sastavne rečenice u jeziku našeg pisca katkad stilski obilježene, tj. ekspresivne, jer sadrže afektivne elemente, dok druge karakteriše neekspresivnost (1968: 57–60).

Veznik i

Prema stepenu zastupljenosti, najfrekventnije su rečenice sa veznikom *i* koji i najjedvoscislenije ima sastavni karakter u rečenicama koje označavaju radnje istog smjera, koje su vezane istovremenošću ili sukcesivnošću vršenja, na istom mjestu, od istog ili različitog subjekta (Stevanović 1974: 753). Naročita ekspresivnost svojstvo je sastavnih rečenica u nizovima koje su vezane ovim veznikom, dok se ona odriče asindetskim rečenicama, pri čemu njihovo nabrananje uključuje veznik *i* između poslednjih rečenica tog niza.

Primjeri:

- 1) Krčme se pootvaraše *i* izbljuvaše potoke zelenih uniformi. (S, II, 19); 2) Izazivao ga je *i* svetio se nakrivivši glavu u stranu, podskakujući na jednoj nozi *i* prateći svoju igru kratkim stihovima pjesme rugalice (S, II, 18); 3) Zagrijevajući se osjećanjem slatke osvete, dječak je spretno i lako uzmicao pred zamasima kundaka, vraćao se, nalijetao *i*

¹⁴³ Tj. preformulatorsku, korektivnu, ulogu dodatnog komentara i sl.

stalno u pokretu nabrajao (S, II, 18); 4) *Pantalone su im ispeglane i lica su im izbrijana* (R, II, 8); 5) *Otvora katalog, zatvara oči, olovkom ubode neko ime, pročita i prozva:* (T, 109); 6) *Bili su ga jednom pustili iz zatvora, pokušao je da uspostavi vezu s komitetom – pismo su mu uhvatili, rebra su mu polomili i okovom ga opteretili* (R, II, 11); 7) *Sav je modar od udaraca, unutra trune od krvarenja i uboja* (R, II, 11); 8) *Zamišljao sam da su visoki i plećati, ovi su ih pisci prikazivali kao nekakve ogromne Švabe; ovi ovdje tek su osrednji;* (R, II, 11); *Čemerkić se namršti, nije mu bilo do šale.* (S, II, 188).

Istovremenost radnje omogućava permutaciju klauza nezavisnosloženih sastavnih rečenica, pa bi npr. u našem 4. primjeru bez promjene na semantičkom planu mogao biti zamijenjen njihov redosled – *Lica su im izbrijana i pantalone su im ispeglane*. Veznik *i* pri tome ne mijenja mjesto jer strukturno ne pripada ni jednoj ni drugoj klauzi, kao ni bilo koji drugi koordinirani veznik. Stoga je i nemoguće premještanje veznika na početak, ispred prve klauze, a da *'međuklauzna' pozicija ostane bez veznika*. (Kovačević 1998: 14) Na drugoj strani, moguća je reduplikacija veznika *i*, koja dovodi do stilske obilježenosti, naglašavajući sadržaj i jedne i druge.

Veznici *ni* i *niti*

Odricanje onoga što se kazuje predikatom jedina je osobenost koja sastavne rečenice sa veznicima *ni* i *niti* čini različitim od rečenica sa veznikom *i* i asindetskih kopulativnih rečenica, i koja ovim veznicima daje funkciju *rečeničkog negatora*. (Kovačević 1998: 15) U ispitivanom jeziku nailazimo na sledeće tipove upotrebe ovih veznika: predikat prve rečenice je u negiranoj, a druge u afirmativnoj (potvrđnoj formi); međutim, ukoliko se ovi veznici javaju na početku svih sastavnih rečenica, njihovi predikati posjeduju obilježje istovrsnosti u odnosu negacije i afirmacije predikata.¹⁴⁴

Primjeri:

- 1) *Ne valja gledati kroz rešet, ni spavati na raskršću.* (LG, II, 214); 2) *Neće da skrene, ni da stane, ni da požuri* (LG, II, 219); 3) *Više nijesam komunista, ni borac za slobodu, ni ništa* (LG, II, 209); 4) *Soli nemamo, ni panjaka, ni para* (LG, II, 219);

¹⁴⁴ Tačnije, pri upotrebi veznika *niti* oba predikata su u afirmativnoj formi, dok su pri upotrebi veznika *ni* oba predikata ili u afirmativnoj ili u negiranoj formi. Naravno, sadržaj rečenice je uvijek odričan jer ulogu negacije preuzima sam veznik, koji ima vrijednost *i+ne* (Kovačević 1991: 45).

5) ne visimo i nijesmo uzaludni, *niti* su nam zasluge velike (LG, II, 521); 6) Ne puštaju iz zatvora političke krivce, *nit* im sude (RS, II, 259); 7) nijesmo se Turcim' poklonili, *niti* smo im ruke poljubili. (LG, II, 295); 8) onda mu samoća ne može naškoditi *niti* ga navesti na pogrešan put. (LG, II, 178); 9) *Niti* koga da vidiš, *niti* koga da čuješ, nikom put da ne smeteš! (LG, II, 130); 10) *Niti* ga ja pitam, *niti* on sam priča. (LG, II, 122); 11) *niti* šta čuje, *niti* priča. (LG, II, 84); 12) *Niti* znam šta me drži, *niti* šta će me uzeti (LG, II, 560); 13) „ ..., *niti* me u vaše posle prizivajte, *niti* ću se u njih miješati.“ (LG, Poslanice, II, 332);

Naglašeniji odrični karakter, pa prema tome i ekspresivnu vrijednost, imaju rečenice na čijem se početku ponavljaju veznici *ni* i *niti* (primjeri 9–13).

Permutacija klauza pri jednostrukoj upotrebi veznika *ni(ti)* dovodi do transformacije njihove gramatičke strukture, pri čemu se ne narušava smislenost rečenice. Na drugoj strani, upotrebom ovih veznika na početku klauza, tj. njihovom reduplikacijom koja zahtijeva gramatičku afirmativnost predikata, u potpunosti je omogućena permutacija jer ne postoje ni semantičke ni sintaksičke prepreke.

Veznici *pa* i *te*

Veznici *pa* i *te* su po svom karakteru specijalizovani za izražavanje vremenskih, prije svega sukcesivnih vremenskih odnosa, ili pak onih koji su uzročno-posljedično uslovljeni. Stoga, sastavne rečenice povezane njima ne podliježu permutaciji.

Primjeri:

1) Opet mu staviše okov, *pa* je po tome bilo sasvim jasno šta mu misle. (S, II, 56); 2) Sve je tako vraški podijeljeno, (...) *pa* i jedna i druga strana gomilaju varku na varku (LG, II, 14); 3) usprave se stijene obasjane suncem, osmjehnu se ili iskeze, *pa* opet potonu. (LG, II, 19); 4) Dugo se u sebi lome, *pa* se odjednom slome (LG, II, 27); 5) Prvo stiže zatmnjenje, *pa* skoro sumrak, (LG, II, 29); 6) prolazi konjica preko proplanaka, *pa* karavani i cigani i vozovi pored uspavanih hanova. (LG, II, 35); 7) Istresli su mu vreću kraj ceste, *pa* su se zbunili (LG, II, 38); 8) Čeka da mu kažemo, *pa* da se prema tome upravlja. (LG, II, 48); 9) Naspavali smo se *pa* izašli (RS, II, 281); 10) Napolju sunce progrijalo između dva oblaka, trava mu se oveselila *pa* uzigrala (RS, II,

17); 11) Tadija uze tepsiju s hranom, razdijeli po parče hljeba, ostavi nešto za rezervu, *pa* podoše. (S, II, 214);

12) Neki imaju suviše zuba, *te* se keze (R, II, 8); 13) Obro mu je ipak umakao, *te* on s utoliko većom srdžbom ščepa mene. (RS, II, 20); 14) Grane se ljuljaju kao na oluji – čini mi se da su iznenada postale svjesne, *te* pokušavaju da se istrgnu i pobjegnu. (R, II, 16).

U jeziku Mihaila Lalića bilježimo nisku frekvenciju upotrebe veznika *te*, koji se, i pored vremenskog odnosa uzastopnosti koji prirodno proističe iz odnosa posledice prema njenom uzroku (Stevanović 1979: 759) u svim navedenim primjerima javlja kao apsolutna sinonimska opozicija vezniku *i*, budući da se isti odnos može označiti i ovim veznikom.

Rečenice sa veznikom *pa* u funkciji spoljnog znaka veze sastavnih rečenica, u našim primjerima (3, 4, 5, 6, 9, 11) najčešće označavaju radnje koje se uzastopno vrše jedna za drugom, bez ikakve nijanse bilo kog drugog značenja, što i jeste njihovo primarno obilježje u savremenom jeziku (Ibid., 755)

Suprotne rečenice

Suprotnost, odnosno nepodudarost koja se uočava u odnosu između dvije klauze, najčešće se u našem korpusu označava veznicima *a*, *ali*, *nego*, *no* i *već*. Pored prave suprotnosti, koja funkcioniše po principu kontrastiranja klauza i čini bitno svojsto jezika umjetničke književnosti, postoji više podvrsta suprotnosti,¹⁴⁵ koje katkad uključuju i rečenice koje su istog smjera, ali imaju različite konstitutivne rečenične elemente.

Veznici a i ali

Suprotnost iskazana veznikom *a* sadrži se u nepodudarnosti pojedinih rečeničnih djelova, subjekta i predikata, predikatskih odredbi ili dopuna, što znači da se drugom klauzom iskazuje nešto suprotno od onoga što bi se očekivalo s obzirom na sadržinu prve.

¹⁴⁵ O isključnim rečenicama, kao posebnoj podvrsti odnosa suprotnosti, ali ne i posebnoj podvrsti suprotnih rečenica dao je svoja zapažanja M. Kovačević (1991: 48).

Međutim, nailazimo i na primjere prave suprotnosti zasnovane na očitom kontrastiranju sadržaja prve i druge klauze.

Veznik *ali*, najfrekventniji adverbzativni veznik, vezuje rečenice koje označavaju smetnju onome što se kazuje prethodnom rečenicom, ili ometanje cilja s kojim se vrši radnja prethodne rečenice (Ibid., 776).

Primjeri:

1) Najzad pođoše i ta poslednja kola, *a* na izrovanoj cesti osta sam i neveseo dječak. (S, II, 19); 2) Vrijeme prolazi, *a* kod mene je sve po starom: (R, II, 8); 3) jedan konjanik je odmakao, *a* dva prazna konja kaskaju za njim (S, II, 230); 4) Svaki rat ima svoje dezertere, *a* svaki dezerterski svoj put i način. (RS, II, 260); 5) Olgu P. su osudili, *a* pravog krivca zaštitili. (T, 115); 6) Za trenutak smo mu zavidjeli, *a* već u sljedećem trenutku strahujemo za njega. (R, II, 18);

7) Nije ga stigao, *ali* ga je uplašio (T, 151); 8) ne plaziš se spram ogledala i svakog dana se vraćaš kući, *ali* ispod toga kriješ ludilo (T, 151); 9) Zakoprcah se u vazduhu, *ali* to mi ne pomože. (RS, II, 20); 10) Guslar im je na svaku odgovarao, *ali* oni su htjeli da čuju i Tadiju. (S, II, 235); 11) Razlika ima, razumije se, vrijeme ih je nametnulo, *ali* su sličnosti još uvijek jake. (RS, II, 263); 12) Trebalo je da mi padne kamen sa srca, *ali* on se samo neosjetno pomakao. (RS, II, 292); 13) Mrtva usta ne govore, (...) *ali* vazda romore (RS, II, 337); 14) Naslov je pisan njegovom rukom, *ali* Vukčić se ne sjeća odakle povratak (T, 104); 15) Jeste da je imala oštar jezik, *ali* je tako natjerala naše seljačke vicaroše i studentske lijenštine da izvršavaju svoje zadatke, (T, 103–104); 16) Tako su druge prevarili, *ali* nas neće. (LG, II, 47);

U prvoj grupi primjera uočavamo uglavnom nepodudarnost rečeničnih djelova, subjekta i predikata, izuzev u posljednjem primjeru u kojem se smjenjuju emotivna stanja rečeničnih subjekata predstavljajući suprotnost (*zavidjeti mu – strahovati za njega*).

Pored označavanja smetnje onome što se kazuje prethodnom rečenicom, suprotne rečenice sa veznikom *ali* mogu katkad po smislu biti dopusne, tačnije kada se drugom klauzom označava da se nešto vrši i pored toga što se konstatuje u prvoj; npr. *i pored toga što ga nije stigao*, subjekat je uspio da nekoga uplaši (1. primjer); *i pored toga što se Đuraš Vukčić ne plazi spram ogledala*, ipak krije ludilo, (2. primjer) itd.

Veznici *nego*, *već* i *no*

Kao apsolutni sinonimi, veznici *nego*, *već* i *no* označavaju da se nešto drugo, drukčije vrši odnosno zbiva u odnosu na sadržinu prethodne rečenice. Klauze ovih rečenica nijesu podložne permutaciji usled mogućeg narušavanja gramatičke i semantičke strukture rečenice, jer je predikat prve klauze u negiranoj, a druge u afirmativnoj formi.

Takođe, veznik *no* javlja se i kao supstituent vezniku *ali* i *a*, pa u tim slučajevima postoje i najmanje prepreke za permutaciju, ukoliko klauze predstavljaju *paralelne istovremene nepodudarne sadržaje*, koji ne podrazumijevaju *logičku suprotnost niti logičku međuuslovljenost*. (Kovačević 1998: 16)

Prisustvo logičke uslovljenosti, označene u uzročno-posljedičnom, koncesivnom odnosu, ili pak vremenska sukcesivnost stoje kao prepreke izvršenju permutacije.

Primjeri:

1) I mogli smo da izmaknemo, *nego* ljudi Milovanovac hoćаше da sve bude pošteno, (S, II, 217); 2) Možda on stvarno ne postoji kao neko posebno biće *nego* samo kao sjenka zala (LG, II, 325); 3) Nije dobro, daleko je od dobra – *nego* neću njemu da se žalim, (LG, II, 328); 4) „Ja taj put nijesam tražio, (...) *nego* su me natjerali.” (LG, II, 329); 5) „Sigurno ga nije sama slomila, *nego* joj je to Mumlo nekako udesio.” (LG, II, 336); 6) „Nije to društvo, *nego* pliva ko može.” (LG, II, 348); 7) više nijesam onaj Lado što sam bio *nego* plav pramičak između dva plavetnila. (LG, II, 368);

8) Njihova tajna udruženja nijesu ih odgajala da poštuju protivnika, *no* da ga lome bez žaljenja, a marksizam ih nije učio da smanje sujetu i samoljublje, *nego* da ih i uvećaju u toj njihovoj konkurenciji bez poštete. (RS, II, 44);

9) „... te ih zato ne treba postavljati same na boku, *već* u centru našeg rasporeda, između naših trupa” (RS, II, 14); 10) Iako to kod nas još nije počelo, *već* nam je do neba dodijalo (RS, II, 38); 11) Oni znaju da su Njemci, da su Švabe, te da se od njih ne očekuje da nagađaju, *već* da gađaju. (R, II, 38);

12) „Nije zlo što je prihvaćena, *no* što nije na vješt način dočekana.” (RS, II, 275); 13) „Krivo mi je: neće brzo da nas pomlate, *no* vazdan gnjave.” (R, II, 13); 14) sad mi se pričinja da to više nije sjećanje, *no* samo nešto izmijenjen nastavak sna. (R, II, 48);

15) Odjednom, to nije nebo, *no* zasvođena tavanica hale pravnog fakulteta. (R, II, 325); 16) Ne govori, *no* šapuće. (R, II, 235); 17) bivoli su, i ne skaću, *no* se valjaju. (R, II, 294); 18) Nije samo moj utisak, *no* su mi i drugi potvrdili: (RS, II, 28); 19) – I ti ne umje da predeš na njihovu stranu, *no* te đavo donese da ovdje izgubiš glavu (S, II, 106); 20);

20) „Bastalo bi nam, *no* ne bi zgođe.” (R, II, 87); 21) baš nijesu zadovoljni, *no* ne smiju da se bune, (R, II, 92); 22) Znaju ljudi kako treba, *no* ne mogu da se ne najedu. (LG, II, 502); 23) Bilo je dosta zgodnih mjesta, *no* mi smo im uvijek nalazili mane. (LG, II, 116).

Izrazita zastupljenost adverzativnih rećenica u Lalićevom jeziku jedan je od pokazatelja specifičnih, oprečnih i zamršenih odnosa koji vladaju u narativnoj zbilji svih njegovih romana. Lalićevi likovi, kao što smo ranije više puta naglasili, često su zarobljeni i onemogućeni da djeluju usled sukoba koji se javlja na liniji dozvoljeno–nedozvoljeno, koja proističe na osnovu krutih zakona na kojima počiva njihova ideologija. Vjera u ostvarenje ideala, često se pokazuje kao nepremostiva prepreka ka ostvarenju ličnih ciljeva i htijenja. Stoga je i vrlo opravdano mišljenje Ćorca, koji smatra da Lalić *nastojeći da izrazi kontraste u životu i društvu, u procesima i kretanjima, vrlo često upotrebljava suprotne rećenice* (1968: 62).

Rastavne rećenice

Alternativni sadržaji koji se označavaju rastavnim, odnosno disjunktivnim rećenicama, koji ukazuju na moguću realizaciju samo jednog od sadržaja u okviru složene rećenice, najčešće karakteriše veznik *ili*, kao spoljni znak vezivanja klauza. Njima se obilježavaju paralelni sadržaji, od kojih je samo jedan ostvarljiv. (Kovačević 1991: 49)

Veznik ili

Najfrekventniji disjunktivni veznik *ili* upotrebljava se jednostrano ili reduplicirano, pri čemu njegova upotreba ni gramatički ni semantički ne ometa permutaciju klauza.

Primjeri:

1) Spustili smo se u plitku dolinu, *ili* bar u nešto što izgleda tako. (LG, II, 15); 2) nek ide zbogom, *ili* ga zatvorite u izbu! (LG, II, 38); 3) Selo nas poslije ne bi gonilo, *ili* bar ne tako složno (LG, II, 41); 4) Drugo sjeme se tu ne bi primilo – *ili* ga tle ne bi htjelo, *ili* bi ga prema svojoj čudi u nešto gore premetnulo. (LG, II, 41); 5) treba brzo da se zaustavim, *ili* bar da na nešto čvrsto padnem (LG, II, 46); 6) Ima nekog od svojite među našima, *ili* se nekom posebno ukivio zbog neke svađe (LG, II, 47); 7) Trebalo je sve te namirnice da razdijelimo seljacima, *ili* da ih pustimo da sve sami razgrabe. (LG, II, 90); 8) Bilo je dosta zgodnih mjesta, no mi smo im uvijek nalazili mane – *ili* je voda daleko, *ili* čobani mogu da naiđu, *ili* neki puteljak prolazi u blizini. (LG, II, 116); 9) *ili* su je zaklali četnici, *ili* su je zadavili muslimani, *ili* je pala u rijeku (T, 150); 10) *Ili* je to bila samozvana straža kojoj je dosadilo da samotuje budna, *ili* je neko nepoznato čulo nazrelo u daljini stvarnu opasnost (LG, II, 37).

Rastavne rečenice, kao što primjeri potvrđuju, strukturno se razlikuju od suprotnih, jer se javljaju i u nizu, tj. više njih može doći u istoj složenoj rečenici (8, 9, 10. primjer), dok se u suprotnim rečenicama kazuje samo jedna suprotnost. Međutim, ono što se u rastavnim rečenicama iznosi nije uvijek suprotno jedno drugom, može biti samo nejednako, kao u prvom primjeru *plitka dolina* ili *nešto što izgleda tako*, nije prava suprotnost, ali govorno lice ne razabira tačno i u momentu govora ne razaznaje na pravi način mjesto na kome se odvija dotična radnja. Naglašenija suprotnost javlja se u drugom primjeru, u kojem su suprotstavljene dvije mogućnosti – *odlaska, tj. slobode (nek ide)* ili *zatvora (zatvorite ga)*, ali se uzimaju kao *suprotnosti istovjetne za datu priliku* (Stevanović 1979: 784). Pomenuta istovjetnost suprotnosti najočiglednija je u načinu opisivanja tragičnog kraja junakinje romana Tamara (9. primjer) jer se u datoj prilici može uzeti bilo koja od tri mogućnosti, budući da je ishod u sva tri slučaja doveo do kobnih posledica.

Gradacione rečenice

Izdvajanje gradacionih koordiniranih rečenica kao posebne vrste, predstavlja novinu u odnosu na tradicionalne podjele složenih rečenica u okviru cjelokupne srpskohrvatske lingvističke literature. Naime, sve do ove klasifikacije koju predlaže M. Kovačević (1986: 103–115; 1987: 225–238; 1998: 45–57) složene rečenice sa veznicima *a kamoli/a nekmoli*

svrstavane su u načinske i/ili poredbene zavisne rečenice pri čemu se kao osnovni semantički kriterijum navodi da služe za *isticanje velike razlike* (Brabec, Hraste, Živković 1963: 207) ili da služe za *poređenje po suprotnosti* (Vuković, Šipka 1969: 57) ili da su one *poredbene rečenice za izuzetnu nejednakost*. (Stevanović 1979: 887–889; Minović, Ajanović 1979: 246) Polazeći od mišljenja M. Kovačevića, koji smatra da zasebna vrsta koordiniranih konstrukcija mora posjedovati *semantičku vrijednost* koja se ne može svrstati pod opšte značenje bilo koje druge izdvojene vrste, pri čemu mora posjedovati i karakteristične (koordinirane) veznike *specijalizivane za iskazivanje određenog semantičkog odnosa* (Kovačević 1998: 59), smatramo da su sve sintaksičko-semantičke osobenosti ovih rečenica jasan pokazatelj opravdanosti njihovog izdvajanja.

U jeziku Mihaila Lalića nailazimo na gradacione rečenice koje se grade pomoću relacionog gradacionog veznika *a kamoli* i korelacionim gradacionim veznikom *ne samo ... nego/no*. Pored toga što navedeni veznici koordiniranim konstrukcijama u kojima se javljaju daju gradaciono značenje, te konstrukcije imaju i neke specifične strukturne osobine, koje proističu iz karakteristika samih gradacionih veznika. Konstrukcije ovog tipa odlikuje *dvočlanost gradacionog niza, strukturna zatvorenost, ustaljen raspored komponenata gradacije uz pojedine veznike i prisustvo intenzifikatora n(i) uz jedan element gradacionog niza* (Ibid. 57).

Veznik *a kamoli*

Rečenice s veznikom *a kamoli* povezane su sadržajima koji čine *gradacioni niz uzlaznog tipa* koji pretpostavlja odnos *očekivano* u prvom elementu niza i/ili/ *manje očekivano* u drugom, kada se ima u vidu mogućnost (ne)realizacije. Upravo zbog toga i raspored elemenata gradacionog niza ima ustaljen raspored, jer se prvim elementom ističe ono što se više očekuje u odnosu na element drugog niza, kada se nađu u međusobnom dodiru, odnosno suodnosu.

Primjeri:

- 1) više je otuda ne možeš izvući ni sa pet stotina i šezdeset dizalica, *a kamoli* tvojim zgužvanim papirima. (T, 150);
- 2) više se nijesu ni trudili da rano probude konagdžije, *a kamoli* da im brišu tragove. (RS, II, 115);
- 3) Ilija to nije mogao ni da čuje ni da vidi, *a kamoli* da učini (RS, II, 301);
- 4) Takva su mjesta gdje ljudi naviknu da žive od gospodara, od krčmarstva, veresije i nerada, a ne od zemlje ili kakvog drugog rada:

usitni se, sprčka, degradira, zaboravi i svoje ime, *a kamoli* bratstvo i pleme kojem se prije pripadalo. (RS, II, 311).

U okviru svih ekspliciranih složenih rečenica nailazimo na poređenje dva elementa koji pripadaju *uvodnoj* i *usporednoj*¹⁴⁶ rečenici. U prvom primjeru u uvodnoj i usporednoj rečenici upoređuju se dalji objekti, u drugom cijela rečenica, u trećem predikati i u posljednjem bliži objekti. Elementi koji se uspoređuju predstavljaju jedine razlikovne leksičke elemente u strukturi gradacione rečenice. Prema tome, u uvodnoj rečenici svi rečenični konstituenti bivaju eksplicirani, dok se u usporednoj *popunjava samo pozicija razlikovnog konstituenta, a svi ostali, elidiraju se i prelaze u implicitne* (Ibid., 44). Npr. eksplicirani oblik usporedne rečenice dovodi do stilski nepotrebnog ponavljanja – *a kamoli da je možeš izvući tvojim zgužvanim papirima*. Na taj način, upotreba rečenica sa *a kamoli* doprinosi ekonomičnosti jezičkog izraza i predstavlja *stilski efektivnije sredstvo od svih srodnih ili sinonimskih konstrukcija* (50).

Intenzifikatori *ni*, odnosno *i*, koji se javljaju u uvodnoj rečenici ukazuju na njenu *intonacionu i komunikativnu nedovršenost*, (47) pa najavljuju uvođenje nove rečenice i predodređuju tip i funkciju poredbenog elementa. Prvi intenzifikator se javlja kada je predikat uvodne rečenice negiran (1, 2, 3. primjer), a drugi *i* kada je afirmativan (4. primjer).

Kako je istaknuto na početku, u uvodnoj i usporednoj rečenici prisutni su poredbeni elementi, pa je vrlo važno pojasniti o kakvoj vrsti poređenja je riječ. Poređenje elemenata tiče se značaja koji im daje autor teksta, tj. pisac, pri čemu drugi element ima značenje jačeg, većeg stepena od onog koji ima element u prvoj rečenici, pa je prisutna gradacija *uzlaznog tipa*, koja je uslovljena upravo vezničkom konstrukcijom *a kamoli*.

S obzirom na prisustvo intenzifikatora i uzlaznu gradaciju, u ispitivanom jeziku, uočava se i ustaljen raspored elemenata gradacijskog niza, jer se prvo navodi onaj čija je realizacija vjerovatnija, tj. očekivanija. *Usporedna rečenica predstavlja postojanje pitanja mogućnosti (ne)realizacije sadržaja prethodne, pa njena upotreba postaje stilski efektivnija u odnosu na zamišljeno pitanje i odgovor koji bi se dao kao njegova potvrda ili odricanje* (49).

¹⁴⁶ Uslovni termini koje uvodi M. Kovačević (Ibid., 42).

Semantički i sintaksički najsirodnije gradacionim rečenicama u našem korpusu, jesu one sa korelacionim veznicima *ne samo...nego/no*. Njih takođe karakteriše prisustvo intenzifikatora, ustaljen raspored elemenata dvočlanog gradacijskog niza, ali i usaglašenost predikata s obzirom na potvrđnost–odričnost i obrnut raspored elemenata niza u odnosu na gradacione rečenice. U Lalićevom jeziku uočavamo dominaciju konstrukcije *ne samo...nego* u romanima *Svadba*, *Raskid*, *Lelejska gora* i *Tamara*, dok je njegova stilska varijanta *ne samo...no* osobenost romana *Ratna sreća*.

Primjeri:

- 1) Sve je neizvjesno sem opasnosti, a baš ona se vješto krije *ne samo* u nepoznatom, *nego* često i u onom što izgleda da je poznato. (LG, II, 19); 2) *Ne samo* što im muče stoku, *nego* ne daju ni trava u livadama da im bude ravnopravna; (LG, II, 55); 3) *Ne samo* glad i tjeskobu, zavist, mržnju i osvetu što upregne, *nego* on i ljubav umije da nasamari (R, II, 116); 4) *Ne samo* ljude i njihove pare, slamarice i košulje, *nego* je kocka osvojila čitavo vrijeme u logoru i stigla na radilišta. (R, II, 219); 5) *ne samo* što je smršavio *nego* se od nečeg okrastao. (R, II, 235);
- 6) I slažu se i pomažu i podvaljuju – *ne samo* braći Srbijancima *no* i svojim plemenima i precima (RS, II, 123); 7) Krčme su bile *ne samo* svratišta za putnike namjernike, *no* i neka vrsta konsolata za dalja plemena (RS, II, 84); 8) „Pa *ne samo* što nemaju, *no* ne umiju ni da traže...” (RS, II, 113).

Poredbeni korelati koje u takav odnos dovodi veznik *ne samo...nego/no*, pri čemu je prvi u ispitivanom tekstu znatno frekventniji, mogu biti ili pojedinačni članovi rečenice, njihove sintagme ili cijela rečenica. Razlika između usporedbe jednog elementa ili cijelog rečeničnog sadržaja jedino je u tome što su u prvom slučaju svi ostali rečenični članovi podudarni, pa su kao takvi *komunikativno redundantni i elidirani* (52).

U semantičkoj strukturi ovih rečenica veći značaj ima antecedentni dio *ne samo*, sastavljen od odrične rječice *ne* i restriktora *samo*, pa negacija isključuje njegovo apsolutno djelovanje i predodređuje navođenje poredbenog korelata.

Veznici *ne toliko...koliko* i *a ne samo*

Srodnost na strukturnom i semantičkom planu sa prethodim rečenicama uočava se i u vezi sa vezničkim konstrukcijama sastavljenim od zamjениčkog količinskog priloga *toliko* (koji ima funkciju restriktora) i priloga *koliko*. Za razliku od konstrukcija sa *ne samo...nego* koje se oslanjaju na model suprotnih rečenica, ovaj gradacioni model blizak je načinskim rečenicama. (Ibid., 55), pri čemu se negacijom priloga *toliko* ukazuje na nejednaku vrijednost kvantifikovanih sadržaja.

Primjeri:

1) *Ne toliko* zbog pjesme, kojoj se ne može poreći svaki drugi uticaj, *koliko* zbog drugih jačih razloga, te noći se nekolicina onih mladića stvarno sastaviše s puškama i zajedno sa Zarom Goričićem udvostručise Čemerkićevu grupu (S, II, 200); 2) Prepao se – *ne toliko* od naroda *koliko* od „uskogaća“, „Palilulaca“, „srbijanskih đaka“ i „klupodera iz Biograda“ te zapeo da ih rastjera (RS, II, 309); 3) pošli su u borbu *ne toliko* da slobodu izvojuju *koliko* da se nadgornjaju: (R, II, 46); 4) Strah me uhvati – *ne toliko* od onih sela, što svakog časa mogu da stignu, *koliko* od moje ukočenosti (LG, II, 165).

Kombinacijom veznika *a* i korelacionog dijela *ne samo* dva sadržaja predstavljaju se u odnosu *značajniji–manje značajan*, pa za razliku od svih dosad navođenih gradacionih modela, ovdje nailazimo na silazni gradacioni tip.

Primjeri:

1) Da imate malo mozga imali biste i nečeg drugog, *a ne samo* onoga kamenja i obraza (R, II, 290); 2) Crni reče da bi volio da jednom nekoga oslobodi, *a ne samo* da zarobljava, gađa i bježi. (R, II, 326); 3) da se naše ljudstvo izmiješa sa svijetom, da zapjeva i druge pjesme, *a ne samo* glavosječke i knjaževske (RS, II, 129).

Konstrukcije ovog tipa, koje su produkt postvukovskog, i to najnovijeg razvoja jezika, zastupljene su u vrlo ograničenom broju primjera u jeziku našeg pisca. To je i sasvim očekivano, budući da se ova konstrukcija po pravilu upotrebljava u naučnom stilu (57).

Objasnidbene rečenice

Objasnidbene rečenice izdvajaju se kao posebna vrsta koordiniranih rečenica na osnovu istih kriterijuma prema kojima su taj status dobile i sastavne, suprotne, rastavne i gradacione rečenice, a koji se tiču posebnog značenja koje se ne dovodi u vezu sa ostalim vrstama, i za čije izražavanje postoje posebna gramatička sredstva – a to su veznici *odnosno* i *to jest*.

U jeziku Mihaila Lalića uglavnom nailazimo na objasnidbene konstrukcije sa veznikom *to jest*, dok je veznik *odnosno* prisutan u vrlo ograničenom broju primjera. Niska frekvencija u ispitivanom tekstu je sasvim očekivana, budući da su konstrukcije ovog tipa uglavnom osobenost specijalnih stilova standardnog jezika: publicističkog, administrativno-pravnog i pogotovo naučnog stila. (Kovačević 1998: 58–79).

Veznik *to jest*

U rečenicama ovog tipa povezuju se *alternativni izrazi za isti referent*. Koordinirani element tako predstavlja samo *reimenovanje, tj. novu formulaciju za isti referent koji je imenovan prvim članom koordinirane veze*, pa nailazimo na *koordinaciju alternativnih oznaka za isto označeno* (Ibid., 63–64). Ove rečenice karakteriše zatvorena struktura, što znači da su dvokomponentne, i prema odnosu onog što se njima kazuje, veći značaj ima ono što je istaknuto prvom rečenicom, a manji onaj sadržaj koji predstavlja pojašnjenje.

Primjeri:

- 1) „Piši kao što govoriš“, *to jest* kako ti kad dođe (RS, II, 2);
- 2) Tim putem se iznad junaštva uzdigao pojam čojstva ili herojstva, *to jest* nešto skromnijeg viteštva oplemenjenog idealom zaštite čovjeka... (RS, II, 31);
- 3) te brčiće stavio je radi kamuflaže, *to jest* da ga žandari ne opaze (RS, II, 44);
- 4) Kaže Vuk Karadžić da su epske pjesme crnogorske ostale mršave i kržljave što se tiče poezije, *to jest* da je u njima više istorije nego poezije. (RS, II, 128);
- 5) Ja im više nijesam potreban, mogu da idem, *to jest* da produžim. (R, II, 345);
- 6) Naokolo su dvije doline, *to jest* liče na doline (LG, II, 154);
- 7) Bješe se i on pokolebao, *to jest* naslutio da se sudbina ne mijenja (RS, II, 261).

Opšteobjasnidbeni veznik *to jest* (kao i *odnosno*) u različitim kontekstima dobija različite značenjske nijanse – preformulacije, korekcije, eksplikacije, konkretizacije i sl. Pri

tome, uočava se sličnost sa rastavnim rečenicama kojima se takođe povezuju alternativni izrazi, ali kod njih uvijek postoji mogućnost realizacije jednog sadržaja, dok kod objasnidbenih realizacija jednog nužno implicira i mogućnost realizacije i drugog sadržaja koji se i eksplicira radi pojašnjenja drugog – *piši kao što govoriš, odnosno radi kako ti kad dođe*.

SUBORDINACIJA

Odnos subordinacije karakteristika je složenih rečenica koje su zavisne sintaksički i semantički, pa je upotreba takvih zavisnih rečenica uslovljena tješnjom povezanošću sa upravnim, na koje se u potpunosti naslanjaju i same za sebe se ne upotrebljavaju. (Stevanović 1979: 787).

S obzirom na to da se zavisne rečenice mogu javiti sa spoljnim znakom njihove međusobne veze, (češći slučaj) ili kao bezvezničke (rjeđe), pri čemu pojedini veznici funkcionišu i kao spoljni znak unutrašnje veze rečenica u hipotaksi ali i parataksi, ali i da isti veznici mogu vezivati različite zavisne rečenice, određivanje njihovog značenja može se izvršiti ako se uzme u obzir cjelokupna rečenična struktura sa svim njenim elementima, ali i jezička situacija u kojoj se određena rečenica upotrebljava.

Sve zavisne rečenice se prema svojoj funkciji mogu podijeliti na *odredbene* i *dopunske* – pa se kao najtačnija definicija ističe da su to uvijek *odredbe ili dopune rečenica ili pojedinih djelova rečenica od kojih zavise* (Ibid., 788). Prihvatajući mišljenja onih istraživača koji smatraju da se model zavisnosloženih rečenica mora proširiti, usled bogaćenja vezničkog sistema subordinacije, analizi priključujemo još jedan poseban strukturno-semantički tip unutar zavisnosloženih rečenica – *rečenice sa specifikativnim značenjem* i pitanje u kojoj mjeri su one nesvojstvene književnoumjetničkom tekstu. (Kovačević 1992: 214–218; 1998: 158–168). Kako bi predložena klasifikacija subordiniranih rečenica bila što potpunija, analizi priključujemo i *zavisne ekspektivne rečenice* kojima je cjelokupna srpskohrvatska sintaksička literatura poklonila malo pažnje, kao i *zavisne kontrastne rečenice* koje dublje osvjetljavaju polisemantičnost veznika *dok*.

Izrične rečenice

Dopunskog karaktera, budući da najčešće određuju sadržinu glagola govorenja, mišljenja i osjećanja, predstavljajući njihovu dopunu, tj. objekat, izrične rečenice u jeziku Mihaila Lalića označavaju unutarnje raspoloženje likova, kao i njihov doživljaj čega kao *realne stvarnosti* (Stevanović 1979: 793). Karakterišu ih veznici *da*, rjeđe *kako* i *gdje*, kao i asindetska veza obilježena govornom pauzom označenom pomoću zareza, crte ili dvije tačke.

Veznik da

Izricanje sadržaja određenog osjećanja, mišljenja ili iskaza u jeziku našeg pisca čini rečenice sa veznikom *da* veoma produktivnom vrstom u sistemu rečenične subordinacije. Rečenice ovog tipa otkrivaju svu složenost unutrašnjeg svijeta Lalićevih likova, njihovu emocionalnost, promišljanja, stremljenja i vjerovanja. Tako, npr. uz glagole govorenja u dijalogu omogućavaju govornom licu iznošenje stavova koji nerijetko poprimaju ton verbalnog sukoba u direktnom obraćanju licu kome se govori, te na taj način tvore vrlo upečatljivu sliku u kojoj dominiraju rezignirana osjećanja, pri čemu govorni izraz karakteriše naglašena afektivnost.

Primjeri:

1) po glasu se vidi *da je mrzovoljan*. (LG, II, 48); 2) vidio sam samo *da ih je zaboljelo* (LG, II, 56); 3) Njemački vojnici (...) prvo uvidješe *da ta stvar za njih nije opasna* (S, II, 172); 4) Očekivao je *da će sad početi zaklinjanje* (S, II, 148); 5) Pomislih *da ju je neka tičurina podigla* (LG, II, 15); 6) mislim *da se do mraka neće usuditi da izađe iz kolibe* (LG, II, 32); 7) „Ja mislim *da to nije pametno*.“ (LG, II, 48); 8) Predosjećao sam *da će baš to učiniti*, osjetih *da ga skoro mrzim* (LG, II, 92); Osjećam samo *da je oblačno i da se mrgodno svitanje vuče*. (LG, II, 205); 10) osjećam *da sasvim pristojno izgledam*. (LG, II, 261); 11) osjećam *da sam zaboravio nešto važno*, (LG, II, 391); 12) Govorili su *da su ga ubili* (R, II, 192); 13) Da znaš *da si rđa!* (R, II, 31); 14) Zna se *da je prije rata ubijao ljude za plaću*. (R, II, 39); 15) Uzalud mu pričam *da je i Šuškić Vasojević*. (R, II, 198).

Veznici *kako* i *gdje*

Iako se veznici *kako* i *gdje* katkad javljaju u funkciji vezničkog znaka izričnih rečenica, ne treba gubiti iz vida da se i u takvim slučajevima nikada u potpunosti ne gubi nijansa označavanja načina na koji se radnja vrši, odnosno mjesta. Mada je moguće izvršiti transformaciju veznikom *da*, treba ipak imati u vidu da pisac bira upravo onaj jezički znak koji mu se *spontano nameće, jer se on ne nameće slučajno nago ga u dotičnim jezičkim prilikama diktira potreba da se pored deklarativnog dâ i nijansa načinskog i mesnog značenja* (Ibid., 796).

Primjeri:

1) Kroz san osjećam *kako se Bajo ljuti i pucketa zglobovima* (LG, II, 109); 2) kroz staklo nazreh Ivu *kako se uplašila*. (LG, II, 205); 3) osjećam *kako se približava*. (LG, II, 232); 4) pod snom osjećam *kako se oblaci gomilaju i sjenka ispred njih kao potjera uzburkava suvo lišće oko stabla*. (LG, II, 379).

5) Osjećao sam *gdje gori pod nogama* (LG, II, 273).

Bezvezničke (*asindetske*) izrične rečenice

Naročita, stilaska obilježenost karakteriše deklarativne rečenice koje se javljaju bez spoljnih znakova veze, pa se rečenični naglasak prenosi na zavisnu rečenicu koja se na taj način posebno ističe. U našim primjerima, nakon govorne pauze označene zarezom, još intenzivnije se naglašava sadržina zavisne rečenice, nego što bi to bio slučaj da je upotrijebljen veznik *da* ili izostavljen interpunkcijski znak.

Primjer:

1) Ni danas, osjećam, *neću biti bolje sreće*. (LG, II, 360); 2) Vazda su mu govorili, *proklet je duvan*, (R, II, 59).

Prema sintaksičkom odnosu, u ekscerpiranim primjerima, izrične rečenice uglavnom vrše funkciju objekta, pri čemu su njihovi predikati, s obzirom na vremenski period govorenja ili neki drugi momenat, upotrijebljeni u indikativu ili relativu.¹⁴⁷

¹⁴⁷ U ovom slučaju, napominjemo da se opredjeljujemo za mišljenje M. Stevanovića koji smatra da je pogrešno vrijeme vršenja radnje izričnih rečenica svoditi na isključivo relativnu upotrebu. (Ibid., 797).

Voljne rečenice

Voljne, odnosno voluntativne rečenice predstavljaju izrične rečenice u širem smislu koje karakteriše modalni karakter, budući da se njima iznosi sadržina glagola i izraza unutrašnjeg raspoloženja u vidu *zahtjeva, želje, nastojanja, plana, gotovosti, spremnosti, nade, pretpostavke, sigurnosti, sposobnosti, potrebe i neminovnosti* nerealizivane radnje (832).

U ispitivanom tekstu naročito su frekventne *imperativne* i *željne (optativne) rečenice* koje su zavisne od glagola govorenja i glagola unutarnjeg raspoloženja.

I Imperativne zavisne rečenice

U ovu grupu spadaju kako rečenice zavisne od oblika imperativa nekog glagola govorenja, tako i rečenice zavisne od bilo koga oblika nekog glagola govorenja kada on predstavlja saopštenje nekome da *nešto radi ili uradi* (834).

Primjeri:

- 1) „Reci da je zalutao,...“ (R, II, 13);
- 2) „Kaži im da puste ovog malog, ...“ (R, II, 13);
- 3) „Kaži da ovdje imaš mitraljez.“ (R, II, 350);
- 4) pokazao je prstom na njega i zatražio da ga vodi nekom njihovom prijekom sudiji. (LG, II, 358);
- 5) Stari su se bili dogovorili da nas pohvataju kao krivce za spaljene crnokošuljaše, (R, II, 292);
- 6) Najzad se s Ivom dogovorio da urane sjutra prije zore, (LG, II, 388);
- 7) krsti se i boga moli da mu pred pušku dođem. (LG, II, 208);
- 8) „Nedjelju dana traži razlog da zakolje neko jagnje.“ (RS, II, 231);
- 9) „Neko traži cigaretu ili dokonog sablesjednika da ga gnjavi svojim jadima.“ (RS, II, 308).

II Željne zavisne rečenice

Rečenice ovog tipa zavisne su od glagola *željeti, žudjeti, voljeti* ali i od svih glagola i izraza unutarnjeg raspoloženja tipa: *bojati se, plašiti se, dopuštati, zahtjevati, nadati se, namjeravati, nastojati, planirati, umjeti* (‘znati’), *uspjeti, biti sposoban* i sl.

Primjeri:

- 1) samo želim da što duže ostane tako. (R, II, 61);
- 2) Želio je da se bori, da grešku ispravi, (R, II, 72);
- 3) Zaželi čovjek da se rasonodi, (R, II, 367);
- 4) I ja bih više volio

da se ne povrati. (R, II, 104); 5) to sudbina, lukava vještica, voli *da gnjavi.* (R, II, 141); 6) Baš me briga, ja i volim *da me poznaju i da me pamte.* (R, II, 159); 7) Više volim *da ga ovako gledam:* (LG, II, 12); 8) on mi nikad neće dozvoliti *da vodim samostalan posao.* (LG, II, 34); 9) on voli sam, lično i svojeručno, *da probudi prvi plamičak* (LG, II, 34); 10) plašila se *da će joj Iva zaredati s žensko djecom* (LG, II, 835); 11) svaki se nada *da mu naiđem,* (LG, II, 208); 12) Odavno sam namjeravao *da je skinem,* (LG, II, 262); 13) povrede umije dobro *da liječi.* (LG, II, 516); 14) Očekivao sam *da će potjera* (LG, II, 438); 15) o tome nije smio ni *da proslovi pred surovim drugovima* (LG, II, 57); 16) Oni su se to pripremali *da,* kad nekom pomoć zatreba, *skoče i priteknu Srbinu bratu u nevolji* (RS, II, 122); 17) pokušavaju *da pobjegnu na neku stranu* (RS, II, 38).

Frekventnost rečenica ovog tipa ukazuje i na specifične odnose koji vladaju unutar romaneskne stvarnosti Lalićevih romana i bliže određuju njegove likove. Oni su ličnosti koje djeluju, zapovijedaju, bore se za svoj opstanak u ratnoj ali i posleratnoj sadašnjosti, suočavajući se sa onim što je bilo i često dolaze u sukob sa sopstvenom vjerom, nekadašnjim idealima, katkad uviđaju uzaludnost svoje borbe, pošto su njihova žrtvovanja donijela dobrobiti svima osim njima samima. Stoga je prisustvo željnih rečenica kao osnovnog sredstva za iskazivanje psihičkih stanja (straha, nadanja, očekivanja, namjera, nastojanja i sl.) likova sasvim očekivano i zbog naglašene afektivnosti i emocionalnosti ima poseban značaj, odnosno posebnu stilsku markiranost.

Namjerne rečenice

Namjerne (finalne) zavisnosložene rečenice, svojom semantičkom sadržinom i spoljnim znacima veze ukazuju na djelimičnu srodnost sa izričnim, pogotovo modalnim rečenicama. One označavaju cilj radi koga se vrši radnja upravne rečenice, predstavljajući dopunu upravnog glagola.¹⁴⁸ Međutim, njihovo izdvajanje u posebnu grupu opravdano je sledećom

¹⁴⁸ U lingvističkoj, srpskohrvatskoj literaturi u vezi sa sintaksičkom ulogom namjernih rečenica preovladao je stav da one predstavljaju dopunske rečenice. Međutim, za razliku od Stevanovića koji ih svrstava u tu skupinu na osnovu kompariranja sa ciljnom konstrukcijom *radi, zarad i poradi* + genitiv koja po njegovom mišljenju vrši takođe funkciju dopune, M. Kovačević, u sažetom i jasnom prikazu finalnih konstrukcija pravilno zapaža da je u predložko-genitivnim konstrukcijama pomenutog tipa prisutna odredbena, a ne dopunska funkcija (1998: 99). Međutim, finalne zavisnosložene rečenice, pogotovo one koje se odnose na upravni glagol koji označava kretanje karakteriše dopunski karakter.

semantičkom komponentom – one označavaju namjeru radi koje se vrši organizovana, svjesna i konkretna akcija upravnog glagola (Stevanović 1979: 845; Kovačević 1998: 99). Naravno, *semantički suodnos svjesne akcije i cilja koji se njenim poduzimanjem želi postići* (Kovačević 1998: 85) nije i jedini kriterijum koji ih čini finalnim konstrukcijama. Navedenim obilježjima se priključuje gramatičko značenje subordinacije. Prema tome, ako se ima u vidu *jedinstvo semantičke i gramatičke komponente, finalne su konstrukcije samo one u kojima je jezička jedinica ona kojom je obilježen cilj u subordinacijskom gramatičkom odnosu prema jedinici kojom se obilježava neka akcija kao način dosezanja datoga cilja* (Ibid., 99).

Finalne rečenice u ispitivanom tekstu odlikuje visoka frekventost upotrebe veznika *da*, koji je najfrekventniji i u standardnom jeziku (Stevanović 1979: 846), djelimično upotreba veznika *eda* i vrlo ograničena upotreba veznika *kako* u navedenom značenju.

Veznik *da*

Čestom upotrebom potencijala u predikatu finalne klauze gotovo da se njena finalnost gramatikalizuje jer je u njegovom značenju sadržan *konativni motiv želje ili htijenja*. (Kovačević 1998: 98). Stilska neutralnost namjernih rečenica sa veznikom *da* donekle je umanjena preraspodjelom klauza, pa često nailazimo na inverziju koja intenzivnije naglašava važnost ostvarenja postavljenog cilja, pri čemu se upotrebom najfrekventnijeg veznika finalnih rečenica, veznika *da*, naglasak stavlja na samu vezu motiva i cilja (Ibid., 100).

Primjeri:

- 1) „Mirčeta Zli se dotle zavukao u Omando ispod Ljubana *da bi svoju kožu sačuvao kao ti sad ...*“ (LG, II, 281); 2) vi ste mornari što su ga bacili *da bi mogli otploviti u Tartezis*, (LG, II, 349); 3) gledam kako biraju najbjednije da ih biju *da bi drugima strah zadali*. (R, II, 154); 4) *Da bih je prekinuo u tome* – pođoh da vidim šta je, (LG, II, 336); 5) *Da bi se to* (=sjećanje na tuđa dobročinstva) *otklonilo*, pravi se mašina što od ljudi stvara mašine. (R, II, 83); 6) *Da bi nas nekako prehranili*, dopustili su varošanima da sprovedu skupljačku akciju u korist gladnih Crnogoraca. (R, II, 102).

Veznik *eda*

Veznik *eda* kao spoljni znak veze finalnih rečenica u jeziku Mihaila Lalića pronalazimo u romanu *Ratna sreća*, dok u ostalim ispitivanim djelima našeg korpusa nije zastupljen. Kako

je ovaj roman, upravo u vezi sa Lalićevim djelimičnim opredjeljenjem za uvođenje dijalekatskih obilježja u govor likova¹⁴⁹ jasno je otkuda upotreba ovog veznika, koji zbog svoje arhaičnosti i stoga vrlo rijetke upotrebe čini odabrane primjere vrlo stilogenim. Takođe, ovaj veznik izrazitije od prethodnog, naglašava pretpostavku, odnosno mogućnost realizacije postavljenog cilja, čime je ujedno naglašenija sumnja *u status nužnog i dovoljnog uslova za ostvarenje datog cilja*. (100)

Primjeri:

1) prizivao partizanske pristalice da obrste morsko lišće *eda bi se osolili* (LG, II, 28); 2) jer bi ga mogli zvati Češo ili Šogalj, a zato bi bio prisiljen da ubije ili pogine, *eda bi kako mrlju sprao i plemićku čast odbranio*. (RS, II, 28); 3) polažem bar dva razreda na godinu, *eda bih nekad stigao vršnjake*. (RS, II, 60); 4) I zaista – zapeli su iz petnih žila da se izglasa što više zakona: *eda bi se obuzdala korupcija, smanjla knjaževa samovolja, unaprijedila poljoprivreda, oživio saobraćaj i trgovina, pokrenula industrija*. (RS, II, 298); 5) Dakle, u vrijeme kad je knjaz Danilo, poznat i pod imenom Zeko Stankov, počeo da utvrđuje svoju vlast nad Crnom Gorom, *eda bi je učinio onim što današnji inteligentni i marksisti nazivaju modernom državom* poslao je perjanika Petra Jovičevića da ispita ko su pristalice Pera i Đorđija u Bjelopavlićima i Piperima. (RS, II, 342); 6) „...Daj ovamo sestriću zalogaj ljeba ili skroba, *eda bi dušu zadržao u tijelu!*...“(RS, II, 381).

Veznik *kako*

Veznik *kako*, kao spoljni znak veze finalnih rečenica, javlja se kao semantički sinonim vezniku *da*, s tim što njegova upotreba uvijek obuhvata i semantičko obilježje načina realizacije, jer se cilj shvata kao *nužni efekat* (100) koji omogućava ostvarenje određene radnje, pa pored finalnog susrećemo i nijansu konsekutivnog značenja.

Primjer:

1) bilo je i takvih koji su zaželjeli da se razbole – *kako bi ih tifus, oslobodio fronta*. (S, II, 77).

¹⁴⁹ Što na jezičkom planu predstavlja značajnu novinu, u odnosu na dotadašnja Lalićeva romaneskna ostvarenja, budući da je neodustajanje od norme standarnog jezika (čak i u govoru likova koji predstavljaju “izraz narodnog duha” i kod kojih bi dijalekatske govorne crte bile sasvim očekivane) bilo odlika njegovog dotadašnjeg romanesknog stvaralaštva.

Bliskost kategorije finalnosti i kategorije namjene

Vezi ovih dvaju značenjskih kategorija, finalnosti i namjene, naša lingvistička literatura nije dovoljno posvetila pažnje u smislu sveobuhvatnije analize koja bi uključila sve sintaksičke jedinice kojima se ova značenja iskazuju u našem jeziku. Razmatranje finalnih i namjenskih konstrukcija u *Sintaksi* M. Kovačevića (1998) predstavlja značajan prilog na polju sintakse složene rečenice. Naime, autor uočava izrastanje složenije kategorije namjene (svrhe) iz prostije – namjere, što upućuje na tezu *o putu razvoja kategorija mišljenja i jezika: složenije kategorije nastaju na podlozi i u okrilju prostijih; u prostijim su one pripremljene i s njima nikad ne raskidaju veze* (Ibid., 84).

Osnovna razlika u značenju pomenutih kategorija jeste u činjenici da namjera ili svrha pretpostavlja *djelovanje* usmjereno ka određenom cilju, dok namjena obilježava *konkretnu službu čega* (104). Prvu kategoriju karakteriše dinamični karakter upravnog člana, a drugu statični, budući da označava kakav predmet ili stanje koji su stvoreni da posluže čovjeku u raznim aktivnostima. Taj momenat ukazuje na postojanje aktivnosti s određenim ciljem, pa se tu i uočava zašto je namjena semantički složenija kategorija od namjere.

U ispitivanoj građi, kategorija namjene, iskazuje se i pomoću zavisnosloženih rečenica pri čemu najveću frekventnost imaju rečenice sa veznikom *da* i glagolom *(po)služiti* u upravnoj klauzi, kao i prezentskim oblikom u zavisnoj klauzi.

Primjeri:

1) Hrcanje prekida samo za trenutak, kad prikupi snagu i zamahne lijevom rukom da udari – meni to služi kao znak *da se sklonim od udarca*. (LG, II, 401); 2) može to sklonište nekom drugom da posluži, može i meni da posluži *da pod zemljom liječim rane* ili *da zavodim zalutale duše* gdje im vrane kosti naći neće. (LG, II, 545); 3) Mora da su se poslužili nekom vještinom *da spase sjeme*. (R, II, 165); 4) Nikad, ni u priči nije čuo a ni u snu pomislio da bi se osuđenici mogli nadati spasu na taj način, ali to mu je samo tako došlo i dobro je služilo *da se razbije ona opčinjenost izazvana blizinom smrti i onaj nemir* (S, II, 104).

Bilo da je riječ o predmetu ili kakvom stanju ili sposobnosti (*hrzanje – znak; sklonište, vještina*), u zavisnoj klauzi obilježava se svrha koju čovjek predodređuje onome što postoji nezavisno od njega i njegovog rada, ili onome što je on *ciljno stvorio* (107). Na taj način,

namjena postaje *apstrahovana namjera, odvojena od svog pokretača i prenesena na produkt njegove aktivnosti* (109) pa je jasno zašto se namjensko značenje iskazuje formom namjere.

Odnosne rečenice

Odnosne, tj. relativne rečenice u ispitivanom tekstu predstavljaju zavisne rečenice koje se *odnose* bilo na neki pojam, bilo na cijelu upravnu rečenicu, i, kao što je to slučaj sa standardnim jezikom (Stevanović 1979: 850), najčešće predstavljaju njihove odredbe.

Najčešće se kao spoljni znak njihove veze javljaju *veznici koji i što*, a zatim i *kakav*, (-a, -o), *kolik*, (-a, -o), *koliko* (prilog), *čiji*, (-a, -e), *gdje, kud, kad, kako*, čija upotreba određuje karakter i značenje ovih relativnih klauza, pa ih svrstavamo u atributske i apozicijske, kao i odnosne rečenice mjesnog, vremenskog i načinskog karaktera, što će pokazati dalja analiza ekscerpiranih primjera.

Veznička funkcija zamjenice koji

Najvažnija osobenost *veznika koji* u okviru odnosnih rečenica jeste zapravo njegova dvofunkcionalnost – *uz funkciju zavisnog veznika on uvijek ima u strukturi zavisne klauze i funkciju nekog sintaksičkog člana* (Kovačević 1998: 224) što ga odvajava od njegovog semantičkog sinonima, zamjenice *što* koja vrši *vezničku*, ali ne i *zamjeničku* ulogu u sklopu ovih rečenica.

Primjeri:

1) odmiče da prikrije smijeh *koji mu je iskrivio lice*. (LG, II, 568); 2) moljicali su drhtavim glasovima i puštali prodoran cvilež *koji se brzo pretvarao u umiruće jecaje* (LG, II, 18); 3) Poslije tih razgovora sam sebi ličim na psa *koji se hrabro klaao* (LG, II, 18); 4) umjerenost je kukavičluk *koji se javlja unaprijed* (LG, II, 59); 5) Imaju neki tajni razgovor *koji ne žele da ja čujem*. (LG, II, 61); 6) uvijek nam je bio preči onaj *koji je jači u nečemu* (LG, II, 68); 7) Jednoga žandara, siledžiju, *koji se prsio da sve smije* (...) Zaro je jednim udarcem zbacio s nogu (LG, II, 81); 8) probudi se zec *koji je dotle spavao* (LG, II, 87); 9) rekao bi da smo svi braća i bratučedi – nekakav prokleti soj *koji od prkosa živi* (LG, II, 100); 10) Ružan soj, (...) s podsmješljivim očima uprtim u Baja, *koji opet priča o opreznosti* (LG, II, 100); 11) uvijek zavija kao pas *koji smrt sluti i doziva*. (LG, II, 104); 12) Dođu trenuci kad sami sebi izgledamo kao proklete lude

kojima se sve živo ruga. (LG, II, 106); 13) to je svadljiv narod koji ni za dobro nije bio složan (LG, II, 108); 14) sam sebi ličim na insekta koji se uvukao u prljavo uvo mrtvog džina. (LG, II, 145); 15) sunce bulji kroz veliki prozor koji se od bljeska ne može ni pogledati. (LG, II, 161); 16) „Mrak je princip! (...) Svjetlost je samo izuzetak koji pravilo potvrđuje.“ (LG, II, 204).

Navedeni primjeri ukazuju na znatno veću frekventnost odnosnih rečenica atributskog tipa koje često imaju korelative uz upravne riječi u obliku pokaznih (*onaj, to*) ili neodređenih zamjenica (*neki, nekakav*).

Određivanje već poznatog pojma – *jednog žandara, siledžije i Baja* (7. i 10. primjer) čini odnosne rečenice naknadno dodatim i daje im apozicijski karakter.

Tumačeći relativne rečenice sa veznikom *koji* na širem izvanrečeničnom planu, dolazimo do zaključka da je njihova uloga u jeziku Mihaila Lalića zapravo *preformulaciona*, jer se jedan pojam osvjetljava sa neke druge strane, koja je često stilski i semantički efektnija, budući da stvara snažniji utisak i doživljaj predstavljenog pojma, nego što je to slučaj u upravnoj klauzi. To potvrđuju primjeri tipa: *pas – smrt sluti i doziva*, u kojem upravni član postaje simbol nesreće i tragičnih događaja (11. primjer); poređenje u kojem glavni junak predstavljen kao *insekt* biva zarobljen u sumornoj stvarnosti metaforički prikazanoj kao *prljavo uvo mrtvog džina* (14. primjer); ili pak odnosna rečenica u tzv. *poslovičnoj formi* u kojoj dolazi do *preformulacije* pojma *umjerenost* koji se u svom primarnom značenju kvalifikuje kao pozitivno obilježje, u narativnoj strukturi *Lelejske gore* izokreće se u svoju suprotnost, biva podvrgnut postupku *oneobičavanja* i prikazuje se kao *kukavičluk koji se javlja unaprijed* (4. primjer).

Veznička funkcija zamjenica *kakav, kolik* i priloga *koliko*

Odnosne rečenice koje se za upravnu klauzu vezuju odnosnim zamjenicama i prilozima *kakav (-a, -o)* i *koliko, nedvosmislenije od ostalih* (Stevanović 1974: 853) određuju riječi na koje se odnose, po kakvoći i količini.

Primjeri:

- 1) odnekud kresne kao munja jasna misao *kakva ni na javi ne dolazi* (LG, II, 274); 2) naišao sam na trajna i čvrsta vjerna bića *kakva sam uzalud dugo tražio u predjelima ljudi i žena* (LG, II, 406); 3) Najzad su počele da blijede pod silom svitanja *kakva se još*

od djetinjstva nikad nije ponovila. (R, II, 140); 4) – pa vas zato pocmeka toliko *koliko metaka ima pri sebi,* (S, II, 30); 5) uzeli smo da pripremimo drugi proglas, i to oštrij – *kakav ne mogu prećutati.* (RS, II, 262).

U navedenim primjerima odnosnim rečenicama bliže se određuju pojmovi upravne klauze – *misao* (1. primjer); *vjerna bića* (2. primjer); *sila svitanja* (3. primjer) itd., dok rečenice sa prilogom *koliko* katkad odlikuje i prisustvo korelativa (npr. *toliko*) u glavnoj rečenici.

Veznička funkcija zamjenice *čiji*

U jeziku našeg pisca odnosno-upitna posesivna zamjenica *čiji* (-a, -e) često se koristi kao spoljašnji znak veze odnosnih rečenica, i to kada *treba pokazati pripadanje pojmu označenom imenom na koje se ta zamjenica i cijela rečenica odnosi* (Stevanović 1979: 853).

Primjeri:

1) to je neka varijanta vjere lijenih fatalista *čiji je ideal kastinsko društvo* u kojem bi njegova loza bila za vječito osigurana (RS, II, 221); 2) „Iz malog, siromašnog, patrijarhalnog naroda, naročito se istakao crnogorski dvor, *čiji je sjaj i raskoš prevazišao snagu i moć narodnu...* (RS, II, 253); 3) proces promjene običaja i naravi drugi narodi su proživjeli kao znatno sporiji razvitak, *čiji kontrasti nijesu bili tako oštri,* (RS, II, 364); 4) poslije ih nagovara da pišu pjesme, da uče francuski, da čitaju Lotreamona i Remboa, *čija su djela neprevodiva...* (RS, II, 236).

Raznovrsnost upotrebe ovih zamjenica u pomenutoj funkciji, potvrđuje i odavno prevaziđen stav T. Maretića da se *čiji* u ovoj službi može upotrebljavati *samo kada se odnosi na jedninu muških lica*, a da se u drugim slučajevima u navedenoj funkciji može upotrijebiti jedino odgovarajući oblik genitiva zamjenice *koji* (1931: 435). Naime, prihvatajući činjenicu da je u ovom značenju u Vukovom i Daničićevom jeziku bila pretežnija upotreba zamjenice *koji*, upotreba *čiji* se u našim primjerima javlja bez obzira na gramatički rod i broj upravne imenice, pri čemu se odnosi i na lice i na stvar. Pri tome, sa prvenstvenom funkcijom

spoljnog znaka veze upravne i odnosne rečenice ona se ni po čemu ne može smatrati pogrešnom, kako je nekada konstatovao Maretić.¹⁵⁰

Veznik *što*

Osim naglašenijeg uzročnog karaktera odnosnih rečenica, veznik *što* se u ispitivanom tekstu vrlo često javlja kao potpuni ekvivalent zamjenici *koji*, jedina razlika je njegova pretežnija veznička funkcija, dok je u vezi sa *koji* prisutna i zamjenička. Čestom naizmjeničnom upotrebom *što* i *koji* u okviru složene rečenice, Lalić izbjegava nagomilavanje istih jezičkih jedinica, što doprinosi građenju raznovrsnog i stilski korektnog jezičkog izraza.

Primjeri:

1) i to nemanje je dobrim dijelom posljedica temperamenata *što se lako pale* (RS, II, 51); 2) da se susret ne svede na prosto bubetanje, koje se nikom ne isplati, nego da bude nešto istorijsko, *što se pamti* (RS, II, 52); 3) „I da vam se sladi onaj Bukur, *što se uz njih privezao ...*“ (RS, II, 54); 4) ali se tih dana bješe spremio da putuje na Cetinje stari Kiko Popniković, ... da se žali na nepravdu *što mu je Vojvoda Đurko Vejović nanio nekad davno*, (RS, II, 63); 5) Naljutili su ga njegovi seljani *što ne mogu bez đavola*. (RS, II, 63); 6) jer to je ono gluvonijemo čudovište *što se zove prva ljubav* (LG, II, 10); To je jedan od onih *što u tami i dubini dugo mijese neku trajnost* koja će iznenaditi otkud i kako se stvori. (LG, II, 11); 7) Ne mogu to drukčije da shvatim nego kao znak nesloge u unutrašnjoj pomrčini *što se skraćeno zove duša*. (LG, II, 37);

Budući da u svim navedenim primjerima zavisna rečenica bliže određuje pojam iz upravne, nerijetko gradeći vrlo slikovite, simbolične i metaforične predstave (*unutrašnja pomrčina – duša; gluvonijemo čudovište – prva ljubav*) možemo zaključiti da odnosne rečenice sa veznikom *što* koje su odredbenog karaktera, predstavljaju dominantniju

¹⁵⁰ Prema njegovom mišljenju, izuzimajući Vukov i Daničićev jezik, Maretić ističe da je pomenuta *nepravilnost* kod drugih pisaca dosta česta (Ibid. 435).

kategoriju u odnosu na dopunske, koje su zastupljene u vrlo ograničenom broju primjera,¹⁵¹ što uostalom odgovara i stanju u savremenom jeziku (Stevanović 1979: 862).

Veznički prilozi *gdje, kud, kad i kako*

Prisustvo korelativa mjesnog, vremenskog ili načinskog značenja u upravnoj rečenici, uz odgovarajući veznik u zavisnoj, čini ove rečenice *odnosnim mjesnim, vremenskim ili načinskim zavisnosloženim rečenicama*, pri čemu zapažamo da su poslednje najmanje frekventna kategorija u jeziku Mihaila Lalića.

Primjeri:

1) Prije sam mislio, pa i zapisao, da je naš borbeni temperament, u stvari prgava kičeljivost, posljedica pustinjačkog nemanja na ispranim krečnjačkim goletima Dinarida, *gdje čovjek nema na čemu da zadrži pažnju*. (RS, II, 51); 2) Tih godina on je boravio u oblastima koje su mi još zadugo izgledale fantastične: u Primorju, u pitomoj ravnici kraj Bara, *gdje je i zimi sve zeleno i u pjesmi okupano...* (RS, II, 61); 3) Stizali su dan ili dva prije - ... da se uhvate u veliko kolo *gdje svako svoju pjesmu pjeva što može ljepše* (RS, II, 67); 4) Našli smo mjesto *gdje gomili nema pristupa*. (LG, II, 93); 5) Neke su raskopali i naredili da se iznesu van grobljanske ograde, na neosvećenu zemlju, u šumarke i jaruge *gdje se kopilad čedomorki i crkli konji zatrpavaju*. (LG, II, 101); 6) Iz inata ga povedoh pravo uz strminu, preko grebena, *kud se niko pametan ne pentra* (LG, II, 474);

1) skrenuo je još u jesen, *kad su ga vratili sa strelišta* (R, II, 12); 2) meni je bar bilo lakše vazda *kad sam pošao u susret opasnosti*. (R, II, 74); 3) To je onaj gadni trenutak *kad je teško da se diše* (R, II, 74); 4) Kasno je došla, *kad smo već bili u rasulu*, (LG, II, 25); 5) Tako, bar za kratko, svijet postane bogat i darežljiv – kao što je bio u djetinjstvu *kad smo mislili da će stvarno biti darežljiv*, (LG, II, 26); 6) odlazila je s pljačkašima u Bihor i dogonila opljačkanu stoku iste godine *kad se udala*; (LG, II, 53);

¹⁵¹ Tipa: Čudo jedno: *što mu oči vide*, ruke mu ne ostave! (S, II, 101).

- 1) pričaju šta su sanjali i traže da im se to protumači baš onako *kako žele*. (R, II, 227);
- 2) Neki Raco Ivezić iz Kolašina poveo Talijane iz kasarne isto onako *kako su nekad varošani izvodili Turke zulumćare*. (R, II, 304).

Vremenske rečenice

Prave vremenske rečenice, tj. one koje neposredno određuju vrijeme vršenja radnje upravne rečenice vršeći prilošku funkciju, predstavljaju vrlo frekventnu kategoriju u našem istraživačkom korpusu i s obzirom na specifična rješenja na stilskom planu (ponavljanja istog veznika u okviru jedne složene rečenice), doprinose naročitoj ekspresivnosti i afektivnosti jezičkog izraza. U tom smislu se naročito ističe i najfrekventniji veznik temporalnih rečenica – veznik *kad*.

Veznik *kad*

U zavisnosti od glagolskog vida predikata upravne i zavisne vremenske rečenice, veznik *kad* označava istovremenost radnji, vrijeme koje se vrši neposredno iza radnje zavisne rečenice ili pak vrijeme koje joj prethodi. U prvom slučaju u glavnoj i sporednoj rečenici stoje imperfektivni, u drugom i trećem svršeni glagoli.

Primjeri:

- 1) *Kad su ga spustili u sedmicu* – lice mu je bilo sivo i oprhlo, (S, II, 78);
- 2) *kad se plata prima* – svi su na broju, s komandrom na čelu, (S, II, 90);
- 3) *Kad je otvorio oči*, Čemerkić vidje kako se učitelj Savović svađa (S, II 91);
- 4) *Kad su izišli u dvorište*, na šetnju – teški dan je već bio na izmaku (S, II, 91);
- 5) Nijesu prešli ni pedesetak koraka *kad s čela pođe uzvik nekog veselog čuđenja praćen zajedničkim povcima*. (S, II, 141);
- 6) *Kad zatvorenici naiđoše*, bila je prilično narasla gomila dvaput izdanog i prezrenog oružja (S, II, 142);
- 7) *Kad se sjetim slika iz sna*, one zaiskre i nepoznatim bojama i prelivima preobraze smrečevu goru, brda i ljude. (LG, II, 26);
- 8) plakao je *kad mu je naša straža te stvari iz torbe istresla*. (LG, II, 31);
- 9) *Kad zapuckara*, on s uživanjem trlja ruke i lupa se po koljenima od zadovoljstva. (LG, II, 34);
- 10) *Kad sam se najzad našao na zemlji*, uvo poče da mi pjeva. (RS, II, 20);
- 11) *Kad mu je najzad došlo do ušiju*, naljuti se i povika: (R, II, 18).

U prvom primjeru ističe se radnja koja je prethodila onoj koja se kazuje zavisnom rečenicom, tj. *njegovo lice je već bilo sivo i oprhlo kada su ga spustili u sedmicu*; u drugom se imperfektivnim glagolima obje klauze ističe istovremenost radnji (*primati platu – nalaziti se, biti na broju u tom trenutku*), a u trećem primjeru se iznosi radnja koja se vrši neposredno iza radnje zavisne rečenice (*kad otvori oči – vidje*).

U rečenicama tipa: *Kad su žandari s pendrecima jurišali u Vasinoj ulici, i s kundacima u Grobljanskoj, i kad nas je konjica jurila oko Tašmajdana, Bajo je nosio kaput iz bolje kuće*, (LG, II, 97) više zavisnih rečenica vezanih veznikom *kad* upućuje na težnju da se vremenski odnosi, preciznije utvrde, budući da imaju izuzetan značaj za Lalićeve junake koji su često „zarobljeni“ na granici između prošlosti i sadašnjosti. Ponavljanjem vremenskog veznika i uvođenjem više vremenskih rečenica u okviru složene, naglašava se određeno vrijeme i skreće se posebna pažnja na događaje koji su se u njemu odvijali.

Veznik *pošto*

Zavisne vremenske rečenice sa veznikom *pošto*, koje označavaju vrijeme iza kojeg se vršila ili izvršila radnja predikata upravne rečenice zastupljene su u vrlo ograničenom broju primjera tipa: „Ti, Gospodare, kad je tako – dockan ih poznade, *pošto* ostaraše.“ (RS, II, 314).

Veznik *dok*

Kao spoljni znak veze s upravnim rečenicama, zavisne vremenske rečenice sa veznikom *dok* i nesvršenim glagolima u predikatu označavaju radnje koje teku naporedo u isto vrijeme, ili izvršenje radnje u međuvremenu ili u jednom od trenutaka trajanja radnje zavisne rečenice. U posljednjem slučaju javljaju se glagoli oba vida.

Primjeri:

- 1) *Dok su drugi naši drugovi padali na razne načine, gubili se i nestajali*, njih dvojica, Veljko i Niko, ostali su kao hrastovi koji svojim žilama brane zemlju. (LG, II, 27);
- 2) Niko ih (=misli) nije pazio, gladne, *dok su tumarale po prošlosti* (LG, II, 41);
- 3) Bose noge im se bjelasaju ispod zavitlanih sukanja *dok sasvim brzo obigravaju oko vatre* (LG, II, 45);
- 4) Odjednom sam zavolio i Nika i njegov mukli glas – *dok je on tu*, mogu bez brige za Ivu. (LG, II, 63);
- 5) Sačekasmo bez oslonca *dok se nešto novo pojavi*. (LG, II, 67);
- 6) *Dok Dušan Tomeljić ćutke struže i gladi parčetom stakla poklopac nove*

tabakere od javorovog drveta, dok Mišo Vuković opet zatvara oči i predaje se crnom snu čovjeka koji se pomirio sa smrću, dok tri kavgadžije počinju neki neobični tihi otpor – Nedić gricka brk (S, II, 60); 7) *Dok je bio u zatvoru kod Požarevca, postupak je ipak bio po zakonu i podnošljiv*, (T, 134).

Kao što je bio slučaj i sa veznikom *kad*, kada zavisna rečenica označava radnju koja se vrši naporedo sa radnjom upravne rečenice, i rečenice sa veznikom *dok* javljaju se u nizovima, kako bi se što preciznije odredio trenutak i kako bi čitalac uočio kontrast koji postoji između radnji upravne i zavisne rečenice (kao u našem 6. primjeru).

Veznik *čim*

Označavanje vremenske anteriornosti (prijevremenosti) u odnosu na radnju upravne rečenice, obilježava se i veznikom *čim*, pa takve zavisne rečenice *označavaju vrijeme koje neposredno prethodi vremenu vršenja ili izvršenja radnje upravne rečenice* (Kovačević 1991: 76).

Primjeri:

1) „Uprijeću, bogme, *čim je nanjušim!*“ (LG, II, 312); 2) „Zadužili su me da te ubijem *čim te vidim.*“ (LG, II, 317); 3) Svi se navade da nas zavlače *čim zaprašti.* (LG, II, 380); 4) otvori *čim mi je čula glas.* (LG, II, 389); 5) A ti ćeš leći u postelju *čim stigneš kući,* (LG, II, 393); 6) nadam se da se dočepam lelejskih kosa *čim prikupim malo snage.* (LG, II, 408); 7) „Osvetićemo ga *čim se vratimo...*“ (LG, II, 469); 8) *Čim sam dublje zaronio,* sretoše me hladni slojevi kopljima i strijelama. (LG, II, 479); 9) *Čim se taj prvi šum ugasi,* dva nova se javiše (LG, II, 483); 10) To je čudo kako žena šljune *čim se uda.* (LG, II, 492).

U istom značenju katkad se upotrebljava i veznik *kako*, mada se kvalifikativno značenje ovog veznika ne gubi u potpunosti, a njegova transpozicija je uslovljena rečeničnim kontekstom i drugim temporalnim jedinicama u okviru zavisne rečenice, tipa: *Kako prolazi dan za danom,* izgleda da ih sve više ima. (RS, II, 40).

Veznik *tek*

Veznik *tek*, koji takođe označava radnju koja neposredno prethodi radnji upravne rečenice, najčešće se javlja u sklopu veznika *kad* ili odnosne zamjenice *što* u vezničkoj funkciji.

Primjeri:

- 1) Javi se *tek kad je bio odmotan cio konop* (S, I, 35); 2) *Tek kada se kretao prema kapiji*, sjeti se da treba da učini isto što i ostali osuđenici (S, II, 100); 3) Smiri se *tek kad sjedoše* (S, II, 177); 4) *Tek kad primjeti lanac i okov*, shvati (R, I, 33); 4) Mir je nastao *tek kad su pomrli* (LG, II, 224); 5) „Čovjeku daju ono što želi *tek kad mu više ne treba.*“ (LG, I, 264); 6) *Tek što se smiri u Selini*, počerupaše se u Bukurdolu Popnikovići i Magići (RS, II, 48); 7) *Tek što sam to pomislio*, san me uhvati. (R, I, 31); 8) *Tek što sam dah uhvatio*, izbi iz mene kao lavež nezadržljiv glasni smijeh (LG, II, 304).

Za razliku od mišljenja M. Ćorca koji smatra da izrazitu ekspresivnu vrijednost vremenske rečenice u Lalićevom jeziku imaju u slučajevima upotrebe „netipičnih“ spoljnih znakova veze, npr. veznika *gdje* (1968: 71), mi smatramo da ove rečenice i sa primarno temporalnim veznicima (*kad*, *dok*, *tek*) ne gube svoju ekspresivnost usled drugih stilskih postupaka, od kojih u prvom redu navodimo inverziju. Obrnutim redosledom klauza, naglašava se vremenska dimenzija i daje joj se prednost u odnosu na radnju upravne rečenice, pogotovo u slučajevima u kojima se isti veznici ponavljaju.¹⁵²

Mjesne rečenice

Mjesne rečenice, koje karakterišu tipični mjesni veznici *gdje(god)*, *kud(a)*, *kamo*, *odakle*, *dokle*, kao što je to slučaj u standardnom jeziku (Stevanović 1979: 845) češće posredno, preko nekog korelativa u upravnoj rečenici određuju mjesto vršenja radnje. Stoga i u jeziku Mihaila Lalića češće nailazimo na slučajeve mjesnih odnosnih rečenica, koje, kao i

¹⁵² O čemu takođe govori M. Ćorac – *Kad ističe vrijeme vršenja radnje glavne rečenice, Lalić ponavlja vremenski veznik 'kad' i time postiže viši ton i jači izražajni efekat* (1968: 72).

vremenske usled specifične *poetizacije narativne paradigme*,¹⁵³ i određenih postupaka kombinovanja sintaksičkih jedinica na rečeničnom planu, doprinose vrlo živom i upečatljivom pripovijedanju, čineći jezički izraz izrazito stilogenim.

Pošto je o mjesnim odnosnim rečenicama već bilo riječi, navešćemo samo primjer koji ilustruje pomenuti postupak, koji je prema mišljenju savremene književne kritike (Bečanović 2006: 196) predstavlja jedan od važnih vezivnih elemenata i organizacionih principa modelovanja samog teksta.

Primjer:

... izgubi se preko Nevrat brda, gdje zvono ne zvoni, gdje kolo ne igra, gdje konji ne ržu, gdje pjetlovi ne pjevaju, gdje se ne ore, gdje se ne kopa, gdje djevojke kose ne češljaju... (LG, II, 130).

Anafora koja se gradi ponavljanjem veznika *gdje* uz prisustvo paradoksa u prve tri mjesne zavisne rečenice (*zvono ne zvoni, konji ne ržu, pjetlovi ne pjevaju*) postaju osnovna sredstva *rekurencije*,¹⁵⁴ tj. povezanosti teksta putem ponavljanja jezičkih jedinica. Uloga ovih figura je izrazito stilogena, jer one omogućavaju skretanje poruke na samu sebe u cilju stvaranja *začudnosti*, (M. Katnić-Bakaršić 1999: 101) pri čemu dominira upravo estetska funkcija.

Veznici *gdje(god)*, *kud(a)*, *kamo*, i *prilozi odakle i dokle*

Veznik *gdje* u ispitivanom jeziku ima najveću zastupljenost, i upotrebljava se u značenju *na kom mjestu*. Ono što je posebno interesantno, jeste da nijesmo naišli na slučajeve upotrebe ovog veznika u značenju veznika *kud(a)*, s obzirom na njihovu nedovoljnu semantički diferenciranost koja uslovljava supstandardnu zamjenu u savremenom jeziku, koja se stoga često smatra neopravdanom. (Isp. Stevanović 1979: 846–847).

Prema tome, iako je njihova frekventost vrlo ograničena čuva se značenje veznika *kud(a)* – *kojim putem*, i *kamo* – *kojim pravcem*, dok mjesne priloge *odakle* i *dokle* rijetko pronalazimo u pravim tj. priloškim mjesnim rečenicama, a mnogo češće u odnosnim.

¹⁵³ Koja jezički izraz čini izrazito afektivnim slikajući naročito psihičko, prije svega emotivno stanje Lalićevih junaka.

¹⁵⁴ Ovaj pojam je preuzet od M. Katnić-Bakaršić (1999: 101).

Primjeri:

1) Sve je tako vraški podijeljeno, *gdje god podeš* – podijeljeno je, (LG, II, 14); 2) puzio da se neopažen privuče *gdje ih nema*, (LG, II, 38); 3) zato je smišljao *gdje da udari, gdje da neku veliku pljačku zakači i gdje da je za crne dane sačuva*. (LG, II, 42); 4) voli on da se istakne *gdje je opasno*, (LG, II, 47); 5) zato je sve prazno i tiho *gdje se mi nastanimo*. (LG, II, 123); 6) Našao sam gdje nema mravinjaka *gdje ima nešto cvijeća* (LG, II, 168); 7) On je, (...) palio vatru, *gdje god sjedne* da se odmori. (LG, II, 199); 8) proklet da samo nevolje donosim *gdje se pojavim*. (LG, II, 211); ne poznaje se *gdje je ujela* (LG, II, 229);

1) Najzad je jasno *kud nas vode* (R, II, 43); 2) Stražar kundakom gurnu vratnicu da mi pokaže *kud da idem*. (R, II, 88); 3) navukli su zarobljeničke drvenjake da bolje tutnje *kud prolaze*. (R, II, 169); 4) *kud god kroče* – bijeli trag ostaje za njima. (R, II, 218); 5) I nikog nema da njih pita gdje im je vojska, gdje topovi, *kamo kase* i gdje su učili te škole za bježanje ... (R, II, 361);

1) od žurbe nema vremena da odredi *odakle joj opasnost prijeti*. (LG, II, 362);

1) nije baš teško pogoditi kud se šunja i *dokle stiže šumski sužanj* (LG, II, 379).

Načinske i poredbene rečenice

Uzimajući u obzir tradicionalnu, Stevanovićevu podjelu zavisnih rečenica kao i činjenicu da se načinskim rečenicama u isto vrijeme iznosi i poređenje radnje u odnosu na upravnu, mi ove dvije vrste razmatramo zajedno, uz vođenje računa o specifičnim semantičkim ali i funkcionalnim diferencijacijama.¹⁵⁵

¹⁵⁵ Treba imati u vidu da klasifikacija složenih rečenica koju ovom prilikom predstavljamo podrazumijeva i brojne novine, prije svega one koje uvodi M. Kovačević (Isp. 1998: 204) koje su u vezi sa načinsko-poredbenim rečenicama za isticanje izuzetne nejednakosti prema mišljenju M. Stevanovića (1979: 848–852). Te rečenice su, prema tome, već analizirane u okviru gradacionih, nezavisnosloženih rečenica.

Veznici kao da, kao što, kako

Poredbeno-načinske rečenice, koje karakteriše *poređenje po jednakosti* u jeziku našeg pisca vezuju se za upravnu najčeće veznicima *kao da*, *kao što*, dok je vrlo ograničena upotreba veznika *kako* u pomenutom značenju. Takođe, važno je ukazati i na osnovnu semantičku diferencijaciju načinsko-poredbenih rečenica sa veznicima *kao što* i *kao da*, koja se tiče obilježja *faktivnosti*, tj. realnosti u prvom slučaju, i rečenične *hipotetičnosti* u vezi sa veznikom *kao da*. (I. Grickat 1952: 200)

Primjeri:

- 1) Sunce grije, a njemu je tako mračno i studeno *kao da je pijana pjesma zamutila vidik i ispunila ga hladnim sjenkama*. (S, II, 26);
- 2) Prešao je potok i žuri uz baštu *kao da od nečeg bježi*. (S, II, 26);
- 3) Samo zadnja kola ostadoše da teturaju po trgu *kao da ih je sasvim ošamutila ljevorječka rakija*. (S, II, 29);
- 4) nastavi bez žurbe, *kao da je kod kuće i kao da ima vremena napretek*. (S, II, 31);
- 5) Iskoračivši prema kamionu, žandar, *kao da se nečeg dosjeti*, lupi se po čelu, (S, II, 34);
- 6) snažno udari zemlju *kao da bi htio da se odbije od nje i poleti* (LG, II, 134);
- 7) *Kao što su mu ranije smetale navike razmaženog i mekušavog varoškog neradnika*, tako ovdje nije mogao ni htio da zaboravi svoju partizansku prošlost. (S, II, 55);
- 8) nije tako strašna stvar *kao što je on mislio*, (S, II, 100);
- 9) Drž' se *kao što ti priliči*, (S, II, 100);
- 10) mi bi tjerali Talijane *kao što smo naučili*. (S, II, 100);
- 11) njihova želja i nije tako ružna *kao što na prvi pogled izgleda*. (S, II, 128);
- 12) pozva ljude *kao što se pozivaju kosači na jelo* (S, II, 188);
- 13) dvorani su i dalje ostali oko dvorova, *kao što kasapski psi ostaju oko mesarnica bez obzira na promjene vlasnika*. (RS, I, 30);
- 14) Svi su složni da rat ne pomenu, *kao što ne valja pomenuti vuka ili zmiju*. (RS, I, 34);
- 15) Pustara liči na trbuh gole žene *kako ga crtaju francuski slikari ili mangupi beogradski po klozetskim zidovima* (LG, II, 116).

Rečenice sa veznikom *kao što* ukazuju na stvarno poređenje načina vršenja dvije radnje, dok rečenice sa veznikom *kao da* mogu imati i stvarno i hipotetično značenje, čime se ukazuje na jedan vid modalnosti. Naime, kod ovih rečenica, vezanih složenim veznikom *kao da*, značenje poređenja se može sasvim izgubiti, pa ta rečenica biva obilježena nijansom čuđenja, iznenađenja, protesta ili ironije. Za takve primjere može se reći da su modalni (kao u našem 3. i 6. primjeru) jer *glagolski oblik u zavisnoj rečenici denotira samo pretpostavljenu*

radnju, pri čemu se konstrukcija sa potencijalnim oblikom glagola uz veznik 'kao da' može javiti isključivo u hipotetičkim situacijama (J. Redli 2010: 808).

Veznici *nego da*, *nego što* i *no*

Poređenje po nejednakosti uz komparativni oblik ili komparativni izraz u upravnoj rečenici karakterišu sledeći spoljni znaci veze: *nego da*, *nego što* i *no*.

Primjeri:

- 1) to im je lakše *nego da se čeka* (R, II, 228);
- 2) Uvijek nas ima manje *nego što mislimo*. (LG, I, 139); 3) Od umora i gladi oslabjele noge zanijele su me niže *nego što je trebalo*. (LG, II, 155); 4) možda je to neka plitka šuma što više izdaje *nego što krije*. (LG, II, 165); 5) Nijesu baš zgodni zakloni – uvijek od čovjeka ostane da štrči više *nego što treba*. (LG, I, 93);
- 6) „Bogme jesam bolje *no što sam mislio ...*“ (LG, II, 426); 7) „Spustiću te ja brže *no što misliš*.“ (LG, II, 429).

Veznik *kako*

Označavajući *čisto načinsko značenje*, pa nije ekvivalent vezniku *kao što*, kao u prvom slučaju, veznik *kako* postaje spoljni znak veze rečenica kojima se govori o načinu vršenja radnje, tj. o stanju i položaju koji se kazuje njihovim predikatom. S obzirom na odnos prema upravnoj rečenici one pripadaju izričnim, jer upravo zavise od glagola govorenja, mišljenja i osjećanja. *Posebnog su karaktera zato što i njima nije težište na konstataciji da se vršilo ili izvršilo ono što se njihovim predikatima kazuje nego više na načinu kako se to vršilo, odnosno izvršilo*. Po sintaksičkom odnosu one su, za razliku od ostalih načinsko-poredbenih rečenica, dopunske (Stevanović 1979: 852–853).

Primjeri:

- 1) ja sam po svu noć strahovao *kako ću sam, bez konja i bez društva, da prođem kroz taj pokolj* (LG, II, 18); 2) čuje se *kako praska* (=česma) (LG, II, 20); 3) Možda nijesu ni opazili *kako je upašena* (LG, II, 22); 4) Začudih se *kako se to prije nijesam sjetio*. (LG, II, 25); 5) Sigurno ne zna *kako su me mučki odgurnuli od onog kamiona*. (LG, II, 25); 6) Čudim se *kako je tako brzo zašao*, (LG, II, 28); 7) Pita Kačak *kako se osjećamo*, (LG, II, 95); 8) Kroz san osjećam *kako se Bajo ljuti* (LG, II, 109).

Analizom funkcija ovih rečenica uočava se da je riječ o objektu, bilo pravom, bilo nepravom tipa: *čuje se prasak česme, možda nijesu ni opazili njenu uplašenost, kroz san osjećam Bajovu ljutnju* i sl.

Uzročne rečenice

Uzročne rečenice u jeziku našeg pisca pokazatelj su ne samo uzročnosti radnje upravne rečenice, već i naročitog emotivnog stanja junaka, čime jezički izraz dobija naročitu afektivnost i ekspresivnost. M. Ćorac takođe ističe da ponavljanje istih veznika, ili inverzija klauza doprinose pomenutim funkcijama. *Vrednote govornog jezika (intonacija, pauza, tempo i kontekst) postaju glavni elementi koji označavaju emocionalan sadržaj uzročnih rečenica, a veznici, koji dobijaju uzročno značenje ili koji su ponovljeni, kao i riječi koje sačinjavaju uzročne rečenice, sadrže afektivnost i emocije koje se tim elementima označavaju* (1968: 66).

Kao što je to u nauci već zapaženo, kategorija kauzalnosti ima najrazvijeniji veznički sistem u našem jeziku. (M. Kovačević 1998: 131). Međutim, u ispitivanom tekstu, nailazimo na upotrebu sledećih kontekstualno uslovljenih vezika:¹⁵⁶ *čim, kad, pošto, kako, što*; ali i kontekstualno neuslovljenih tipa *jer, zato što, zbog toga što, s obzirom na*.

Polazeći od *opšteg logičkog relacionog modela aRb*¹⁵⁷ u kojem je kauzalnost formirana tek kada su stvorena jezička sredstva za *nominaciju R* elementa, kontekstualno uslovljeni veznici podrazumijevaju *semantički suodnos jedinica a i b vezniku kao R-elementu koji zadaje uzročnu semantiku, dok u drugom slučaju veznik kao R-element svojom semantikom predodređuje u svim kontekstima uzročno-posljedični suodnos jedinica a i b* (Ibid., 123).

Kontekstualno uslovljeni veznici: *čim, kad, pošto, kako, što*

Kada imamo u vidu stanje u savremenom jeziku, i ono na koje nailazimo u ispitivanom tekstu, možemo zaključiti da Lalić vrlo rijetko upotrebljava veznik *da* u uzročnom značenju, a mnogo češće veznik *što*, pri čemu je i upotreba veznika *kako* u pomenutom značenju vrlo ograničena, dok se veznik *gdje* u ovom značenju ne upotrebljava. Istina, upotreba ovih „netipičnih“ uzročnih veznika *da, dok, kako* i *gdje* nije naročito zastupljena ni u standardnom

¹⁵⁶ Podjela uzročnih veznika preuzeta je od M. Kovačevića (1998: 123).

¹⁵⁷ U ovom modelu *a* i *b* predstavljaju elemente, a *R* relaciju među njima.

jeziku, tako da Lalić njihovom ograničenom upotrebom na odstupa od norme našeg jezika, iako ne koristi brojne mogućnosti iskazivanja ove kategorija koja posjeduje, kako smo već istakli, najsloženiji veznički sistem u našem jeziku.

Na drugoj strani, jedan od najfrekventnijih kontekstualno uslovljenih veznika jeste veznik *pošto*, čija je upotreba u ovom značenju osporavana od strane starije generacije naših gramatičara,¹⁵⁸ ali je njegova upotreba u savremenom jeziku u najrazličitijim uzročnim značenjima (kriterijuma, razloga, argumenta, uzroka efektora) veoma zastupljena (Kovačević 1998: 126).

Primjeri:

1) Takve sam ja sreće: osuši se i zelen bor *čim se ja za njega uhvatim*. (LG, II, 64); 2) Mora da odavno nije jeo, *čim se toliko žuri*. (LG, II, 83); 3) Ona utvara (...) neće me lako napustiti *čim je otkrila svoju slabu stranu*. (LG, II, 171); 4) *čim je neko u boljem položaju*, on želi da ga zavazda zadrži. (LG, II, 215);

1) *Kad on tako žuri*, zna se: umro je neko u devetom selu, biće rakije (LG, II, 255); 2) Mogu mu reći da opet dođe *kad ti se dopada*. (LG, II, 258); 3) „Čitam ti u očima. *Kad je tako*, neću da razgovaram!“ (LG, II, 272); 4) zato mu je krivo *kad potražim i kad nađem drugo društvo*. (LG, II, 282).

Veznički *čim* i *kad* upotrebljavaju se za izražavanje uzroka *kriterijuma*,¹⁵⁹ i to „zdravorazumskog“, „naivnog“ i „laičkog“ odnosa kauzalnosti koji je stoga odlika razgovornog stila književnog jezika, koji se reprezentuje govorom junaka u književnom djelu (Kovačević 1998: 124).

1) Ne zna on ni danas mnogo više, pošto stalno *živi u nekom zanosu – mladalačkom, zaljubljeničkom, opzicionerskom, komunističkom* (RS, I, 15); 2) *Pošto mu kod kuće ne rodi dovoljno*, prisiljen je da traži od jutra do mraka, (RS, I, 22); 3) Ime Juso, muslimansko ili baš tursko, dali su mu roditelji – *pošto su im djeca umirala* (RS, I,

¹⁵⁸ Kako u Vukovom i Daničićevom jeziku nijesu pronađeni primjeri ove upotrebe veznika *pošto*, T. Maretić je isticao da ga u prostonarodnom jeziku zasigurno nema. (Isp. Stevanović 1979:

¹⁵⁹ Prema mišljenju M. Kovačevića u pitanju je gotovo uvijek kauzalna veza stvorena na osnovu ponavljanja situacija, u kojima se preko pojave A na osnovu asocijacije temeljene na frekvenciji zaključuje o pojavi B. U pitanju je zapravo uzrok kriterij čiji se osnov frekvencija udruženog pojavljivanja A i B, bez obzira da li se A i B stvarno nalaze u uzročno-posljedičnoj vezi. Prema tome, ovdje je riječ o *naivnom* a ne naučnom shvatanju kauzalne veze (1998: 124).

23); 4) *Pošto im se ne radi na njivi (...)* naši se okupe dolje na drumu, (RS, I, 39); Tu se na ograničenost čulnih opažanja nadodaje i nepodobnost jezika, *pošto sve potrebne riječi nijesu stvorene*, (RS, I, 53).

Veznici *čim*, *kad* i *pošto* posmatraju se ne kao vremenski veznici u uzročnoj upotrebi, na čemu bi se temeljila predstava o njihovoj naročitoj ekspresivnosti kao što to ističe M. Ćorac (1968: 65) već kao polisemantički veznici čija se uzročna i vremenska upotreba najčešće kontekstualno isključuju (Kovačević 1998: 126).

1) Možda se sad u sebi smiju *kako sam vatreno odigrao tu ulogu*. (LG, II, 374).

Iako je upotreba ovog veznika u uzročnom značenju u jeziku našeg pisca vrlo ograničena, pri čemu se načinsko značenje nikada ne gubi u potpunosti, važno je napomenuti da se ovim spoljnim znakom uzročne veze nikada ne obilježava *aktivni* uzrok, tj. uzročne situacije u vidu akcije agensa usmjerenih ka izazivanju date posledice. (Ibid., 128)

1) Znaš da vas mnogi proklinju, i neki od ovih s četničke strane, *što ste ga živog ostavili*. (LG, II, 73); 2) Čudim se *što još ne pucaju*. (LG, II, 209); 3) Sad mi je žao *što sam im razorio kuću*. (LG, II, 168); 4) žao mi je *što ne mogu da sastavim zgodnu pjesmu o samoći* (LG, II, 350); 5) bi mi drago *što je i on zalutao u tu mesarsku civilizaciju* (LG, II, 358); 6) samo se sklanjam po sjenovitim predjelima kao rijetka zvjerkica koja se čudi *što se njena šugava koža toliko traži i precjenjuje*. (LG, II, 94); 7) *Žao mi je što su mi se izgubile njene riječi*, (RS, II, 65); 8) Nezadovoljan je *što mu se ne divim*. (RS, II, 392).

1) *Da prekinu raspravljanje*, koje nikad ne stigne do pravde, mladići (...) zaposliše Mujagu da svira. (RS, II, 186); 2) Kažem da sam „nazadovao“ *da zadovoljim savremeni način mišljenja* (RS, II, 384).

Rečenice sa veznicima *što* i *da* najčešće su uzročno-izrične jer se uglavnom odnose na lekseme sa značenjem psihološkog stanja i raspoloženja junaka, pri čemu su, kao i u Vukovom, ali i u savremenom jeziku (Isp. Stevanović 1979: 85) znatno više zastupljene rečenice sa veznikom *što*, budući da nema ograničenja u pogledu faktivnosti glagola. (M. Ivić

1997: 10). Za razliku od tvrđenja M. Čorca koji smatra da Lalić uopšte ne upotrebljava veznik *što*, tj. eliptičan oblik ekspresivnog veznika *zato što* (1968: 67), rezultati naše analize pokazali su sasvim suprotno gledište.

Kontekstualno neuslovljeni veznici *jer, zato što, zbog toga što, s obzirom na*

Kao i u Vukovom, a i današnjem standardnom jeziku, tako i kod Lalića veznik *jer* predstavlja najfrekventniji uzročni veznik, jer pripada grupi *opšteuzročnih* veznika koji služe za izražavanje svih tipova uzročnih značenja (efektor, motiv, kriterij, razlog, povod i sl.). (M. Kovačević 1998: 129).

U jeziku našeg pisca upotreba ekspresivnog veznika *zato što* mnogo je češća od upotrebe složenog veznika *zbog toga što, s obzirom na*, dok primjeri sa uzročnim veznikom *budući da* u ispitivanoj građi nijesu zabilježeni, iako je on dosta čest i u Vukovom i u savremenom jeziku (Ibid., 129).

Primjeri:

1) Ima u tome nešto što ne može da se kaže *jer ta imena nijesu stvorena*. (LG, I, 26); 2) Strah me uhvati, *jer to već predugo traje*, (LG, I, 36); 3) Po suši je narod nanjušio da nailaze paljevine i sve ostalo, *jer nesreće bez duge pratnje ne dolaze*. (LG, I, 42); 4) Čak i oni koji ne vole komuniste – njega čuvaju, *jer njihov je*. (LG, II, 50); 5) Htjeli smo da sačuvamo jedinstvo čete, *jer bila je stvarno lijepa četa*. (LG, I, 57); 6) Gutam i dalje, brzo, *jer utroba vuče* (LG, I, 59).

1) podrvgao ga je istrazi *zato što ga poznaje*. (LG, I, 30); 2) hoće da joj se sklonim s puta samo *zato što je ljubavnica ministra popa Korošeca* (LG, II, 219); 3) poslije će se njima pričiniti da nas štedi – *zato što su nam čvršće kosti*. (LG, II, 396); 4) Voća je bilo kao nikad, bar pola je upropašćeno *zato što nije bilo ruku da ga skupe*. (LG, II, 509);

1) *Baš zbog toga što izazivaju nemir kod ljudi*, bjezgunci nijesu nikad bili lijepo viđeni ni primljeni kod ovdašnjeg stanovništva. (LG, II, 39);

1) To je prirodno, *s obzirom na to da se nekad u široku visoravan, izgrađenu taloženjem i prekrivenu glečerskim jezerom, (...) zarila rijeka kao velika testera vremena* (RS, II, 390);

Sve češća upotreba složenih uzročnih veznika, kako bi se iskazale specifične uzročne semantičke nijanse zahvaljujući semantičkoj vrijednosti predloga ili predložkih izraza koji se nalaze u njihovom sastavu, doprinijela je u književnoumjetničkom stilu djelimičnom „naučnom“ a ne samo „naivnom“ poimanju stvarnosti, budući da su ovi veznici prvenstveno odlika naučnog i administrativnog stila.¹⁶⁰

Posledične rečenice

Kategorija kauzalnosti, koja je djelimično razmotrena u okviru uzročnih rečenica, podrazumijeva uključenje uzroka i posledice, tj. relacije između najmanje dva elementa, pri čemu navođenje posledice omogućuje da se nešto proglasi uzrokom, i obrnuto (Kovačević 1998: 110). To znači da se o kauzalnosti kao jezičkoj kategoriji može govoriti *i/ili iz aspekta uzroka, i/ili iz aspekta posledice*, da uzrok i posledica predstavljaju relativno samostalne kategorije, iako je teško govoriti o jednoj bez uključivanja druge.

S obzirom na specifičnu relaciju uzrok–posledica, mi uzročne i posledične rečenice posmatramo kao *sintaksičke konverzive*¹⁶¹ (Kovačević 1991: 82), imajući ipak u vidu da mogućnost uzročnih modela u posledične ne podrazumijeva uvijek njihovu potpunu semantičku ekvivalentnost.

U jeziku Mihaila Lalića posledične, tj. konsekutivne rečenice egzistiraju uglavnom u okviru dva specifična modela koje karakterišu veznici *da* i *tako da*. Ono po čemu se ove rečenice razlikuju od uzročnih, jeste njihov eksplikativni karakter, jer one sadržinu upravne rečenice objašnjavaju proisteklom posledicom, dok uzrok prethodi onome što se kazuje glavnom rečenicom.

¹⁶⁰ O „naivnoj“ i „naučnoj“ semantici jezičkog znaka (Апресян 1974: 56–77).

¹⁶¹ Ovaj pojam M. Kovačević objašnjava primjerima tipa: *Sve smo čuli jer smo bili tako blizu; Bili smo tako blizu da smo sve čuli*; On primjećuje da je isti sadržaj oblikovan na dva različita načina *dvama tipovima zavisno složenih rečenica: jedanput složenom rečenicom u čijem je sastavu uzročna zavisna rečenica, a drugi put složenom rečenicom sa posljedičnom zavisnom rečenicom. Te se dvije zavisnosložene rečenice međusobno razlikuju samo po rasporedu sadržaja u osnovnoj i zavisnoj rečenici*, stoga su ove zavisne rečenice konverzivi. (Kovačević 1991: 82).

Veznici *da* i *tako da*

U okviru složene rečenice s posledičnom zavisnom klauzom u ispitivanom tekstu nailazimo najčešće na sledeća dva semantička podtipa – *rečenice s kvalitativno-posledičnom klauzom* i *rečenice s čisto posledičnom klauzom*.

Prve karakteriše prisustvo intenzifikatora u upravnoj rečenici (i to najčešće *tako* i *toliko*) koji naglašavaju *kvantitativno-kvalitativnu relaciju*. Pri tome, predikat može biti i u indikativu, i ukazivati na realnu posledicu, i u potencijalu ukazujući na izvjesnost posledice, tj. njeno *obavezno rezultiranje kad se ostvari vremensko-lokacioni suodnos elemenata kauzalne veze* (Kovačević 1998: 113).

Takođe, nailazimo i na primjere u kojima nije eksplicitno dat intenzifikator, ali u tom slučaju, njegovo značenje biva vidljivo iz cjelokupne kontekstualne situacije. Međutim, takve rečenice su vrlo rijetke, pošto izazivaju utisak izvjesne stilske nedorečenosti.

Primjeri:

- 1) U Đakovici su bili svi oficiri, (...) tako iskreno ljubazni *da se čovjek sa njima u društvu osjeća kao sa rođenom braćom*. (RS, I, 29); 2) ili su toliko izlapjeli *da ne mogu da pronađu ništa drugo* (R, II, 169); 3) toliko je postojana (=jedna planina) i ubjedljivo povezana sa snovima iz prošlosti *da se pitanje njenog postojanja uopšte ne može postaviti*. (R, II, 178);
- 4) ne može se razabrati šta pjevaju, nije ni važno, jer je monotona recitacija postigla svoje – *da se strah potisne, da se brige zaborave* (RS, I, 181).

U prvom primjeru intenzifikator *tako* ukazuje na poseban karakter ljubaznosti, podrazumijevajući njen veći stepen, dok se intenzifikatorom *toliko* u ostalim primjerima naglašava kvantitativnost uz impliciranu kvalitativnost.

Tipičan spoljni znak veze u okviru drugog modela posledičnih rečenica jeste kontekstualno neuslovljen složeni veznik '*tako da*'¹⁶² koji u bilo kom kontekstu sadržaje *dviju klauza dovodi u uzročno-posledičnu vezu* (Ibid., 115). Ono što ove rečenice razlikuje od prethodnih, jeste njihov interpetativni karakter pa prema tome i značenje konkluzivnosti, budući da se odnose na cio sadržaj upravne klauze, a ne samo na njen intenzifikovani dio.

Primjeri:

¹⁶² Prilog *tako* gubi svojstvo intenzifikatora pošto dolazi u kontaktnu poziciju s veznikom *da*.

1) nekako su uz put pozaboravljali kud su krenuli, *tako da tamo niko od njih nije stigao*. (RS, II, 37); 2) Nazvani su Čemerkići po katuništu Čemerdolu, gdje je prije rasla samo čemerika, a poslije se ta grana bratstva namnožila *tako da je čemerika sasvim nestala* (RS, II, 51); 3) pletu nogama oko Mujage, prema zvucima harmonike, sitno, brzo i sve brže, *tako da ih oči jedva prate*. (RS, II, 183); 4) čega nema u sjemenu, toga nema ni u vodi, ni u zemlji, ni u vazduhu ili svjetlosti, *tako da s hranom ne može doći*, (RS, II, 216); 5) jedni su zamahivali i psovali, a drugi ih pljuvali preko ograde – *tako da se straža morala udvostručiti* (S, II, 92).

Iako u ovim rečenicama uočavamo različite značenjske nijanse posledičnosti, vidljivo je na koji se način ovaj opšteposledični veznik odvojio od svog primarnog kvalitativnog značenja. To potvrđuje i mogućnost transformacije, jer se sve rečenice prvog modela mogu transformisati u čisto posljedične, dok obrnuta transformacija najčešće nije moguća.

Na drugoj strani, izvjesna ekspresivnost i emocionalnost jezičkog izraza ne postiže se upotrebom ovog tipa zavisnih rečenica, budući da posledični modeli predstavljaju odraz racionalnog mišljenja, jer polaze od znanja o uzroku (Ibid., 111), pa je njihova primarna funkcija više pitanje relacionih odnosa u već pomenutom modelu *aRb*. Stoga analizu posledičnih rečenica M. Ćorca, koja se temelji na njihovoj ekspresivnosti, afektivnosti i naročitoj emocionalnosti (1968: 69–71) pri čemu se u potpunosti zanemaruje odnos subordinacije, iako se u tom poglavlju obrađuju, ne smatramo polazišnom osnovom u ovoj analizi.

Pogodbene rečenice

Pogodbene, tj. kondicionalne rečenice kojima se kazuje pogodba, uslov onoga što se iznosi upravnom rečenicom u ispitivanom tekstu najčešće su obilježene veznicima *ako*, *da*, *kad* i *dok*, kao spoljašnjim znacima veze.

Veznik ako

Predikate pogodbenih rečenica sa veznikom *ako*, najčešće čine oblici prezenta i potencijala, pa te rečenicice kao i njihovi predikati predstavljaju modus kondicional

(Stevanović 1979: 866) kojim se ukazuje na mogućnost, želju ili pretpostavku tj. uslov pod kojim se nešto vrši.

Primjeri:

1) *Ako mi se na Cetinju ne dopadne*, (...) mogu s Kikom da se vratim (RS, II, 63); 2) *Ako nas pritisnu vojskom odozgo i sa strana*, potok je zgodan za odstupnicu. (LG, II, 123); 3) „Jeste pošten *ako time može nešto da zaradi ...*“ (LG, II, 151); 4) on na to neće pristati *ako nije budala* (LG, II, 186); 5) *ako me prvi meci promaše*, ja jednog od njih neću promašiti, (LG, II, 188); 6) *ako bi nekim čudom komunisti došli na vlast*, Borko bi našao začepicu da i protiv njih zabumba. (RS, II, 158); 7) *Ako se i desi da nekom oprosti zbog izuzetnih okolnosti*, ubrzo će se pokajati i naći način da oproštaj opozove. (RS, II, 163); 8) *Ako bi nekad nauka napredovala kao tehnika naoružanja* – mogli bismo jednog dana tu istoriju proučiti analizom krvnih slika ili nekim sličnim postupkom (RS, II, 164).

Veznik *da*

Predikati uvodnica sa veznikom *da* česti su i u obliku perfekta, a ne samo prezenta, dok u okviru zaključnice najčešće nailazimo na predikate u obliku potencijala. Kao potpuni semantički ekvivalent u slučajevima u kojima prezent vrši funkciju predikata, javlja se veznik *kad*. (Stevanović 1979: 867). Takođe, rečenice ovog tipa najčešće označavaju nedostatak uslova koji je neophodan da bi se izvršilo ono što se kazuje upravnom rečenicom, bez ozira na potvrđan ili odričan oblik predikata.

Primjeri:

1) a ja, *da sam na njegovom mjestu*, doveče svunoć ne bih zaspao (RS, II, 186); 2) „Oj Golijo, (...) *da sam juče u te bio*, krvi bih se napojio...“ (RS, II, 186); 3) *da ima nešto dobro*, ne bi ga ostavljao za sutra. (LG, II, 130); 4) *Da sam tu bio*, možda bi drukčije bilo. (LG, II, 145); 5) *Da su tu (=zasjede)*, javile bi se. (LG, II, 152); 6) Ivan, *da je na mom mjestu*, odmah bi skrenuo s puta. (LG, II, 195); 7) „*Da ste za drugo kao za to*, mi bismo bili prva zemlja u Evropi!“ (RS, II, 222).

Veznik *kad*

U pogodbenim rečenicama sa veznikom *kad*, kao spoljnim znakom veze, predikat najčešće stoji u obliku potencijala ili prezenta, pri čemu se predikati uvodnice i zaključnice podudaraju.

Oblik potencijala potvrđuje modalnost ovih rečenica, koja svakako postoji i kada funkciju predikata vrši nego glagolsko vrijeme, najčešće prezent, s tim što tada pored modalnog karaktera katkad biva prisutno i intenzivnije naglašeno vremensko ili uzročno značenje.

Primjeri:

1) *kad bi vuk znao kakvo je selo, sve bi poklao* (LG, II, 265); 2) *Ti bi baš sve učinio, kad bi ti se pustilo.* (LG, II, 265); 3) *Kad bi mi sad došla jedna takva ovca, (...) više je ne bih nikom poklonio.* (LG, II, 279); 4) *Kad neko ima dva sinovca komunista, prinuđen je da češće no drugi strekne od žandara.* (RS, II, 160).

Veznik *dok*

O pogodbenom značenju koje kao spolji znak veze može dati veznik *dok* prvi je detaljnu analizu M. Kovačević, (1998: 140) koji primjećuje da ovaj veznik ima visoku frekvenciju upotrebe u savremenom jeziku i u okviru uslovnih (pogobnih) rečenica, a ne samo vremenskih i uzročnih. Najfrekventniji model njegove upotrebe u jeziku Mihaila Lalića u označavanju uslova podrazumijeva relaciju *dok(=ako) ne-A, onda ne-B*; (Ibid., 140). Njega karakterišu odrični oblici predikata obje klauze, pri čemu je veznik *dok* supstituantan opšteuslovnom vezniku *ako*.

Primjeri:

1) „Ne možeš nikom vjerovati *dok ga dobro ne poznaješ...*“ (LG, II, 318); 2) *Spasa mi nema dok ne ukradem tri-četiri čiste košulje za njega.* (LG, II, 460); 3) *ne hvata se riba dok se gaće ne omokre.* (LG, II, 486); 4) „*Dok jednom ne mrkne, drugom ne može da svane...*“ (R, II, 270); 5) *gvožđe se kuje dok je vruće* (R, II, 312).

U osnovi svih pogodbenih rečenica nalazi se stav, tvrdnja, uvjerenost, a time se otkriva i psihičko stanje Lalićevih junaka, pa na jezičkom planu izraz postaje naročito ekspresivan i emotivno obojen, a upotrebom brojnih rečenica poslovičnog karaktera djelimično se otkriva i

ideološka (vrednosna) tačka gledišta. Stoga sadržinu ovih rečenica često čine reminiscencije glavnih junaka koje predstavljaju sumiranje događaja iz prošlosti koji otkrivaju brojne zablude i daju drugačiju sliku svega onoga u šta su glavni junaci vjerovali – komunizma, revolucije, „ratne sreće“, „svadbe“, oslobođenja i sl.

Do takvog zaključka dolazimo posmatrajući pogodbene rečenice u širem kontekstu, u diskursu svih proučavanih romana, pa na tematskom planu od romana *Svadba* (1950) do romana *Tamara* (1992) nailazimo na postepeno razgrađivanje i prevrednovanje komunizma kao ideologije, tj. diskursa po kojem je djelo Mihaila Lalića itekako prepoznatljivo.

Dopusne rečenice

Dopusne rečenice, koje su srodne pogodbenim, budući da označavaju negativni uslov, odnosno prepreku vršenju radnje glavne rečenice, koja se i pored toga ipak vrši, u odabranom korpusu obilježene su najčešće veznikom *iako*, a zatim i veznikom *da*, *pa opet*, *ako i*, dok veznice *mada* i *premda* naš pisac skoro uopšte ne upotrebljava.

Veznici *iako*, *da*, i veznički skupovi *pa opet*, *ako i*

Ovim rečenicama naglašava se suprotnost, pa je kontrastiranje osnov afektivnog i ekspresivnog izraza. Bez obzira na to da li su ove rečenice hipotetične, ili upotrebljene u indikativu ili relativu one ni dalje ne pripadaju koncesivnim rečenicama, iako katkad preuzimaju njihove veznike, tj. spoljne znake veze.

Primjeri:

- 1) Strah mi se vraća na mala vrata, prerušen u brigu za sinovce, *iako znam da će se oni bolje snaći bez mene no sa mnom.* (RS, II, 151); 2) *Iako je sazidana od kamenja iz ruševina*, varošica pojma nema šta je nekad bila, (RS, II, 153); 3) *Najzad je postao egzекutor*, iako to nema veze s njegovom spremom. (RS, II, 155); 4) Grujo izdrža da za ocem ne pusti suzu, *iako mu, onako mladom, ne bismo mogli zamjeriti.* (RS, II, 162); 5) koji je pri tome nastojao da se oduži svome bratstvu što ga je štitilo *iako je znalo da je doušnik.* (RS, II, 172);
- 6) „Neće pobjeć noćas *da krila imaju!*“ (LG, II, 163); 2) Obrijao bih je za tvoj ćef *da je od zlata* (LG, II, 21);

7) sve je protiv njega a on (=orao) sam protiv svega – *pa opet živi i bori se i krilima mrsi zemlje i vremena*. (S, II, 183);

8) *ako i to bude* – biće s ljudima. (S, II, 99).

Opozitivno značenje ili izuzimanje kao vid suprotnosti i dopuštanja u najvećoj mjeri određuje stepen ekspresivnosti Lalićevih dopusnih rečenica, koja se ogleda i u uzvičnoj intonaciji, snažnim kontrastima tipa *sam se bori protiv svih* (7. primjer), i neočekivanim postupcima tipa: *štititi doušnika* (5. primjer), *ne pustiti suzu za ocem* (4. primjer). Kako Ćorac ističe, a kao što to i naši primjeri potvrđuju, *ekspresivne dopusne rečenice preovlađuju nad neekspresivnim, čime postaju vrlo značajne za njegov stil*. (1968: 78)

Ekspektivne rečenice

U našem korpusu vrlo su frekventne i ekspektivne adverbijalne zavisne rečenice sa vezničkim skupom *umjesto da* kojima se obilježava *očekivani*, u odnosu na *realizovani* sadržaj nadređene (glavne) rečenice.

Uopšte je ovim rečenicama u srpskohrvatskoj sintaksičkoj literaturi posvećeno malo pažnje, pa ih tradicionalne gramatike zanemaruju,¹⁶³ dok u okviru novijih klasifikacija složenih rečenica dobijaju posebno mjesto i predstavljaju posebnu vrstu zavisnih rečenica (Kovačević 1998: 141–150). Iako se njihovo značenje može izraziti i nezavisnosloženim suprotnim rečenicama, ono je u tom slučaju *opisno*, dok je u okviru zavisnosloženih rečenica *gramatikalizovano* jer je posledica značenja samog veznika (Ibid., 145). U jeziku našeg pisca ekspektivne rečenice najčešće se ostvaruju u prepoziciji, mada mogu biti i postponovane i interpolirane, odnosno umetnute između elemenata upravne rečenice.

Primjeri:

- 1) *umjesto da se vremenom naviknem* – ja nazirem stvari kojih nema (LG, II, 17);
- 2) *umjesto da služi piće*, svađao se s komitima, (LG, II, 53);
- 3) *umjesto da ublaže metež* (...) – oštre ga stalnim ubrzavanjem. (LG, II, 150);
- 4) *Umjesto da se smanji od lučenja*,

¹⁶³ O predlozima *mjesto*, *namjesto*, *umjesto* sa oblikom genitiva govori M. Stevanović (1991: 357), a njegovo mišljenje da je ovdje riječ o *predloškom značenju zamjenjivanja* preuzimaju Ž. Stanojčić i Lj. Popović. (1992: 287–289). Detaljnije objašnjenje značenja i funkcije ovih konstrukcija daje poljski lingvista K. Feleško u monografiji o srpskohrvatskom genitivu. On smatra da *se konstrukcije ostvarene po modelu mesto+gen. javljaju kao parafraza eliptične rečenice spojene parataktički (i opozitivno) sa drugom rečenicom sa kojom ima bar jedan zajednički član: podmet, objekat ili predikat* (K. Feleško 1995:144–146).

on osjetno raste i čvršći postaje. (LG, II, 238); 5) *Umjesto da zađe u veliku šumu*, skrenu s puta prema izvoru. (LG, II, 290); 6) Požurih da mu skratim muke i da ućutkam dušu što jauče *umjesto da se veseli pobjedi*. (LG, II, 247); 7) tišina, *umjesto da me umiri*, budi neke nove sumnje. (LG, II, 345).

Navedeni primjeri ukazuju na prisutnost značenja suprotnosti, koja je specifičnog tipa i određena je s obzirom na kriterijum očekivano – neočekivano, pri čemu su dva sadržaja suprotstavljena na taj način što je realizovani sadržaj u opoziciji sa navedenim očekivanim (kao u 1. primjeru: *Očekivao sam da ću se vremenom navići, a sasvim suprotno od toga ja nazirem stvari kojih nema*).

Osnovno značenje ovih rečenica jeste neostvareno očekivanje, pa se ono stoga određuje kao ekspektivno značenje, tj. značenje ekscepcije. Na drugoj strani, Lalić ne upotrebljava veznički skup *umjesto što*, kojem je imanentna kategorija faktivnosti, za razliku od *umjesto da* koju karakteriše hipotetičnost.

Kontrastne rečenice

Polisemantičnost veznika *dok*, na koju smo ranije ukazali, čini osnov izdvajanja još jedne vrste zavisnih rečenica koje imaju kontrastno značenje i vrše funkciju kontrastne adverbijalne odredbe. Ujedno ova preraspodjela unutar zavisnosloženih rečenica, pokazatelj je da u našem jeziku nema veznika koji mogu biti subordinirani i koordinirani, budući da ovom klasifikacijom isključujemo veznik *dok* kao spoljni znak veze suprotnih rečenica, jer njegova supstituentnost veznikom *a/ali* nije najpodesniji kriterijum razvrstavanja, i prostom transformacijom naših primjera uočavamo da je u vezi sa *dok*-klauzama nemoguće izostaviti neki rečenični dio koji se javlja u prvoj rečenici, što je i osnovna karakteristika zavisnih veznika. Takođe, kao i svi zavisni veznici, i veznik *dok* ostaje u strukturi zavisne klauze, bez obzira na to u kojoj poziciji se ona nalazi, dok nezavisni veznici uvijek zauzimaju međuklauzalnu poziciju, kako je to primijetio M. Kovačević. (1998: 155) U ovom slučaju, sintaksičko ponašanje veznika *dok* ima prednost nad semantičkim kriterijumom razvrstavanja, jer je jasno da se svi semantički odnosi mogu iskazati i subordiniranim i koordiniranim rečenicama.

Primjeri:

1) *dok sam mislio na Ramoviće i ljutio se što ne može da im se pomogne*, za njih je bilo svejedno. (LG, II, 104); 2) Tijela su im ležala u spokoju, *dok se sunce uzdizalo*, (LG, II, 104); 3) neki su baždari na pazarištu, neki kupe taksu na stočnoj pijaci, *dok za mnoge niko ne zna od čega žive*. (RS, II, 165); 4) *dok su muškarci komunisti miješani, iz porodica bjelaških i zelenaških*, djevojke su isključivo iz naših, bjelaških i klubaških, (RS, II, 247).

Kao funkcionalni i to nerečenični ekvivalenti *dok*-klauze mogu se najčešće upotrebiti dativne sintagme sa predlogom *nasuprot*, ili genitivne sa predloškim izrazom *za razliku od*, koje kao i kontrastne rečenice sa veznikom *dok* imaju odredbenu funkciju, čime se i u ovom slučaju odstupa od mišljenja tradicionalne sintakse. (Stevanović 1991: 380)

Zavisne rečenice sa specifikativnim značenjem

Mada ispitivani korpus sadrži vrlo ograničen broj primjera rečenica sa značenjem *specifikacije*, smatramo da je i njih važno uvrstiti u sprovedenu analizu, kako bi cjelokupna klasifikacija ovih rečenica, koja u znatnoj mjeri odstupa od tradicionalnog poimanja sintaksičkih odnosa u složenoj rečenici, bila potpunija.

Kao spoljni znak veze rečenica ovog tipa u jeziku Mihaila Lalića upotrebljava se veznička konstrukcija *s tim što*, a njegovo osnovno značenje jeste značenje specifikacije. *Zavisnom se klauzom uvedenom tim veznikom iznosi neka dopusna informacija kojom se specifikuje ono što je obilježeno osnovnom klauzom*. (Kovačević 1998: 161)

Primjer:

Pri osnivanju su inicijatori obećali (...) da će na mermernoj ploči na ulazu ispisati imena svih darodavaca, *s tim što bi prva mjesta pripadala onima koji su najviše dali*. (RS, II, 235).

Kao što je često slučaj sa rečenicama ovog tipa, u navedenom primjeru zavisnom se klauzom iznosi *dodatni uslov*, tj. sadržaj koji je semantički uslovljen sadržajem glavne, tačnije, u vezi je sa njenom realizacijom.

Niska frekvencija upotrebe rečenica sa značenjem specifikacije u Lalićevom jeziku je sasvim očekivana, s obzirom na činjenicu da se one vrlo rijetko upotrebljavaju u književnoumjetničkom, a mnogo češće u naučnom i publicističkom stilu (Ibid., 166).

LINGVOSTILISTIČKE SKICE

Lingvostilistika ili *deskriptivna stilistika* svoje početke vezuje za 1909. godinu, tj. nastanak *moderne stilistike* (Tošović 1988: 15) objavljivanjem djela *Francuska stilistika* Šarla Bajia. Od tog značajnog datuma pa sve do danas stilistiku kao naučnu disciplinu prema mišljenju M. Kovačevića karakteriše buran razvoj koji je izrodio različite stilističke koncepcije (2000: 319), od kojih je po svojim teorijskim i empirijskim dostignućima svakako najznačajnija – lingvostilistika.

Proučavanje književnog djela Mihaila Lalića iz ugla lingvostilistike, jedan je od nezaobilaznih pristupa koji uz strogost lingvističkih kriterijuma i stalnu otvorenost prema drugim naukama, stilistici, književnoj teoriji, naratologiji i semiologiji (Katnić-Bakaršić 1999) omogućava sagledavanje njegovog književnog opusa u tzv. *višeglasju* koje, zahvaljujući interdisciplinarnoj saradnji, izlazi iz šturih i zatvorenih krugova zasebnih naučnih disciplina i pokreće preispitivanje mnogih dosadašnjih stavova. Udio različitih stilističkih pristupa, od lingvostilistike u tradicionalnom smislu, pragmalingvistike i diskursne, kontekstualne stilistike dovodi do prevrednovanja čak i onih djela koja nijesu zavređivala posebnu pažnju književne kritike. Njihovim uključivanjem u širi kontekst konstituišu se posve nova i simbolička značenja koja se na primjeru pojedinih tekstova teško mogu uočiti.

Stoga, inspirisani naslovom *Stilističke skice*, autorke M. Katnić-Bakaršić (2006) otvaramo novo poglavlje koje će osvijetliti samo neke lingvostilističke specifične crte u sveukupnosti našeg istraživačkog korpusa. One će predstavljati polaznu osnovu i model za buduća istraživanja koja bi se kretala u pravcu sagledavanja stilskih postupaka kao naročitih oblika mišljenja i doživljaja stvarnosti u literarnom tekstu, koji je po svojoj prirodi i najpodesniji za primjenu najrazličitijih oneobičenih postupaka, koji predstavljaju odraz umjetničkog viđenja zbilje i osobenost koja ga čini jedinstvenim, neponovljivim i vrijednim naučnog proučavanja.

Red riječi

Imajući u vidu osnovnu, tj. tradicionalnu definiciju sintakse¹⁶⁴ ali i novija lingvistička proučavanja u okviru hipersintakse, tj. sintakse na nadrečeničnom nivou,¹⁶⁵ red riječi predstavlja veoma važnu sintaksičku (ali i stilističku) kategoriju, koja umnogome otkriva principe ustrojstva sintaksema u višu sintaksičku jedinicu – rečenicu, ili *kontekstualno uslovljenu minimalnu jedinicu jezičke strukture* (Savić 1993).

Iako je raspored sintaksičkih jedinica u našem jeziku slobodan¹⁶⁶ (Stevanović 1979: 878–879; Klajn 2005: 255; Stanojčić, Popović 2011: 367), to ne znači da se subjekat, predikat i objekat, kao i drugi rečenični konstituenti raspoređuju bez ikakvih pravila. Tačnije, njihov raspored je uslovljen sintaksičkim sistemom, i pored toga što pored tipičnih pozicija (S+P+O) mogu zauzimati razna mjesta u rečenici čime se ukazuje ne samo na značaj sintaksičkih funkcija već se intenzivnije naglašava informativna vrijednost određenih sintaksičkih jedinica.

Informativna vrijednost rečeničnih konstituenata, subjekta i predikata, u vezi je sa odnosom *tema–rema*,¹⁶⁷ tj. *informacionim težištem* i onim što predstavlja *novu obavijest* (Simić 2000: 192; Halupka-Rešetar 2009: 169; Tošović 2011: 217; Stanojčić–Popović 2011: 368). Stoga, red riječi u komunikativnoj strukturi rečenice može usloviti i narušavanje njene sintagmatske strukture, o čemu će, između ostalog, biti riječi u analizi koja slijedi.

Na drugoj strani, predmet naše analize su i pojave poput *inverzije*, (Katnić-Bakaršić 1992: 102), *parenteze*, (Simić 2000: 192), *anastrofe* i *hijastičkih struktura* (Kovačević 1995: 30, 182), koje na lingvostilističkom planu imaju naročitu vrijednost, pa neuobičajen redoslijed sintaksičkih jedinica biva stilski markiran, i dokaz je osobenog pripovijedačkog

¹⁶⁴ *Sintaksa je (...) nauka o rečenicama, o njihovim delovima i njihovim vezama u kojima se javljaju i o međusobnim odnosima, kao i o različitim oblicima reči u kojima se one s određenim funkcijama u rečenici upotrebljavaju. Jednom rečju, predmet sintakse su rečenice* (Stevanović 1979: 2).

¹⁶⁵ Potrebu za takvim vidom proučavanja pronalazimo naročito kod hrvatskih lingvista, koji poslednjih godina rade na uspostavljanju pouzdanijih teorijsko-metodoloških uporišta za bolji i dosledniji opis npr. interpunkcijske norme, pri čemu ističu da savremena rečenična sintaksa ne može postojati bez nadrečenične sintakse. O odnosu tradicionalne sintakse i suprasintakse L. Badurina ističe sledeće: *Završna je točka takvih gramatičkih opisa/propisa, najveći i najkompleksniji njima zahvaćen jezički znak – rečenica. Sasvim u skladu sa strukturalističkom koncepcijom opisa jezičoga sustava rečenica se pritom motri kao apstraktna – dakle, neaktualizirana (nefunkcionalna) iz konteksta istrgnuta ili u kontekst neuključena – jezična jedinica*. Na taj način, proučavanje aktualizirane rečenice postaje predmet moderne sintakse, dok je funkcionalnost jezičkog sistema i hijerarhijski organizovanih jedinica njegove strukture predmet proučavanja tradicionalnih gramatičara (L. Badurina 2008: 9).

¹⁶⁶ Detaljnije o ovoj kompleksnoj tematici pisao je Lj. Popović u knjizi *Red reči u rečenici* (1997).

¹⁶⁷ Rečenica obično počinje starom informacijom, temom, i završava se onim što je novo, remom, pa se može posmatrati kao proces prenošenja informacije, tj. kretanja od starog ka novom (Tošović 2011: 197).

izraza našeg pisca ali i samim tim intenzivnije karakterizacije njegovih likova, budući da je njihov govor katkad i dijalekatski markiran.¹⁶⁸

Pored razmatranja reda riječi u okviru lingvostilistike, vrlo inovativna zapažanja nudi i korelaciona sintaksa,¹⁶⁹ koja u težište proučavanja postavlja ono što je u ovom pregledu i pristupu najznačajnije – relaciju, odnos, raspored sintaksema koji uslovljava čisto gramatičku, tj. sintaksičku ili, na drugoj strani stilsku funkciju.

Korelaciona sintaksa predstavlja *spoj onoga što daju korelacina lingvistika i korelaciona gramatika i onoga što nude postojeći sintaksički opisi. U njoj će, recimo, naći mjesto standardni sintaksički pojmovi kao što je rečenica, subjekat, kongruencija i sl., ali će se njihovo tumačenje razlikovati u tom smislu što se neće postavljati pitanje šta, recimo, označava atribut ili rekcija, već kakav je to odnos. Dakle, klasične sintaksičke kategorije, pojmovi, termini imaju svoje mjesto u korelacionoj sintaksi i sastavni su dio globalnog sistema – sintaksičkog korelacionala* (Tošović 2001: 355).

Naime, u okviru korelacione sintakse izučava se korelacina perspektiva (KorP), koja predstavlja najmanje proučenu perspektivu rečenice, a nju čine četiri sintaksičke dominante – forma, značenje, kategorija i funkcija, pri čemu se u analizi rečenice polazi od korelacija gramatičkih fenomena.

Rečenica se posmatra kao formalna struktura koja prenosi neku informaciju, ima značenje i smisao, vrši funkciju, odlikuje se paradigmatском i sintagmatском organizacijom, prenosi stav govornog lica i ukazuje na komunikativnu orijentaciju, pa je odlikuje više globalnih perspektiva: informativna, logička, semantička, komunikativna, funkcionalna, gramatička, transformaciona, korelaciona, pragmatička, koje se dalje mogu raščlaniti na leksičku, morfološku, sintaksičku, stilističku i sl. *Navedene perspektive se podudaraju ili ne podudaraju, ali ne isključuju jedna drugu, već se međusobno nadopunjuju ili prepliću, stvarajući složen sistem odnosa* (Ibid., 196). U okviru korelacione sintakse nijedan jezički sloj nije primaran ili manje važan od drugog.

Pokazaćemo kako, sa stanovišta ovog sintaksičkog tipa, izgleda analiza adverbijalnih odredbi i objekatskih dopuna u jeziku Mihaila Lalića, u pogledu njihove komunikativne

¹⁶⁸ Kada je u pitanju dijalekatska obilježenost govora Lalićevih junaka, iz našeg korpusa izuzimamo u ovom slučaju roman *Lelejska gora*, u kojem je najpotpunije i najdoslednije uvažena i primijenjena norma tadašnjeg standardnog (srpskohrvatskog) jezika, dok izvjesna dijalekatska odstupanja primjećujemo u svim ostalim ispitivanim romanima.

¹⁶⁹ Metode i principi korelacione sintakse precizno su obrazloženi u knjizi prof. Branka Tošovića (2001), koja je umnogome omogućila potpunije sagledavanje i primjenu principa *linearizacije* kroz analizu reda riječi u proučavanom djelu Mihaila Lalića.

perspektive (KomP), pri čemu ćemo razmotriti samo jednu njenu determinantu – *linearizaciju*.

Linearizacija odražava sintagmatsku strukturu jezičkog znaka i podrazumijeva linijsku organizaciju gramatičke pozicije (198). Zahvaljujući ovom postupku jezički znakovi se dovode u međusobnu vezu. Informacija se mora ulančiti a djelovi propozicije smjestiti na određeno mjesto u rečenici.

Primjeri adverbijalnih odredbi za:

- mjesto: 1) *Na nekom drugom mjestu* će ih ponovo odvajati desetinu za desetinom, (R, I, 63); 2) *U Gornjoj Ržanici* kolona iznenada stade. (R, I, 67); 3) *Baš nam je bilo lijepo pod tom jelom pored vatre* (LG, II, 12); 4) *greda koja se pružila u veliki beskraj van zemlje i njenog vazdušnog omotača* (LG, II, 12);
- vrijeme: 1) *Jedna zakrpa me vazdan zavatlava* (LG, II, 8); 2) *Poslije tih razgovora* sam sebi ličim (LG, II, 17); 3) *Sinoć* je Niko stigao (LG, II, 128); 4) *Ispred zore* došao je na smjenu drugi stražar (R, I, 47); 5) *U svitanje* su se svi probudili. (R, I, 47); 6) – *Rano* ste se uplašili, Kolašinci! (S, I, 157) 7) *Njegova majka umrla je davno*. (R, I, 55); 8) ali mi tamo ne pođosmo *nikad više*. (RS, II, 296);
- način: 1) rastaće ih *polako* i *uporno* (LG, II, 7); 2) da opali *iznenada* i *bez promašaja* (LG, II, 8); 3) „Aj, *u zdravlju* da se viđamo!“ (RS, II, 26); 4) ovo je tako *vraški* podijeljeno (LG, II, 14); 5) moljakali su *drhtavim glasovima* (LG, II, 17); 6) sve je počelo da se kotrlja *samo od sebe – mučki*, (R, I, 67);
- uzrok: 1) dolazilo je do svađa *oko tih šljiva* (LG, II, 157); 2) uhvati me vrtoglavica *od kokodakanja* (LG, II, 333);
- cilj: 1) „Krenuo sam dolje *k varoši*, ...“ (RS, II, 27); 2) te brčiće stavio je *radi kamuflaže* (RS, II, 44);
- odredba društva: 1) *S kime* li sam se to svađao? *S đavolom* (LG, II, 332);
- poredenje: 1) Ružan je *kao čudovište* (LG, II, 153); 2) Zinulo je prema meni *kao neman* (LG, II, 159);
- okolnosti: 1) rastaće ih polako i uporno *u tišini* (LG, II, 7); 2) kao *u snu* kad se iznenada izmijeni prostor (LG, II, 8); 3) jedan od onih što *u tami i dubini* dugo mijese neku trajnost (LG, II, 10); 4) držalo me i *na javi* (LG, II, 159);
- mjera vremena: 1) po *cio dan* grije pete (LG, II, 125);
- i dopuna – pravi (bliži) objekat: 1) *neku nejasnu poruku* mi kroz tu maglu donijela (LG, II, 8); 2) Možda i nijesmo *sve šanse* izgubili (LG, II, 11); 3) Držao je *pušku* (LG,

II, 12); 4) Nema *one česme* (LG, II, 12); 5) *hljeba* sam mu davao (LG, II, 155); 6) te bi trebalo da se vratim čim *pismo* dobijem. (RS, II, 283); 7) *slavu* stiče ko ubije, (RS, II, 284); 8) *nekakvo veliko ogorčenje* izlijeva (RS, II, 387); 9) „Dabogda *kuće svoje* ne vidio!“ (R, I, 88); 10) *Olgu P.* su osudili, a *pravog krivca* zaštitili. (T, 115);

- nepravilni (dalji) objekat: 1) Sjeli smo *na smrčeve žile* (LG, II, 11); 2) gura me *laktom i glavom* pokazuje (LG, II, 11); 3) pokušava da nešto pita i sazna *o bližnjima* (LG, II, 11); 4) Ivan slegnu *ramenom* (LG, II, 13); 5) *O događajima toga vremena, i o teroru*, napisao je Jovan Đonović debelu knjigu. (RS, II, 314);

- sredstvo: 1) da vas *vrelim olovom* potkivaju (LG, II, 42); 2) *Nožem* sam je otkinuo (LG, II, 8); 2) pripali cigaretu *žarom* (LG, II, 11); 3) drmnula me *zlom slutnjom* (LG, II, 16); 4) prskaju se *vodom* (LG, II, 19);

Adverbijalne odredbe za mjesto u jeziku našeg pisca odlikuje izuzetna raznovrsnost, pa često nailazimo na složene mjesne odredbe, što upućuje na piščevu sklonost da preciznije i upečatljivije opiše prostorne odnose romanesknog svijeta.

U našem istraživačkom korpusu mjesne odredbe najčešće zauzimaju finalnu poziciju, tj. nalaze se u postpoziciji u odnosu na predikat, ali nijesu rijetki ni primjeri u kojima se mjesto vršenja glagolske radnje naročito ističe i naglašava na taj način što se javlja na početku rečenice.

Vremenske odredbe, čiju funkciju vrše ili prilozi za vrijeme ili padežne konstrukcije nalaze se na početku rečenice (2–6. primjera) ili u medijalnoj poziciji ispred predikata (1. primjer) ili finalnoj (7. i 8. primjer), pri čemu njihova frekventnost javljanja u inicijalnoj poziciji nije umanjena u odnosu na finalnu, čime pisac ukazuje na značaj vremenske organizacije teksta, koja u velikom broju slučajeva zahtijeva naročitu pažnju čitaoca i stoga se javlja na jednoj od važnijih rečeničnih pozicija, a to je početak ili kraj rečenice.

Načinske odredbe, čiju funkciju vrše prilozi ili padežne konstrukcije najčešće stoje u finalnoj poziciji, tj. u postpoziciji u odnosu na predikat, ili u medijalnoj poziciji, tj. ispred, u prepoziciji u odnosu na predikat. Katkad odredbe ovog tipa bivaju dodatno izdvojene u finalnoj poziciji, kao u poslednjem primjeru, čime postaju dominantni nosioci ove pozicije koja na taj način umnogome predstavlja smislaono težište cjelokupnog iskaza.

Odredbe uzroka, čiju funkciju vrše padežne konstrukcije nalaze se najčešće u postpoziciji u odnosu na predikat, što se takođe može konstatovati za odredbe cilja, što i jeste sasvim očekivana pozicija, ukoliko se ima u vidu njihova relacija u odnosu na predikat.

Odredbe za društvo su na početku rečenice, što je i očekivano s obzirom na to da se u prvom primjeru instrumentalnim oblikom upitne zamjenice postiže upitnost, a da je u drugom primjeru riječ o odgovoru na postavljeno pitanje, tj. o formalno nepotpunoj rečenici.

Poređenje je najčešće na kraju rečenice, iza predikata, a njegovu funkciju najčešće vrši veznik *kao* i oblik nominativa.

Odredbe okolnosti zauzimaju sve tri rečenične pozicije, dok se odredbe za mjeru vremena vrlo često postavljaju u inicijalni položaj čime se trajanje glagolom označenog procesa dodatno naglašava.

Objekat u vezi sa kojim se vrši glagolska radnja javlja se ispred ili iza predikata, čime se u prvom slučaju odstupa od uobičajenog redosleda u standardnom jeziku u kojem je objekat iza predikata (Stanojčić, Popović 2011: 366), čime se naročito ističe njegov sadržaj. Pošto u ispitivanoj građi bilježimo visoku frekventost obrnutog redoslijeda, tj. permutacije, smatramo ovu pojedinost značajnom stilskom odlikom našeg pisca koja je zabilježena kako u jeziku crnogorskih pisaca starije jezičke epohe, tako i kod novijih crnogorskih književnih stvaralaca, Lalićevih savremenika.¹⁷⁰

Nepravi objekat se u datim primjerima dodiruje ili sa mjesnim značenjem (1. primjer, *na*+akuzativ) ili sa značenjem sredstva (2. i 4. primjer, oblici instrumentala) dok u ostalim slučajevima njegovu funkciju vrši predlog *o* i oblik lokativa uz glagole govorenja i mišljenja (3. i 5. primjer).

Sredstvo, u obliku instrumentala, uz čiju se pomoć vrši glagolska radnja, nalazi se ili na početku ili na kraju rečenice, u oba slučaja na istaknutim rečeničnim pozicijama.

Za komunikativnu perspektivu bitna su tri mjesta: prvo, drugo i posljednje. Prvo i posljednje mjesto predstavljaju *emfatične pozicije*, odnosno lokacije za isticanje – riječ koja se nađe na tim pozicijama ima, po pravilu, posebno značenje.

Drugo mjesto nije tako dominantno i nema opštejezičku univerzalnost *te se stoga u svakom jeziku na svoj način realizuje druga pozicija, odnosno za nju se veže određena gramatička jedinica* (Tošović 2001: 199). U ispitivanom jeziku drugo mjesto je najčešća pozicija enklitike (Najzad *mi je* dodijalo), dok se određena jezička jedinica ne može fiksirati za poziciju na posljednjem mjestu. Linearizacija, u stvari, predstavlja poredak riječi. B.

¹⁷⁰ Objekat ispred glagola koji dopunjuje osobenost je i jezika Vuka Stefanovića, (Pavlović 1963–1964: 38), Petra I Petrovića (Ostojić 1992: 192), Marka Miljanova (Bigović-Glušica: 1997: 176), Stefana Mitrova Ljubiše (Tepavčević 2005: 110), Nikole I Petrovića (Nenezić 2010: 243), ali i Čeda Vukovića (Radulović 1994: 45), Nikole Lopičića (Radojević 2013: 53–54), Janka Đonovića (Bašanović-Čečović 2013: 250).

Tošović red riječi definiše kao svjesnu ili nesvjesnu linijsku organizaciju odabranih leksema u sintaksemama i tekstemama. Red riječi ima intralingvističku i pragmatičku (ritmično-intonacionu, leksičku, morfološku, sintaksičku, opštelingvističku) strukturu, što znači da je uslovljen principima i zakonitostima koji vladaju unutar svakog pojedinačnog nivoa. Stoga je analiza funkcija i značenja glagolskih odredbi i dopuna bila neophodna za definisanje i bliže određenje linearizacije. Funkciju adverbijalnih odredbi i objekatskih dopuna mogu vršiti određene vrste riječi (prilozi, padežne konstrukcije u prvom slučaju i padežne konstrukcije u drugom), koje mogu zauzimati određeno mjesto i raspored u rečeničnoj strukturi.¹⁷¹

1. Inverzija subjekatsko-predikatskih sintagmi

Polazeći od tipičnog i ustaljenog reda riječi karakterističnog za naš standardni jezik, prvo „odstupanje” na koje nailazimo u Lalićevom djelu, tiče se inverzije, obrnutog redosleda glavnih rečeničnih konstituenata – subjekta i predikata. Za razliku od tradicionalne gramatike i retorike koje inverziju posmatraju pojednostavljeno, smatrajući da se ona uvijek javlja kada se naruši neutralni red riječi (S+P+O), sintaksa teksta naglašava da se o inverziji može govoriti kada se ovi rečenični članovi sagledavaju u kontekstualnoj situaciji, u aktualiziranoj upotrebi (Katnić-Bakaršić 1999: 102).

U okviru stilističke, figurativne inverzije najvažniji moment tiče se odnosa novog i datog, pri čemu inicijalna pozicija one komponente koja nosi novu informaciju doprinosi ekspresivnosti *koja je rezultat narušenog suodnosa forme i funkcije i specifične intonacije, u kojoj je posebno naglašeno novo* (Silić 1984: 64).

Antepozicija predikata uslovljava građenje anastrofe,¹⁷² koja ima funkciju stilističkog konektora koji odstupanjem od uobičajene norme diskurs čini vidljivim i figurativnim.

¹⁷¹ *Ritmično-intonacionim strukturiranjem riječi dolazi do povezanosti linijske organizacije sa akcentom (logičnim, fraznim) i intonacijom. Pri tome se red riječi na svakom jezičkom nivou na svoj način strukturira. Leksička struktura reda riječi predstavlja sukcesivnost leksičkih jedinica različitog značenja. Morfološka struktura reda riječi podrazumijeva nizanje vrsta riječi u zavisnosti od njihove međusobne sintagmatske kompatibilnosti. Sintaksička struktura reda riječi se sastoji od rasporeda riječi u sintaksemama (sintagmi i rečenici), sintagmatskim vezama (reknciji, kongruenciji) i rečeničnim odnosima (koordinaciji i subordinaciji). Stilistička struktura reda riječi predstavlja individualizaciju rasporeda riječi u tekstovima i stilovima. Može se govoriti o opštelingvističkoj prirodi reda riječi, tj. o mjestu linijske organizacije u opštoj diferencijaciji jezika (Ibid., 217).*

¹⁷² *Anastrofa* predstavlja termin antičke retorike za jednu od četiri promjene uobičajenog reda izražavanja. Ona mijenja uobičajen slijed dviju susjednih riječi. U antici je njen latinski ekvivalent inverzija, koja se danas

Primjeri:

1) *Zaklela se zemlja* raju da se tajne sve saznaju (T, 137); 2) *pojeo vuk* magarca (T, 134); 3) *Imala je Rista* ušteđevine (T, 124); 4) *Ču se nečiji namjeran kašalj* (T, 134); 5) *Kričale su zaprepašćene neke nevidljive ptice.* (R, I, 17); 6) *okreće se kolo* naokolo (R, I, 181); 7) – *ne šali se taj!* (LG, II, 349); 8) *ubio te bog!* (R, 143); 9) *Usjekle su se i na čelu tri poprečne i krivudave brazde* (RS, II, 292); 10) *ispod očiju se pojavili plavičasti polukrugovi* (RS, II, 292).

Inverzija subjekata i predikata donosi krupne izmjene na planu tematsko-rematskog odnosa, budući da subjekat iza predikata dobija mjesto reme, tj. nove obavijesti i dobija njen komunikacioni značaj. Promjena ustaljenog redosleda glavnih rečeničnih konstituenata ima stilističku vrijednost pri čemu je njena moć u odnosu na predikat *promotivna*, a u odnosu na predikat *inhibitivna* (Simić 2000: 197).

Figurativna inverzija ovog tipa karakteristika je kako proznog tako i poetskog jezika mnogih savremenih pisaca, N. Lopičića (Radojević 2013: 52), J. Đonovića (Bašanović-Čečović 2013: 249–250), Ć. Sijarića (H. Muratagić Tuna 1998: 174–175), M. Dizdara (M. Šator 2013: 251).

2. Preponirana i postponirana atributska pozicija

U jeziku Mihaila Lalića nailazimo na slučajeve u kojima je ispoštovano osnovno pravilo o položaju atributa u našem standardnom jeziku, prema kojem on zauzima mjesto ispred upravne riječi ukoliko atributsku funkciju vrši pridjev, pridjevska zamjenica ili broj, i iza nje ukoliko se u toj funkciji javlja neka od padežnih konstrukcija sa predlogom ili bez njega (Ostojić 1985: 182). Prema tome, u proučavanoj građi zabilježeni su brojni primjeri anteponeirane upotrebe atributa, koja predstavlja najustaljeniji gramatički položaj u odnosu na sve ostale rečenične članove (Radojević 2013: 49).

Primjeri:

1) *pričao (...)* *uzbudljive švercerske doživljaje* (S, I, 87); 2) *pretsmrtna želja* (S, 98); 3) *grabi najpreči put!* (RS, II, 284); 4) *i dao nam muslimanske bijele kape,* (RS, II, 286); 5) *da im priroda nije dala, pored razuma i računa, i na izgled nerazumno, neuracunljivo,*

upotrebljava u mnogo širem značenju. Anastrofom se postiže poseban zvučni efek, ritam ili rima ili se njome nešto posebno ističe (Živković 2001: 28).

ludu ljubav. (RS, II, 266); 6) *otsudnu bitku* (RS, II, 321); 7) *slegao se silan dokoni svijet* (RS, II, 360); 8) *stari režimlje* (T, 118); 9) *platilo je glavom za patriotska svoja ubjeđenja* (T, 130); 10) *ali je ta nestrpljiva blesavica nadrvila?* (T, 135); 11) *Ostalo je samo šupljikavo hladno nešto*, (LG, II, 28); 12) *imaju bogatih i uticajnih prijatelja* (LG, II, 28); 13) *tu gdje su seljačko-čobansko-lopovski običaji da se krpi* (LG, II, 283); 14) *istrča siv zečji baksuz* (LG, II, 380); 15) *sjećajući se plavokosog mladića* (R, I, 20); 16) *Nakostriješeni oblaci naglo potamniješe*. (R, I, 21); *Varan, izmučen, iznureni jadnik*, (R, I, 59).

Funkciju anteponiranog atributa najčešće vrše posesivni pridjevi, ali i druge riječi koje nemaju posesivnog značenja. U okviru složene odredbene sintagme najčešća konstrukcija obuhvata kvalitativni pridjev + posesivni pridjev + upravnu riječ, a zatim i više kvalitativnih ili posesivnih pridjeva. Ukoliko se kao zavisni članovi imenske sintagme jave posesivni pridjev i zamjenica, katkad se naglašava sadržaj pridjeva stavljanjem u početni položaj, kao u našem 9. primjeru – *patriotska svoja ubjeđenja*, iako bi, prema ustaljenom redoslijedu očekivali spoj zamjenica + pridjev (*svoja patriotska ubjeđenja*).

Međutim, pored preponirane upotrebe atributa, u jeziku našeg pisca zabilježeni su i primjeri u kojima se ova odredba javlja iza pojma na koji se odnosi, gradeći izrazito stilematičnu konstrukciju, a učestalost njenog javljanja svjedoči o visokom stepenu frekventnosti. Stoga, ovim stilskim obilježjem jezički izraz Mihaila Lalića se približava mnogim piscima crnogorske literarne tradicije,¹⁷³ koji takođe upotrebljavaju inverziju ovog tipa, tj. anastrofu (Kovačević 1998: 30) koja dodatno naglašava određeni sadržaj i oneobičava jezički izraz, doprinoseći živom i upečatljivom pripovijedanju. Pri tome, analizirajući jezičke osobitosti drugih pisaca Lalićevog vremena, uočavamo da u pogledu upotrebe postponiranog kongruentnog atributa Lalić nije usamljen.

U našem korpusu, funkciju postponiranog kongruentnog atributa najčešće vrše posesivni, kvalitativni i gradivni pridjevi, rjeđe pridjevi vremenskog odnosa i posesivne zamjenice. Obrnutim redosledom atribut često zauzima i finalnu poziciju u rečenici, čime se njegov sadržaj dodatno naglašava, a katkad zamjenjuje i cijelu rečenicu, pogotovo kada je

¹⁷³ Upotreba atributa u postpoziciji registrovana je i u jeziku Marka Miljanova (Glušica 1997: 167–171), Stefana Mitrova Ljubiše (Tepavčević 2010:325–326), Nikole I Petrovića (Nenezić 2010: 233–234), ali i u jeziku savremenih pisaca, Čeda Vukovića (Radulović 1994: 47–48), Nikole Lopičića (Radojević 2013: 49–50), Janka Đonovića (Bašanović-Čečović 2013: 244–246), Čamila Sijarića (Muratagić-Tuna 1998: 173–174).

odvojen zarezom ili crtom i na taj način formalno izdvojen, čime se postiže jak stilski efekat i narušava jednoličnost i monotonost pripovijedanja.

Primjeri:

1) gdje se vazda nađe *zlogovorki muških i ženskih*, (RS, II, 285); 2) *Vodič vjerski, politički, krijumčarski ili lupeški* (RS, II, 287); 3) da smiri *ludnicu crnogorsku* (RS, II, 318); 4) Ako treba nekog da okrivimo (...) za sve *nesreće crnogorske, albanske, balkanske*, možda čak i *južnoslovenske*, (RS, II, 378); 5) da me traži po *grobljima pravoslavnim i muslimanskim* (T, 157); 6) ... *čočo božij!* (R, I, 90);

1) *Jesen zlatna i svilena*, (...) bješe se već zamorila (RS, II, 281);

2) svud je *trava – polegla, uvela*. (RS, II, 288); 3) ili je zaista postojalo u *stvarnosti, nepoznatoj*, (RS, II, 290); 4) da će mi život bez nje biti duga *pustoš besmislena* (RS, II, 302); 5) kao kroz *vrata poluotškrinuta* (RS, II, 304); 6) *riječi duboke* (RS, II, 304); 7) Ja tu *priču, neprovjerenu*, nikad ne bih potezao, (RS, II, 318); 8) Sve je to iz knjiga naučeno, *hartija mrtva* (RS, II, 324); 9) Bili smo *ljudi punoljetni, odgovorni* (T, 136); 10) ne bar dok su mu *ruke zdrave* (LG, II, 39); 11) *žene proklete*, nikad im toga nije dosta (LG, II, 268); 12) što ne sluša *brata mudrijega* (LG, II, 292); 13) /Oj *đevojko, ođ devojko, vareniko vruća!* (LG, II, 293); 14) *Rđo nevaljala*, drhti samo. (R, I, 26); 15) – *Zlo se trpi od straha gorega*. (S, I, 158); 16) /Vuk zavija u *gori zelenoj*, /(S, I, 168); 17) bez te Laste što se blago osmjehuje kao *nebo predvečernje, predjesenje*, (RS, II, 324);

18) – *Revolucija, ljudi moji*, (S, I, 257); 19) „*Djeco moja, sirotinjo, bijedo moja!*“ (R, I, 34); 20) „*Dani moji brži biše od čunka ...*“ (R, I, 93); 21) „*Neće se više vratiti kući svojoj, niti će ga više poznati mjesto njegovo.*“ (R, I, 93); 22) *noge svoje*, (...) stalno krije (LG, II, 292).

Upotreba atributa u postpozicija dovodi do semantičko-stilskih promjena, budući da se naglašava sadržaj odredbenog, a ne upravnog dijela sintagme, zamjenom redosleda, i često formalnim isticanjem, (4. primjer prve grupe, 2. i 7. primjer druge grupe) gubi se nadređenost upravnog dijela, pa na primjer konstatacija da je riječ o *crnogorskoj*, a ne nekoj drugoj *ludnici* (3. primjer) i da je Tamarina majka tumarala po *pravoslavnim* ali i

muslimanskim grobljima izdvaja zavisni dio sintagme u prvi plan, čime se postiže jača ekspresija, ali i izvjesna samostalnost ovog sintaksički zavisnog dijela imenske sintagme.

Kada funkciju atributa vrši zamjenica, nijesu ništa manje brojni i primjeri u kojima ona zauzima anteponiranu poziciju. Ukoliko odredbeni dio sintagme čine pokazna, neodređena i posesivna zamjenica obično drugo mjesto pripada zamjenici koja ukazuje na pripadnost. U kombinaciji sa pridjevom, zamjenica redovno dolazi na prvo mjesto.

Primjeri:

- 1) dok su silazili u *neku dolinu*, (RS, II, 287); 2) *Mog Vučka* u klubaše ne bi privukli (RS, II, 309); 3) najzad se na pozornici pojaviše *neke njegove čizme, one iste* (RS, II, 359); 4) kako na *moju stazu* stigoše? (T, 117); 5) što su *te funjare* izmišljale (T, 118); 6) Ne javljaju se *ona dvojica*. (T, 121); 7) a ja mislim da se krije *nečiji zločin* (T, 134); 8) *ovih godina* se svi plaše (LG, II, 24); 9) *neka svjesna volja* upravlja time (LG, II, 33); 10) *te iste čakšire* (LG, II, 34); 10) *neko uporno proročanstvo* (LG, II, 41); 11) da ih sve naoružаш *nekim takvim puškarama* (LG, II, 246); 12) Samoća mi je *nekim svojim otrovima* razorila (LG, II, 286); 13) Ej *moj ti*, šta se njom ne može učiniti! (R, I, 93); 14) gledam na *te naše djetinjaste igre*, (RS, II, 333); 15) ima *neke svoje potajne račune*, (RS, II, 341).

Postponiranje nekongruentnog atributa u jeziku Mihaila Lalića sasvim je u skladu sa normom standardnog jezika, što je uostalom bio slučaj i kod mnogih naših pisaca XIX vijeka,¹⁷⁴ tako da bitnija odstupanja nijesu registrovana ni u našem korpusu.

Primjeri:

- 1) Neko mu je (...) nagucnuo kako je *krčma njegove tetke Ivane Nikićine* „glavarski kupleraj“ (RS, II, 285); 2) *vojnik crnogorske Javorske vojske*, (RS, II, 288); 3) Odmah je po turskoj teritoriji postavljena *mreža crnogorskih tajnih zasjeda* (RS, II, 326); 4) opisuju jedan tip neuroze *ljudi starijih godina* (T, 126); 5) *epoha vrljih biznismena, povlašćenih grabljivaca, legalnih gangstera* (T, 127); 6) *Proto s crvenim pojasom, rumenog lica, sijede kose, bijele brade*, (T, 127); 7) *čovjeku čestite prošlosti* (T, 138); *mrka tečnost nejednake gustine* (R, I, 12).

¹⁷⁴ Dakle, pisaca među kojima izdvajamo M. Miljanova (Bigović-Glušica 1997: 170), S. Mitrova Ljubišu (Tepavčević 2005: 102), Nikolu I Petrovića (Nenezić 2010: 235).

Kao vrlo frekventne, izdvajamo i slučajeve upotrebe atributskih odredbi ispred i iza upravne riječi. Pri tome, ukoliko funkciju odredbe vrše zamjenica posesivna ili pokazna, i pridjev, redovno na prvom mjestu, stoji zamjenica, a na drugom ili u postpoziciji pridjev. Kvalitativni pridjevi se često razdvojeni, ispred i iza upravne riječi, dok su grupe opisnih pridjeva u funkciji atributa češće u postponiranoj upotrebi, zauzimajući finalnu poziciju u rečenici pa izrazitim naglašavanjem njihovog sadržaja dolazi do građenja stilematičnih konstrukcija. Takođe, ukoliko funkciju zavisnog člana odredbene sintagme vrše posesivni i kvalitativni pridjev, češće u antepoziciji dolazi kvalitativni, a u postpoziciji posesivni pridjev. Nailazimo i na slučajeve izrazitog razdvajanja odredbenog i upravnog dijela sintagme, o čemu će posebno biti riječi u daljoj analizi.

Primjeri:

1) Sjećam se kad stiže *nesrećni Vaso Ćulafić, brkat i gladan*, (RS, II, 314); 2) *stalne svađe međusobne*, (RS, II, 332); 3) *neku mi je čudnu, možda žensku, mudrost i pravičnost, velikodušnu, širokogrudu, trpeljivu*, ulivala Lastina blizina (RS, II, 333); 4) *potušio čelične junake crnogorske* (RS, II, 338) 5) *što je davala šansu mlađim sinovima, onim suvišnim i obespravljenim*, (RS, II, 378); 6) *tom tvojom glavom začušljanom* (RS, II, 387); 7) *Jesu mi baš dosađivale neke rđe nevaljale* (T, 116); 8) *odjekne kod njenog društva kičeljivog* (T, 120); 9) *časna riječ partizanska* (LG, II, 377); 10) *mrtav junak nepriznati* (LG, II, 377); 11) *On je potsjećao¹⁷⁵ na (...) žutocrvene mutnine jesenje*. (R, I, 52).

Katkad se javlja i naizmjenična upotreba preponiranih i postponiranih atributa s različitim imenicama u istoj rečenici.

Primjeri:

1) „O, lele meni, kume Jevreme, *brate bratski, prijatelju prijateljski, družo ratni pouzdani, zaštitniče nejači i sirotinje i čazbeni domaćine*, za tobom i ta tvojom dobrom glavom ...“ (RS, II, 361); 2)); 5) *da su po našim dolovima nekad boravili potomci onih starobalkanskih konjanika ili trkača, lakomislenih, lakopametaških i veselih*, (RS, II, 372).

¹⁷⁵ U prvoj verziji romana *Raskid* (1955) Lalić se pridržava Pravopisa Aleksandra Belića (1950) dok u drugoj verziji (1969) koristi isključivo oblik *podsjedati*, poštujući načelo prema kojem zvučno *d* ne prelazi u bezvučno *t* kada se nađe ispred bezvučnog konsonanta *s*.

U ovim slučajevima, u kojima u okviru koordinirane sintagme nailazimo na dvije subordinirane sintagme, u kojima zavisni član jednom ima prepozitivan, a drugi put postpozitivan položaj u odnosu na upravni dio, dolazi do građenja *hijastičkih struktura* (Radojević 2013: 50; Kovačević 1995: 182). Riječi se zapravo ukrštaju, *drugi par u obrnutom, zrcalnom rasporedu prema prvome, radi jačeg naglašavanja hijastički poredanih riječi i stvaranja dojma simetrije* (Živković 2001: 259).

Za jezik našeg pisca posebno je karakteristična pojava razdvajanja odredbenog dijela od pojma na koji se odnosi. Najčešće nailazimo na razdvajanje atributa od imenice, i to formalnim putem, interpunkcijom ili umetnutim enklitičkim oblicima zamjenica i pomoćnih glagola. Ovaj postupak ima naročiti stilski efekat i umnogome doprinosi građenju izrazito ekspresivnih jezičkih konstrukcija, naglašenoj afektivnosti i emocionalnosti izraza, ali i odstupanju od logičke misaone putanje¹⁷⁶ i otvaranju druge – psihološke, koja na najbolji način otkriva složenost unutarnjeg, psihičkog stanja Lalićevih junaka.

Primjeri:

- 1) možda je postojalo u *stvarnosti*, (...) možda zavazda *nesaznajnoj*, (RS, II, 290); 2) odjednom su zgrabili Lastu, (...) kod *neko*g tada *reklamiranog* i *čuvenog*, a sad već odavno *zaboravljenog čudotvorca* (RS, II, 307); 3) Možda su *moja manihejska, dualistička, raspoloženja*, (...) tih dana bila ojačana (RS, II, 307); 4) još jednom me pomirila sa *svijetom*, ovakvim kakav je, *iskrivljenim*, (RS, II, 343); 5) *stare* će se *pizme* obnoviti, (RS, II, 373); 6) *Moj*u su *majku* poslali u Foču da me traži po grobljima (T, 157); 7) *priroda* se *ljudska* ne promijenila (T, 154); 7) *Prostrane* su se *livade* raširile između dviju šuma (LG, II, 24); 8) *Dušu* ti *žandarsku, pokvarenu* i *poganu!* (S, I, 109); 9); 9) *Ruski* su *seljaci* boljševike žive u zemlju zakopavali (LG, II, 53); 10) Broje nas kao ovce, *krv* im *pseću!* (R, I, 239); 11) *Proljeće, grčko*, (...) koje je počelo (R, I, 239); 12) *Samovoljna* kao vazda, izabrala je *moja mašta* da, (...) obnavlja i oživljava (LG, II, 451); 13) /Partizani, crni vrani/*crni* su vam došli *dani*, (S, I, 76); 14) „*Božju* im *majku*, ...“ (R, I, 10); 15) Doselić je mislio kako je bilo uzalud sve što su *one* dolazile i donosile, onako *uporne*, na mrazu i kiši, kad su se stražari na njih izvikivali. (R, I, 53); 16) „*Tijelo* je *moje* obučeno u crve ...“ (R, I, 93).

¹⁷⁶ Ili onome što predstavlja *logički akcenat* prema terminologiji R. Simića (2000: 194).

Razdvajanje imenskih odredbi od upravnog dijela sintagme omogućava različite stilske postupke, koji su u jednom slučaju, pogotovo u brojnim pjesničkim fragmentima doprinijeli građenju anafore, (13. primjer) a katkad i religiozne, biblijske atmosfere, naročito u slučajevima u kojima je zavisni dio dolazi iza imenice na koju se odnosi. Budući da predstavlja iskaz sveštenog lica, sama rečenična struktura u potpunosti odslikava frazeološku tačku gledišta lica koje govori (16. primjer). Umetanje atributske odredbe između predikatskog i priloškog dijela rečenice, omogućava *parentezu* (Simić 2000: 196) koja osobenost subjekta – *upornost* dodatno naglašava, pri čemu se periferni elementi rečenične strukture potiskuju u zadnji plan.¹⁷⁷

3. Položaj enklitika

Enklitički oblici (zamjenica i glagola) u jeziku Mihaila Lalića najčešće zauzimaju položaj koji u potpunosti odgovara normi standardnog jezika,¹⁷⁸ pa se u tom pogledu razlikuje ne samo od jezika starijih, već i mnogih novijih crnogorskih pisaca. Ovdje u prvom redu mislimo na pojavu čuvanja enklitike *je* uz povratnu rječcu *se*, koja je zabilježena u jeziku Lalićevih savremenika, Nikole Lopičića (Radojević 2013: 54) i Janka Đonovića (Bašanović-Čečović 2013: 252), evocirajući jezički izraz starije epohe (Ibid. 252), dok u jeziku našeg pisca uopšte nije registrovana.

Glagolska enklitika *bih*, *bi se* u ispitivanom tekstu nalazi ispred oblika *se* i zamjeničkih enklitika, što nije bio slučaj kod starijih crnogorskih pisaca, kod kojih je ona dolazila iza navedenih enklitičkih oblika (Ostojić 1976: 192; Bigović-Glušica 1997: 176–177; Nenezić 2010: 245).

Primjeri:

- 1) sigurno *bi se* uzdržao od takvih opomena. (S, II, 62);
- 2) ova revolucija *bi se* izvodila prije deset godina, (S, II, 67);
- 3) sliku *bi mu* donijeli, (S, II, 83);
- 4) Tada *bi se* skupili u kovitlac (LG, II, 17);
- 5) skupljali *bi se* po tri i više (LG, II, 18);
- 6) gadilo *bi mu se* (LG, II, 31);
- 7) dobro *bi nam* došao takav izlaz (LG, II, 35);
- 8) ostala *bi nam* nada (LG, II,

¹⁷⁷ Treba imati u vidu da parenteza može dovesti i do obrnutog postupka, tačnije, umetanje perifernog rečeničnog dijela u centralnu poziciju može dodatno istaći upravo sadržaj perifernih djelova, a središnji, umetnuti isječak može biti potisnut u pozadinu i izgovoren nižim tonom, tj. slabijim intezitetom (Ibid. 196).

¹⁷⁸ To je, u našem jeziku drugo mjesto koje nije dominantno, ili prema mišljenju B. Tošovića nema *opštejezičku univerzalnost*, pa se ta pozicija u svakom jeziku realizuje na svoj način, odnosno za nju se veže određena gramatička jedinica (2011: 199).

76); 9) grobovi *bi nam* bili jedan pored drugog (LG, II, 344); 10) odredili *bi im* jaču pratnju (R, II, 23); 11) Ne *bi im se* isplatilo (R, II, 172); 12) taj *bi mi se* podsmjehnuo (R, II, 158); 13) Zgazili *bi je* oni zvjerovi (T, 119).

Međutim, nailazimo i na slučajeve glagolskih enklitika koje su razdvojene od glagola, bilo umetnutom rečenicom, bilo nekim odredbenim ili dopunskim rečeničnim konstituentom, subjekatskom sintagmom, ili pak predikativom (u primjerima koje navodimo ovom prilikom). Ova pojava, koja je u skladu sa starijom fazom razvoja jezika, nije neobična, pri čemu početna pozicija enklitike i finalna pozicija glagola znatno doprinose čuvanju ritmičnosti rečenice.

Primjeri:

1) on *bi se* u njoj, u slučaju da je doživi, *osjećao* kao šugavac (S, II, 58); 2) Noću *bi se* čovjek bez lanaca *mogao* nekako iskobeljati. (S, II, 87); 3) a ne kao ginjenici od maloprije što *su* svi zajedno i u tjeskobi *zatrpani* (R, II, 21); 4) Gospodar *je*, više strahom no obećanjima, *zavrbovao* četrnaest poslanika (RS, II, 309); 5) da nam *je* ljubav čudnovata, nesazrela i blijeda, hladna *bila*. (RS, II, 309).

Vrlo su rijetki, ali izuzetni značajni i primjeri u kojima se zamjениčka enklitika nalazi u postponiranom položaju. To su najčešće oblici posesivnog dativa umjesto kojeg bi se mogao upotrebiti pridjevski ili puni zamjениčki oblik u antepoziciji, međutim, na ovaj način gradi se izrazito oneobičena i prema tome stilematična konstrukcija, koja je stoga i prijemčivija za književnoumjetnički tekst.

Primjeri:

1) /svatovi *mu* komunisti mladi/ (S, II, 199); 2) Niko, ni brat *mu* Jakša nije sa Zarom govorio (LG, II, 81).

4. Finalni položaj glagolskih oblika

U jeziku Mihaila Lalića glagolski oblici, pogotovo infinitiv, često zauzimaju finalnu rečenicnu poziciju preuzimajući na sebe stilističko težište. Ovom osobenošću jezik našeg pisca dobija arhaičnu notu i približava se izrazu pisaca starije jezičke epohe (Bigović-Glušica 1997: 174; Nenezić 2010: 241; Tepavčević 2010: 332) čije je pripovijedanje bilo blisko duhu narodnog govora, *koji se kretao na granici između proze i stiha* (Deretić 1969: 55–56).

Primjeri:

1) Tu se najzad moje interesovanje *umorilo i smirilo* (T, 22); 2) i u hodnik *prodriješe* (T, 27); 3) Ali Tamara *ne popusti*, naročito je ambijent *privlači* (T, 31); 4) „... kao da ih je Momčilova nevjerna ljubica Vidosava krvlju *zalila*.” (T, 47); 5) „Ali baš mi je dobro *bilo*” (T, 75); 6) Tu mi se neđe trag *izgubio* (T, 74); 7) odmah sam znao da ćemo u neku smjelu avanturu *zagaziti*. (RS, II, 271); 8) gdje će njegov primjer *prednjačiti*. (RS, II, 310); 9) da će im štapom rebra *lomiti* (RS, II, 315); 10) koji će ga poslije na sudu *teretiti* (RS, II, 324); 11) da će se Kadić jednom *vratiti*. (RS, II, 346).

Infinitiv u funkciji dopune u najvećem broju zabilježenih primjera zauzima postponiranu poziciju, što je i sasvim očekivano i u skladu sa normom našeg savremenog jezika, mada nailazimo i na vrlo usamljene primjere u kojima se nepotpuni i modalni glagoli nalaze u poziciji iza infinitiva.

Primjeri:

1) „*Moramo imati* nekog ovdje da ne gubimo teren.“ (LG, II, 64); 2) „Ne čuva se Veljko, *možemo* ga *izgubiti*.“ (LG, II, 67); 3) ništa im se *ne može vjerovati* (LG, II, 71); 4) Baš *ne treba žaliti* za vremenom (LG, II, 40); 5) *kako je treba ispuniti* prije nego se pređe (LG, II, 51); 6) *Trebalo je pružiti* primjer, (LG, II, 218); 7) pade na zemlju i *poče se bacakati* (LG, II, 311); 8) Ja mu više *ne mogu pomoći* (LG, II, 313).

1) i da se *izbjéci ne može* (LG, II, 64); 2) pa ni *prikriti* to ne *umije*. (RS, II, 356).

Primjeri druge grupe predstavljaju još jednu mogućnost oneobičenog, inverzivnog reda riječi, usljed kojeg u okviru složenog predikata prvo ide potpun pa nepotun glagol, čime se dobija na izražajnosti stila, dok se u slučajevima u kojima modalni glagol slijedi iza oblika infinitiva intenzivnije naglašava jedan od djelova složenog predikata (Radulović 1994: 49).

Red riječi u jeziku Mihaila Lalića u većini slučajeva odgovara stanju u našem standardnom savremenom jeziku. Međutim, takvi primjeri sa stanovišta lingvostilistike i korelacione sintakse nemaju posebnu važnost. Na drugoj strani, primjeri „odstupanja“ od norme su vrlo značajni za sagledavanje specifičnog stilskog izraza našeg pisca koji se upotrebom parenteze, inverzije različitih tipova (anastrofe, hijastičkih struktura) dodatno oneobičava i doprinosi originalnosti pripovijedanja, koje je oslobođeno jednoličnog i

monotonog predstavljanja događaja romaneskne stvarnosti. Stoga, možemo zaključiti, čak i u slučajevima kada se jezik Mihaila Lalića približava jezičkom izrazu pisaca starije jezičke epohe, da je najveći broj zabilježenih odstupanja izrazito stilskog karaktera. To obilježje, na drugoj strani obogaćuje Lalićev književni opus vrlo izražajnim i ekspresivnim i prema tome stilematičnim konstrukcijama, koje su vrlo važan segment književnoumjetničkog teksta uopšte koji ga čini različitim i jedinstvenim.

Nepotpune rečenice

Polazeći od osnovne definicije prema kojoj rečenica predstavlja najmanju potpunu govornu jedinicu, riječima kazano suđenje (misao, volju ili osjećanje) nastalo vezom dvaju pojmova i obilježeno posebnom intonacijom (Stevanović 1979: 4), tradicionalna sintaksa daje samo naizgled potpunu definiciju. Kako u našem jeziku postoje i rečenice u kojima dva osnovna rečenična konstituenta nijesu uvijek data u eksplicitnom obliku, ili pak rečenice sastavljene od samo jednog člana, pri čemu se drugi ne može uvijek nadomijestiti bez dvoumljenja, novija lingvistička istraživanja sve više usmjeravaju pažnju ka proučavanju tzv. *nepotpunih, elidiranih ili eliptičnih rečenica*.

Prisustvo nepotpunih rečenica u književnoumjetničkom tekstu dodatno ga obogaćuje i oneobičava, ukoliko ne ide na štetu osnovne, komunikativne i saznavne funkcije i značajno doprinosi sferi estetskog, afektivnog i ekspresivnog izraza. Na drugoj strani, ne treba zanemariti ni činjenicu da se komunikacija uopšte često odvija u uslovima iskazivanja različitih duševnih stanja govornika, a njihova različita emotivna stanja neposredno utiču na formu iskaza. Jezik, prema tome, nije samo *sredstvo običnog, svakodnevnog govora i sporazumijevanja* (Stanojčić 1987: 109) koji odgovaraju *mirnim, trezvenim i osećajno uravnoteženim stanjima duha u čijim se izrazima duhovna ili psihološka strana slaže sa gramatičkom i koja služe kao obično ili pravilno jezičko stanje* (Belić 1941: 604). Jezik je i sredstvo iskazivanja najrazličitijih, pogotovu *uzburkanih i uznemirenih emocionalnih raspoloženja ljudske prirode* (Ibid., 604). Stoga, brojna skraćivanja, postupci deglagolizacije i osamostaljivanja (intonaciona) pojedinih, inače zavisnih rečeničnih članova, odlika su i razgovornog jezika. U jeziku književnosti ispitivanje ovih postupaka, koje stilistika prepoznaje kao *elipsu, parcelaciju i nominativne iskaze*, tj. kao postupke ekspresivne

sintakse, ili sintaksičke figure, oni postaju svojevrsno individualno obilježje stila, pa i manir (Katnić-Bakarbašić 2001: 262) koji određenog pisca čini prepoznatljivim.

Značajne priloge analizi nepotpunih rečenica, tj. sintaksičkih konstrukcija koje su intonaciono i poziciono odvojene od matične rečenične strukture dali su M. Stevanović u raspravi *Rečenice s neizrečenim glavnim delovima* (1979: 86–119) i B. Ostojić koji ih ispituje kroz književno djelo A. G. Matoša, Slavka Kolara, Dobriše Cesarića i Dragutina Tadijanovića. (1968: 24–38). Njihova primarna podjela tiče se razlikovanja *formalno nepotpunih i apsolutno nepotpunih rečenica – iskaza*. U zavisnosti od sintaksičkog odnosa, prve predstavljaju vezu dva pojma od kojih *jedan o drugome nešto kazuje, određuje ga za izvjesno vrijeme* (Stanojčić 1987: 110). Za razliku od potpunih rečenica, odlikuju se nedostatkom glavnih rečeničnih konstituenata, upravnih članova subjekatske i predikatske sintagme, ali je njihovo prisustvo dato posredstvom konteksta, tj. intonacije i cjelokupne govorne situacije koja uspostavlja nedorečene djelove. Na drugoj strani, potpuna misao ili osjećanje može biti iskazano van karakterističnog sintaksičkog odnosa i veze dvaju pojmova.

Brojne analize nepotpunih rečenica, kako u jeziku pisaca druge polovine XIX vijeka¹⁷⁹ tako i savremenih književnih stvaralaca srpskohrvatskog jezičkog područja,¹⁸⁰ upućuju na zaključak o postojanju oštre razlike u vezi sa njihovom specifičnom strukturom, koja je u jeziku savremenih pisaca izrazito „defektna“ i često pretjerana. Stoga je jedno od prvih pitanja koje se nameće u našoj analizi – u kojoj mjeri Mihailo Lalić upotrebljava rečenice ovog tipa i da li su one, kao izraz naročitog psihološkog stanja njegovih likova, narušile osnovni rečenični smisao? Odgovor na ovo pitanje pružice ekserpirani primjeri koji će šire osvijetliti njihovu upotrebu, stepen zastupljenosti i ukazati na sasvim drugačiju rezultate od očekivanih. Imajući u vidu tematiku svih ispitivanih romana u kojima se glavni junaci bore sami sa sobom i svijetom koji ih okružuje, predstavljajući često „izgnanike“ i „osuđenike“ na svim životnim poljima, prisustvo kratkih, nedorečenih i neiskazanih misli i osjećanja bilo je sasvim očekivano. Međutim, naš korus nije pružio zadovoljavajući broj primjera koji bi tu pretpostavku i potvrdili.

¹⁷⁹ Nepotpune rečenice bile su karakteristika jezika Jakova Ignjatovića čiji je stil s obzirom na ovu pojedinost okarakterisan kao *telegrafski*. (Jerković 1972: 192)

¹⁸⁰ Tzv. defektne rečenice veoma su zastupljene u djelima Čeda Vukovića (Radulović 1994: 150–155), Rista Ratkovića (Glušica 2005: 56), Sima Matavulja (Glušica 2003: 93–105), Janka Đonovića (Bašanović-Čečović 2013: 252–259), Čamila Sijarića (Stevović 1997: 89–95). U poetskom opusu Maka Dizdara dovode do potpune dekonstrukcije jezičkih formi i dodatno aktiviraju pažnju čitalaca ostavljajući prostor za brojne asocijacije u kojima započinje svojevrsna *igra (s) riječima* (Šator 2013: 295–301).

1. Formalno nepotpune rečenice

1.1. Formalno nepotpune rečenice u kojima oblik subjekta nije izrečen, ali je vidljiv iz rečeničnog konteksta nijesu posebno stilski markirane, iako na stilskom planu doprinose ekonomičnosti izraza i izbjegavanju nepotrebnog ponavljanja onog što je već poznato.

Primjeri:

1) *Rastali smo se u ubjeđenju da nijesmo ništa postigli* (RS, II, 112); 2) *Mogli bismo na vatri od toga peći meso*, (RS, II, 232); 3) *Stupao sam katkad u prepirku s njima* (RS, II, 232); 4) *Otrgao sam se iz tog vrtloga, pođoh preko međa* (LG, II, 317); 5) *Više vole da pričaju, ili da slušaju tuđe priče, ili da se ulaguju, ili prepiru, gone, ratuju* (LG, II, 346); 6) *Zijevaju i gundaju, izlaze bosu* (LG, II, 346); 7) *Bio je sumnjiv i bez toga* (S, I, 139); 8) *Prijetili su pesnicama, pokazivali kako se bode i rastrže, kreveljili okrugla dupasta lica i mjaukali, keftali i kakarizali u horovima* (S, I, 201); 9) *Izvukao je dnevnik iz fioke* (T, 115); 10) „*Odazivam se vašem pozivu...*“ (T, 127).

1.2. U okviru ovih, formalno nepotpunih rečenica, u jeziku Mihaila Lalića sasvim očekivano, s obzirom na odavno u nauci prihvaćen stav T. Maretića (Isp. Stevanović 1979: 93) nailazimo na najčešći oblik izostavljanja oblika pomoćnog glagola *jesam* (esse) i *biti*.

Primjeri:

1) „*Vozačku dozvolu oduzeli.*“ (T, 85); 2) – *Stvar nevjerovatna i njemu po malo smiješna* (S, I, 110); 3) *Sve tako prosto i prirodno i toliko jednostavno, a osvetnički lijepo.* (S, I, 162); 4) ...opazio je da mu ni novine, na koje je navikao, nijesu čitke kao prije... *Hartija mutnija i sve više petinog sloga u njima.* (T, 6); 5) „*Ja radove izvodio!*“ (RS, II, 155); 6) *Dva topa imali i oba izvukli* (RS, II, 157); 7) ...*Ramena ga bole. Sve drugo je daleko i nedostižno... Zemlja tvrda a nebo visoko.* (R, II, 61); 8) „*Teška ova godina!*“ (LG, II, 78); 9) „*Mladi pa ludi.*“ (LG, II, 105); 10) *Sad svejedno.* (LG, II, 239).

Rečenični smisao postupkom izostavljanja pomoćnog glagola u navedenim primjerima ni u kom pogledu nije narušen, a kao njegov rezultat dobijamo utisak neposrednog, dinamičnog i *kondezovanog* pripovijedanja (Melvinger 1973: 66) u kojem je pažnja čitaoca usmjerena upravo na samo težište, fokus pripovijedanja.

1.3. Znatno slobodniji, ili izrazitije „defektniji“ tip nepotpunih rečenica, u odnosu na prethodne, predstavljaju rečenice sa neizrečenim punim predikatom čija razumljivost i stilska efikasnost zavisi od stepena ustaljenosti (Bašanović-Čečović 2013: 254), a mnogo manje od rečeničnog konteksta u kojem se upotrebljavaju.

Primjeri:

1) – ... kad li ti izbi druga zmijurina, jadan ti bog, *pa k meni! Opet ja bradu u ruku; gađam ju*, (S, I, 100); 2) – *Dušu ti žandarsku, pokvarenu i poganu!* (S, I, 109); 3) – *Čim noć, odmah i gužva s njom.* (S, I, 131); 4) *Ja – ni riječ!* (T, 64); 5) : *čeljad blijeda, ni kapi krvi u licima; misle okupator* (S, I, 231); 6) – *Seljaci su to: škole ni malo, pameti vrlo malo.* (S, I, 234); 7) „Ti sad vidjeti kako osvetiti.“ „*Ja sad, a ti možda već sutra.*“ (R, II, 28); 8) „*Eno gospodin sa šešikom, sklonite ono granje s puta* (RS, II, 46); 9) *Želio je da se bori i dalje, a oni su ga strijeljali s nadom da će time podići moral premorenog ljudstva bez municije. Strahom – moral!...* (R, II, 66); 10) „*Dokša! Opet ti kavgu, a?*“ (RS, II, 20); 11) „*Poganu mu šokačku krv!*“ (RS, II, 82); 12) *tako, brate, svak svoj posao.* (LG, II, 277).

Rečenice sa izostavljenim predikatom predstavljaju tipične *elipse*, sintaksičke figure koje se tiču *dokidanja pojedinih dijelova iskaza*. Njena figurativnost zasniva se na potrebi *čitaočevog nužnog angažmana u pronalaženju elidirane komponente, pri čemu obično postoji izbor između niza leksema iz određenog semantičkog polja* (Katnić-Bakaršić 2001: 260). Ovim postupkom ekspresivne sintakse stvara se utisak doživljenog, nepripremljenog i naročito emotivnog govora.

Naglašeniju vezu sa izvanrečeničnim kontekstom imaju oblici nepotpunih rečenica u našem 7. i 9. primjeru u kojima se ne iskazuje predikat koji je imenovan u prethodnoj rečenici (*ću vidjeti, podići*), čije bi ponavljanje dalo sasvim drugačiji efekat od onog koji se postiže u ovom slučaju, a tiče se svođenja rečeničnog naglaska na vezu vremenskih odredbi *sada* i *sutra* (7. primjer), ili vezu objekta i načina vršenja pretpostavljene glagolske radnje (9. primjer).

U 1. primjeru prisustvo dativa usmjerenosti i kretanja ka izvjesnom cilju nedvosmisleno upućuje na oblik predikata glagola *kretati* ili *poći*.

U slučajevima naročite negativne emocije sa očitom funkcijom *olakšanja* pri kojoj nastaju psovke, lekseme vulgarnog značenja nijesu izrečene, čime iskaz ne gubi svoju

izražajnu moć i snagu, pa je rečenični naglasak često upravo na izostavljenom glagolu, što i jeste slučaj i cilj samog postupka deglagolizacije (2. i 11. primjer).

1.4. Kao podvrsta elipse, može se smatrati i *reticencija*, takode figura ekspresivne sintakse svojstvena nezavršenim rečenicama, prekinutim iskazima (Ibid., 260) koji otkrivaju naročito duševno stanje uzrokovano snažnim uzbuđenjem likova. Međutim, i pored toga što svi akteri ispitivanih romana egzistiraju u svijetu snažnih i isprepletanih, nabujalih emocija, ipak vrlo rijetko nailazimo na primjere ošto svedenih i nedovršenih iskaza, pa se nameće zaključak da Lalić u tom pogledu svom pripovijedačkom postupku nije dao previše „umjetničkog poleta“.

Primjeri:

- 1) Ima ih mnogo, *svakome bih drukčiju kaznu...* (LG, II, 116); 2) „ (...) žene – eno gledaj! *Uh, što bi se...*“ (R, II, 294); 3) „Htjeli su tamo, *ali ja sam ih na drugu stranu...*“ (R, I, 93); 4) I obično dođem do zaključka da smo, uglavnom, ista braća – *da ne kažem ono drugo...* (RS, II, 206);

1.5. U jeziku Mihaila Lalića nailazimo i na rečenice u kojima se ne imenuje glagolska radnja futura I, izostavljenjem oblika infinitiva, („krunji futur“) koji se može nadomjestiti na osnovu rečenične ili međurečenične jezičke situacije.

Primjeri:

- 1) *Ja ću vama po zasluži!* /=dati/ (S, II, 108); 2) Opet se sjeti kako su izlazili. *U sledećoj grupi će četiri.* /=izaći/ (R, I, 32); 3) *Sad će ovo, sad će ono* /=biti/ (R, I, 32); 4) „*Ali gdje će sad nas?*“ /=sahraniti/ (R, I, 34); 5) „*Izgleda da će nas sve odjednom*“ /=sahraniti/ (R, I, 34); 6) „*Nas će sigurno na Banjici*“ /=strijeljati/ (R, I, 92); 7) Odmah izlazi... *Evo i ja ću.* /=izaći/ (RS, II, 21); 8) *Ja ću rukom, evo ovako! ...* /=uzeti/ (RS, II, 235); 9) „*Poslije ću*“ /=reći/ (RS, II, 245).

1.6. Naš korpus sadrži, istina ne tako česte, i primjere eliptičnih rečenica sa djelimično redukovanim imenskim predikatom, složenim po modelu kopulativni glagol *biti* ili neka njegova semantička varijanta + leksičko neglagolsko jezgro (predikativ). U primjerima koje navodimo ovom prilikom izostavljen je kopulativni dio predikata, a realizovano je leksičko neglagolsko jezgro, a rečenice ovog tipa nijesu vezane samo za opisne sekvence ispitivanih romana, kao što je to najčešće slučaj u jeziku drugih pisaca. (Puriš 2010/2011: 25)

Primjeri:

1) Da ga čovjek ne poznaje, pomislio bi „ej, đidi-junaka!“ , a ovamo: *ništavilo jedno podmuklo i pozglobno*. (S, I, 81); 2) Samo majku ima, to mi je sestrić. *Sirotinja*. (S, I, 134); 3) – *Građani Kolašina? Govnari Kolašina! Crvena pomoć, a ne građani! Lopuže i izjelice, pljačkaška banda jedna!* (S, I, 159); 4) Je li to u onoj dolini, negdje oko onog groba, taj ponor koji ih opet vuče? *Neznatna pukotina među brdima. Malo mjesto krvoločno. Gladna trava na pijesku*. (R, I, 56); 5) Nešto nejasno vadi ih iz poniženja i kao da im vraća vrijednost. *Dobri miris sjećanja zamagljen plavim pramenjem zaborava – skoro život*. (R, I, 72); 6) „*Pametan čovjek! ...* „ (RS, II, 309).

Kao i druge već pomenute vrste eliptičnih rečenica, i rečenice bez kopulativnog dijela imenskog predikata svedene su na informativno težište riječi, pri čemu je naglašena njihova *ekspresivno-impresivna vrijednost* (25). Usled naročite jezgrovitosti pojačava se misaono-emocionalna osnova sadržaja djela, ali se u tekstu kao cjelini postižu i specifični ritamsko-melodijjski efekti.

1.7. Kao prividno nepotpune rečenice navodimo i slučajeve samostalne upotrebe izvjesnih determinativa, atributskih i priloških odredbi i dopuna kojima je nauka dugo sporila bilo kakvu samostalnost i rečenični status, budući da su čvrsto vezane s upravnim riječima, podređene i sintaksički i semantički (Stanojčić 1987: 119). M. Stevanović njihovu autonomnu upotrebu objašnjava njihovim naknadnim javljanjem u svijesti ili naknadnim osjećanjem potrebe od strane govornog lica da se dodaju upravnim riječima. Međutim, razdvajanje imenskih i glagolskih odredbi i dopuna tačkom, umjesto zareza, dvije tačke ili crte, tumači se kao *umjetnička sloboda manevrisanja interunkcijskim znacima*, koju književnici sebi dopuštaju mimo sintaksičke norme standardnog jezika (1979: 101–102).

Međutim, u jeziku Mihaila Lalića, tj. u našem korpusu, nailazimo na potpuno neočekivanu nisku frekvenciju nepotpunih rečenica koje predstavljaju imenske i glagolske odredbe i dopune u vezi sa prethodno izrečenim kontekstom. Razdvajanje takvih rečenica uglavnom se vrši upotrebom crte ili dvije tačke, dok su sasvim usamljeni slučajevi u kojima se razdvajanje rečeničnih struktura vrši uz pomoć tačke, koja najintenzivnije naglašava samostalnost određene misaone i intonacione cjeline. To znači da se jezik našeg pisca u vezi sa upotrebom „defektnih“ ili eliptičnih rečenica u velikoj mjeri uklapa u predloženi model sintaksičke norme standardnog jezika (Ibid., 102), a s obzirom na činjenicu da to nije bila

jezička odlika njegovih savremenika,¹⁸¹ možemo istaći kao značajnu pojedinost da Lalić svom jezičkom izrazu nije dao pretjeranu umjetničku slobodu kako bi opisao složena psihička stanja svojih junaka, uzavrele emocije, duševne lomove i katkad poremećeni tok njihove svijesti¹⁸²

Primjeri:

1) Samovoljna, sama sobom opijena, dronjava prošlost nesređena proviruje, provaljuje u sadašnjost – *ni kroz vrata, ni kroz prozor, no kroz nevidljive pukotine, nejednaka, isjeckana, zaglušujući samu sebe – nekad bljesak, nekad drhtava panorama pažnji svijesti nepokorna.* (T, 14); 2) „... to pašče treba odmah strijeljati! *Prvom prilikom!*“ (S, I, 52); 3) „...uh, sad bi lijepo bilo! *Kao poručeno.*“ (S, I, 151); 4) „Daješ li im šta da jedu?“ „Regularno“ (...) „*Bez defekta i po normali.*“ (RS, II, 244); 6) svako novo pokoljenje pronade novu utopiju: *oslobođenje, proširenje oslobođenog, ujedinjenje, socijalna pravda, proleterska revolucija, Španija, Češka, Kolonije.* (RS, II, 225).

Navedeni primjeri samo djelimično omogućavaju sagledavanje sintaksičko-stilskog postupka na planu konstituisanja rečenice koji se tiče osamostaljivanja rečeničnih članova, a koji se u lingvističkoj literaturi označava pojmom *parcelacije*.¹⁸³ Realizacija rečenice u više tekstovnih jedinica uslovljena je intonaciono, mora biti *interjunktorno samostalna*, i poziciono, jer traži *sintaksičku postpoziciju* (Radovanović 1974: 1–48).

U našem prvom primjeru nailazimo na niz parcelata različite funkcije i značenja – akuzativne sintagme sa predlogom *kroz* mjesnog značenja, pridjeve u atributskoj postpoziciji, a zatim i parcelaciju verbida *zaglušujući* sa značenjem načina; naredni parcelati ni dalje ne gube vezu sa svojom baznom komponentom (*dronjava prošlost nesređena proviruje*) i javljaju se u temporalnom i poredbenom značenju (*nekad kao bljesak, nekad kao drhtava*

¹⁸¹ Tako je konstatovano da je Čedo Vuković bio isuviše sklon eliptičnom izražavanju koje je katkad imalo prenaplašenu mjeru (Radulović 1994: 155), dok je za pjesnički korpus Janka Đonovića sklonost ka elipsi i parcelaciji rečeničnih struktura sasvim očekivana, ali isto tako nije manje zastupljena ni u njegovom proznom opusu (Bašanović-Čečović 2013: 256). Na drugoj strani Oskar Davičo rečenice bez razvijenih djelova i iskaze upotrebljava češće u prozi, a mnogo manje u poeziji (Stanojčić 1987: 120), dok ih Radomir Konstantinović upotrebljava mnogo, *čak i suviše*, narušavajući time jasnoću izražavanja misli i osjećanja svojih junaka (Ibid., 120).

¹⁸² Ovdje prvenstveno imamo na umu junake poput Lada Tajovića (*Lelejska Gora*), Nika Doselića (*Raskid*) i na kraju Đuraša Vukčića (*Tamara*) koji se bore sa svojim strahovima, halucinacijama, nalazeći se na granici stvarnog i imaginarnog svijeta.

¹⁸³ O ovoj pojavi ekspresivne sintakse koja se u nauci o jeziku počela nedavno izučavati, o dosadašnjim rezultatima i zastupljenosti u jeziku pisaca XIX i XX vijeka, uz pregled vrlo bogate strane i domaće literature, isp. Glušica (2003: 93–105; 2005: 53–64)

panorama). U daljim primjerima kao parcelat izdvajaju se sintagme vremenskog, poredbenog i načinskog značenja, dok je u posljednjem primjeru riječ o prividno parcelisanim nominativnim oblicima imenica koje sa mogu transformacijom razviti u pune rečenice u kojima bi parcelat zauzeo poziciju leksičkog jezgra predikata.

Imajući u vidu osnovnu razliku između elipse i parcelacije, prema kojoj se eliptične rečenice ne mogu lako učlaniti u prethodnu rečenicu, dok parcelati mogu, (Katnić-Bakaršić 1999: 96) ali uz odsustvo emocionalnosti i retoričnosti teksta, što rezultira umanjivanjem stilogenosti izraza – smatramo da parcelacija odgovara terminu tzv. formalno nepotpunih rečenica koje su od svoje bazne komponente odvojene navedenim interpunkcijskim znacima, ali i ne samo njima, već i zarezom.¹⁸⁴ Stoga, analizom formalno nepotpunih rečenica nije u potpunosti osvijetljena i parcelacija, kao sintaksičko-stilsko sredstvo. Prema tome, važno je imati na umu činjenicu da konstatovana niska frekvencija rečenica ovog tipa ne znači i odsustvo parcelacije, štaviše, ona zaslužuje poseban osvrt koji bi mnogo šire osvijetlio stepen učestalosti i stilogenosti u Lalićevom jeziku.

2. Apsolutno nepotpune rečenice

2.1. Eliptične rečenice i elipsu kao njihovo dominantno stilsko obilježje vezujemo i za tzv. apsolutno nepotpune rečenice čija je sadržina vrlo labava, a veza izrazito slobodna, u odnosu na međurečenični kontekst.

U ekscerpiranoj građi bilježimo ograničenu upotrebu rečenica ovog tipa, i to uglavnom u obliku nominativnih iskaza, pri čemu se pisac češće opredjeljuje za upotrebu tri tačke, koje upućuju na nedorečenost i nemogućnost iskazivanja povezanog misaonog toka, budući da su svi njegovi junaci na izvjestan način zarobljenici lične drame, predodređeni da se bore prvo sa sopstvenom ličnošću, a onda i sa sumornom zbiljom u kojoj su se našli. Složena psihička stanja njegovih glavnih junaka nijesu uslovlila brojnošću ovih „defektnih jezičkih konstrukcija“ oslobođenih sintaksičke funkcije i svedenih na prosto imenovanje raznorodnih pojava. Stoga im u potpunosti odgovara definicija prema kojoj su ovi iskazi rečenice samo po smislu, odnosno sadržini, zato što se njima nešto kazuje, ali nijesu rečenice po sintaksičkom

¹⁸⁴ Što je u suprotnosti sa viđenjem Aleksandrove (1984: 211) koja pod parcelacijom podrazumijeva realizaciju jedne rečenice ili jednog iskaza u nizu intonaciono izdvojenih segmenata međusobno odvojenih tačkama (podvukla N. J.).

odnosu djelova, jer i nemaju tačno utvrđenih glavnih rečeničnih konstituenata. (Stevanović 1979: 107)

Primjeri:

1) *Komunista!...Bandit! Staljinov soldat!* (S, I, 192); 2) Udario bradiš u pomamiš! *Obad, obad, zvrz dabogda!* ... (S, I, 112); 3) *Disanje. Magla.* (R, I, 26); 4) Njega je slabo hranila ona njiva u Utrgu, ali on ipak pokuša da je zamisli. *Jedna jaža oivičena travom, bijeli međaš u travi, red pritaka i skroman žubor pod naherenim plotom.* (R, I, 42); 5) smrt, stvarno, nije kraj. I posije nje ima gadnih stvari: gmizanje... *Život!* (R, I, 89); 6) „Bolovao je, ni preko praga preći nije mogao.“ „*Majstorija!*“ (LG, II, 311); 6) kako su oni s druge strane naučili od nas neke stvari, i kako smo mi sad prisiljeni da učimo od njih neke druge: *Krađa i prekrađa zvona, brda, lukavstva, svega.*(LG, II, 226); 7) „*Gluposti*“ (LG, II, 178); 8) *Djetinjarija!* (LG, II, 126); 9) Svi su se nekako bolje snašli, samo se mi potucamo po planinama bez razloga. I onda – *glad, vaške, šuge, promrzlice, krpe, kiše...* (LG, II, 112); 10) „Neću ni on mene da ubjeđuje. Našao je koga će rasplakati. *Njegov govneni sat i ruvo!*...“ (R, I, 242); 11) U avgustu sam pobjegao u Leleč, kod mojih, da se odmorim. *Čobanice i planinke, ovnujska zvona, (...) daleka pjesma djevojaka, idile ljetnje s pandovanjem ispod jela Tudor-gore.* (RS, II, 193); 12) „*Tvoja mi pamet!*“ ... (RS, II, 193); 13) Četvrti ili peti dan odlaska nasto koškanje oko Laste. *Nekakav spor, malo svađe* (RS, II, 255); 14) „Gdje je? ... Bog zna ... Ni Bog ne zna. Otkud da zna? *Premještaji, sobe, ljetovanja.* (T, 26); 15) Trčim za njima, mislim kako treba, ali oni se već vraćaju i trče brže nego prije. Nose puške, ne pucaju, kao da ih nemaju. *Vrtoglavica. Opkoljeni!* (T, 56); 16) „*Želja, želja*“ (T, 67); 17) „*Savjest, savjest*“ (T, 111); 18) I to se sad zagustilo, ukorašičilo – *žene, đeca, avioni, špijunaža, narod, vojska...* (RS, II, 202); 19) *Čudni, ponosni ljudi!* (RS, II, 19); Sivi se pijesak; kao mrtvaci rastureni po njemu snopići trske... *Manastir, ševar, truli čamci.* (R, II, 236); 20) *Vručina. Magla.* (R, II, 349); 21) *Eh, vrhunac!*... (RS, II, 251); 22) Čemu to služi? ... *Frakcionaši!* (T, 113); 23) „*Pst, Direktiva!*“ (T, 98).

Nominativni iskazi bi se u većini navedenih primjera mogli upotrijebiti i u vidu potpunih rečenica, u kojima bi predstavljali subjekte, mada oblike predikata ne možemo nadomijestiti bez dvoumjenja (tako ne možemo sa sigurnošću utvrditi da li je u 20. primjeru *vručina nenasna, nepodnošljiva* i sl.). Ali i kad bi postojala mogućnost da se rečenični konstituenti uvedu, rečenicama ovog tipa se zapravo nastoji vjerno prikazati autentična

misao, utisak ili osjećanje koji pripadaju bilo pripovijedaču, bilo nekom od njegovih likova, i to u onom obliku u kojem se javljaju u njihovim mislima (Stevanović 1979: 199).

U pojedinim primjerima (3, 4, 11, 19, 20) nominalizira se opis prirode i stanje u prirodi. *Izostavljanjem glagolske riječi pažnja se fokusira na sliku opaženu kao takvu, a ne na događanje* (Puriš 2010/2011: 25). Primjećujemo da se u ispitivanom tekstu često osamostaljuje leksema *magla*, što je od posebnog značaja za unutrašnji plan Lalićevih romana, tj. za stanje ograničene moći kretanja i bivstvovanja njegovih junaka, pogotovo Lada Tajovića (*Lelejska gora*) i Nika Doselića (*Raskid*).

Posmatrane sa stilističko-retoričke tačke gledišta, rečenice ovog tipa stilski su markirane i mogu se smatrati figurom. U retorici se nominativni iskazi smatraju podvrstom elipse, jer je cijeli izraz sažet, nominalizovan (Katnić-Bakaršić 1999: 95). Imenica djelimično preuzima na sebe i predikativnost, dok postupak deglagolizacije pojačava stepen začudnosti i skreće pažnju na samog čitaoca stvarajući brojne asocijativne puteve.

2.2. Funkciju eliptičnih rečenica katkad vrše odrična rječca *ne*, imperativne rječce *neka* i *ajde*, zatim *eto* i *de*, *zar*, kao i pojedini veznici i prilog *tako* upitnog ili potvrdnog značenja.

Primjeri:

1) „Rekosmo li da ćemo k njemu?“ „*A, ne, ne, ne, ne!*...“ (LG, II, 227); 2) „Neću vam ja dijela od toga, ni dao Bog!“ „*Ne, ne, ne, ne!*“ (RS, II, 284); 3) „Šta je“, upitah ga, „jesi li nešto vidio?“ „*Ne, ne.*“ (LG, II, 392); 4) *Neka, ne mari* (RS, II, 321); 5) *Nemoj, ne budi lud.* (G, II, 25); 6) „*Ajde, ajde, dobrovoljni i besplatni advokate!*“ (T, 44); 7) „*Eto ti, de!*“ (T, 51); 8) *De žandare, de žacmane!* (T, 119); 9) „... ja ovu kuću baš ne volim.“ „*Zar!*“ (T, 84); 10) „Ti to meni prijetiš! *Zar?*“ (T, 150); 11) „... i preko Mage sam uhvatio vezu s Veljkom Plećovićem.“ „*Pa?*“ (LG, II, 144); 12) Stresoh glavom da ublažim bol i promrmljah: „*Tako?*“ „*Tako, eto,*“ (LG, II, 145); 13) „Drugo mi ne treba“ „*Hm, tako.*“ (LG, II, 86).

Rječca *ne* je iskaz čak i kada se upotrebljava kao odgovor na postavljeno pitanje i kada je replika na riječi sagovornika.¹⁸⁵

¹⁸⁵ Jedino u slučajevima kada se *ne* javlja kao odgovor na pitanje s nekim glagolskim oblikom od kojeg se odvojeno piše, tj. s nekim jednočlanim odgovorom, kada je taj oblik nepromenjen iz pitanja moguće preneti u odgovor, odnosno kada se glagol u odričnom odgovoru podrazumeva u istom obliku u kome je dat u pitanju, riječ je o prividno nepotpunoj rečenici (Stevanović 1979: 112).

Takođe, iskazi su i rječe *ajde* i *de (dela)* koje se sintaksički i semantički ne razlikuju od *nemoj*, kojima se podstiče na određenu radnju koja se u svakom drugom slučaju može različito shvatiti.

2.3. Uzvici uglavnom nijesu upotrijebljeni u funkciji iskaza, već služe za neposredno slikanje raznih emotivnih stanja junaka kao što su podsmjeh, čuđenje, nesaganje, strah i sl. Prihvatamo mišljenje prema kojem su oni prije spontani, često refleksni krici nego riječi sa određenim značenjem, i stoga čine zasebnu kategoriju jezičkih sredstava (Belić 1941: 142).

Primjeri:

- 1) „Ehehehe“ (T, 27); 2) „Oho“ (RS, II, 191); 3) „Huuć!“ (T, 36); 4) „Au-u!“ (T, 75);
- 5) „Oho-ho“, sustiže se više glasova čuđenja i neslaganja, (T, 111); 6) „Kuku“ (LG, II, 191).

Prividno nepotpune rečenice u jeziku Mihaila Lalića zastupljene su u slučajevima u kojima se ni po čemu ne umanjuje smislenost teksta, a prisustvo elipse (češće) i reticencije (znatno rjeđe) doprinosi naročitoj emotivnosti, doživljenosti i stvaranju oneobičene forme, ali i stvaranju utiska spontanog, nepripremljenog govora, što je sve u skladu sa osobenim i jezgrovitim izrazom našeg pisca.

Sprovedena analiza formalno nepotpunih rečenica nije u potpunosti osvijetlila i sve izražajne mogućnosti parcelacije, kao specifičnog sintaksičko-stilskog sredstva. Stoga, treba uzeti u obzir i to da konstatovana niska frekvencija rečenica ovog tipa ne znači i odsustvo parcelacije, štaviše, ona zaslužuje poseban osvrt koji bi mnogo šire osvijetlio njen stepen učestalosti i stilogenosti u Lalićevom jeziku.

Iako je u ovom radu predstavljen značajan broj primjera apsolutno nepotpunih rečenica, treba imati u vidu da su oni zabiježeni na korpusu koji sačinjava pet vrlo obimnih prozih ostvarenja našeg pisca, a njihov ukupan popis se može proširiti samo neznatnim brojem rečenica ovog tipa. Na toj osnovi je i izveden zaključak o njihovoj niskoj frekventnosti i izvjesnom nedostatku *umjetničke slobode* koji je bio u skladu sa propisanom jezičkom normom Lalićevog vremena.

Ne treba zaboraviti ni činjenicu da se Lalić prilikom razdvajanja rečeničnih cjelina koje upućuju na specifična psihička stanja njegovih junaka, češće koristi crtom, dvotačkom, a mnogo rjeđe tačkom, i u većini slučajeva nakon nepotune rečenice (ali i potpune), uvodi tri tačke, kako bi ukazao na izvjesnu nedorečenost i kako bi podstakao pažnju čitaoca i uputio na postojanje „skrivenog“ teksta, onog što se samo donekle može naslutiti. Na taj način, on bira

„najsigurniji put“ koji ne narušava sintaksičko-semantičke odnose na rečeničnom i tekstualnom planu, a ipak uvodi konativnu (apelativnu)¹⁸⁶ funkciju.

Navedene osobenosti vezane su za sve ispitivane romane, koji, podsjećamo, pripadaju svim stvaralačkim fazama Mihaila Lalića, tako da se može govoriti samo o ujednačenom stepenu zastupljenosti ovih rečenica u našem korpusu. Stoga se i zaključci o njihovoj „primjerenosti“, tj. ograničenoj upotrebi, koja ipak nije oslobođena izrazite retoričnosti i emocionalnosti, kao ni figurativnosti, posmatraju na širem kontekstualnom planu i postaju stilsko obilježje cjelokupnog ispitivanog teksta.

Metaforičnost naslova

Naslov u književnoumjetničkom tekstu uopšte, svojom pozicijom vizuelne i očigledne strukturne izdvojenosti i „izolovanosti“, predstavlja smisaono i stilističko *čvorište* teksta koje u znatnoj mjeri doprinosi njegovom razumijevanju ukazujući na *autoreferencijsko uokviravanje*.¹⁸⁷ Takođe, naslov vrši tri važne funkcije – referencijalnu, konativnu i ekspresivnu jer pruža osnovnu informaciju o sadržaju teksta, privlači pažnju recipijenta i omogućava piscu da izrazi *vlastitu osobnost* (Katnić-Bakaršić 2001: 269).

Polazeći od stanovišta prema kojem je naslov *tekst o tekstu* (Ibid., 270), njegov sažetak i graničnik, osnovno pitanje koje se postavlja u analizi koja slijedi jeste – u kojoj mjeri naslovi ispitivanih romana iskazuju autoreferencijalnost, odnosno artifičijelnost samog teksta, na koji način postaju centralne metafore (*Svadba*), lajt-motivi (*Raskid*, *Ratna sreća*), ili pak simboli (*Lelejska gora* i *Tamara*) i u kojoj mjeri njihova višeslojna značenja upućuju na formiranje vrednosne, tj. ideološke tačke gledišta.

Naslov prvog Lalićevog romana, *Svadba*, predstavlja tipičnu metaforu koja, kao najfrekventnija stilski figura poetskog teksta (Kovačević 2000: 21), otvara put složenim kognitivnim procesima gradeći specifične asocijativne veze, ovog puta na principu kontrasta između svečanog čina *vjenčanja* i *borbe*, *revolucije*, *otpora* na drugoj strani. Na taj način, negativna konotacija koja se vezuje za pojmove *rata* biva zamijenjena sasvim opozitnim pojmovima koji se vezuju za čin *svadbe*, a to su – *ljubav*, *vjernost* i *predanost*.

¹⁸⁶ Tj. funkciju koja je usmjerena na primaoca poruke, koja ima za cilj da djeluje na primaoca, da „apelira“ na njegova osjećanja ili misli i da izazove određenju reakciju (Katnić-Bakaršić 1999: 3).

¹⁸⁷ *Autoreferencijalnost* predstavlja specifičan stilistički postupak kojim se u književnom djelu tematizira literarnost toga istog djela, tj. njegova artifičijelnost (Isp. Pavličić 1993: 105; Katnić-Bakaršić 2001: 289–290).

Svadba, kao zamjena za revoluciju, prvi put u romanu javlja se kao ideja-vodilja, kao „pokretač“ zatvorenika kolašinskog zatvora, upravo kroz gnomičku formu „nema svadbe bez mesa“ asocirajući na neminovnost žrtvovanja sopstvenog bića zarad višeg cilja – dostizanja slobode. Česta ponavljanja ove poslovice u daljem tekstu dovode do semantičkog usložnjavanja u kojem svadba i njeni „krvavi običaji“ osvjetljavaju načela na kojima se zasniva ideološka perspektiva cjelokupnog djela.

U toj „svetoj borbi“, svadbi, dolazi do metonimijske preraspodjele, pa se i na samu *smrt* gleda kao na *sveti čin*, što se jasno odlikava u govoru Tadije Čemerkića koji preuzima ulogu „svata“:

„Zato ja kažem: crveni barjak partizana upravo je svatovski barjak, i njihova je borba svadba. Gine se, jeste, ali ginu i oni drugi – nema svadbe bez mesa. Znaš kako je običaj da pop pita pri vjenčanju je li mladoženja sposoban za brak; ima i ovdje jedan zli pop što stalno pita topovima i mitraljezima: je li taj narod crnogorski, srpski, hrvatski, slovenački, sazio za to, za nevjestu koja je pravda i sloboda u istom liku, i to nije da triput pita, no sto i triput, a oni mu svakog puta odgovore. Eto zato ja njima nazdravljam i za njihovo zdravlje pijem!“ (S, II, 237).

Kroz formu zdravice koja je, ako pratimo tradicionalne svadbene običaje, nezaobilazna svojom skoro magijskom jezičkom funkcijom, bivaju dovedene u vezu i izjednačene sledeće lekseme: *crveni barjak partizana* = *svatovski barjak*, *borba* = *svadba*, *pravda*, *sloboda* = *nevjesta*. Pri tome, lekseme *pravda* i *sloboda* simbolizuju ono što je najčistije, što je nedirnuto i čedno, tj. sve ono što po tradiciji biva oličeno pojmom *nevjeste*.

Interesantno je i to da u ovom romanu *svadba* egzistira kao jedan od najljepših događaja djetinjstva Tadije Čemerkića, koji je u njoj, još kao dijete vidio bijeg iz stvarnosti, jer je čarolija svadbenih običaja mirila i zbližavala sve ljude koje je poznao. Iz takvih misli koje čuvaju ono što je najradosnije i najsvetije, rađa se ideja o „krvavoj i mitraljeskoj svadbi slobode“:

... partizani su kao svatovi otmičari: pošli su i ugrabili i dovode narodu nevjestu-slobodu. Učeni ljudi tu svadbu zovu revolucija, a ja ne mogu nego kako sam naučio svadba, samo velika. Blizu su stigli svatovi, čuje se njihova pjesma i šenluk, a djevojka – pravda i sloboda, meni se čini da su one ujedno – priprema jabuku sreće da je baci na šljeme... (S, I, 128)

Metafora u naslovu koji, kako smo istakli u uvodnom dijelu ovog poglavlja, čini sažetak i smisaono čvorište teksta, potvrđena je kroz pojedinačne kopulativne metafore

(*svatovi otmičari, revolucija*) u kojima se *pojam u subjektu i pojam u predikativu kopulom dovode u vezu* (Kovačević 2000: 22), čime se oni na neki način izjednačavaju (*partizani = svatovi otmičari; svadba = revolucija*). Kod metafore ovog tipa najnaglašenija je sličnost kojom se dva pojma dovode u vezu i poistovjećuju nekom zajedničkom osobinom. Međutim, izvan te zajedničke osobine pojmovi u subjektu i predikativu su u svemu ostalom inkompatibilni. Ono što u ovom konkretnom slučaju povezuje svatove otmičare i partizane jeste metaforičko *otimanje nevjeste*, tj. *slobode*.

Apozitivna metafora *djevojka – pravda i sloboda* nastala je ukidanjem kopule u predikativnoj metafori, čime predikativ dobija sintaksički status apozicije (*Djevojka je pravda i sloboda* → *Djevojka – pravda i sloboda*) i predstavlja polazni stepen skraćivanja u odnosu na kopulativnu metaforu. Nefigurativni i figurativni pojam u apozitivnoj formi metafore odvaja crta, pri čemu dolazi do *reimenovanja* istog denotata (Ibid., 25).

Primjer metafore ostvarene u formi bespredloške genitivne sintagme *jabuka sreće* predstavlja leksičku metaforu *katahrezičkog* tipa¹⁸⁸ koja se vezuje za konkretan i tradicionalan svadbeni običaj bacanja jabuke na krov, ili tačnije preko krova kuće, što prema narodnom vjerovanju simbolizuje mladenačku sreću.¹⁸⁹

Ta mladenačka, svadbena sreća koja je u stvari vezana za drugu, ratnu sreću dovodi nas do istoimenog naslova prvog romana tetralogijskog ciklusa koji predstavlja zapise, uspomene i dnevničke bilješke glavnog junaka Peja Grujovića, koji nije slučajno *nesuđeni etnolog* (Lalić 1997: 108). Na vezu između *Svadbe* i *Ratne sreće*, i to na unutrašnjem, dubinskom i ideološkom planu upućuje i sam Lalić komentarišući stav da *Ratna sreća* predstavlja *ostvarenje velike umjetničke snage i hrabrosti* (Ibid., 103):

– Uopšte, kao što istoji ispred teksta *Svadbe*: „U stanju društva hvalisavo nazvanom civilizacija – jedini izvor nade je postojanost hrabrosti.“ (103).

A zatim opet, slična paralela u kojoj se hrabrost posmatra kao *uslov opstanka*, i opet povezuje sa oba ova romana:

– *Ne bih ja hrabrost* (Podvukla N. J.) *pominjao tako često, kao ni hajku ili ratnu sreću, da ih život ne priziva neprestano, neumorno, širom svijeta, danas ne manje no u ratne dane. Izgleda, na žalost, da je još uvijek tačan onaj moto koji sam ja uzajmio od Golsvortija i stavio ispred 'Svadbe'.* (133)

¹⁸⁸ Na osnovu tumačenja metafore M. Kovačević *katarheze* definiše kao izraze nastale iz nužde zbog nedostatka jezičkog termina kojim bi se date pojave imenovala (2000: 35).

¹⁸⁹ O svadbenim običajima (Karadžić 1837: 35–55).

Takođe, glavni junak *Svadbe*, Tadija Čemerkić, kod kojeg se začinje misao o „krvavoj svadbi“ i Revoluciji ima svoje mjesto i romanu *Ratna sreća*, u kojem se, između ostalog posmatra kao ista ličnost, ali potpuno „drugačijim očima“ kroz prizmu glavnog junaka.

Pojam *ratna sreća*, opet sa naglašenom magijskom jezičkom funkcijom (što važi i za svadbu i sve njene „obrede“ i običaje), pojavljuje se iznenada, neočekivano na ključnim, prelomnim, graničnim mjestima u romanu, kao nešto promjenljivo, neuhvatljivo, tajanstveno da bi svoju kulminaciju doživjelo u epiloškoj granici teksta (što je bio slučaj i sa pojmom *svadba* u prvom Lalićevom romanesknom ostvarenju):

Dok sam prebiraio po sjećanju šta mi je to važno kazao (=Tadija Čemerkić) – uhvati me laki zanos, mala jedna vrtoglavica kao kad stanem na ivicu provalije, i s njom zamagljen starački san: neko mi daje srebro, zlato, biser, šta li, a ja iako znam da su sva blješteća blaga ne samo ništavna nego i fatalna – primam, trpam na gomilu, radujem se ... I odjednom prisjetih se: to se ja radujem Ratnoj sreći, i što još nijesmo s njome sasvim raskrstili! ... Jest da sam se podsmijevao Obru i Arsu i drugima što su svu nadu u nju polagali, ali u sebi ja sam potajno i stidljivo ipak vjerovao u tu ludu i paradoksalnu Ratnu sreću – kao što neki naučnici, materijalisti, ateisti, potajno vjeruju u posmrtna lutanja duša. Vjerujem i sad: nije Ratna sreća u nas iscrpila sve mogućnosti, negdje nije ni počela. Rat nas nije iznurio kao prošli, svi se nijesu umorili a neki se još nijesu ni uždili da se biju. Uždiće se, pa će biti bitke i krke, biće sreće svakojake na sve strane. I nek bude! (RS, II, 401).

Ratna sreća kao simbol vjere u pobjedu pravde doživljava na kraju romana svoje otelotvorenje, iz svoje paradoksalnosti, neuhvatljivosti i stalne težnje za promjenom postaje vidljiva, dobija lično ime, postaje kao nevjesta u *Svadbi*, *jabuka sreće* koja donosi slobodu. Otuda i pojava jednog od svatova, Čemerkića, otuda svadbeni običaj darivanja (*neko mi daje srebro, zlato, biser, blješteća blaga*) i blagoslov prisutan u formi modalnog futura I i optativne rečenice (*biće sreće svakojake*) i imperativno intonirane eksklamativne rečenice (*I nek bude!*), koje imaju semantičku vrijednost svadbene zdravice.

Roman *Raskid* (1955) čija je druga, znatno obimnija verzija objavljena četrnaest godina kasnije, jedno je od djela za koje je Mihailo Lalić istakao da ga je *najviše umorilo* (Lalić 1997). Njegov naslov otvara jednu od brojnih dilema svih Lalićevih junaka koju sam pisac nije uspio do kraja riješiti – *Koliko prava na ličnu slobodu i ličnu savjest ima pripadnik revolucionarnog pokreta? Da li se može smatrati slabićem ili izdajnikom, ili otpadnikom onaj čovjek kome nekakvi problemi dolaze na um u revolucionarnom pokretu?* (116). Niko

Doselić jedan je od prognanih, osuđenih, krivih i izgnanih junaka, koji stradaju kako zbog svoje nemoći da se suoče sa surovom zbiljom i samoćom, tako i zbog gubljenja vjere u ideale slobode, pravde – revolucije koja je bila njihova idejna vodilja, glavna smjernica i putokaz boljeg života. Stoga, njegova fizička smrt biva samo poslednja tačka konačnog nestajanja, jer mu je pravo na život oduzeto mnogo ranije:

... izvukoh pištolj. Ne gledam ga, siguran je, esesovski, navikao je da ubija. Osjetih mu hladan dodir u kosi kraj sljepoočnice. Bol od rane poče da raste, baš ću da vidim dokle će da raste, a onda ću ih sastaviti – dva bola sa dvije strane – da ponište jedan drugog. Mene ne mogu da ponište, nema mene. (R, II, 415).

Odavno je zapaženo da Lalić u drugoj verziji ovog romana unosi izrazito kritički stav prema NOR-u i KPJ, kojeg nije bilo u prvoj verziji i da naslov nosi *idejnopolitičku konotaciju* koja se tiče distanciranja od uvjerenja mladosti. Na taj način Lalić nagovještava „veliku jeres“ i *pobija argumente nekadašnje jugoslovenske književne kritike da u njegovim romanima nema objektivne slike jugoslovenske revolucije* (Isp. Babović 1996: 29).

Izvjescu tematsku srodnost na ideološkoj ravni teksta uočavamo između *Raskida* i *Tamare* (1992), koja, iako glavna junakinja, predstavlja i sve one „unižene“ i „žrtvovane“ u korist snažnijih i moćnijih. Proces koji u svojoj halucinantnoj zbilji vodi Đuraš Vukčić ima za cilj suočavanje sa prošlošću, sa grijehom učinjenim prema Tamari, koja je nepravедno bila zaboravljena. Međutim, za razliku od sveopšteg ništavila u kojem se nalazi i protiv kojeg više ne može da se bori Niko Doselić, Tamara gradi drugačiju stvarnost u kojoj:

... ono što je postojalo ne može sasvim da nestane. Sve nekakav trag ostavlja, u nekakav se drugi oblik pretvara da dalje traje. (T, 156).

Lik Tamare Godačić se može ispitivati na više ravni, polazeći od knjige *Prelazni period* (1988), drame *Poraženi* (1989) do ovog poslednjeg romana, u kojem glavna junakinja zapravo predstavlja partizanku Radmilu Nedić, koja je mučki ubijena u aprilu 1944. godine, negdje između Foče i Andrijevice (Jestorović 1996: 168).

Tumačenje naslova *Lelejska gora*, jednog od najuspješnijih Lalićevih romana, prema mišljenju književne kritike (Minić 1984), ne ostavlja mnogo prostora za istraživačku originalnost, budući da je ovom romanu u okviru trilogijskog ciklusa posvećena naročita pažnja sa stanovišta savremene književnoteorijske misli. Stoga, ovom prilikom predstavljamo i neka, prema našem mišljenju, najuspjelija zapažanja koja se uklapaju u naše viđenje Lalićeve poetike uopšte.

Roman *Lelejska gora*, objavljen u dvije verzije¹⁹⁰ (1957. i 1962) jeste i po svom naslovu, a i po predočavanju narativne zbilje, *roman prostora*, jer se vezuje za lokalitet koji po svoj prilici pripada realnom prostoru Crne Gore, ali je tumačenjem Lalićeve eksplicitne poetike (Lalić 1997), primjenljiv i van prostorno-vremenskih dimenzija, čime je uslovljena njegova svestremenost i univerzalnost.¹⁹¹

Kako primjećuje T. Bečanović prostor Lelejske gore uvodi se u roman sa Vasiljevog aspekta *pomoću iracionalne motivacije, jer autor kreira situaciju koja u potpunosti izbacuje taj lik iz ravnoteže aktivirajući u njemu čak i mehanizam ludila. (...) Lelejski hronotop se u roman uvodi pomoću basme, folklorne forme lapidarnog, slikovitog izraza i specifične ritmičke organizacije*. Otuda, usled poremećaja lika, dolazi do sintaksičkih i stilskih poremećaja iskaza, netipičnih za Vasiljev govorni idiom, što doprinosi naročitoj stilogenosti, ali i proširuje značenja cijelog iskaza, i dodatno semantički opterećuje momenat *uvođenja lelejskog prostora u roman, izdvajajući ga kao značajno kompoziciono čvorište* (2006: 80).

Na drugoj strani, to je roman sudbinske i fatalne vezanosti za određeni prostor, koji stoga dobija obilježje ukletosti, koje se prenosi na centralnog lika – Lada Tajovića. Odnos između Lelejske gore i Lada, lika-naratora je višedimenzionalan, budući da se u početku, do ulaska na lelejsko tlo, junak kreće u granicama dozvoljenog, a prelaskom granice ulazi u sferu u kojoj prestaju da važe norme i kodovi njegovih dotadašnjih uvjerenja. Somnabulistička stanja u kojima su mračna zbilja i fikcija potpuno identifikovane dovode do njegove potpune transformacije, pa od poglavlja *S đavolom* dolazimo do centralnog *Đavo lično*, koje daje dovoljno informacija recipijentu o tome da je granica dozvoljenog i mogućeg prevaziđena. Međutim, okvirna poglavlja, ukazuju i na mogućnost izlaska iz začaranog kruga i povratak. To je, ujedno, i jedna od osnovnih razlika u psihološkom profilisanju Lada

¹⁹⁰ Prema mišljenju Miloša P. Bandića, nova verzija *Lelejske gore* rezultat je kompleksnog i svestranog Lalićevog stvaralačkog i artističkog sazrijevanja. *Od pedeset poglavlja u prvoj verziji, 'Lelejska gora' (komponovana sa strogom, neumoljivom preciznošću) ima sada šezdeset; od nepunih 300 narasla je na 450 stranica. Lalić ne samo što je, ponovo pišući, neupadljivo i skladno povećavao i razrađivao stari tekst romana, već ga je istovremeno činio novim i življim, kompletnijim, gušćim, neobičnijim i konkretnijim, a dijalog konciznijim*. Početak jednog poglavlja u prvoj verziji glasio je: *Ako želiš da te sanja ona o kojoj si u snu mislio – dovoljno je, kažu da prevrneš jastuk pri buđenju. Ja sam prevrnuo kamen. Nije to što vjerujem...* U novoj verziji: *Ako želiš da te sanja djevojka koju si u snu vidio, kažu – treba da prevrneš jastuk na kojem si spavao. Ja prevrnuh kamen – stonoge ispod njega požuriše da pobjegnu*. Bandić s pravom primjećuje da su izvršene promjene itekako značajne: upotreba *vidio* umjesto *mislio u snu*, *prevrnuh* umjesto *prevrnuo sam*, dakle življi i neposredniji, plastičniji aorist, umjesto tromog i stilski neobilježenog perfekta itd. (Minić 1984: 93–94).

¹⁹¹ *Lelejska gora, prokleta planina, planina i gora leleka i vjekovnog stradanja i plača, piske je centralni toponim, centralna metafora cjelokupnog Lalićevog književnog stvaranja, glavni oslonac njegove inspiracije, estetike i poetike. Lelejska gora je najviši vis u njegovom književnom prostoru i najveći uzlet njegove stvaralačke imaginacije* (Vulević 1996: 122).

Tajovića i Nika Doselića na drugoj strani. Za razliku od glavnog junaka *Lelejske gore* koji se hvata u koštac sa surovim zakonima Lelejske gore koji podrazumijevaju „divljačku“ ili „životinjsku“ samoću, borbu sa samim sobom, sa nakazama Lelejske, ali i nelelejske gore, Niko svojim mazohističkom prirodom ne uspijeva da se odupre sopstvenim strahovima i iz tog razloga bira predaju.

Sve naslove romana koji su ušli u naš istraživački korpus, iako su nastali u različitim fazama Lalićevog književnog stvaralaštva, povezuje ista, ali ne na prvi pogled vidljiva, semantička nit koja uključuje brojna egzistencijalna pitanja o svrsishodnosti borbe i žrtvovanja, o pojmu izdajnika, o vjeri i gubitku vjere u vladajuću ideologiju, o pojedincu u društvu ali i o izolovanaj individui. Otuda se, na širem, diskursnom planu, mogu uočiti izvjesne zakonitosti Lalićeve implicitne poetike, od kojih ne odstupa ni u jednom svom romanu.

Metatekstualne veze 'Lelejske gore' i Njegoševih stihova

Lelejska gora Mihaila Lalića jeste druga knjiga trilogijskog ciklusa koja čini njen centralni dio (Bečanović 2006: 162), u kojem glavni lik, Lado Tajović, kao što smo na više mjesta u ovom radu naglašavali, afirmativnim odnosom prema dotadašnjoj slici pripadnika komunističke ideologije, razgrađuje postojeći model mišljenja i ponašanja, prelazi granicu, postaje izdvojenik, krši ustaljene obrasce ponašanja, ali se na kraju, kao povratnik, ponovo odlučuje za put koji je, prema zakonima *Lelejske gore*, bio izgubljen.

U prstenastoj strukturi (pet kompozicionih cjelina unutar kojih funkcioniše po 12 potcjelina) ovog personalnog romana primjetno je prisustvo onih djela crnogorske književnosti koja umnogome određuju karaktere glavnih likova, koji su suočeni sa idealima čojstva i poštenja, koji su prema zakonu jačeg, zakonu *Lelejske gore*, nedostižni, a svako odstupanje od njih, ujedno je i odstupanje od utvrđene norme, određenog modela ponašanja, što junake romana dovodi do čestih prelazaka „granice“ i kršenja odavno utvrđenih zakonitosti.

Funkciju ekspozicije, uvoda, tj. onoga što najavljuje događaje i suštinsku nit svake kompozicione cjeline čine odabrani stihovi Njegoša, Petra I, Radosava Ljumovića i Marka Miljanova. Oni se pojavljuju kako bi predočili ali i predskazali razvoj događaja. Odnos između njih takođe ukazuje na simboličku vezu koja je prisutna i u nazivima poglavlja, prije svega u prvom i poslednjem – *Magla* i *Iz magle*, što potvrđuje dominantnu simboliku kruga,

budući da na njoj počivaju brojna kompoziciona rješenja Lelejske gore. Ista shema – magla (putem metaforičkog prenosa predstavljena u vidu hobotnice) i izlazak iz magle prisutna je i okvirnim poglavljima, prološkoj i epiloškoj granici teksta. Lado i Jakša na kraju romana napuštaju krug izlaskom i nagovještajem nove borbe i novog života, dolaskom i pobjedom „nevidljivog sunca“:

Zastadosmo da gledamo kako se grdna hobotnica bori s dušom i raspada u komade – to je skoro kao da gledamo ono drugo raspadanje koje nam možda neće biti dosuđeno da vidimo. Ostali su iskidani kraci i repovi koji tumaraju tražeći se – od njihovog tumbanja izgleda da se planine talasaju: izrone zeleni valovi strmina s rebrima negdašnjih otkosa po njima, pojave se stijene obasjane nevidljivim suncem, zlatne i crvene. (LG, II, 576).

Simbolika kruga, koja je prisutna kako na spoljašnjem, kompozicionom, tako i na unutrašnjem, tematskom planu, ukazuje na izraženu metajezikičku ali i magijsku funkciju jezika. Odabirom jednog od četiri temeljna simbola, pisac uspijeva da prikaže svijet Lelejske gore koji se razlikuje od onog u kojem egzistiraju drugi likovi. U tom krugu nalazi se Lado Tajović suočen sa drugom sferom, sferom nevidljivog i transcendentnog svijeta. Upravo krug koji simbolizuje *čarobnu granicu nepremostivog*¹⁹² funkcioniše unutar realnog svijeta sa sopstvenim zakonitostima vremena koje se određuje kao *neprekidan i nepromjenljiv sled trenutaka koji su jedan drugome istovetni*. Otuda je granica između noći i dana za samog junaka često nepojmljiva.

Uvod u prvu kompozicionu cjelinu *Bješe tama* čine stihovi *Gorskog vijenca*, koje izgovara kolo, dakle, „glas naroda“ ili „kolektiva“, i to nakon pričešća, u atmosferi igre i pojanja:

*Bjehu muška prsa ohladnjela
a u njima umrla svoboda
ka kad zrake umru na planinu
kad utone sunce u pučinu... (GV, 2628–2631)*

U primarnom, tj. izvornom tekstu oni predstavljaju doba u kojem vlada mrtvilo uspavanih duša koje se probudene hrabrošću crnogorskih „sokolova, barjaktara i vitezova“ koji su prvi „udarili na Turke“. Atmosfera davno prošlog vremena, smrti čovjeka, duše i prirode očituje se u upotrebi glagolskih oblika za označavanje vremenske dimenzije prošlosti

¹⁹² O simbolici kruga (Isp. Gerbran–Ševalije 2009: 444–448).

(pluskvamperfekta *bjehu ohladnjela*, krnjeg perfekta *umrla*, relativnog prezenta *umru* i *utone*). U *Gorskom vijencu* ova osjećanja bivaju potisnuta usled započete borbe koja obećava „slobodu Crne Gore“.

Prisustvo *Gorskog vijenca* u *Lelejskoj gori* ima važnu ulogu u idejnoj osnovi djela. Čitava prva kompoziciona cjelina *Bješe tama* počiva na osjećanjima beznada, tjeskobe, „bezdana i beznoći“, tumaranja po „neviđ-predjelima“ koja karakterišu kako spoljašnji tako i unutrašnji „prostor“ junaka koji lutaju maglovitim stazama skrivajući se od potjera.

Primjeri:

1) ... *neće da svane, ni da se sasvim smrkne, sve isto ostaje.* (LG, II, 18);

2) *Svijest mi se stijesnila od magle, krene da se probudi pa ne može.* (LG, II, 19).

Magla se pojavljuje kao uzročnik (na šta upućuje genitivna konstrukcija sa ablativnim predlogom *od*) naročitog stanja svijesti koja ne uspijeva da se odupre, jer je usled njene moći sužena i uspavana. Međutim, tome doprinosi nemogućnost subjekta da sasvim utone u san, da se prepusti, ali ni da se održi budnim i djeluje u takvom stanju.

I ta magla čini mi se da već odavno nije magla nego neka siva vatra bez toplote, zagušena svojim dimom. Sve što je bilo, prošlo, ili što tek treba da dođe, razmekšalo se i rastopilo na toj vatri, krčka se na njoj i miješa se s njenim dimom. (LG, II, 19–20).

Metaforičkim prenosom *magla* postaje *vatra* i oksimoronskom konstrukcijom (*vatra bez toplote*) dobija moć da uništi ne samo stvarnost već i ono što joj je prethodilo i ono što će uslijediti, pa je svaki vid otpora unaprijed osuđen na propast:

... *čuče vrbe pored rijeke u mutna jutra slična sutonima.* (LG, II, 21).

Opis vrba u maglovitom jutru sasvim je u skladu sa unutrašnjim stanjem junaka, budući da morfologija ovog stabla budi osjećaj tuge, a vrba se simbolički dovodi u vezu sa smrću.

Kao i u Njegoševim stihovima, i u *Lelejskoj gori* posebno mjesto zauzimaju opisi u kojima dominiraju sutoni, „umiranje sunca“, pojava „varljive svjetlosti“ i „podmuklog planinskog vjetra“. Usled njihove sveprisutnosti junak je zarobljen apsolutnom tamom:

... *sad samo tama. Ni pas da zalaje, ni čovjek da lelekne – dođe meni da leleknem nad pustinjom.* (LG, II, 13).

Metatekstualnost, koja predstavlja aktivni dijalog jednog teksta sa drugim tekstom, pojavljuje se kao važan kompozicioni princip (Bečanović 2006: 158) koji omogućava specifičnu narativnu strukturu *Lelejske gore*, u kojoj vlada stanje iskidanih granica između

sna i jave, dana i noći, zore i sutona, koje se preslikava na psihičko stanje junaka. Međutim, Njegoševi stihovi javljaju se i kao oponenti, jer ih lik-reflektor, Lado Tajović negira, boreći se protiv sveopšteg bezizlaza, u kojem je, u jednom trenutku nadvladalo „sunce“ probuđeno osmjehom njegovih „sapatnika“:

... nasmijah se i odjednom mi dođe kao da je malo sunca progrijalo. Pa i jeste progrijalo, jer on se osmjehuje i svi se na rastanku osmjehujemo i volimo. Odjednom vidim da desetak lica koja se osmjehuju, jer se vole, jer ne mogu da se ne vole – vrijede više nego malo sunca. To je to naše sunce, ljudsko sunce – ono je ona novost i promjena koju sam tako željno čekao. Jeste kriza i jeste gadno, bješe oblak sunce uhvatio, goru tama pritislula, ali muška prsa još nijesu ohladnjela (podvukla N. J.) i mi eto ponekad znamo da sami sebi sunce skujemo. (LG, II, 118).

Oponiranjem Njegoševih stihova u kojima „bjehu muška prsa ohladnjela“, pisac uspijeva da se u potpunosti uklopi u tematsku strukturu šestog kola u kojem je i dalje dominantna borba u cilju oslobođenja zemlje, kako od stranih, tako i od „domaćih neprijatelja“. Na drugoj strani, ono što se u prvoj cjelini podudara sa herojskim modelom svijeta u kojem egzistiraju akteri *Gorskog vijenca*, u narednim poglavljima, zahvaljujući brojnim metamorfozama glavnog junaka *Lelejske gore* biva izokrenuto u svoju suprotnost. Borba za slobodu postaje prokletstvo i još jednom pronalazi potvrdu u Njegoševim stihovima:

*O prokleta zemljo, propala se!
Ime ti je strašno i opako,
Ili imam mladoga viteza,
ugrabiš ga u prvoj mladosti,
ili imah čojka za čovjestvo,
svakoga mi uze priđe roka;* (GV, 973–978)

Ovim stihovima, u *Gorskom vijencu*, serdar Vukota prekida raspravu crnogorskih i turskih poglavara, obraćajući se zemlji koja sluti „prolivanje krvi“. Unutrašnji nemir, kao predosjećaj zlih i tuobnih vremena koja dolaze, prati i Lada Tajovića, pa ovi stihovi ukazuju na dublju simboliku koja vlada u odnosu između Lelejske i Crne – Gore, na šta upućuju i njihovi nazivi (Isp. Glušica 2004: 175–183) označavajući praiskonski lelek, pustoš i tamu:

Ne znam je li to bilo u snu, ili u ranom djetinjstvu, ili prije njega, tek ja sam stalno u sebi nosio nejasan pojam o toj Gori, O Lelejskoj, što je lijepa i prokleta, što je pusta i samotna, za zmajeve i đavole, a ne za ljude određena. (LG, II,138)-

Samoća postaje stanje borbe sa „samim sobom“, obračuna sa priviđenjima i nekadašnjim vjerovanjima, preispitivanje sebe i vrijednosti ideala kojima je stremio, koji se u nekim slučajevima iz nedostižnosti pretvaraju u svoju suprotnost – uzaludnost. Otuda ga i „jezivi škrgut drveća“ podsjeća na to kako su u prošlosti izdajice postajale simboli herojstva i čovještva:

Više to nije drveće što škrguće, nego ljudi s bradama. Pominju Marka Kraljevića – jer i on je, kao oni bio turska pridvorica, ali to mu nije smetalo da postane srpska perjanica. (LG, II, 166).

Nesumnjiv je uticaj narodne poezije, koji doprinosi poetizaciji proznog teksta, pogotovo u trenucima samoće, kada vlast preuzimaju svakojaka priviđenja.

Pisac uvodi i statički lik Draga Nečekića, preko koga nesumnjivo ukazuje na historijski portret Petra II Petroviča Njegoša (Isp. Andrijašević 2013: 417–434; 449–473) i još jednom svjedoči o dominantnom uticaju Njegoševog stvaralaštva. Stoga, Nečekić nije slučajno bolešljivi i zakašnjeli romantičar, i prije svega – njegošolog; komandant koji ne voli da ratuje – *držali su ga Njegoš, i Puškin i Slovenstvo i Rusija više nego ljubav prema komunizmu* (LG, II, 194).

Njegoševi stihovi, likovi inspirisani njegovim stvaralaštvom nijesu jedine podudarnosti na kojima počiva metatekstualnost Lelejske gore. T. Bečanović (2006: 158–165) ističe da je glavni junak Lado, na osnovu mnogih unutrašnjih promišljanja, dvoumljenja vrlo blizak Njegoševom vladici Danilu. Upravo stihovi uzrokovani određenom snažnom emocijom podsjećaju na brojne razvijene unutrašnje monologe Lada Tajovića:

VLADIKA DANILO:

Pomrčina nada mnom caruje,

mjesec mi je sunce zastupio. (GV, 649–650);

... čujem lelek đe gore prolama (GV, 656);

Neka bude borba neprestana,

neka bude što biti ne može,

nek ad proždre, pokosi satana! (GV, 658–660);

Pomrčina, tama, lelek, ad, satana odlika su i Ladove Lelejske gore u kojoj se legu „đavoli i zmije“. U njenim brojnim opisima, datim iz perspektive Lada primjećujemo zastupljenost magijske funkcije, a ta simbolička veza između oznake i označenog naročito je vidljiva u momentu Vasiljevog haluciniranja kroz „formulu“ kojom vještica „davi u snu“:

Idi đavole u Lelejsku goru, izgubi se preko Nevrat-brda, gdje zvono ne zvoni, gdje kolo ne igra, gdje konji ne ržu, gdje pjetlovi ne pjevaju, gdje se ne ore, gdje se ne kopa, gdje djevojke kose ne češljaju. (LG, II, 136).

Vještice i proročice imaju svoje mjesto i u *Gorskom vijencu*, u kojem, njihova moć ipak nije onostrana, već je opravdana pobudom da „zavadi Crnogorce“. U *Lelejskoj gori* vještica je proizvod halucinacije usled dejstva otrovnih bobica. Na taj način je, i u *Gorskom vijencu* i u *Lelejskoj gori*, njihovo „postojanje“ objašnjeno posve realnim okolnostima prevare.

Duh prošlosti, oličen u prikazanju starca sa sijedom bradom, koji gusla bez gusala, u Ladovoj viziji predstavlja narod, vršeći funkciju kola iz *Gorskog vijenca*. Epski ton se smjenjuje sa lirskim u trenucima kada se junak prisjeća tragičnih sudbina i drugih „nesrećnika“ i uviđa da on nije jedini koji je „obolio, /od ka' ono srca junačkoga“ što na izvjestan način predstavlja utjehu u trenucima samoće.

Sve pobrojane podudarnosti između *Lelejske gore* i *Gorskog vijenca* potvrđuju da se lik Lada Tajovića, intelektualca, pripadnika komunističke ideologije, te *najzanimljivije mješavine nade i smisla* (LG, II, 560) gradi na osnovu djela koje rekonstruiše sociokulturni kod crnogorskog društva, zasnovan na herojsko-patriotskom modelu svijeta, koji počiva na načelima čojstva, junaštva, pravednosti i poštenja i koji je oličen u *Gorskom vijencu*. Međutim, iako su ta načela duboko usađena u svaku poru ovog lika, on razgrađuje pomenuti kod, tj. određeni sistem ponašanja i prelazi granicu. Samim tim, *narušava principe čojstva i junaštva, jer nikoga nije zaštitio od sebe, pa ni samoga sebe. Ustaljena značenja čojstva su dezautomatizovana a ustanovljena kontroverzna.* (Bečanović 2006: 163). Na kraju romana, Lado je ipak povratio vjeru u smislenost svoje borbe, što je simbolički predstavljeno opisom stijene i sunca, tj. ponovnom postojanošću i izvorom topline i života.

Na širem planu metatekstualnosti, *Gorski vijenac* posmatramo kao jedan od prototekstova *Lelejske gore*, koji funkcioniše kao metatekst. Njihov odnos je metakreativan (Živković 2001: 458) jer pisac na osnovu izvornog teksta gradi „svojevrsni književni izraz“ koristeći ključna djela književne tradicije u kojima je uspostavljen crnogorski kulturni kanon, u prvom redu Njegošev *Gorski vijenac*. Pri tome je odnos pisca prema prototeksu naglašeno afirmativan i krajnje kontroverzan. Relacije prototekst–metatekst su naglašene i vidljive, što je pokazala sprovedena analiza.

Retoričko pitanje

Jezik Mihaila Lalića karakteriše još jedno obilježje ekspresivne sintakse – retorička pitanja. Ova stilska figura *zamjene* (Kovačević 2000: 38; Katnić-Bakaršić 2001: 276) često je upotrijebljena umjesto stilski nemarkirane izjavne rečenice, sa ciljem da probudi pažnju čitaoca, da aktivira njegovu ulogu u sveopštem doživljaju prikazane stvarnosti i da cjelokupnom izrazu dâ naročitu emotivnost. Otuda, vrlo frekventna upotreba retoričkih pitanja dovodi do aktiviranja referencijalne, konativne i emotivne, ali i estetske jezičke funkcije (Giro 1975: 9–11).

Primjeri:

1) *zašto da se čovjek bori i gine – kad o ishodu odlučuju veće snage i kad će, ma kako se rat svršio, drugi oteti plijen i korist i slavu pobjednika?* Mnogo je bolje čuvati ovo malo života, piti i pjevati... (S, II, 25); 2) *Luda nada – uvijek se ona na isti način topi i jalovi! I uvijek mu se, poslije njenog gašenja, postavlja ista zagonetka: zašto jednoj strani polazi za rukom sve, a drugoj ništa?* Stvar stoji tako da oni gaze, zatvaraju i strijeljaju, da su zatvori puni a nova groblja bezbrojna kao i gubilišta i da će se na kraju ostvariti proročanstvo talijanskog oficira koji je rekao da će stanovništvo Crne Gore biti do te mjere smanjeno da čitavo stane u jednu osrednju baraku. *A kad je tako, čemu još može čovjek da se nada?... (S, II, 29); 3) „Što da živim, koju sreću da doživim, kad sam poganog nekrsta rodila? De ubij, izrode, de“ (S, II, 62); 4) „Građani Kolašina? (...) Lopuže i izjelice!“ (S, II, 129); 5) Žao mi je samo ovu mladež: nevična je, nastradaće, i to će joj biti uzalud. Ali ni to nije novo: kad je i šta je naše bilo, a da nam nije uzalud bilo?... (RS, II, 21); 6) Svejedno treba da ga pustim, jer to tako već predugo traje: kakav bi mi bio život ako ga stalno tako držim?... (RS, II, 99); 7) „Šta tu može Crna Gora i šta će njena šarena vojska s barjaktarima i ostalim?... Da se doziva s brda na brdo kao u vrijeme Homera?... Sve u svemu, okolnosti su je osudile na ulogu druge violine.“ (RS, II, 156); 8) *Uostalom, zar zna čovjek šta je bolje, a šta nije?... (RS, II, 293); 9) Ustadoh i ja – šta da čekam?... Onaj strah od bola što sam ga dotle stalno osjećao kako se premješta od dušnika do ispod rebara – splasnio je. (R, II, 24); 10) Čekam te, stara gubo smrti, i čikam te! (...) Odlaganje ti nije pomoglo, ništa od mene nijesi dobila – nećeš ni sad, ne nadaj se i ne čekaj! Što se dvoumiš? Da mi dosadiš? ... Kako hoćeš... (R, II, 36); 11) Prešli smo brdo, spuštamo se, zavidimo, stidimo se i gledamo ispred sebe. Jeste grabulja, ogromna je, u rukama je idiota, našli smo joj se među zupcima,**

vucara nas iz zla u gore! ... *Da li će se iko ikad iz ovoga iščupati?* (R, II, 57); 12) Nikad kraja neće ni biti, ne treba mu se ni nadati, a kad bi moglo da ga bude – *zar to ne bi bila nepravda prema onima što su prošli i sad prolaze?*... (LG, II, 451); 13) Onda to znači da se poslednja dva vijeka živjelo u opsjenama, pa da nekako lukavo stižemo do buđenja iz toga sna sankilotskog i jakobinskog, do preokreta vrijednosti i podizanja suprotnih barjaka: antibratstvo, pseudo-sloboda, sveti egoizam, biološki darvinizam, divlja džungla! ... *Da li će mašina čovječanstva, u tom pravcu kud je krenula, napredovati sa istom sporošću kao prije – ili će ići nešto brže? I dokle će tako stići?* (T, 8).

Retoričko pitanje je vrlo često rezultat brojnih promišljanja, dvoumljenja, nesigurnosti i stanja bezizlaznosti Lalićevih likova, čiji su unutrašnji monolozi stoga izrazito emotivno obojeni. Prevodivi su često u forme izjavnih, naročito odričnih rečenica, budući da pitanja o smislu života, borbe, žrtve vrlo često impliciraju negativan odgovor. Takođe, retoričko pitanje katkad zauzima i funkciju *inkoativne* (početne) ili *finitivne* (poslednje) rečenice (Katnić-Bakaršić 2001: 270), određenog pasusa, poglavlja itd. pri čemu se takvom pozicijom u oba slučaja uvodi otvaračka funkcija, koja ima za cilj da aktivira ulogu samog čitaoca u traganju za mogućim odgovorima, otvarajući *beskrajno polje mogućnosti* (Ibid., 276).

Dijalekatska (ne)obilježnost govora Lalićevih likova

Pitanje dijalekatske markiranosti, odnosno nemarkiranosti govora Lalićevih likova je svojom kompleksnošću, ali dijelom i odabranim korpusom, vrlo specifično i zahtijevalo bi znatno podrobniju analizu. Ovom prilikom navodimo samo neke dominante u pogledu odstupanja od jezičkog standarda Lalićevog vremena, koje imaju za cilj pružanje osnovnih smjernica budućim istraživačima Lalićevog jezika, koji je i u ovom pogledu svojim bogatstvom nepresušan izvor koji se teško može u potpunosti obuhvatiti.

Vrijedna zapažanja o dijalektizmima u jeziku Mihaila Lalića predstavio je u svojoj monografiji M. Ćorac (1968: 109–116) ističući njihovu evokativnu funkciju koja im daje određeni izražajni efekat i otuda predstavlja izvor ekspresivnosti jezika.

Lalić upotrebljava dijalektizme najčešće u upravnom, a vrlo rijetko ih upotrebljava u nepravnom i slobodnom nepravnom govoru. Većina njegovih dijalektizama pripadaju isključivo istočnocrnogorskom dijalektu, a ima i takvih koji pripadaju samo vasojevičkom

govoru, kao dijelu istočnocrnogorskog dijalekta. Njima Lalić slika seoski ambijent Limske doline i kolašinskog kraja, čitav kompleks elemenata koji čine crnogorski i lokalni mentalitet. Tako je nastao onaj kolorit koji izvire iz vasojevičkog ambijenta i koji pulsira u svim njegovim djelima (Ibid. 110).

Uključivanje u istraživački korpus romaneskних ostvarenja iz različitih stvaralačkih faza našeg pisca, pružilo je mogućnost sagledavanja brojnih specifičnosti razvoja Lalićevog jezičkog izraza i stila. Pri tome, važno je napomenuti da je polazna tačka ovog istraživačkog postupka bilo proučavanje prvih verzija, koje u najvećoj mjeri pružaju jasniju sliku u pogledu pripadnosti određenom govornom idiomu, tačnije govoru Gornjih Vasojevića,¹⁹³ zavičajnom govoru Mihaila Lalića.

Primjetno je da je piščev govor mnogo bliži standardu, dok su za govor likova karakteristične izvjesne dijalekatske crte čija upotreba dovodi do evociranja crnogorske sredine i mentaliteta. Budući da upotreba dijalektizama potpomaže stvaranju živopisnijih i slikovitijih opisa, i samim tim utiče na ekspresivnost jezika, i ima važnu ulogu u karakterizaciji likova, naše osnovno pitanje jeste: u kojoj mjeri Lalić upotrebljava dijalektizme u svom književnom djelu?

Uticaj vasojevičkog govora na govor Lalićevih junaka je vrlo ograničen, sveden na najmanju moguću mjeru, što se može obrazložiti dejstvom tzv. *književne nivelacije* u jeziku. Otuda ne iznenađuje stav našeg pisca prema kojem *plemenski i pokrajinski jezici iščezavaju zajedno sa seljaštvom* (Lalić 1997: 117). Naime, Mihailo Lalić pripada onim piscima koji su pod uticajem kulturne sredine u kojoj su živjeli i stvarali mijenjali svoj jezički izraz, prilagođavajući ga katkad u potpunosti standardnom, dakle normiranom jezičkom idiomu. Ova osobenost uslovila je izvjesnim nedostatkom na polju ekspresivnosti, neposrednosti pa čak i dinamičnosti u govoru Lalićevih junaka, na šta je u više navrata bila ukazana pažnja u ovom radu (Isp. 212–214).

Takođe, ne treba zaboraviti ni činjenicu da su Lalićevi najveći književni uzori, Andrić i Krleža (Lalić 1997: 146) bili potpisnici Novosadskog književnog dogovora iz 1954. godine, a

¹⁹³ Vasojevići su pleme i oblast na sjeveroistoku današnje Crne Gore. Zauzimaju prostor od oko 2000 km² i administrativno su podijeljeni u šest opština: Andrijevicu, Berane, Plav, Bijelo Polje, Kolašin i Podgoricu. Geografski, Vasojevići se dijele na Gornje (sa središtem u Andrijevici) i donje (sa središtem u Beranama) Vasojeviće. U Gornjim Vasojevićima sa razlikuju dva dijela – Lijeva Rijeka (od Vjetrenika do Trešnjevika) i Gornja nahija (andrijevački kraj s Polimljem i rijekom Zlorečicom). Teritorija Vasojevića geografski pripada oblasti crnogorskih Brda i, većim dijelom, gornjem slivu Lima (Stijović 2007: 9).

sam Lalić jedan od potpisnika Zaključaka ovog dogovora,¹⁹⁴ i da je prihvatanje norme tadašnjeg srpskohrvatskog jezika bilo naročito vidljivo u svim njegovim kasnije objavljenim, a zatim i prerađenim djelima.

Težnja ka što skladnijem jezičkom izrazu, oslobođenom dijalekatskih crta, dostigla je svoj vrhunac u središnjem romanu trilogijskog ciklusa, romanu *Lelejska gora*. Takođe, i roman *Raskid* odlikuje skoro potpuno odsustvo dijalekatski obilježenog govora likova.

Na drugoj strani, svi ostali ispitivani romani sadrže u izvjesnoj mjeri dijalekatske osobenosti piščevog govora, koje su najviše došle do izražaja u prvoj knjizi tetralogije, romanu *Ratna sreća*, u kojem pisac ponajviše prilagođava svoj jezički izraz govoru glavnog junaka-naratora. Otuda, nije nimalo slučajno u *Napomeni* ovog romana eksplicitno razrađen stav o prihvatanju Vukove norme:

Grujović je strogo primijenio Vukovo pravilo „Piši kao što govoriš“, to jest kako ti kad dođe, pa mu je tako i ostavljeno – zato ne treba pripisati u grijeh korekturi ako se na jednom mjestu nađe „djed“, a na drugom „ded“, „kao“ i „ka“, ili slične sitne razlike. (RS, II, Nap.)

O ovoj „odluci“ koja na jezičkom planu teksta donosi krupne promjene i sam Lalić daje objašnjenje: *U ‘Ratnoj sreći’ dopustio sam Peju da unese jedan broj riječi bez kojih se naš savremeni intelektualac ne može zamisliti – i to onaj parazitski intelektualac, koji je bio lijen da prevede strane izraze koje će upotrijebiti, onaj snobovski, vašarski, hohštaplerski intelektualac koji se diči i kinduri i opsjenari tim stranim izrazima. Dugo sam se odupirao tome moru, toj mori jezičkog šarenila, (istakla N. J.) i najzad sam došao do zaključka da tu otpor ne pomaže, da bi pisanje bez te vrste jezičkog materijala bilo ravno falsifikovanju jezičkog stanja. (Lalić 1997: 116–117).*

Djelimična odstupanja od norme standarnog jezika prisutna su u oblicima jekavskog „neknjiževnog“ jotovanja, upotrebi rječci za posebno isticanje *ada*, *ama*, imperativnih rječci *ajde*, *de*, kontrakciji finalnih vokalskih grupa *-ao* u pravcu vokala *-a*, ili *-o*, dijalektizama *tobože*, *vazda*, *potonji*, *vjeresija*, *lješevi* itd. koji doprinose vjernijem slikanju lokalnog kolorita i atmosfere. Ovom prilikom navodimo samo neke najfrekventije dijalekatske crte zabilježene u ispitivanom tekstu.

Primjeri:

a) Jekavsko jotovanje:

¹⁹⁴ Vidjeti *Zaključke Novosadskog dogovora u Pravopisu hrvatskosrpskoga književnog jezika* (1960: 7–10).

1) laži svu noć i vazdan, ali ne *ovđe đe* ja slušam. (T, 152); 2) „*Videćeš* sad ...“ (T, 124); 3) Istovremeno ču i *vide* samog sebe (T, 127); 4) žito mlio *neđe* na zemlji (T, 76); 5) *đe* je (T, 40); 6) *videh đe* ste se okupili (RS, II, 31); 7) kad *devojka* „pogriješi“ (RS, II, 34); 8) *đe* su redovi pomiješani (RS, II, 35); 9) „*De* ćeš sad to?“ (RS, II, 400); 10) – *De* si, Pavle Juzbašiću (S, II, 84); 11) dako bi mi ... sinulo malo slobode za onu *đecu* (S, II, 120); 12) ni očima nijesam *videla* (S, II, 175); 13) nego *devojčica* (R, II, 188); 14) što su ti oko *iščerali* (RS, II, 290).

Jekavsko jotovanje uglavnom obuhvata suglasnike *t* i *d*, dok primjeri jotovanih labijala i u govoru Vasojevića predstavljaju arhaičnu upotrebu, s obzirom na činjenicu da i okolni govori dobrim dijelom nemaju ovu crtu, pod snažnim uticajem standardnog jezika (Stevanović 1933–1934: 37; Stijović 2007: 96).

b) Promjena suglasničke grupe *ht-* u *šč-*:

1) jesu li to moji *ščeli* da i ja budem neki takav prevrtljivac (T, 85); 2) „Ti bi, ka stric tvoj što šćaše, sve prodao!“ (RS, II, 282).

U vezi sa upotrebom suglasničke grupe *ht-* i standardnog oblika *htio/htjela* teritorija Vasojevića nije jedinstvena budući da je za područje Gornje nahije dominantan oblik *stio/ščela*, a u Lijevoj Rijeci pored ovih oblika koristi se i *ktio/kćela* (Stijović 2007: 103). Stevanović navodi da je za istočnocrnogorske govore karakteristična dominantnija upotreba suglasničke grupe *kć-* (1933–1934: 47).

c) Rječce za posebno isticanje *ada*, *ama*:

1) „Tebi, *ada* kome drugom (R, II, 97); 2) *ada* na koga (RS, II, 97); 3) Boguj, bogo, *ama* ako tako produžiš (R, II, 290); 4) *ama* oni nijesu bili mnogo mudriji (R, II, 78).

č) Izostavljanje suglasnika *h*:

1) – *Ajde* sad da se ogledamo (S, II, 84); 2) „*Ajde*, Vujo ...“ (R, II, 308); 3) „*Ajde*, brate ...“ (RS, II, 290); 4) „*Ajde*, Niko,“ (LG, II, 107); 5) *de* mi kaži! (RS, II, 64); 6) *de* još tri koraka (LG, II, 269); 6) – ‘*Oće* li mi biti suđeno da to preskočim? (S, II, 77); 7) *ej*, đidi-junaka (S, II, 76);

Iako je u piščevom zavičajnom govoru suglasnik *h* iščezao u svim fonetskim pozicijama, i to u najvećem broju slučajeva bez ikakve zamjene (Stijović 2007: 85), u jeziku Lalićevih junaka pronalazimo jedino redovnu upotrebu rječce *ajde* i *de*, umjesto standardne varijante *hajde*, uzviha *ej*, i vrlo ograničenu upotrebu prezenta glagola *htjeti* tipa ‘*oće*.

ć) Kontrakcija vokalske finalne grupe *ao-*:

1) On je *uobražavo* da ima (LG, II, 9); 2) u kojoj je moj otac *nalivo* čaše rakije (LG, II, 157); 3) *ka* da ja ne znam (RS, II, 64); 4) a ne da se šunjaš *ka* šugava ovca (RS, II, 120).

Sažimanje vokalske grupe *ao-* u vezi sa poredbenim veznikom *kao* redovno se vrši u pravcu vokala *-a* (*ka*), mada su zabilježeni i slučajevi rjeđe upotrebe sažimanja prema vokalu *-o* u oblicima radnog glagolskog pridjeva. Ova pojava, u okviru fonostilistike poznatija kao *sinereza* (Kovačević 1998: 17) odlika je većine crnogorskih govora u kojima dolazi do slivanja ukoliko nema uslova za razvijanje novih glasova između dva samoglasnika (Stevanović 1933–1934: 59; Stijović 2007: 57). Ova arhaična crta karakteristika je jezika i drugih crnogorskih pisaca, kako starije, tako i mlađe književne tradicije (Isp. Bigović-Glušica 1997: 61; Nenezić 2010: 91; Bašanović-Čečović 2013: 48).

d) Dijalektizmi:

1) sve se crnjelo od *lješeva* (R, I, 43); 2) kad je kod svih trgovaca izgubio *vjeresiju* (R, I, 117); 3) a ja kotlića nemam *nako* taj za mlijeko (S, II, 176); 4) Ne dam, *nako* svakom metak u glavu! (S, II, 68); 5) ... *eda* bi kako mrlju sprao i plemićku čast odbranio (RS, II, 28); 6) te da polažem bar dva razreda, *eda* bih nekad stigao vršnjake. (RS, II, 60); 7) *tobože* su ga podržavali (RS, II, 104); 8) *tobože* u neka stvarna mjesta (R, II, 51); 9) možda *zavazda* nesaznajnoj (S, II, 292); 10) *Vala, međer*, ima svakojakih ljudi na svijetu, (S, II, 68); 11) *dako* bi mi niklo malo pravde (S, II, 120).

Precizni podaci o zastupljenosti dijalektizama¹⁹⁵ u Lalićevim romanima koji su bili predmet proučavanja u disertaciji M. Ćorca pokazali su da se naš pisac u prvom i posljednjem periodu svoga proznog stvaralaštva najmanje služio dijalektizmima kao *evokativnim izražajnim sredstvima za stvaranje ambijentalnih slika* (1968: 110) a najviše u drugoj fazi svog rada na prozi, tj. onda kad je pisao svoje prve romane.

Govor Lalićevih junaka je u ispitivanom tekstu najmanje dijalekatski obilježen u *Lelejskoj gori* i romanu *Raskid*, dok je u romanu *Svadba*, *Ratna sreća* i *Tamara* izrazitije dijalekatski markiran, što je doprinijelo neposrednijem i autentičnijem predstavljanju likova na frazeološkom planu, njihovog mentaliteta kao i društvenog sloja kojem pripadaju. Otuda, izostavljanje ovog značajnog, sa stanovišta nauke o jeziku ali i moderne književne teorije, dijalekatskog sloja, dovodi do izvjesnog nedostatka na planu vjernog i upečatljivog

¹⁹⁵ Najveći broj dijalektizama ima 'Zlo proljeće', oko 25%, zatim 'Svadba', oko 22%, onda 'Hajka', oko 20%, 'Lelejska gora' oko 15%, a najmanje 'Raskid', od oko 12% (Ćorac 1968: 110).

predstavljanja književnih junaka, koji upravo svojim govornim idiomom evociraju pripadnost određenom prostoru i određenom vremenu.

Svjestan da bi potpuna redukcija dijalekatskih crta u govoru likova bila samo uzaludan *otpor ravan falsifikovanju jezičkog stanja* (Lalić 1997: 117) Mihailo Lalić uspijeva da se odupre težnji ka „savršenoj“ jezičkoj formi izraženoj u jezičkom standardu. U tom pogledu je naročito interesantan njegov poslednji roman *Tamara*, čija pretežno dijaloška forma omogućava vjernu i upečatljivu karakterizaciju brojnih epizodnih likova, čiji je govor često dijalekatski obilježen. Na drugoj strani, pravi se oštra paralela između govora Đuraša Vukčića i Tamare i svih ostalih likova, jer u sižejnoj liniji djela Đuraš i Tamara zauzimaju istu poziciju i njihov govor ne pokazuje bitnija odstupanja od standarda. Imajući u vidu činjenicu da Vukčić predstavlja bivšeg sudiju, oštrog kritičara književnosti i stvarnosti u kojoj egzistira, a da Tamara predstavlja njegovu iluziju pravde i ljubavi jasno je zašto pisac baš njih poistovjećuje odabirom onog što je na jezičkom planu normativno.

ZAKLJUČAK

Mihailo Lalić (1914–1992) jedan je od najznačajnijih predstavnika crnogorskog posleratnog modernizma. Prve radove, pjesme i pripovijetke Lalić je počeo objavljivati još od 1935. godine, što upućuje na činjenicu da se njegova umjetnička kreacija ostvaruje i oblikuje pod snažnim uticajem pokreta socijalne literature. Međutim, punu stvaralačku afirmaciju Lalić doživljava nakon Drugog svjetskog rata, kada njegovo književno stvaranje karakteriše spoj tradicionalnog realizma i modernističkih tendencija. Posvetivši književnom radu gotovo šest decenija svog života (1935–1992) Lalić do kraja ostaje vjeran načelima socijalnog realizma, iako ih svojim kasnijim književnim ostvarenjima obilježenim imaginativnom, oniričkom i fantastičnom prozom višestruko prevazilazi.

U ovom radu u okviru sintaksičke, semantičke i stilističke analize proučavali smo romaneskno stvaralaštva Mihaila Lalića na korpusu onih djela koja pripadaju različitim stvaralačkim fazama ovog pisca (romana *Svadba*, *Raskid*, *Lelejska gora*, *Ratna sreća* i *Tamara*).

U težnji da sintaksički sloj opišemo u okviru tradicionalne lingvističke misli koja je predstavljala naše osnovno polazište, ali i modernih lingvističkih strujanja koja uzimaju u obzir tekst kao najvišu jezičku jedinicu, vodi se računa o ulozi i značaju konteksta za jezičku analizu kao i odnosima i relacijama u koje stupaju jezičke jedinice u postupku kombinovanja i ustrojstva rečenice i teksta. Stoga, ispitujući postupke ekspresivne, korelacione a katkad i nadrečenične sintakse, Lalićev odnos prema standardnom jeziku i prema dijalekatskom, zavičajnom, vasojevićkom govoru proučavamo samo u onoj mjeri koja ima značaj na planu cjelokupnog ispitivanog teksta.

I

U prvom poglavlju ovog rada proučavali smo značenja i funkcije različitih padežnih i predložko-padežnih konstrukcija u jeziku Mihaila Lalića. Razmatranjem različitih korelacionih odnosa na rečeničnom nivou, pri čemu smo analizirali i stepen zastupljenosti određenih padežnih i predložko-padežnih konstrukcija u ispitivanom tekstu, njihovu standardnu, odnosno supstandardnu upotrebu kao i potencijalnu ekspresivnost, došli smo do sledećih zaključaka:

1. *Nominativ* u Lalićevom jeziku pored svoje osnovne sintaksičke funkcije označavanja subjekta, kao osnovnog rečeničnog konstituenta, ali i leksičkog jezgra u kopulativom i semikopulativnom predikatu, predstavlja katkad i sredstvo koje doprinosi stvaranju brojnih stilematičnih konstrukcija.

Birajući određeni naslov, mijenjajući naslove poglavlja u narednim verzijama, pisac uspijeva da pruži osnovnu informaciju o tematskom sadržaju ispitivanih romana, njihovom strukturom i semantičkom iznijansiranošću, uspijeva da privuče pažnju čitaoca i izraži osobenost svog pripovijedačkog postupka, čime se aktivira referencijalna, konativna i ekspresivna jezička funkcija.

Obilježenim redom riječi redom, razdvajanjem upravnog i zavisnog dijela sintagme, brojnim subjekatskim dodacima, upotrebom nominativnih iskaza, postiže se naročita ekspresivnost i osobita rečenična forma, koja je mnogo više od prostog "jezgra rečenice" koje se tiče subjekta iskazanog nominativom. Složenost dešavanja, odnosa i karaktera Lalićevih likova u imaginarnom prostoru i vremenu romanesknog svijeta otkriva se složenošću i bogatstvom nominativnih sintagmi koje pronalazimo u svim ispitivanim djelima.

2. *Genitiv*, kao centralni padež koji se javlja u sva četiri strukturna lika, u zavisnosti od funkcije i značenja, uz obilježje obuhvatnosti i koneksije, predstavlja centralni dio sintakse padeža koji se razmatraju u romanima Mihaila Lalića.

U okviru subjekatskog genitiva vrlo su frekventni oblici *slobodnog genitiva uz medijalne glagole* tipa *plašiti se, bojati se, stidjeti se*, koji presuponiraju značenje postojanja određenog osjećaja, pa imenica u genitivu kazuje šta se javlja kao njegov kauzator. Navođeni primjeri potvrdili su šta je uzročnik određenog stanja, i to u najvećem broju slučajeva straha i tjeskobe, (*komunisti, smrt, đavo, partizani* itd.) pa, s obzirom na frekventnost upotrebe glagoli *plašiti se, bojati se* zauzimaju važno mjesto u unutrašnjoj strukturi svih Lalićevih romana.

Zabilježena je i visoka frekventnost slovenskog genitiva koja čini jedno je od bitnih obilježja jezika Mihaila Lalića. Stoga je i ekspresivnost koja se postiže njegovom upotrebom još jedna karakteristika na stilskom planu, čime je jezički izraz oslobođen suvoparnosti do koje bi u većini sličajeva došlo transponovanjem genitivne sintagme u akuzativnu. Kako je upotreba slovenskog genitiva bila sasvim uobičajena za jezik naših pisaca starije literarne tradicije, može se zaključiti da jezik Mihaila Lalića posjeduje izvjesnu arhaičnu notu koja mu obezbjeđuje raznovrsnost iskazivanja i stila.

Temporalni determinatori u obliku genitiva, sa stanovišta stilistike, imaju ekspresivnu vrijednost kada se uz imenicu u ovom padežnom obliku javi predlog koji je primarno

mjesnog značenja, ali upotrijebljen uz vremenski pojam dolazi do promjene osnovnog (mjesnog) u vremensko značenje, tj. dolazi do transpozicije predloga koja temporalni genitiv čini ekspresivnim izrazom.

Kada je riječ o ekspresivnosti spacijalnog genitiva, izdvaja se predlog *kod*, čija se semantika modificira, pa se ne ističe da se radnja na nečemu ili pored nečega zbiva, već da se vrši *unutar nečega što predstavlja svojinu u užem ili širem smislu*. (Ćorac 1974: 97). Naravno, usled velike frekvencije upotrebe, ekspresivnost biva umanjena.

Na osnovu predstavljenih predložko-genitivnih konstrukcija za označavanje spacijalnog i temporalnog značenja dolazimo da zaključka da je u jeziku Mihaila Lalića prisutna kvantitativna disproporcija, jer je broj mjesnih konstrukcija znatno veći u odnosu na vremenske, što je i sasvim očekivano, i pored činjenice da je svaka radnja u istoj mjeri lokalizovana u vremenu i prostoru. Jedan od razloga češće upotrebe konstrukcija spacijalnosti tražimo u mogućnosti trodimenzionalnog odražavanja stvarnosti, dok konstrukcije sa temporalnim značenjem daju samo njen jednodimenzionalni odraz.

Bogatstvo genitivnih konstrukcija za obilježavanje spacijalnosti i temporalnosti bitna je odlika Lalićevog jezika, tj. njegovih romaneskni ostvarenja u kojima je obilježavanje prostorno-vremenske dimenzije u kojoj egzistiraju njegovi likovi važna komponenta fiktivne stvarnosti.

3. *Dativ* je u Lalićevom jeziku prisutan u svim sintaksičko-semantičkim odnosima i kategorijama koje inače karakterišu ovaj padežni oblik, uz dominantno obilježje direktivnosti, pa je njegova centralna funkcija obilježavanje indirektnog objekta i spacijalnog determinatora, dok na stilskom planu funkcije subjekatskog, posesivnog i etičkog dativa doprinose naročitoj ekspresivnosti jezičkog izraza.

U okviru subjekatskog dativa koji označava nosioca različitih psihofizioloških procesa, emocija, raspoloženja, potreba, mogućnosti, umjeća i saznanja u ispitivanom korpusu zabilježena je visoka frekventnost dativa lične zamjenice prvog lica (*mi*) uz glagole tipa *činiti se, učiniti se, pričiniti* i sl. koja na stilskom planu otkriva složene značenjske odnose, koji upotrebom upravo ovih glagola pokazuju da je glavni lik Lalićeve *Lelejske gore* aktivni posmatrač i kritičar stvarnosti u kojoj se našao, koja je stoga izložena brojnim promatranjima i stalnim reminiscencijama, pogotovo u ne tako rijetkim trenucima samoće, kada je preispitivanje sopstvene ličnosti i postupaka jedino što mu preostaje.

Naša analiza, usled nedostatka odgovarajućih primjera, nije pružila kompletan uvid u značenja dativa osnova/kriterijuma, koji je jedno od krucijalnih pitanja prilikom razmatranja

značenja predloga *prema* sa oblikom dativa, odnosno lokativa. Kako je osnovni cilj ovog rada bio sagledavanje funkcija i značenja dativa u jeziku Mihaila Lalića, ovo pitanje ostavljamo otvorenim uz vrlo značajna zapažanja savremene lingvističke misli koja upućuju na potrebu preispitivanja dosadašnjih stavova.

Zabilježena je i upotreba koncesivnog dativa sa predlogom *uprkos* koji se pojavljuje u poziciji posleloga, što je rijetka pojava našeg standardnog jezika koja pojačava ekspresivnost i izrazitije naglašava da je radnja neočekivano ostvarena, čemu naročito doprinosi izmijenjeni, ili pak „nestandardni“ red riječi.

Etički dativ kojim se iskazuje blizak, familijarni odnos prema sagovorniku pomoću enklitičkog oblika lične zamjenice (najčešće), prisutan je u vrlo ograničenom broju primjera, i najčešće iskazuje negativan, ironičan, potcjenjivački ili nipodaštavajući stav preko propozicionog sadržaja rečenice, što je, s obzirom na tematiku Lalićevih ostvarenja, u kojima su glavni likovi uglavnom u stalnoj egzistencijalnoj borbi i sukobu sa stvarnošću, sasvim očekivano.

Upotreba dativa u ispitivanom tekstu predstavlja izvjestan pomak u odnosu na tradicionalne stavove prisutne u dosadašnjoj lingvističkoj literaturi. (Stevanović 1979: 344–366) Dublje sagledavanje semantičko-sintaksičkih specifičnosti ovog padežnog oblika u književno-umjetničkom tekstu bilo bi korisno proučiti uz primjenu novih semantičkih klasifikacija tipa – *dativ pogođenog posjednika, dativ „ophođenika“*, *dativ iskusioca, alativni dativ* (Pranjković 2011: 189–200) zastupljenih u monografiji Ismaila Palića (2010).

4. *Akuzativ* koji se u našem korpusu, kao i u savremenom standardnom jeziku, najčešće javlja u funkciji direktnog objekta u bespredložkoj formi pokazuje visok stepen frekventnosti i u funkciji koplemeta uz semikopulativne glagole koji označavaju dovođenje nekog pojma u izvjesno stanje, funkciju ili položaj (*proglasiti, uzeti, izabrati + za + A*), označavajući drugu rekcijisku dopunu, pored slobodnog akuzativa. Sve to, upućuje na zaključak da mnogi Lalićevi junaci bivaju određeni karakterističnom funkcijom ili osobinom (*komuniste, predsjednika, junaka, kukavice* i sl.) koje umnogome upravljaju njihovim postupcima unutar fiktivne zbilje oličene u ratnim vremenima.

U Lalićevom jeziku frekventniji su oblici temporalnog genitiva, što odgovara stanju u današnjem književnom jeziku (Stevanović 1979: 397), za razliku od jezika starijih pisaca, M. Miljanova (Bigović-Glušica 1997: 233), L. Lazarevića (Stanojčić 1973: 51), S. M. Ljubiše (Tepavčević 2010: 409), N. Petrovića (Nenezić 2010: 305) koji su češće upotrebljavali oblik temporalnog akuzativa kao njegov potpun sintaksičko-semantički sinonim.

Ekspresivni karakter koncesivnog akuzativa sa predlogom *uz*, javlja se usled gubljenja *mjesnog semantičkog elementa značenja* (Ćorac 1974: 99), i dobijanja novog modificiranog – koncesivnog, što je posledica promjene funkcije akuzativa s tim predlogom od strane govornog lica. Ekspresivni sadržaj akuzativne konstrukcije *uz svu tu galamu* ogleda se u koncesivnoj opozitnosti, naglašenoj promjenom značenja predloga *uz* i akuzativa, na šta ukazuje i mogući transform predloga *uz* konstrukcijom *bez obzira na*.

Prema tome, akuzativ, bespredložki i predložki, koji se u jeziku Mihaila Lalića javlja uz glagolske, imenske i pridjevske lekseme, u dopunskoj i odredbenoj funkciji, odlikuje sintaksičko-semantička raznovrsnost, što pokazuje i njegova klasifikacija na brojne podvrste, što potvrđuje stav (Gortan-Premk 1971: 149) da se njegova uloga nije samo funkcija dopune i da stoga ne može biti lišen semantičkog sadržaja, što na stilskom planu rezultira naročitom ekspresivnošću jezičkog izraza.

5. *Vokativ* često ima otvaračku funkciju, jer govorno lice kroz imenovanje sagovornika i zauzimanje određenog odnosa ima za cilj odgovarajuću reakciju i verbalnu aktivnost sagovornika. Zbog toga vokativnost ima veoma važan pragmatički status u verbalnoj komunikaciji. Vokativni iskaz stoga, bez obzira na strukturu, monoleksičku ili sintagmatsku, daje tonalnost cjelokupnom saopštenju i pokazuje kakav je opšti stav govornika prema sagovorniku. U djelima našeg pisca vokativni iskaz najčešće nije usklađen sa govornom situacijom i očekivanjima sagovornika, budući da se gradi na verbalnom sukobu i iskazivanju negativnog i nerijetko neprijateljskog odnosa među sagovornicima.

Upotreba vokativnih konstrukcija u cilju skretanja pažnje sagovornika, ostvarivanja direktivnosti ili postizanja ekspresivnosti neodvojivo je povezana sa pragmatičkim okolnostima. U ispitivanim djelima Mihaila Lalića obraćanje neživim pojmovima, koje smo imenovali kao vokativ apostrofiranja, pripada oblasti ekspresivne sintakse i javlja se u pjesničkom jeziku, pa takve pojmove uzimamo personifikovano. Na drugoj strani, ekspresivnost je uvijek prisutna u vokativnim obraćanjima bićima koja mogu da ih razumiju, i ogleda se izborom ekspresivne sintakse ili eksklamativnom intonacijom (vokativ emocionalne reakcije, semantički ispražnjen vokativ).

6. *Instrumental* u jeziku Mihaila Lalića takode odlikuje zastupljenost u brojnim sintaksičko-semantikim odnosima, pri čemu je itekako zapažena tendencija sužavanja njegovog semantičkog polja, svođenjem instrumentala oruđa na sporovodničku funkciju, gubljenjem kauzalnog instrumentala i interferencija značenja načina i sredstva, sredstva i objekta, načina i okolnosti, uzroka i cilja vršenja glagolom označene radnje.

Vrlo je frekventna upotreba kvalifikativnog instrumentala *karakteristične pojedinosti* sa predlogom *s(a)* i eksplicitnim ili implicitnim obaveznim determinatorom. On vrši odredbenu funkciju i bliže određuje imenicu sa kojom je uspostavljen *odnos cjeline*. Obavezni determinator javlja se u formi pridjeva (*dugim, naročitim, velikom, magarećim, kukastim*), kojim je označen integralni, neotuđivi dio – tijela živog bića ili drugog neživog pojma, uz imenicu u funkciji identifikatora. Za razliku od kvalifikativnog genitiva kod kojeg je naglasak na cjelini pojma, kod kvalifikativnog instrumentala ovog tipa pažnja se usmjerava na sastavni dio pojma koji se kvalifikativno određuje. Na drugoj strani, dok se instrumental karakteristične pojedinosti upotrebljava u svim slučajevima, kvalifikativni genitiv se javlja isključivo ako su pojmovi-organi u pitanju.

Interesantni su i primjeri instrumentala koji se javlja u govornom činu zakletve ili kletve. Bilježimo njegovu visoku frekventnost, pri čemu pojam s imenom u instrumentalu na vrednosnom planu predstavlja ono što ima primarni značaj u svijetu u kojem egzistiraju Lalićevi junaci. Instrumental zakletve, stoga, nije padežna forma koja se polako gubi kao u savremenom crnogorskom jeziku. Magijska funkcija jezika, očita je u primjerima ovog tipa, u kojima data riječ predodređuje ličnost pojedinca i vezuje se za pojmove poštenja, čovječnosti koji su ključni u metatekstu Lalićevih romana.

7. *Lokativ* koji vrši funkciju indirektnog (nepravog) objekta predstavlja veoma frekventnu kategoriju u jeziku Mihaila Lalića.

Sasvim je očigledna tendencija svođenja upotrebe lokativa sa predlogom *o* na funkciju dopune (nepravog objekta), uz tzv. glagole *u pitanju*, (Batistić 1972: 43–46), tj. glagole govorenja i mišljenja (u širem smislu). Ta tendencija odlika je savremenog jezika pa prema tome i jezika našeg pisca, u kojem su sva druga značenja i funkcije lokativa sa ovim predlogom zabilježeni u vrlo ograničenom broju primjera.

Lokativ koji se javlja u funkciji spacijalnog determinatora, određujući rečeničnu predikaciju u vezi sa nekim od mogućih aspekata prostornog odnosa. Izražavanje *statičnih prostornih relacija*, ujedno je i osnovno značenje ovog padežnog oblika (Pranjković 2013: 3).

Lokativne konstrukcije mjesnog značenja koje se javljaju u rečenicama u svojstvu ispustivih determinatora, T. Batistić naziva *adverbijalima* (1972: 25). U takvim slučajevima, kako uz prelazne, tako i uz neprelazne glagole, ispuštanje lokativa ne dovodi do narušavanja rečeničnog smisla, za razliku od funkcije lokativa kao mjesne dopune, usled čijeg ispušanja može biti izmijenjeno ili narušeno značenje rečenice. Stoga, kriterijum ispustivosti u glavnom

određuje funkciju mjesnog lokativa u primjerima koji su izdvojeni u jeziku Mihaila Lalića, pri čemu je funkcija adverbijalnog mjesnog lokativa najzastupljenija.

U primjeru *Ustao sam, probudio ljude i pošao na čelu kolone: ako dođe do saslušavanja da se nemam čime braniti.* (T, 47) uočavamo supstandardnu upotrebu imenice *čelo* u obliku lokativa. Naime, semantika glagola *poći* ne dozvoljava upotrebu padežnog oblika sa obilježjem nedirektivnosti. Umjesto očekivane akuzativne konstrukcije sa predlogom *na* ciljnog značenja, ili dativne sa predlogom *ka* ili bez njega, pisac, vjerovatno vođen semantikom prethodnog glagola (*probudio ljude ... na čelu kolone*) supstandardno upotrebljava oblik lokativa.

Odavno je zapaženo da postoji sličnost upotrebe mjesnih konstrukcija *po*+lokativ i prosekutiva, koja proističe iz zajedničkog obilježja dinamičnosti. Prema tome, u pojedinim slučajevima kada se spacijalni lokativ sa predlogom *po* javi uz glagol kretanja, njegovo značenje najbolje se čuva supstitucijom instrumentala (Ivić 1954: 122; Batistić 1972: 33).

Sve načinske lokativne konstrukcije imaju stilističku vrijednost koja se ogleda u naročitoj ekspresivnosti jezičkog izraza, do koje dolazi usled kombinovanja primarno mjesnih predloga sa imenicama apstraktnog ili vremenskog pojma.

Lokativ osnova/kriterijuma, pored spacijalnog i temporalnog lokativa, u jeziku Mihaila Lalića, jedna je od najfrekventnijih vrsta ovog padežnog oblika. I pored činjenice što se u tradicionalnim gramatikama ona ne ispituje zasebno (Aleksić, Stanić 1961; Lalević 1962, Stevanović 1979, Stanojčić, Popović 2011) s obzirom na frekventnost upotrebe i mogućnost razgraničavanja semantičkih odnosa između dativa i lokativa, (Antonić 2011) mi smo je analizirali zasebno, stalno imajući u vidu bogatstvo srodnih značenjskih nijansi – vremena, okolnosti, uzroka, načina i osnova.

II

Drugo poglavlje ovog rada, obuhvatajući analizu kategorije temporalnosti i uopšte vremensku organizaciju književno-umjetničkog teksta, uključuje sintaksičku analizu glagolskih oblika (vremena, načina, pridjeva i priloga, kao i infinitiva) koji u najvećoj mjeri određuju vremenski plan i vremensku dimenziju kako rečenice, tako i konteksta. Analiza je sprovedena s obzirom na kriterijum zastupljenosti i naročito stilske vrijednosti koju određeni glagolski oblici dobijaju na rečeničnom planu. Ovom prilikom izdvajamo samo one zaključke

koji su od najvećeg značaja za sagledavanje specifične upotrebe glagolskih oblika u jeziku Mihaila Lalića.

1. Visoka frekventnost prezentskih oblika u romanima Mihaila Lalića pokazatelj je dinamične narativne zbilje u kojoj čitalac stiče utisak da se događaji odvijaju pred njegovim očima, u trenutku govora, “sada i ovdje” iako uvijek ne pripadaju sadašnjosti. Present, prema tome, kao i u savremenom standardnom jeziku (Stevanović 1974: 559; Piper 2005: 352) ima veoma stabilno mjesto u sistemu glagolskih vremenskih oblika.

Stilska neobilježnost indikativnog prezenta u ispitivanom tekstu umanjena je kada se specifična semantika ovog glagolskog oblika razmotri u kontekstu (užem i širem) u kojem on učestvuje u građenju stilskih figura do složenih odnosa glagolske sinonimije. Stvaranje utiska neposrednosti i vjerodostojnosti opisanih događaja, nezamjenljivost drugim oblikom, budući da nema sintaksičko-semantičkog ekvivalenta, ide u prilog činjenici da indikativni prezent u našoj građi može biti izrazito stilematičan oblik, pogotovo kad se posmatra u široj kontekstualnoj situaciji.

Upotreba pripovijedačkog prezenta u romanima Mihaila Lalića izrazito je stilski obilježena, pa je to jedan od razloga njegove izrazitije zastupljenosti u odnosu na stilski neutralno glagolsko vrijeme za označavanje prošlosti – perfekat. Uočili smo da to ipak nije i jedini razlog, jer u pojedinim slučajevima oblik perfekta ne može obezbijediti istovremenost vršenja prošlih radnji.

Na osnovu analiziranih značenja i funkcija prezenta, možemo zaključiti da ovo glagolsko vrijeme u romanima Mihaila Lalića, s obzirom na izrazitu frekventnost upotrebe, činu osnovu prilikom oblikovanja romaneskne stvarnosti u kojoj sadašnjost, apsolutna ili relativna, u potpunosti preovladava druge dvije vremenske dimenzije.

2. Perfekat u jeziku Mihaila Lalića je najproduktivnije preteritalno vrijeme, koje nema posebnu stilsku izražajnost, pogotovo u svom osnovnom značenju, zbog svoje *apsolutno normativne prirode* (Radulović 1994: 131) pa se s pravom smatra *prilično bezbojnim i stilski irelevantnim vremenom* (Bašanović-Čečović 2013: 342). Nasuprot ovom značenju, relativni perfekat, pogotovo imperfektivnih glagola, uz primjenu različitih postupaka koji omogućavaju neposrednost u prikazivanju događaja, dok upotreba krnjeg perfekta, sem u gramatički opravdanim uslovima, naglašava ekspresivnost jezičkog izraza.

3. Mogućnost da označi blisku prošlost, dočaravanje doživljenosti glagolske radnje, dinamičnost i neposrednost prikazanih događaja jesu ključne osobenosti aorista u odnosu na

perfekat, koje mu obezbjeđuju stabilno mjesto u sistemu glagolskih vremena, pogotovo u književno-umjetničkom i razgovornom stilu izražavanja.

Na polju stilistike glagola, aorist je uključen u odnose koji tvore glagolsku sinonimiju i metaforu pa stoga doprinosi sveukupnoj izražajnosti i stilogenosti jezičkog izraza kojim se odlikuje ispitivani tekst.

4. U jeziku Mihaila Lalića, imajući u vidu jezik njegovih odabranih romanesknih ostvarenja, pronalazimo sasvim specifičnu situaciju, kada je upotreba imperfekta u pitanju. Naime, vasojevički govor odlikuje vrlo intenzivna upotreba ovog oblika, što je jedna od njegovih glavnih karakteristika (Stijović 2007: 174). Stevanović primijećuje da je Lalić pisac koji je svoje jezičko osjećanje poistovijetio i ujednačio s jezičkim osjećanjem kulturne sredine u kojoj je živio i stvarao, a koja nije poznavala upotrebu imperfekta. Stoga su sva njegova kasnija izdanja imala sve manje primjera za označavanje ovog glagolskog oblika, usled *književne nivelacije u jeziku*. Do te promjene je došlo i pored činjenice što je kod njega, *kao kod pisaca iz kraja sa širokom upotrebom imperfekta, vrlo živo osećanje i za sintaksičku sadržinu i za posebnu stilsku vrednost*. (Stevanović 1979: 634).

5. Ono što pluskvamperfektu daje izrazitu stilsku vrijednost jeste arhaizacija jezičkog izraza u kojem je prisutan, snažna lična doživljenost događaja o kojima se pripovijeda kao i naglašena ekspresivnost, pogotovo u slučajevima sa imperfektom glagola *biti* u prvom dijelu ovog oblika. Kako je njegova frekventnost u ispitivanim romanima izrazitija u odnosu na jezik drugih pisaca, kako starije, tako i novije književnosti, njegovo prisustvo ukazuje na specifično stilsko obiježje Lalićevog jezika.

6. Futur I se u jeziku Mihaila Lalića pojavljuje u svim značenjskim nijansama karakterističnim za savremeni jezik. (Stevanović 1979: 646–652). U pravom, vremenskom značenju on je stilski irelevantan oblik, dok mu se stilaska nosivost ne može odreći kada se upotrijebi za označavanje buduće radnje u odnosu na prošlost, tj. kada se javi u svojstvu pripovijedačkog ili istorijskog futura. Izuzetna markiranost karakteriše oblike krnjeg futura, pa njegova upotreba u ispitivanom jeziku ukazuje na značajan stilistički potencijal ovog glagolskog oblika.

7. Futur II predstavlja glagolski oblik koji se u našem korpusu javlja u vrlo ograničenom broju primjera. Njime se iskazuju nerealizovane uslovne ili hipotetične radnje do čijeg realizovanja dolazi posle vremena govorenja, u budućnosti (Stevanović 1979: 656). Nerealizovanost radnje upućuje na njegovu modalnost, a vremensku upotrebu karakteriše

moгуćnost sintaksićkog relativa, pošto za njegovo funkcionisanje nije relevantan momenat govora. (Piper i dr. 2005: 444).

8. Imperativ predstavlja primarni naćin iskazivanja imperativnosti, pri ćemu ga karakteriše najveći *stepen gramatikalizovanosti u odnosu na druga jezićka sredstva sa znaćenjem podsticanja nekoga na nešto* (Piper i dr. 2005: 661). Najtipićniji vid iskazivanja imperativnosti jeste svakako zapovijest sa naglašenom direktivnošću, eksplicitnošću izražavanja i naroćitim socijalnim statusom sagovornika koji omogućuje govornom licu nametanje svoje volje. Oslabljen intezitet direktivnosti prisutan je u molbi, u kojoj govorno lice nije u moгуćnosti da se predstavi kao neko ko je u poziciji da prinudi sagovornika na odrećeno ponašanje, odnosno djelovanje.

Uvoćenjem metaplazmi, ponavljanjem, uzvićnom intonacijom i izraženom ekspresivnošu, imperativ u ispitivanim tekstu postaje stilski markiran oblik.

9. Potencijal u našem istraživaićkom korpusu predstavlja vrlo frekventan glagolski oblik, kao i u savremenom jeziku (Piper i dr. 2005: 457). Modalnost ovog glagolskog oblika, kondicionala, uslovljena je dominantnim znaćenjem moгуćnosti, a zatim i želje, uvjerenosti, gotovosti, namjere, pretpostavke i sl. u vršenje, odnosno izvršenje glagolske radnje.

Transpozicija potencijala u polje temporalnosti doprinosi izrazitoj stilistićkoj vrijednosti ovog oblika, koji upotrebljen van svog osnovnog znaćenja, aktivira specifićnu vremensku dimenziju preteritalnosti, i na taj naćin gradi ekspresivan jezićki izraz.

10. Infinitiv se u jeziku našeg pisca pojavljuje uz glagole nepotpunog i modalnog znaćenja kao njihova dopuna u predikatu. U tim slućajevima, infinitiv doprinosi izraženijoj arhaizaciji i ekspresivnosti jezićkog izraza, mećutim, u jeziku Mihaila Lalića on nije odabrano stilsko opredjeljenje, kao što je slućaj kod drugih savremenih crnogorskih pisaca, kada imamo u vidu da je u svim slućajevima moгуće naporedne upotrebe ovog oblika i prezenta, zastupljenija konstrukcija prezenta i veznika *da*.

11. Na širem kontekstualnom planu, upotreba radnog glagolskog pridjeva u atributskoj funkciji doprinosi izuzetnoj slikovitosti, živopisnosti i bogatstvu pripovijedaćkog izraza, pri ćemu je pored referentne, aktivirana i estetska i emotivna jezićka funkcija koja ne naglašava samo „opštu informativnost“ teksta, već i složenije ekspresivno-emotivne odnose na kojima se zasniva jezićka poruka (Katnić-Bakaršić 1999: 4).

12. Trpni glagolski pridjev, pored glagolske, vrši i pridjevsku službu – atributa, apozitiva, atributsko-priloške odredbe ili pridjevskog dijela predikata. U ispitivanom tekstu odlikuje se visokom frekvencijom upotrebe, što govori o bogatstvu determinativnih formi

koje upotpunjuju piščev jezički izraz dajući mu specifičnu značenjsku notu koja doprinosi slikovitosti i izražajnosti kasanog.

13. Ono što se može zaključiti u vezi sa glagolskim priložima, prošlom i sadašnjem, jeste da nikada ne gube svoju primarnu funkciju vremenskog označavanja, a sva ostala značenja, nijesu njihovo specifično obilježje, već proističu iz konkretnih okolnosti njihovog *semantičko-sintaksičkog otelotvorenja* (Piper i dr. 469).

III

Treće poglavlje ovog rada posvećeno je sintaksičkoj i stilskoj analizi složenih rečenica u ispitivanom tekstu, koja predstavlja djelimično udaljavanje od tradicionalne lingvističke klasifikacije i približavanje novijoj, koja je predložena u *Sintaksi složene rečenice* M. Kovačevića (1998).

U domenu odnosa koordinacije posmatrali smo sledeće tipove rečenica:

1. *sastavne (kopulativne) rečenice*, kojima se označavaju smisaono paralelni ili uzastopni sadržaji sa odnosom implikacije povezani veznicima: *i, pa, te, ni, niti*;
2. *suprotne (adverzativne) rečenice* kojima se označavaju kontrastni ili nepodudarni paralelni sadržaji povezani veznicima *a, ali, nego, no* i *već*;
3. *rastavne (disjunktivne) rečenice* kojima se iskazuju paralelni sadržaji od kojih je po pravilu samo jedan ostvarljiv u datim okolnostima; povezani su veznicima *ili* i *bilo (da)*;
4. *gradacione rečenice* kojima se označavaju dva sadržaja pri čemu drugi ima veću komunikativnu vrijednost; povezuju se korelativnim veznicima *ne samo...nego/no/već*, ili nekorelacionim *a kamoli, a nekmoli, a tim prije* itd.;
5. *objasnidbene (eksplanativne) rečenice* kojima se označavaju dva sadržaja, od kojih drugi vrši pojašnjivačku funkciju pri čemu se najčešće povezuju veznicima *to jest* i *odnosno, a/i to*.

Izrazita zastupljenost adverzativnih rečenica u Lalićevom jeziku jedan je od pokazatelja specifičnih, oprečnih i zamršenih odnosa koji se opisuju u njegovim romanima. Lalićevi likovi, kao što smo u radu više puta naglasili, često su zarobljeni i onemogućeni da djeluju usled sukoba koji se javlja na liniji dozvoljeno–nedozvoljeno, koja proističe na osnovu krutih zakona na kojima počiva njihova ideologija. Vjera u ostvarenje ideala, često se pokazuje kao nepremostiva prepreka ka ostvarenju ličnih ciljeva i htijenja. Stoga je i vrlo opravdano mišljenje Ćorca, koji smatra da Lalić *nastojeći da izrazi kontraste u životu i društvu, u procesima i kretanjima, vrlo često upotrebljava suprotne rečenice* (1968: 62).

U ovom radu, prihvatili smo mišljenje onih istraživača koji smatraju da se model zavisnosloženih rečenica mora proširiti, usled bogaćenja vezničkog sistema subordinacije. Stoga, pored tumačenja *izričnih, voljnih, namjernih, odnosnih, vremenskih, mjesnih, načinskih i poredbenih, uzročnih, posledičnih, pogodbenih i dopusnih rečenica*, analizi priključujemo još jedan poseban strukturalno-semantički tip unutar zavisnosloženih rečenica – *rečenice sa specifikativnim značenjem* i pitanje u kojoj mjeri su one nesvojstvene književnoumjetničkom tekstu. (Kovačević 1992: 214–218; 1998: 158–168). Kako bi predložena klasifikacija subordiniranih rečenica bila što potpunija, analizi smo priključili i *zavisne ekspektivne rečenice* kojima je cjelokupna srpskohrvatska sintaksička literatura poklonila malo pažnje, kao i *zavisne kontrastne rečenice* koje dublje osvjetljavaju polisemantičnost veznika *dok*. Izdvajamo najznačajnije zaključke u pogledu frekventnosti određenih rečeničnih kategorija i njihove stilske obilježenosti.

1. *Izricanje* sadržaja određenog osjećanja, mišljenja ili iskaza u jeziku našeg pisca čini izrične rečenice sa veznikom *da* veoma produktivnom vrstom u sistemu rečenične subordinacije. Rečenice ovog tipa otkrivaju svu složenost unutrašnjeg svijeta Lalićevih likova, njihovu emocionalnost, promišljanja, stremljenja i vjerovanja. Tako, npr. uz glagole govorenja u dijalogu omogućavaju govornom licu iznošenje stavova koji nerijetko poprimaju ton verbalnog sukoba u direktnom obraćanju licu kome se govori, te na taj način tvore vrlo upečatljivu sliku u kojoj dominiraju rezignirana osjećanja, pri čemu govorni izraz karakteriše naglašena afektivnost.

2. Naročita, stilska obilježenost karakteriše deklarativne rečenice koje se javljaju bez spoljnih znakova veze, pa se rečenični naglasak prenosi na zavisnu rečenicu koja se na taj način posebno ističe. U našim primjerima, nakon govorne pauze označene zarezom, još intenzivnije se naglašava sadržina zavisne rečenice, nego što bi to bio slučaj da je upotrijebljen veznik *da* ili izostavljen interpunkcijski znak.

3. Frekventnost voluntativnih rečenica, imperativnih i željnih, opet ukazuje i na specifične relacije kojima se odlikuju opisani događaji i izvajaju upečatljivi likovi u pripovijednoj stvarnosti Lalićevih romana. Oni su ličnosti koje djeluju, zapovijedaju, bore se za svoj opstanak u ratnoj ali i posleratnoj sadašnjosti, suočavajući se sa onim što je bilo i često dolaze u sukob sa sopstvenom vjerom, nekadašnjim idealima, katkad uviđaju uzaludnost svoje borbe. Stoga je prisustvo željnih rečenica kao osnovnog sredstva za iskazivanje psihičkih stanja (straha, nadanja, očekivanja, namjera, nastojanja i sl.) likova

sasvim očekivano i zbog naglašene afektivnosti i emocionalnosti ima poseban značaj, odnosno posebnu stilsku markiranost.

4. Veznik *eda* kao spoljni znak veze finalnih rečenica u jeziku Mihaila Lalića pronalazimo u romanu *Ratna sreća*, dok u ostalim ispitivanim djelima našeg korpusa nije zastupljen. Kako je ovaj roman, upravo u vezi sa Lalićevim djelimičnim opredjeljenjem za uvođenje dijalekatskih obilježja u govor likova jasno je otkuda upotreba ovog veznika, koji zbog svoje arhaičnosti i stoga vrlo rijetke upotrebe čini odabrane primjere vrlo stilogenim. Takođe, ovaj veznik izrazitije od prethodnog, naglašava pretpostavku, odnosno mogućnost realizacije postavljenog cilja, čime je ujedno naglašenija sumnja u status potrebnog i dovoljnog uslova za ostvarenje određenog cilja.

5. Tumačeći relativne rečenice sa veznikom *koji* na širem izvanrečeničnom planu, došli smo do zaključka da je njihova uloga u jeziku Mihaila Lalića zapravo *preformulaciona*, jer se jedan pojam osvjetljava sa neke druge strane, koja je često stilski i semantički efektivnija, budući da stvara snažniji utisak i doživljaj predstavljenog pojma, nego što je to slučaj u upravnoj klauzi.

6. Veznik *gdje* u okviru mjesnih rečenica u ispitivanom jeziku ima najveću zastupljenost, i upotrebljava se u značenju *na kom mjestu*. Ono što je posebno interesantno, jeste da nijesmo naišli na slučajevne upotrebe ovog veznika u značenju veznika *kud(a)*, s obzirom na njihovu nedovoljnu semantički diferenciranost koja uslovljava supstandardnu zamjenu u savremenom jeziku, koja se stoga često smatra neopravdanom. (Isp. Stevanović 1979: 846–847).

7. Kada imamo u vidu stanje u savremenom jeziku, i ono na koje nailazimo u ispitivanom tekstu, možemo zaključiti da Lalić vrlo rijetko upotrebljava veznik *da* u uzročnom značenju, a mnogo češće veznik *što*, pri čemu je i upotreba veznika *kako* u pomenutom značenju vrlo ograničena, dok se veznik *gdje* u ovom značenju ne upotrebljava. Istina, upotreba ovih „netipičnih“ uzročnih veznika *da*, *dok*, *kako* i *gdje* nije naročito zastupljena ni u standardnom jeziku, tako da Lalić njihovom ograničenom upotrebom na odstupa od norme našeg jezika, iako ne koristi brojne mogućnosti iskazivanja ove kategorija koja posjeduje, kako smo već istakli, najsloženiji veznički sistem u našem jeziku.

8. Na drugoj strani, jedan od najfrekventnijih kontekstualno uslovljenih uzročnih veznika jeste veznik *pošto*, čija je upotreba u ovom značenju osporavana od strane starije generacije naših gramatičara, ali je njegova upotreba u savremenom jeziku u najrazličitijim

uzročnim značenjima (kriterijuma, razloga, argumenta, uzroka efektora) veoma zastupljena (Kovačević 1998: 126).

9. Ispitujući semantičku iznijansiranost pogodbениh rečenica, uočili smo da je u njihovoj osnovi stav, tvrdnja, uvjerenost, čime se otkriva i psihičko stanje Lalićevih junaka, pa na jezičkom planu izraz postaje naročito ekspresivan i emotivno obojen, a upotrebom brojnih rečenica poslovičnog karaktera djelimično se otkriva i ideološka (vrednosna) tačka gledišta. Stoga sadržinu ovih rečenica često čine reminiscencije glavnih junaka koje predstavljaju sumiranje događaja iz prošlosti koji otkrivaju brojne zablude i daju drugačiju sliku svega onoga u šta su glavni junaci vjerovali – komunizma, revolucije, „ratne sreće“, „svadbe“, oslobođenja i sl.

Do takvog zaključka dolazimo posmatrajući pogodbene rečenice u širem kontekstu, u diskursu svih proučavanih romana, pa i na tematskom planu od romana *Svadba* (1950) do romana *Tamara* (1992) nailazimo na postepeno razgrađivanje i prevrednovanje komunizma kao ideologije, tj. diskursa po kojem je djelo Mihaila Lalića itekako prepoznatljivo.

10. Opozitivno značenje ili izuzimanje kao vid suprotnosti i dopuštanja u najvećoj mjeri određuje stepen ekspresivnosti Lalićevih dopusnih rečenica, koja se ogleda i u uzvičnoj intonaciji, snažnim kontrastima tipa, neočekivanim postupcima likova. Kako Ćorac ističe, a kao što su i naši primjeri pokazali *ekspresivne dopusne rečenice preovlađuju nad neekspresivnim, čime postaju vrlo značajne za njegov stil* (1968: 78).

IV

Poslednje poglavlje koje nosi naziv *Lingvostilističke skice* osvjetljava određene osobitosti Lalićevog književno-jezičkog izraza iz ugla lingvostilistike. Budući da je stilskim odlikama ispitivanog teksta posvećena pažnja tokom cijelog rada, poslednje poglavlje predstavlja samo neke, prema našem mišljenju, značajnije aspekte koji su važni za sagledavanje složenog postupka oblikovanja književno-umjetničkog teksta.

Stoga, u IV poglavlju analiziramo specifičnosti reda riječi u Lalićevom jeziku, zastupljenost nepotpunih rečenica, metaforičnost naslova romana koji su ušli u naš istraživački korpus, zatim metatekstualne veze, na primjeru *Lelejske gore* i Njegoševih stihova, retoričko pitanje i na kraju, kao poseban osvrt otvaramo i pitanje dijalekatske obilježenosti, odnosno neobilježenosti govora Lalićevih likova. Pri tome, dolazimo do sledećih zaključaka:

1. *Red riječi* u jeziku Mihaila Lalića u većini slučajeva odgovara stanju u našem standardnom savremenom jeziku. Međutim, takvi primjeri sa stanovišta lingvostilistike i korelacione sintakse nemaju posebnu važnost. Na drugoj strani, primjeri „odstupanja“ od norme su vrlo značajni za sagledavanje specifičnog stilskog izraza našeg pisca koji se upotrebom parenteze, inverzije različitih tipova (anastrofe, hijastičkih struktura) dodatno oneobičava i doprinosi originalnosti pripovijedanja, koje je oslobođeno jednoličnog i monotonog predstavljanja događaja romaneskne stvarnosti. S obzirom na to, može se izvesti zaključak, čak i u slučajevima kada se jezik Mihaila Lalića približava jezičkom izrazu pisca starije jezičke epohe, da je najveći broj zabilježenih odstupanja izrazito stilskog karaktera. To obilježje, na drugoj strani obogaćuje Lalićev književni opus vrlo izražajnim i ekspresivnim i prema tome stilematičnim konstrukcijama, koje su vrlo važan segment književnoumjetničkog teksta uopšte koji ga čini različitim i jedinstvenim.

2. *Nepotpune rečenice* u jeziku Mihaila Lalića zastupljene su u slučajevima u kojima se ni po čemu ne umanjuje smislenost teksta, a prisustvo elipse (češće) i reticencije (znatno rjeđe) doprinosi naročitoj emotivnosti, doživljenosti i stvaranju oneobičene forme, ali i stvaranju utiska spontanog, nepripremljenog govora, što je sve u skladu sa osobenim i jezgrovitim izrazom našeg pisca.

Sprovedena analiza formalno nepotpunih rečenica nije u potpunosti osvijetlila i sve izražajne mogućnosti parcelacije, kao specifičnog sintaksičko-stilskog sredstva. Stoga, treba uzeti u obzir i to da konstatovana niska frekvencija rečenica ovog tipa ne znači i odsustvo parcelacije, štaviše, ona zaslužuje poseban osvrt koji bi mnogo šire osvijetlio njen stepen učestalosti i stilogenosti u Lalićevom jeziku.

Iako je u ovom radu predstavljen značajan broj primjera apsolutno nepotpunih rečenica, treba imati u vidu da su oni zabilježeni na korpusu koji sačinjava pet vrlo obimnih prozih ostvarenja našeg pisca, a njihov ukupan popis se može proširiti samo neznatnim brojem rečenica ovog tipa. Na toj osnovi je i izveden zaključak o njihovoj niskoj frekventnosti i izvjesnom nedostatku *umjetničke slobode* koji je bio u skladu sa propisanom jezičkom normom Lalićevog vremena.

Ne treba zaboraviti ni činjenicu da se Lalić prilikom razdvajanja rečeničnih cjelina koje upućuju na specifična psihička stanja njegovih junaka, češće koristi crtom, dvotačkom, a mnogo rjeđe tačkom, i u većini slučajeva nakon nepotune rečenice (ali i potpune), uvodi tri tačke, kako bi ukazao na izvjesnu nedorečenost i kako bi podstakao pažnju čitaoca i uputio na postojanje „skrivenog“ teksta, onog što se samo donekle može naslutiti. Na taj način, on bira

„najsigurniji put“ koji ne narušava sintaksičko-semantičke odnose na rečeničnom i tekstualnom planu.

Navedene osobenosti vezane su za sve ispitivane romane, tako da se može govoriti samo o ujednačenom stepenu zastupljenosti ovih rečenica u našem korpusu. Stoga se i zaključci o njihovoj „primjerenosti“, tj. ograničenoj upotrebi, koja ipak nije oslobođena izrazite retoričnosti i emocionalnosti, kao ni figurativnosti, posmatraju na širem kontekstualnom planu i postaju stilsko obilježje cjelokupnog ispitivanog teksta.

3. Sve naslove romana koji su ušli u naš istraživački korpus povezuje ista, ali ne na prvi pogled vidljiva, semantička nit koja uključuje brojna egzistencijalna pitanja o svrsishodnosti borbe i žrtvovanja, o pojmu izdajnika, o vjeri i gubitku vjere u vladajuću ideologiju, o pojedincu u društvu ali i o izolovanaj individui. Otuda se, na širem, diskursnom planu, mogu uočiti izvjesne zakonitosti Lalićeve implicitne poetike, od kojih ne odstupa ni u jednom svom romanu.

4. Na širem planu metatekstualnosti, *Gorski vijenac* posmatramo kao jedan od prototekstova *Lelejske gore*, koji funkcioniše kao metatekst. Njihov odnos je metakreativan (Živković 2001: 458) jer pisac na osnovu izvornog teksta gradi „svojevrsni književni izraz“ koristeći ključna djela književne tradicije u kojima je uspostavljen crnogorski kulturni kanon, u prvom redu Njegošev *Gorski vijenac*. Pri tome je odnos pisca prema prototeksu naglašeno afirmativan i krajnje kontroverzan. Relacije prototekst–metatekst su naglašene i vidljive, što je pokazala sprovedena analiza.

5. Retoričko pitanje je vrlo često rezultat brojnih promišljanja, dvoumljenja, nesigurnosti i stanja bezizlaznosti Lalićevih likova, čiji su unutrašnji monolozi stoga izrazito emotivno obojeni. Prevodivi su često u forme izjavnih, naročito odričnih rečenica, budući da pitanja o smislu života, borbe, žrtve vrlo često impliciraju negativan odgovor. Takođe, retoričko pitanje katkad zauzima i funkciju *inkoativne* (početne) ili *finitivne* (poslednje) rečenice (Katnić-Bakaršić 2001: 270), određenog pasusa, poglavlja itd. pri čemu se takvom pozicijom u oba slučaja uvodi otvaračka funkcija, koja ima za cilj da aktivira ulogu samog čitaoca u traganju za mogućim odgovorima, otvarajući *beskrajno polje mogućnosti* (Ibid., 276).

6. Uticaj vasojevićkog govora na govor Lalićevih junaka je vrlo ograničen, sveden na najmanju moguću mjeru, što se može obrazložiti dejstvom tzv. *književne nivelacije* u jeziku. Otuda ne iznenađuje stav našeg pisca prema kojem *plemenski i pokrajinski jezici iščezavaju zajedno sa seljaštvom* (Lalić 1997: 117). Naime, Mihailo Lalić pripada onim piscima koji su

pod uticajem kulturne sredine u kojoj su živjeli i stvarali mijenjali svoj jezički izraz, prilagođavajući ga katkad u potpunosti standardnom, dakle normiranom jezičkom idiomu. Ova osobenost usloвила je izvjesnim nedostatkom na polju ekspresivnosti, neposrednosti pa čak i dinamičnosti u govoru Lalićevih junaka.

Govor Lalićevih junaka je u ispitivanom tekstu najmanje dijalekatski obilježen u *Lelejskoj gori* i romanu *Raskid*, dok je u romanu *Svadba, Ratna sreća* i *Tamara* izrazitije dijalekatski markiran, što je doprinijelo neposrednijem i autentičnijem predstavljanju likova na frazeološkom planu, njihovog mentaliteta kao i društvenog sloja kojem pripadaju.

V

Proučavanje jezičko-stilskih osobenosti u djelu Mihaila Lalića, i to odabirom najkompleksnijeg jezičkog nivoa, sintaksičkog, uz sagledavanje kontekstualne uslovljenosti određenih sintaksičkih jedinica i konstrukcija, pokazalo je da jezik našeg pisca predstavlja vrlo upečatljiv, sadržajan, ekspresivan i originalan umjetnički izraz, nastao snagom njegovog kreativnog duha i zadivljujućeg spisateljskog talenta.

Aktivno djelovanje na polju književnog stvaralaštva ovog pisca vezuje se za drugu polovinu XX vijeka, tj. period nakon Novosadskog književnog dogovora (1954) kada se Lalić aktivno uključuje u proces aktualizacije standardnog srpskohrvatskog jezika i svojim književnim dostignućima najbolje svjedoči o prihvatanju normi tadašnjeg književnog jezika. Otuda su, pojedini Lalićevi likovi, oslobođeni dijalekatski obilježenog govora istovremeno lišeni izvjesne živopisnosti i autentičnosti, ali snagom pripovijedačkog talenta nijesu lišeni i snažne umjetničke kreacije koja je doprinijela njihovom upečatljivom psihološkom profilisanju.

Sa stilističkog stanovišta, kako je to naša analiza pokazala u svim poglavljima ovog rada, Lalićev jezik predstavlja nepresušan izvor za brojna buduća naučna istraživanja, koja bi u još većoj mjeri osvijetlila principe po kojima se obrazuju izrazito stilematične jezičke konstrukcije.

LITERATURA

Ахманова, О. С.: *Словарь лингвистических терминов*, Советская энциклопедия, Москва, 1966.

Alanović, Milivoj: „Formalnosintaksički obrasci identifikacije agensa“, *Prilozi proučavanju jezika*, Br. 37, Novi Sad, 2006, 105–116.

Aleksandrova, O.V.: *Problemy ekspresivnogo sintaksisa*, Moskva, 1984.

Andrijašević, Živko M.: „Njegoševa vladavina i politička misao“ Zbornik radova *Njegošu u čast*, Referati sa Međunarodnih naučnih skupova *Njegoševi dani* 1, 2, 3 i 4, Br. 5, Univerzitet Crne gore, Filozofski fakultet, Studijski program za crnogorski jezik i južnoslovenske književnosti, Nikšić, 2013, 417–434.

Andrijašević, Živko, M.: „Mitropolit Petar II Petrović Njegoš i velike sile“, Zbornik radova *Njegošu u čast*, Referati sa Međunarodnih naučnih skupova *Njegoševi dani* 1, 2, 3 i 4, Br. 5, Univerzitet Crne gore, Filozofski fakultet, Studijski program za crnogorski jezik i južnoslovenske književnosti, Nikšić, 2013, 449–473.

Antonić, Ivana: „O jednom sintaksičko-semantičkom modelu s lokativom“, *Južnoslovenski filolog*, LXIV, Beograd, 2008, 7–14.

Antonić, Ivana: „Sintaksa i semantika dativa“, *Južnoslovenski filolog*, LX, Beograd, 2004, 67–97;

Antonić, Ivana: „Sintaksa i semantika predloga *prema*“, *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, LIX/2, Novi Sad, 2011, str. 161–178.

Antoš, Antica: *Osnove lingvističke stilistike*, Zagreb: Školska knjiga, 1972.

Андреева И. С.: *К вопросу о функционировании формы повелительного наклонения в современном русском языке, Функциональный анализ грамматических категорий*, Ленинград, 1973, 123–137.

Апресян, Ю. Д.: *Лексическая семантика, Синонимические средства языка*, Наука, Москва, 1974, 57–77.

Aranitović, Dobrilo: *Mihailo Lalić 1914–1992 (bio-bibliografija)*, CANU, Podgorica, 2000.

Arsenijević, Nada: „Akuzativ s predlogom u savremenom srpskom jeziku”, *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, Vol. 46, Br. 1, 2003, 107–263

Arsenijević, Nada: „Vreme kroz vreme: O nekim padežnim konstrukcijama u srpskom jeziku“, *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, LVI/1, Novi Sad, 2013, 61–76.

Babić, J. Milanka: „Обраћање као примарна функција вокатива,” *Radovi Filozofskog fakulteta u istočnom Sarajevu*, Knjiga 2, broj 12, 2010, 325–338, preuzeto 15.11.2013. http://www.ffuis.edu.ba/media/publikacije/radovi/2011/03/23/Milanka_J_Babic.pdf Marina dana 10.04.2013

Babić, J. Milanka: „Vokativ kao sredstvo za izražavanje ekspresivnosti;” *Radovi Filozofskog fakulteta u istočnom Sarajevu*, Knjiga 1, broj 13, 2011, 45–66; preuzeto 10.04.2013. http://www.ffuis.edu.ba/media/publikacije/radovi/2012/03/19/04_Milanka_Babic.pdf.

Babović, Milosav: „Lalićeva kritika teorije i prakse revolucije“, *Književno djelo Mihaila Lalića*, CANU, Naučni skupovi, Knjiga 40, Odjeljenje umjetnosti, Knjiga 13, Radovi sa naučnog skupa Berane – Andrijevića, 6. i 7. oktobar 1994, Podgorica 1996, 29–34.

Badurina, Lada: *Između redaka, Studije o tekstu i diskursu*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb – Rijeka, 2008.

Barić, Eugenija; Lončarić, Mijo; Malić, Dragica; Pavešić, Slavko; Peti, Mirko; Zečević, Vesna; Znika, Marija: *Hrvatska gramatika*, II promijenjeno izdanje, Zagreb: Školska knjiga, 1997.

Barić, Eugenija; Lončarić, Mijo; Malić, Dragica; Pavešić, Slavko; Peti, Mirko; Zečević, Vesna; Znika, Marija: *Hrvatska gramatika*, Zavod za hrvatski jezik Hrvatskoga filološkog instituta, III izdanje, Zagreb: Školska knjiga, 2003.

Bašanović-Čečović, Jelena: *Jezik i stil Janka Donovića*, doktorska disertacija, Univerzitet Crne Gore, Filozofski fakultet, Nikšić, 2013.

Batišić, Tatjana: „O semantičkim uslovima koji reguliraju distribuciju posesivnih konstrukcija tipa *njegov nemir*“, *Prilozi proučavanju jezika*, Knj. 7, Novi Sad, 1971, 55–62.

Batišić, Tatjana: „Lokativ u savremenom srpskohrvatskom jeziku“, *Južnoslovenski filolog*, Knj. 3, Beograd, 1972.

Bečanović, Tatjana: *Poetika Lalićeve trilogije*, CANU, Posebna izdanja, Knjiga 53, Odjeljenje umjetnosti, Knjiga 12, Podgorica, 2006.

Belić, Aleksandar: *O različitim pitanjima savremenog jezika*, priređivač Darinka Gortan-Premk, XIII tom, Beograd, Novi Sad: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2000.

Belić, Aleksandar: *Istorija srpskohrvatskog jezika, Reči sa deklinacijom*, Knj. II, Sv. 1, Beograd, 1950.

Belić, Aleksandar: *O jezičkoj prirodi i jezičkom razvitku*, Beograd, 1941.

Belić, Aleksandar: *Opšta lingvistika, O jezičkoj prirodi i jezičkom razvitku*, priređivač Milka Ivić, I tom, Knjiga I i II, Beograd i Novi Sad: Zavod za udžbenika i nastavna sredstva i Budućnost, 1998.

Belić, Aleksandar: *Pravopis srpskohrvatskog književnog jezika*, Beograd: Prosveta, 1950.

Bigović-Glušica, Rajka: *Jezik Marka Miljanova*, Podgorica: Kulturno-prosvjetna zajednica, 1997.

Bojović, Draga: „O nekim aspektima kongruencije u jeziku Mihala Lalića“, *Zbornik Lalićevi susreti*, CANU, Naučni skupovi, Knjiga 85, Odjeljenje umjetnosti, Knjiga 27, Radovi sa naučnog skupa *Lalićevi susreti* održanog u Podgorici, 2006. godine, Podgorica, 2008, 186–191.

Brabec, Ivan; Hraste, Mate; Živković, Sreten: *Gramatika hrvatskosrpskoga jezika*, Zagreb: Školska knjiga, 1963.

Будагов Р. А.: *Введение в науку о языке*, Изд. 2, переработ и доп. Просвещение, Москва, 1965.

Bugarski, Ranko: *Uvod u opštu lingvistiku*, Beograd, Biblioteka XX vek, 2003.

Burić, Milena: „Stilska obilježnost indikativnog prezenta u epskom dijalogu“, *Riječ*, br. 8, Nikšić, 2012, 25–38.

Ćorac, Milorad: *Jezik i stil Mihaila Lalića*, Priština, 1968.

Ćorac, Milorad: *Metaforski lingvostilemi*, Beograd, 1982.

Ćorac, Milorad: *Stilistika srpskohrvatskog književnog jezika*, Univerzitet u Prištini, Beograd: Naučna knjiga, 1974.

Deretić Jovan: *Kompozicija Gorskog vijenca*, Beograd, 1969.

Efimov, I.: *Stilistika hudožestvenoj reči*, Moskva, 1957.

Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva, Rikard Simeon, Knj. 1 i 2, Matica Hrvatska, Zagreb, 1969.

Fekete, Egon: *Jezičke doumice*, Knjiga I, II izdanje, Beograd, 2011.

Gerbran, Alen; Ševalije, Žan: *Rečnik simbola*, XXI izdanje, Novi Sad: IK Kiša, 2009.

Giro, Pjer, *Semiologija*, prevela s francuskog Mira Vuković, Biblioteka XX vek, 18, Urednik Ivan Čolović, Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1975.

Glušica, Rajka: „Osamostaljivanje rečeničnih članova u pripovijetkama Sima Matavulja”, *Glasnik Odjeljenja umjetnosti, CANU, Podgorica* 2003, 93–107.

Glušica, Rajka: „Neke jezičko-stilske odlike romana *Nevidbog* sa posebnim osvrtom na parcelaciju“, *Književno djelo Rista Ratkovića, OU, Knj. 24, CANU, Podgorica*, 2005, 53–64.

Glušica, Rajka: „Simbolika toponima u *Lelejskoj gori*“, Poseban otisak iz Zbornika radova *Lalićevi susreti, Zbornici radova*, br. 85, OU, Knj. 27, CANU, Podgorica, 2008, 175–183.

Gortan-Premk, Darinka: *Akuzativne sintagme bez predloga u srpskohrvatskom jeziku*, Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd, 1971.

Gortan-Premk, Darinka: „Padežne i predložko-padežne uzročne konstrukcije kod Vuka“, *Južnoslovenski filolog*, Knj. XXVI, Sv. 1–2, Beograd, 1963–1964, 437–457.

Gortan-Premk, Darinka: „Polisemija i organizacija leksičkog sistema u srpskome jeziku“, *Južnoslovenski filolog*, Nova serija, Knj. 14, Beograd, 1997, 9–179.

Gortan-Premk, Darinka: „O evolutivnim tendencijama akuzativnih sintagmi bez predloga u srpskohrvatskom jeziku“, *Južnoslovenski filolog*, XXXIII, Beograd, 1977, 281–295.

Gortan-Premk, Darinka: „Padež objekta u negativnim rečenicama u savremenom srpskohrvatskom književnom jeziku“, *Naš jezik*, Knj. XII, Sv. 3–6, Beograd, 1962, 131–148.

Gortan-Premk, Darinka: *Akuzativne sintagme bez predloga u srpskohrvatskom jeziku*, Beograd, 1971.

Grickat, Irena: „Povodom nekih nepromenljivih reči“, *Naš jezik*, XXXIV/3–4, Beograd, 2002/2003, 177–180.

Grickat, Irena: „O jednom slučaju mešanja sveza *da i što*“, *Naš jezik*, Knj. III, Sv. 5–6, 1952, 196–207.

Grickat, Irena: „O nekim vidskim osobenostima srpskohrvatskog glagola“, *Južnoslovenski filolog*, XXII, Beograd, 1957–1958.

Hadžiefendić-Parić, Remzija: „Vokativ u književnoumjetničkom tekstu,“ *Sarajevski filološki susreti, Zbornik radova*, Knjiga I, Bosansko filološko društvo, Sarajevo, 2012, 89–108.

Halupka-Rešetar, Sabina: „Red reči u službi izražavanja informacionog fokusa u srpskom jeziku“, *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, LII/2, Matica srpska, Odeljenje za književnost i jezik, Novi Sad, 2009, 169–186.

Храковский В. С.; Воводин А. П.: *Семантика и типология императива*, Русский императив, Наука, Ленинград, 1986.

Исаченко А. В.: „Грамматический строй русского языка в сопоставлении с словацким“, *Морфология*, Братислава, Словацкая академия наук, Част II, 1960.

Ivić, Milka: „Predikatska kondezacija u gramatičkom opisu slovenskih jezika“, *Makedonska akademije nauke i umjetnosti*, Skoplje, 1978, 117–112.

Ivić, Milka: *Značenja srpskohrvatskog instrumentala i njihov razvoj*, SANU, Knjiga CCXXVII, Institut za srpski jezik, Knjiga 2, Beograd: Naučna knjiga, 1954.

Ivić, Milka: „Iz problematike padežnih vremenskih konstrukcija“, *Južnoslovenski filolog*, XXI, 1–2, 1955–1956, Beograd, 165–214.

Ivić, Milka: „Jedno poglavlje iz gramatike našeg modernog jezika – sistem mesnih padeža“, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, Knjiga II, Novi Sad, 1957, 145–157.

Ivić, Milka: „Jedno poređenje Vukovog jezika sa našim današnjim književnim jezikom“, *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, Knj. I, Novi Sad, 1957, 114–126.

Ivić, Milka: „O predlogu *po* u srpskohrvatskom jeziku“, *Južnoslovenski filolog*, Br. XIX, Knj. 1–4, Beograd, 1951–1952, 173–212.

Ivić, Milka: „O značenju srpskohrvatskog pluskvamperfekta“, *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, Knj. XXIII, Br. 1, Novi Sad, 1980.

Ivić, Milka: „On the Structural Characteristics of the Serbo-Croatian Case System“, *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics*, IV, 1961, 38–47.

Ivić, Milka: „Teorijsko-metodološki problem slovenske sintakse vezani za koncept ‘faktivnosti’“, *Južnoslovenski filolog*, XXXIII, Beograd, 1997, 1–17.

Jahić, Dževad; Halilović, Senahid; Palić, Ismail: *Gramatika bosanskoga jezika*, 1. izdanje, Zenica: Dom štampe, 2000.

Jakobson, Roman: *Lingvistika i poetika*, Beograd: Nolit, 1996.

Jerković, Jovan: *Jezik Jakova Ignjatovića*, Matica srpska, Novi Sad: Budućnost, 1972.

Jestorović, Zora: „Lalićevo promišljanje o smislu i sudbini pisane riječi“ *Književno djelo Mihaila Lalića*, CANU, Naučni skupovi, Knjiga 40, Odjeljenje umjetnosti, Knjiga 13, Radovi sa naučnog skupa Berane – Andrijevića, 6. i 7. oktobar 1994, Podgorica 1996, 165–172.

Kalezić, Slobodan: „Uvodna riječ“ u *Zborniku Lalićevi susreti*, CANU, Naučni skupovi, Knjiga 85, Odjeljenje umjetnosti, Knjiga 27, Podgorica, 2008, 7–13.

Karabolić, Vladimir: „Sintaksa glagola nepotpunog značenja u hrvatskom i njemačkom jeziku na primjeru modalnih glagola“, *Suvremena lingvistika*, Vol. 37, No 72, 2011, 171–185, preuzeto 10.11. 2012, <http://hrcak.srce.hr/74645>

Katnić-Bakaršić, Marina: *Lingvistička stilistika*, Prag: Open Society Institute, 1999.

Katnić-Bakaršić, Marina: *Stilistika*, Sarajevo, 2001.

Kazimjež, Feleško: *Značenja i sintaksa srpskohrvatskog genitiva*, Novi Sad, Beograd: Matica srpska, Orfelin, Vukova zadužbina, 1995.

Klajn, Ivan: *Gramatika srpskog jezika*, I izdanje, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2005.

Kovačević, Miloš: *Sintaksa složene rečenice u srpskom jeziku*, Beograd, Srpsko prosvjetno i kulturno društvo Prosvjeta, Srbinje, 1998.

Kovačević, Miloš: *Uzročno semantičko polje*, Sarajevo: Svjetlost, 1988.

Kovačević, Miloš: „Gradacione konstrukcije u Vukovom i današnjem jeziku“ *Zbornik radova o Vuku Stefanoviću Karadžiću*, Sarajevo: Institut za jezik i književnost, 1988, 225–238.

Kovačević, Miloš: „Gradacione rečenice za nerealizovanu suprotnost u srpskohrvatskom jeziku“, *Naučni sastanak slavista u Vukove dane*, 15/1, Beograd: MSC, 1986, 103–115.

Kovačević, Miloš: „O složenim rečenicama s uzročnom relativnom klauzom“, *Južnoslovenski filolog*, XLIV, Beograd, 1988, 45–57.

Kovačević, Miloš: *Stilistika i gramatika stilskih figura*, Nikšić: Unireks, 1995.

Kovačević, Miloš: *Stilske figure i književni tekst*, Beograd: Trebnik, 1998.

Lalević, Miodrag S.: *Sintaksa srpskohrvatskoga književnog jezika*, Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika Narodne Republike Srbije, 1962.

Lalić, Mihailo: *Međuratno književno stvaralaštvo, proza, poezija i kritika (1935–1941)*, priredili Mila Medigović-Stefanović i Radomir V. Ivanović, Zavičajno udruženje „Komovi“, Udruženje pisaca Kragujevca, Kragujevac, 2014.

Lalić, Mihailo: *Pipavi posao spisatelja*, Slobodan Kalezić i Radomir Ivanović, Podgorica: Kulturno prosvjetna zajednica, 1997.

Maretić, Tomo: *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, II izdanje, Zagreb, 1931.

Maretić, Tomo: *Gramatika hrvatskog ili srpskog jezika*, Zagreb: Matica hrvatska, 1963.

Melvinger, Jasna: „Rečenica sa redukcijom predikata i rečenica sa ekspresivnom pauzom u delima savremenih proznih pisaca”, *Suvremena lingvistika*, Br. 7–8, Zagreb, 1983, 61–66.

Miletić, Branko: „Crmnički govor”, *Srpski dijalektološki zbornik*, XI, Novi Sad, 1940, 209–663.

Minović, Milivoje; Ajanović, Mustafa: *Srpskohrvatski/hrvatskosrpski jezik*, IX izdanje, I dopunjeno, Sarajevo: Svjetlost, 1979.

Mrazović, Pavica; Vukadinović, Zora: *Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance*. Novi Sad – Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića / Dobra vest, 1990.

Muratagić-Tuna, Hasnija: *Jezik i stil Ćamila Sijarića*, Novi Pazar: ITP Damad, 1998.

Musić, August: „Prilozi nauci o upotrebi vremena u srpsko-hrvatskom jeziku”, *Glas Srpske kraljevske akademije*, CXXI, 1926, 111–176, CXXIII, 1927, 67–119, CXXIV, 1927, 1–59.

Musić, August: „Značenje i upotreba participia u srpskohrvatskom jeziku”, *Rad*, JAZU, 250, 1935, 127–159.

Nenezić, Sonja: *Jezik Nikole I Petrovića*, CANU, Odjeljenje umjetnosti, Knjiga 20, Podgorica, 2010.

Ostojčić, Branislav: *Iz crnogorske leksikologije i leksikografije*, Nikšić: Unireks, 1992.

Ostojčić, Branislav: *Jezik Petra I Petrovića*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd, 1976.

Ostojčić, Branislav: *O crnogorskom književnojezičkom izrazu*, Nikšić: NIO „Univerzitetska riječ”, Titograd, 1985.

Palić, Ismail: *Dativ u bosanskome jeziku*, Sarajevo: Bookline, 2010.

Palić, Ismail: „Pragmatičku dativ u bosanskome jeziku“, *Pismo*, Časopis za jezik i književnost, Godište 4. broj 1, Sarajevo, 2006, 73–87.

Pavličić, Pavao: „Stih i figure”, u knjizi *Stih i značenje*, Zagreb, 1993.

Pavlović, Miodrag: „Stil Vuka Karadžića”, *Južnoslovenski filolog*, Br. XXVI, 1964, 1–72.

Peco, Asim: *Pisci i njihov jezik*, Beograd: Prosveta, 1995.

Pešikan, Mitar: „Starocrnogorski srednjokatunski i lješanski govori”, *Srpskidijalektološki zbornik*, Br. XV, 1965, 1–294.

Pešikan, Mitar: „Jedan opšti pogled na crnogorske govore”, *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, XXII/1, Novi Sad, 1979, 149–169.

Peti, Mirko: „Pogledi jugoslavenskih lingvista na sintaksu vremena”, *Rasprave ZJ*, Sv. 10–11, Zagreb, 1984–1985, 109–126.

Peti-Stanić, Anita: „Etički dativ kao izraz gramatičke ekspresivnosti u jeziku”, *Zbornik radova* 3, Filozofski fakultet, Rijeka, 2000, str. 287–295.

Piper, Predrag: *Metodologija lingvističkih istraživanja*, Pregled i hrestomatija, Beograd, 2000.

Piper, Predrag; Antić, Ivana; Ružić, Vladislava; Tanasić, Sreto; Popović, Ljudmila; Tošović, Branko: *Sintaksa savremenog srpskog jezika, Prosta rečenica*, Institut za srpski jezik SANU, Beograd: Beogradska knjiga, Matica srpska, 2005.

Pižurica, Mato: *Govor okoline Kolašina*, Odjeljenje umjetnosti, Knj. 2, CANU, Titograd, 1981.

Popović, Branko: „Raskid“ u knjizi *Kritičari o Mihailu Laliću*, Nolit, Beograd, 1984, 140–173.

Popović, Ljubomir: *Red reči u rečenicima*, Beograd: Društvo za srpski jezik i književnost, 1997.

Pranjaković, Ivo: *Hrvatska skladnja, Rasprave iz sintakse hrvatskog standardnog jezika*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2002.

Pranković, Ivo: „Izražavanje vremenskih odnosa“ u knjizi *Gramatička značenja*, Zagreb: Matica hrvatska, 2013, 76–91.

Pravopis hrvatskosrpskoga književnog jezika s pravopisnim rječnikom, Matica hrvatska, Matica srpska, Zagreb, Novi Sad, 1960.

Radojčić, Ružica: „Sistem predložko-padežnih konstrukcija sa ciljnim značenjem u ruskom jeziku u poređenju sa srpskim“, *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, LIII/2, Novi Sad, 2010, 141–168.

Radojević, Danijela: „Red riječi kao gramatičko-stilistička kategorija u jeziku Nikole Lopičića“, *Pismo*, Časopis za jezik i književnost, Br. XI/1, Bosansko filološko društvo, Sarajevo, 2013, 47–58.

Radovanović, Milorad: „Neki sintaksički postupci karakteristični za jezik knjige *Roman o Londonu* Miloša Crnjanskog”, *Prilozi proučavanju jezika*, Knj. X, Novi Sad, 1974, 1–48.

Radovanović, Milorad: O „narativnim“ glagolskim oblicima, u *Spisi iz sintakse i semantike*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, Novi Sad, 1990, 167–178.

Radulović, Zorica, *Jezik i stil Čeda Vukovića*, Nikšić: Unireks, 1994.

Radulović, Zorica: „Figurativnost izraza u *Lelejskoj gori* Mihaila Lalića”, *Riječ*, Časopis za nauku o jeziku i književnosti, Nova serija, Br. 3, Nikšić, 2010, 7–20.

Rečnik glagola sa dopunama, ur. Vladislava Petrović i Kosta Dudić, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Novi Sad: Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1989.

Rečnik ijekavizama srpskog jezika, ur. Branislav Ostojić i Dragomir Vujičić, CID, Podgorica, 2000.

Rečnik jezičkih nedoumica, ur. Ivan Klajn, Beograd: Čigoja, 2010.

Rečnik književnih termina, fototipsko izdanje, glavni i odgovorni urednik Dragiša Živković, Romanov, Banja Luka, 2001.

Rečnik književnih termina, ur. Dragiša Živković, Institut za književnost i umetnost u Beogradu, Biblioteka Baština, Banja Luka: Romanov, 2001.

Redli, Jelena: „Srpske sintaksičke konstrukcije sa složenim priloškim veznicima *kao što* i *kao da* i njihovi mađarski ekvivalenti”, Zbornik radova sa Petog međunarodnog interdisciplinarnog simpozijuma *Susret kultura*, Knjiga II, Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, 2010, 803–811.

Šator, Muhamed: *Jezik i stil Maka Dizdara*, Stolac, 2013.

Шендельс, Е. И.: *Грамматическая метафора*, Филологическ. н., Москва, 1972, 48–57.

Savić, Svenka: „Iz pragmatike glagolskih oblika u srpskohrvatskom jeziku: upotreba prezenta i perfekta u pripovedanju”, *Naučni sastanak slavista u Vukove dane*, 14/2, Beograd, 1985, 87–95.

Savić, Svenka: *Diskurs analiza*, Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Novi Sad, 1993.

Silić, Josip: *Od rečenice do teksta*, Teoretsko-metodološke pretpostavke nadrečeničnog jedinstva, Zagreb, SNL, 1984.

Silić, Josip; Pranjković, Ivo: *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*, 2. izdanje, Zagreb: Školska knjiga, 2007.

Simić, Radoje: *Stilistika srpskog jezika*, Principi stilske analize, fono–stilistika, Filološki fakultet, Naučno društvo za negovanje i proučavanje srpskog jez., Serija III, Beograd, 2000.

Смирнова, Н. С.: *О метафорическом употреблении глаголы*, (На материале романа А. М. Горького „Мать“.) ,АКД, Красноярск, 1996.

Stanojčić, Živojin: *Sintaksa jezika Laze K. Lazarevića, II, Rečenični odnosi*, Institut za srpskohrvatski jezik, Biblioteka Južnoslovenskog filologa, Nova serija, Knj. 5, Beograd, 1980.

Stanojčić, Živojin: *Sintaksa jezika Laze K. Lazarevića, I, Sintagmatski odnosi*, Institut za srpskohrvatski jezik, Biblioteka JF, Nova serija, Knj. 4, Beograd, 1973.

Stanojčić, Živojin: *Gramatika i jezik*, Titograd, 1987.

Stanojčić, Živojin: *Jezik i stil Iva Andrića (Funkcije sinonimskih odnosa)*, Beograd, 1967.

Stanojčić, Živojin; Popović, Ljubomir: *Gramatika srpskoga jezika, Udžbenik za I, II, III i IV razred srednje škole*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Novi Sad: Zavod za izdavanje udžbenika, 1992.

Stanojčić, Živojin; Popović, Ljubomir: *Gramatika srpskog jezika za gimnazije i srednje škole*, Beograd: Zavod za udžbenike, 2011.

Stefanović Karadžić, Vuk: *Crna Gora i Crnogorci*, 1837, elektronsko izdanje, preuzeto 10.2. 2014 <http://ebooks.antikvarne-knjige.com/Crna.Gora.i.Crnogorci.swf>

Stevanović, Mihailo: „Dativske sintagme s predlozima *prema* i *ka*“, *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, IV–V, Novi Sad, 1961–1962, 319–322.

Stevanović, Mihailo: „Istočnocrnogorski dijalekat“, *Južnoslovenski filolog*, Beograd, 1933–1934, 1–128.

Stevanović, Mihailo: „Način određivanja značenja glagolskih oblika“, *Južnoslovenski filolog*, XXII, Beograd, 1957–1958, 19–48.

Stevanović, Mihailo: „Upotreba predloga *prema* u našem jeziku“, *Naš jezik*, God. II, Sv. 9. i 10, Institut za srpski jezik SANU, Beograd, 1934, 273–276.

Stevanović, Mihailo: „Upotreba predloga *prema* u našem jeziku“, *Naš jezik*, god. II, sv. 9. i 10, Institut za srpski jezik SANU, Beograd, 1934, str. 273–276;

Stevanović, Mihailo: *Savremeni srpskohrvatski jezik (gramatički sistemi i književnojezička norma) I Uvod. Fonetika, Morfologija*, Beograd: Naučna knjiga, 1991.

Stevanović, Mihailo: *Savremeni srpskohrvatski jezik, (Gramatički sistemi i književnojezička norma); II, Sintaksa*, Beograd, Naučna knjiga, 1979.

Stevović, Savo: *Jezik Ćamila Sijarića sa osvrtom na dijalekatsku osnovu*, Podgorica: Unireks, 1997.

Stijović, Rada: „Govor Gornjih Vasojevića”, *Srpski dijalektološki zbornik*, LIV, rasprave i građa, SANU i Institut za jezik SANU, gl. urednik Aleksandar Mladenović, Beograd, 2007, 1–323.

Stojanović, Jelica: „Mjesto predloga *prema* u predloškopadežnom sistemu srpskog jezika (u dijahroniji i sinhroniji)”, *Zbornik Matice srpske za slavistiku*, Novi Sad, 71–72, 2007, 405–415.

Tanasić, Sreto: „Prezent u savremenom srpskom jeziku”, *Južnoslovenski filolog*, Nova serija, Knj. 12, Beograd, 1996.

Tepavčević, Miodarka: „O redu riječi u jeziku Stefana Mitrova Ljubiše”, *Riječ*, XI/1–2, Nikšić, 2005, 98–113.

Tepavčević, Miodarka: *Jezik Stefana Mitrova Ljubiše*, Odjeljenje umjetnosti, Knjiga 19, CANU, Podgorica, 2010.

Tomić, Lidija: „Slika svijeta u romanu *Tamara* Mihaila Lalića“, *Zbornik Lalićevi susreti*, CANU, Naučni skupovi, Knjiga 85, Odjeljenje umjetnosti, Knjiga 27, Radovi sa naučnog skupa *Lalićevi susreti* održanog u Podgorici, 2006. godine, Podgorica, 2008, 76–93.

Tošović, Branko: „Umjetničko vrijeme“, *Stil*, Br. 4, Beograd, 2005, 57–83.

Tošović, Branko: *Korelaciona sintaksa, Projekcional*, Institut für Slawistic, der Karl–Franzens–Universität, Graz, Čigoja, Beograd, 2001.

Tošović, Branko: *Stilistika glagola*, *Stilistic der Verben*, Lindenblatt, Wuppertal, 1995.

Uspenski, Boris: *Poetika kompozicije, Semiotika ikone*, Beograd: Nolit, 1979.

Veliki rečnik stranih reči i izraza, ur. Ivan Klajn i Milan Šipka, IV izdanje, Novi Sad: Prometej, IV izdanje, 2008.

Виноградов В.В., *Руский язык (граматическое учение о слове)*, Изд. 2, Высшая школа, Москва, 1972.

Винокур Г. О., „Глагол или имя?“, *Русская речь*, Серия 3, 1928, 75–93.

Vojvodić, Dojčil, *Funkcionalno-semantičko polje futuralnosti u savremenom ruskom, poljskom i srpskom jeziku*, Novi Sad, 2007, preuzeto 1.12.2014.
<http://www.ns.ac.yu/staro/dojcilVojvodic/disertacija.pdf>

Vuković, Jovan, *Sintaksa glagola*, Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika, 1967.

Vuković, Jovan: „O padežnim konstrukcijama s predlozima *nad, iznad* i sl.“, *Pitanja književnosti i jezika*, I, 1954, 5–49.

Vuković, Jovan; Šipka, Milan: *Gramatika srpskohrvatskog jezika za VII razred osnovne škole*, Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika, 1969.

Vuković, Nenad: „Simbolika Lalićeva onomastikona u *Lelejskoj gori*“, *Zbornik Lalićevi susreti*, CANU, Naučni skupovi, Knjiga 85, Odjeljenje umjetnosti, Knjiga 27, Radovi sa naučnog skupa *Lalićevi susreti* održanog u Podgorici, 2006. godine, Podgorica, 2008, 185–190.

Vuković, Novo: *Putevi stilističke ideje*, Podgorica–Nikšić: Jasen, 2000.

Vulević, Miloš: „Stvarni i izmišljeni toponimi u Lalićevim djelima“, *Književno djelo Mihaila Lalića*, CANU, Naučni skupovi, Knjiga 40, OU, Knjiga 13, Podgorica 1996, 105–124.

Vušović, V. Danilo: „Prilozi proučavanju Njegoševa jezika“, *Južnoslovenski filolog*, br. IX, Beograd: Grafički umetnički zavod Planeta, 1930, 93–135.

SKRAĆENICE¹⁹⁶

CANU – Crnogorska akademija nauka i umjetnosti

JAZU – Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti

JF – Južnoslovenski filolog

MH – Matica hrvatska

MS – Matica srpska

NIO – Novinska izdavačka organizacija

NJ – Naš jezik

RMS – Rečnik Matice srpske

SANU – Srpska akademija nauka i umjetnosti

SKZ – Srpska književna zadruga

ZbMSFL – Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku

¹⁹⁶ Popis skraćenica Lalićevih romana i njihovo objašnjenje dati su u poglavlju *Istraživački korpus* (25).

PRILOZI

(IZ RUKOPISNE ZAOSTAVŠTINE MIHAILA LALIĆA¹⁹⁷)

¹⁹⁷ Lalićevi autografi čuvaju se u *Istorijskoj zbirci* Arhiva SANU pod brojem 148. Ostali dio rukopisa čuva Lalićeva porodica.

2

svetogorci. Bio sam se okrenuo tebe i došla, mislim sam kako ti je za
 ne dva otoni, negde sam tako dva puta malo bolje nego sada kada
 misle da sam ovi drugi zamagljeni ne mogu. Uvek su to bile svetogor-
 ske zobe i one rone i kamaka, ali ona mislim nije kazala.
 Kamaka nije kazala, bila je već nabavila, a ja sam se svejedno osvojio
 i ovog sam mislim: ama mi neredi usleđu, kasa i dve, kad su samo
 kasno sama, a je mi što budav? Jesam budav, mislim sam, a sasvim je
 izgubljena - jer mi je ono rukovodilo rukovodilo misli se zove ova
 budav i misli se zna misli se sa sobom.

«Kasa mi sama, logo», misli se kasa i druga se: «Kasa mi mi?»
 «Oslobodila se izmislila», i kasa zamagljeni i namu.
 «Kasa, ne budav logo! Neće mi kamaka oslobodila kad se sasvim
 oslobodila, ne kasa da je mi ro?»
 «Oslobodila mi misli i druga, a što nije ro?»
 «Kasa se kasa oslobodila?»
 «Kasa mi mi kamaka budav?»

11862 - III - 1 (1)

On je uoči budav da kasa, bi mi prvo kad budav da sam misli.
 Vole da bi kasa bilo da zamagljeni, ja ra zamagljeni da je mi ovi
 vore i da oslobodila ovi vore. Kasa mi se misli i vore da kasa
 na budav misli i namu. Budav sam logo, jele, misli kasa. Budav je mi
 kasa, jele mi, kasa kasa i kasa kasa - ovi mi kasa da vo-
 budav budav kasa, a ovi kasa ne. Pa misli ovi kasa kasa, vore mi,
 budav ne bi misli da se kasa kasa... Zamagljeni kasa kasa kasa kasa
 budav, ali je budav da kasa, a kasa, kasa da se budav. U kasa mi
 ne je kasa kasa - kasa mi budav da se kasa, kasa sam kasa
 budav kasa. Budav sam je, kasa, kasa kasa, kasa kasa
 kasa, da sam sebe budav da kasa mi kasa. Jesam, kasa sam
 i kasa kasa kasa - kasa ne za budav, budav za kasa. U kasa misli kasa
 oslobodila kasa mi kasa i namu, a kasa kasa vore da je kasa:
 «Kasa kasa, de! Kasa se kasa kasa?»
 «Mi se ne kasa», jele kasa. «Kasa kasa, kasa kasa kasa -
 ne kasa se kasa kasa».
 «Kasa», kasa se ja kasa kasa, kasa mi kasa kasa»
 «Kasa ne kasa kasa kasa kasa za kasa kasa», jele kasa
 «Kasa kasa kasa kasa», kasa kasa se kasa.
 «Kasa kasa kasa», kasa je ja, kasa se kasa kasa kasa kasa
 je je da se kasa kasa, kasa i kasa da kasa, i o kasa kasa
 kasa je kasa kasa kasa za kasa kasa», kasa jele kasa.
 «Kasa je ovi kasa», kasa se kasa. «Kasa, kasa mi, kasa kasa!»
 «Kasa kasa i kasa da kasa kasa kasa kasa kasa kasa kasa
 kasa. Kasa kasa kasa, ali mi ne kasa. Kasa je kasa, kasa mi se,
 kasa kasa kasa kasa kasa. Kasa je kasa, jele mi se kasa kasa
 kasa. i kasa kasa kasa i kasa kasa - kasa kasa i kasa kasa kasa.

Prilog 2. roman *Lelejska gora* II verzija (2. stranica)

4

— Kako je ovačica? Kako ti ide? — rekao je stariji, a onaj mu odgovorio: —
— Ovakva je ovačica, a kako ti ide? — rekao je stariji, a onaj mu odgovorio: —
— Ovakva je ovačica, a kako ti ide? — rekao je stariji, a onaj mu odgovorio: —
— Ovakva je ovačica, a kako ti ide? — rekao je stariji, a onaj mu odgovorio: —
— Ovakva je ovačica, a kako ti ide? — rekao je stariji, a onaj mu odgovorio: —
— Ovakva je ovačica, a kako ti ide? — rekao je stariji, a onaj mu odgovorio: —
— Ovakva je ovačica, a kako ti ide? — rekao je stariji, a onaj mu odgovorio: —
— Ovakva je ovačica, a kako ti ide? — rekao je stariji, a onaj mu odgovorio: —
— Ovakva je ovačica, a kako ti ide? — rekao je stariji, a onaj mu odgovorio: —
— Ovakva je ovačica, a kako ti ide? — rekao je stariji, a onaj mu odgovorio: —
— Ovakva je ovačica, a kako ti ide? — rekao je stariji, a onaj mu odgovorio: —
— Ovakva je ovačica, a kako ti ide? — rekao je stariji, a onaj mu odgovorio: —

Prilog 3. roman *Lelejska gora* II verzija (4. stranica)

6

M862-1-1(1)

nu seosje vas. Ovdje je in kola mladića Jurijina, pena budiha koja
 ostaje njeno sudbine, čini je pena vladavina, ali kako bi znao njega - što
 je on se mora zatvoriti u asimilacionne postupke. Na Ivan ne vjeruje
 - nego zapravo i ona je kao nekakva ženska daju. To ubijala je ova-
 ko ispodanici koga - žele vunenih koga, ali to je žena s likom
 zrenjuna u kome čini - u kome on ubijaju ispodanosti.

"Ovo smo se obdri štafama", jere Ivan.

"Jesmo, obdri jere Ivan."

"Oko koje smo se štafama, ali nešto i tako".

"Oko što smo se - koga je da se oslobađa".

"A vidim kakva je u njemu ona!"

"Kakva? Mladić - budi se?"

"Sarena budi kraj ova i čimam ni da isuzabe osuzabati radnje".

Svi znaju gore smo, a i u nešto vjeruju. Treba da poručimo,
 ali suoni je u matka se usuzaba. Vidimo u usuzabo neke budi. Neka
 budi ni dristina budi budi, ni usuzaba na budi i zaslano.
 Ova budi u ova budi budi su se i smije ufero, u njemu i koga-
 vane budi budi. U ova matka koga ni se da budi budi niže ma-
 a, nego pena siva budi budi, zatimena svojom dudu. Sve
 niže je bilo, ova, i ni niže niže budi da budi - razmislimo se i
 asuzabo na niže budi, koga se na niže i niže se s njima di-
 ion. U njemu su se razmislimo ufero budi i budi u niže ma-
 vane, i sve niže je niže na sva niže budi. Ova je samo
 niže budi niže niže, ufero budi ufero budi - niže
 niže za niže budi budi se u niže budi budi.

Prilog 5. roman *Lelejska gora*, II verzija (6. stranica)

1962 - 1 (5)
Djelo

Памора

На излазу из града несташном је дошло до лан-
таш сирота, паузних без последица. Пензионисани
предјадни суди згради Вукиће Луки је слабом у
својим пред собом; тешко је тело - нема крви;
човек је шакле - нема тучишине. Порука слава,
болешта - изумела је и јале зраци - нека јој кроја
без црнице... Прозумили су као да ништа није би-
ло, али десетак дана касније појавили су се нез-
торни знаци: слабобава, слабовење вида, страх од
због боловаца и прелета, нестресивости, несани-
ца и парвоза.

Умрвали, у савари дрије и по породице, сви-
јешана у хатворосотно и свану, забављени својим
бријама, нијесу се растинивали о кесовим штетоба-
ма. Како као да се не жали, он је брзотас с паром да
ке бријене, то постој насведне отворности, као толи-
ко одата брије, измијенили унутрашње поврце.
Вукиће се, овога пута, не показа пакловено; јзго-
бнал, кини, затаре и мисларна заклађења с речма-
шним боловима поторавала су посведице судара
које су се разоранале тамо где не није отекло.

Почео је да примећује да све мање разумије би-
жу и дању окошину у којој је присиљен да живи. Појаве
које је дошле лако подносио, постојале су му тајан-
ствене. Не разумије зрнаву, отититику, делетатије, поробину,
чоросторе прекривене аутомобилима по којима се још
ба управати и често мора да заобилази, тлајити их,
јзјити крфу-матор јанигареку и манјитску возарина,
власницима, произвођачима, да им се бар мало обвести.
Не само што су отили простор, као да им је од баба
остало - ирфоо је патристичној лица - по и које шкло-
воције и шактаре производе и дијене им стално гити
изазивајући хваде бугала да се падмету кудјити -
што тачи да им никад краја били пове. Куд што
куд и где се то да се смјестити, и кад ће то једном
преставити, ма ли ико?...

Посто или нешто дана касније отадио је да му
ни ковине, на које је навикао, нијесу шене као
брије. Харитија шампија и све више испитивој слоја

14862-15

у нама. Често су и социјално збоје пове ригори из за-
падне мисли. Напомиње се до редакцијама квислин-
шких кој су апотом заборави у све што је туђе, странли
се с функционерима у вјештина да отијени, кинети
се тим туђим туђим као чинило да отпадне ферман-
ли од градограда. Социјална хвала од орије квин-
на - предлозибих збојналица са стубица, са сарана, из
репалних хвалосјаха - тим му се да тиме отише
латинска рјуча језика.

Без помена би се могло пречувати. Не мора то ни да
се зна, може да се прелестова. Збојати су и сами на-
слови да појска исташе, али има и горе од зла:
у кифани, али у парку ије срета сторе познатике,
некако све конте констатује да не хвала што поворе,
а истрада ни она која. Ако мало забрзају, кад се узбуђе
- он не сторе да све похвати, измани му оно главо,
он се гуди неогрваљу и узбуђењу који наизади. Ако
ни из ира зарежа ракија, или ни је језик отворео не
ко туђева, туко кривих зуба, да уобличи што је
като, Зурам Вукраћ јом криво вријеме покушава
да разири о гелу се риди - замори се, изјуби мите-
рес, кинике славои као да је разумио и продужи
својим изгледом, најгешће кукти - да се одмори.

По ни код куће није баве среде: нешто се уселила,
усприма, унисаила и парала до табана. Продужава
се праситари рати између снаге и збоје, а свекла, Зу-
мова жена Марија, покушавајући да их измири,
долијева уље на ватру. Радоје се с трицимбани-
ма, с одлажењем одудне бишке, пошто их сатање-
на криза присиљава да у истој простору живе без
измеда на баве решење. Пекају само да стори тирч,
или се праселе у сторајки дом - та да погину оти-
чање око насвегства у присуство полицје, ад-
воката и советника оба пола.

По што се Судујина ћерка и снаха не оду-
носе није најгоре, по су и деца развојале. Упука не-
јота, дијете од ћерке, иршавица ситне главе, шес-
то зуба као жена бржа с оне стране, по што се сит-
на биврица - пошто је деца некој драка не

Prilog 8. roman Tamara (1. stranica)

14862-11-115

„Зар си ле и овдје нашла“, зашта он.
„Хо се уши, пајзаг се и кафе“, Ниским гласом, ско-
по ташавом, рече она. Гласви да да уштуру па-
чиву отолоше.

Хишло је да биће, али се уздута и ошцаи-
ста: „Зашто пајзаг?... Зашто ли што не каза ра-
није, или барем неким знаком, ако чи је стварно
било стано?“

„Било ли је стано. Зашта ли је било стано, а
али сам најборне одржала. Хотјела сам у ствари
да сачува неки у кога се не не разговара ти. Нам-
јерно сам те за крај оставила - да ти не се
остане зубовно вудела да са ли се и ти искри-
вити као у уи.“

Нучо се цишкаше с ууи креветта. Примије-
тили су, ууи главе, кубе уи, бубе очи, дошай-
стају се, сиреву пачи један ууи. Он одреджи
да се оресне у шишину судеке зраде, иде те има
ти бише слободе. То се некако брзо оставари, и те
он осје сво сво мирне старе ууи, каста и
каста и.

„Нијесу нам се оразвали Тековић и Теруничит“,
рече он. „Мора да су неи је далеко, ван за наша ја
наших озавних уребаја. Они би сна како уо уи-
нијесу да се си ка уо уи.“

„Уславно би поновим ово што је вет ре-
гено“, рече Тамара. „Можда неки старе дел о
ако би драли, и што је све.“

Он наста ви: „Није се јавила ли Леосава, ка-
жу: сво је заборавила. Уек Велики навратио, оа се
навратио - није кико да сате ка.“

„Све што бише није важно“, урече она.

Он је ути ста: „На ста су те исмијавали за
брине сис стања?“

„Били су поти ли, сирче ли су ка ракију. Уо
што је лакше бити дезо бразан и дезо ууан, чии
ли се да се ста два стара укла ују или стару.
И доу ста је вс ста ста: уста саб ста, ста-

У рав ста ста
H „је ли ста-
ка да“

Prilog 9. roman Tamara (151. stranica)

љене, брине, узолене и обзире."

Јелена...

19862-10-115

Он одговори: "Како да су се узоређивали с Вукивом Мисровић, Лујом Мишић, Катом Мара су ~~они~~ они ~~који~~ који да кажу?"

"Да се тропорје што се нијесам држала херојски као оне. Нијесу ми вређали да саслушавања није било. Па и кад су се узвратили да ја заиста није сам тако тропустила једину прилику да их изославим - ~~то~~ сам, по њиховим правилима, заслушила сваку казну и пошту."

"Законски ствара није вођен", рече Вукиво. "Ми каков ствара, ниједан ствара није вођен. Чек Вукиво није вођо да се сличи ором и каратијом, а не Лосова. Је ли то било прво саслушање?"

"Прво и последње", рече Тамара. "Други би није било."

"На основу тога су пресуду држијели."

"Пресуду и извршење у истој команди. Мишота нијесу написали ни трогитали. Предали су ме двојици курара, дјелацима, ~~који~~ који ~~во~~ во ~~зели~~ зели су ме неколико стазом поред потока. Писала сам их кад ме то воде, рећи су ми да није далеко. Ниша наша нијесам писала, досјетила сам се да није далеко. Јеран су њих ме изненада ударио неким ко жи м б р а м и м и у п о ш т о в а к - о т о р а м и ј е с т о л н о ц р н о д р е г о н а и л у д и м а."

Уместо лабави

Прегадо му је неколико стезања да се приближе и допита: "Зашто су то уринули крај п о т о к а ?... М о р д а д а с е м а њ е с р е ?..."

"Мора да је негде близу била некаква јурчија", рече она. "Или извала под жилама п а л о и г р а : с р и м е н о р а м о ј о д а с е к о п а. П р е д р а ц и м с м а л о з е м љ е и в р а т и л и с е н а в е к е р у. М а ш и н е в о л е д а к о п а ј у н и к а р м и ш о г у в а в а л у с у м е ш а к а."

Вукиво рече: "Гудиваство. По истада као да о н е н и ј е с и т и. Ч и л и с т а к о р а ф а к т а м и а и л и

Prilog 10. roman Tamara (152. stranica)

znan bolestan, kalmucizacija – kako sam čov sebi za
odbrani?

„Poručio je“, reče Tamara, „da no ništa ne
lože ništa da nastane; ako je tako, onda ono što
je postojalo ne može sasvim da nestane. Sve nema-
kad sprat ostavlja, u nekakav se drugi oblik pre-
vara i završava.“

„Ali ovdje nije sam sprat“, reče Vukitch. „Tu je i
lik, glas, privlačne koje govori... Jesi li došla
da ne potvrdiš na osvetu?... Pravi mi da
krivica budu kažnjeni?... Kakvoč kažnjen?“

„Ne spratim ništa – kažnjeni su. Jedni su
bolovani, izgnani se, jačani i ipakani; drugi su
krađama uhvaćeni, dobrotka nišeni, s izvora do-
glednosta odustravani, sa strahom odizujućim, žje-
za mi se postojela od onoga što su radili... Ne
dik moja izmisliti ništa gore od onoga što
ih je snašlo, ili što će mi se dogoditi.“

Vukitch čušta: „Taj vašto smo se drugima
i izavali obnovi procesa, kar je on za nas – ne
samo za sebe, no i za mene – izišveni odavde?“

„Nije ništa“, reče Tamara, „ništa
više od drugih budskih stopova, sukoba i netora.
Jedan za drugim, svi devoju izišveni i zaboraviti,
zadržani svojem svjedoku.“

„Znači: sve si mi ostavila?“

„Ali jedno mi nitko neću zaboraviti. Ne-
moj ni što. Kakvi nekak, ili zatimmi da ostavi
da se kaže. Moju su majku poslali u fortu da ne
kajati po budvama pravoslavni i kuskak-
stini, do kumama i potpuzala. Potpuzala se
atamo ^{gđa} ^{gđa} Mjesec žena, potpuzala sve što je imala,
prosjećala, vedla, i gladovala. No mi ne mogu ostre-
siviti, i ako nikad ne potkvel da čitove majke
budu uzduke na slikne tucove.“

Vukitch je čušta: „Za mi tako se još jed-
nom sresiti?“

14862-III-115

"Сигурно ћемо се срести. Свакако се морало сре-
сати у великом раставарању и ситавању у којем бр-
јено мијеси сретови, бита и судбине, јер времена
има и она много више ко простора, напетост
и енергије у покрету."

2

Болничарка, која му је била ситавана шой-
војер, поврати да забивени тројану. Застаје
ја мудро заједаном у ~~тавањем~~ ^{иситра} ~~и~~ ^и ~~да~~ ^{да} доведу колице.

Prilog 12. roman Tamara (154. stranica)

BIOGRAFIJA

Nataša Jovović rođena je 1983. godine u Nikšiću. Diplomirala je 2008. godine na Studijskom programu za srpski jezik i južnoslovenske književnosti na Filozofskom fakultetu u Nikšiću, odbranivši diplomski rad pod nazivom *Lokativ u jeziku Stefana Mitrova Ljubiše*.

2010. godine odbranila je magistarsku tezu iz oblasti psiholingvistike (*Usvajanje termina za označavane rodbinskih odnosa kod djece uzrasta 5–6 godina*). U saradnji sa prof. emeritus Svenkom Savić i mentorom prof. dr Rajkom Glušicom, svojim radom otvorila je novu, do sada u Crnoj Gori neistraženu psiholingvističku oblast nauke o jeziku, koja se trenutno u svijetu smatra jednom od vodećih lingvističkih disciplina.

Doktorske studije započela je 2010. godine u Nikšiću, na Studijskom programu za crnogorski jezik i južnoslovenske književnosti. Odabirom teme *Sintaksičko-stilske osobnosti romana Mihaila Lalića*, dala je nov pristup posmatranju Lalićevog jezičkog izraza i stila, budući da je do sada objavljena samo jedna disertacija iz oblasti nauke o jeziku i to u vremenu dok je Lalić bio još uvijek aktivan kao književni stvaralac (1968). Novina ove jezičke analize ogleda se u osvjetljavanju jezičkih pojava iz ugla korelacione i ekspresivne sintakse, koje prevazilaze tradicionalne, rečenične granice i ulaze u suštinu ustrojstva, tj. oblikovanja književnoumjetničkog teksta kao cjeline.

Rezultate svoje doktorske teze Nataša Jovović je predstavila široj naučnoj javnosti učestvovanjem na međunarodnim naučnim skupovima, kao i objavljivanjem u vodećim naučnim časopisima u zemlji i regionu.

Zaposlena je na Filološkom fakultetu u Nikšiću kao saradnik u nastavi od 2009. godine. Učestvovala je u organizovanju i vođenju Kurza crnogorskog jezika za strance. Bila je predstavnik doktorskih studija u Vijeću Filozofskog, a potom i Filološkog fakulteta u Nikšiću. Član je Društva za primijenjenu lingvistiku Crne Gore.

Izjava o autorstvu

Potpisani-a MARISA JOVČIĆ
Broj indeksa/upisa 1/10

Izjavljujem

da je doktorska disertacija pod naslovom

„SINTAKSIČKO-STILSKA OSOBNOSTI ROMANA MINETA DALIĆA“

- rezultat sopstvenog istraživačkog rada,
- da predložena disertacija ni u cjelini ni u djelovima nije bila predložena za dobijanje bilo koje diplome prema studijskim programima drugih ustanova visokog obrazovanja,
- da su rezultati korektno navedeni, i
- da nijesam povrijedio/a autorska i druga prava intelektualne svojine koja pripadaju trećim licima.

u MESICU, 06.12.2016.

Potpis doktoranda

MARISA JOVČIĆ

Izjava o istovjetnosti štampane i elektronske verzije doktorskog rada

Ime i prezime autora NATAŠA JIČIĆ
Broj indeksa/upisa 1110
Studijski program ZA ODGOVORNI TRŽIŠTE I JUDICIJALNE NEJ
Naslov rada DISERTACIJSKI RAD O ODRŽIVOSTI ŽIVOTNA PRINAPLA KALJA
Mentor prof. dr. sc. MIRA GLAVIĆ
Potpisani/a Nataša Jčić

Izjavljujem da je štampana verzija mog doktorskog rada istovjetna elektronskoj verziji koju sam predao/la za objavljivanje u Digitalni arhiv Univerziteta Crne Gore.

Istovremeno izjavljujem da dozvoljavam objavljivanje mojih ličnih podataka u vezi sa dobijanjem akademskog naziva doktora nauka, odnosno zvanja doktora umjetnosti, kao što su ime i prezime, godina i mjesto rođenja, naziv disertacije i datum odbrane rada.

u Nišiću, 06.12.2016.

Potpis doktoranda
Nataša Jčić

IZJAVA O KORIŠĆENJU

Ovlašćujem Univerzitetsku biblioteku da u Digitalni arhiv Univerziteta Crne Gore pohrani moju doktorsku disertaciju pod naslovom:

„Lolita“ – literarno-pedagoški aspekti romana Mihaila
Andrića

koja je moje autorsko djelo.

Disertaciju sa svim prilogima predao/la sam u elektronskom formatu pogodnom za trajno arhiviranje.

Moju doktorsku disertaciju pohranjenu u Digitalni arhiv Univerziteta Crne Gore mogu da koriste svi koji poštuju odredbe sadržane u odabranom tipu licencije Kreativne zajednice (Creative Commons) za koju sam se odlučio/la.

1. Autorstvo
2. Autorstvo – nekomercijalno
3. Autorstvo – nekomercijalno – bez prerade
4. Autorstvo – nekomercijalno – dijeliti pod istim uslovima
5. Autorstvo – bez prerade
6. Autorstvo – dijeliti pod istim uslovima

(Molimo da zaokružite samo jednu od šest ponuđenih licenci, kratak opis licenci dat je na poleđini lista).

u Lisicu, 06.12.2016.

Potpis doktoranda

Nolisa Tomic

1. **Autorstvo** - Dozvoljavate umnožavanje, distribuciju i javno saopštavanje djela, i prerade, ako se navede ime autora na način određen od strane autora ili davaoca licence, čak i u komercijalne svrhe. Ovo je najsiobodnija od svih licenci.
2. **Autorstvo - nekomercijalno**. Dozvoljavate umnožavanje, distribuciju i javno saopštavanje djela, i prerade, ako se navede ime autora na način određen od strane autora ili davaoca licence. Ova licenca ne dozvoljava komercijalnu upotrebu djela.
3. **Autorstvo - nekomercijalno - bez prerade**. Dozvoljavate umnožavanje, distribuciju i javno saopštavanje djela, bez promjena, preoblikovanja ili upotrebe djela u svom djelu, ako se navede ime autora na način određen od strane autora ili davaoca licence. Ova licenca ne dozvoljava komercijalnu upotrebu djela. U odnosu na sve ostale licence, ovom licencom se ograničava najveći obim prava korištenja djela.
4. **Autorstvo - nekomercijalno - dijeliti pod istim uslovima**. Dozvoljavate umnožavanje, distribuciju i javno saopštavanje djela, i prerade, ako se navede ime autora na način određen od strane autora ili davaoca licence i ako se prerada distribuira pod istom ili sličnom licencom. Ova licenca ne dozvoljava komercijalnu upotrebu djela i prerade.
5. **Autorstvo - bez prerade**. Dozvoljavate umnožavanje, distribuciju i javno saopštavanje djela, bez promjena, preoblikovanja ili upotrebe djela u svom djelu, ako se navede ime autora na način određen od strane autora ili davaoca licence. Ova licenca dozvoljava komercijalnu upotrebu djela.
6. **Autorstvo - dijeliti pod istim uslovima**. Dozvoljavate umnožavanje, distribuciju i javno saopštavanje djela, i prerade, ako se navede ime autora na način određen od strane autora ili davaoca licence i ako se prerada distribuira pod istom ili sličnom licencom. Ova licenca dozvoljava komercijalnu upotrebu djela i prerada. Slična je softverskim licencama, odnosno licencama otvorenog koda.